

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ
ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 1/2 (29/30)

**КИЇВ; ОДЕСА
2016**

УДК 32.001
УДК 316
УДК 340

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, № 11 від 7 листопада 2016 року.

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”.
Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. – Київ; Одеса: Типографія «Айс Принт», 2016. – № 1/2 (29/30).
– 221 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: І.П. Голосніченко – д. ю. н., професор, професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського» (головний редактор); П.В. Кутуєв – д. с. н., професор, завідувач кафедри соціології факультету соціології і права НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського» (головний редактор); А.А. Мельниченко – к. філос. н., доцент, декан факультету соціології і права НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського» (заступник головних редакторів); О.О. Кравчук – д. ю. н., доцент, завідувач кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського» (заступник головних редакторів); А.С. Радей – к. філос. н. (відповідальний секретар); Н.О. Майстрок – к. с. н., доцент; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор, професор кафедри публічного права факультету соціології і права НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського»; В.Б. Євтух – член-кореспондент НАН України, д. і. н., професор; В.С. Бакіров – д. с. н., проф., академік НАН України, зав. кафедри прикладної соціології, ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; А.І. Берлач – д. ю. н., професор кафедри та адміністративного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка; І.Л. Бородин – д. ю. н., професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Національного авіаційного університету; Ю.С. Ганжуров – д. політ. н., професор, Заслужений працівник культури України, завідувач кафедри організації видавничої справи, поліграфії та книгорозповсюдження ВПІ НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського»; А.П. Горбачик – к. фіз.-мат. н., доцент, декан факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділом методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доцент, професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського»; Т.О. Гуржій – д. ю. н., професор, завідувач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права Київського національного торговельно-економічного університету; В.М. Денисенко – д. політ. н., проф., зав. кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету ім. Івана Франка; С.О. Макеєв – д. с. н., проф., зав. відділом дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; О.Г. Злобіна – д. с. н., проф., зав. відділом соціальної психології Інституту соціології НАНУ; Н.В. Костенко – д. с. н., проф., зав. відділом соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; І.О. Кресіна – д. політ. н., професор; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, завідувач кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Н.В. Костенко – д. с. н., професор, зав. відділом соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАНУ; А.А. Козловський – д. ю. н., професор, завідувач кафедри конституційного та адміністративного права Національного транспортного університету; Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор, професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності факультету соціології і права НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського»; Б.В. Новіков – д. філос. н., професор; В.М. Ніколаєвський – к. філос. н., професор; С.Ю. Римаренко – д. політ. н., професор; А.О. Ручка – д. філос. н., професор; О.І. Салтовський – д. політ. н., професор; Л.Є. Смолда – д. політ. н., професор кафедри видавничої справи та редагування ВПІ НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського»; Л.Г. Сокурняська – д. с. н., професор; О.В. Соснін – д. політ. н., професор; В.І. Судаков – д. с. н., професор; О.А. Фісун – д. політ. н., професор; Л.М. Хижняк – д. с. н., професор; Н.М. Цимбалюк – д. с. н., професор.

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ: Степанов Є.І. – д. філос. н., професор, головний науковий співробітник Інституту соціології РАН, Президент Міжнародної Асоціації конфліктологів, Москва, РФ; Джеффрі К. Александер – професор соціології Йельського університету, США; Г. Дерлуг'ян – PhD з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ; Є. Калюжнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євразійських досліджень; С. Вітмор – PhD з політології, університет Оксфорд Брукс, Велика Британія; Ч. Сонг – PhD з політології, викладач університету м. Окленд, Нова Зеландія; Пітер Г. Соломон – професор політології, права та кримінології університету м. Торонто, Канада; Абель Полезе – Ph.D. in Social Sciences, старший науковий співробітник, Інститут політичних наук та врядування, Таллінський технологічний університет, Таллін, Естонія; Пал Тамаш – Ph.D. in Sociology, професор соціології Університету Корвінус, Будапешт, Угорщина; С.О. Нефьодов – к. фіз.-мат. н., д. істор. н., професор Уральського федерального університету, Єкатеринбург, РФ; А.В. Коротаєв – д. іст. н., завідувач Лабораторією моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету "Вища школа економіки", Москва, РФ; М.А. Шабанова – д. с. н., проф., зав. кафедри соціально-економічних систем та соціальної політики Науково-дослідного університету "Вища школа економіки", Москва, РФ; Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія; Моніка Еппінгер – PhD з антропології, викладач соціології права Університету міста Сент-Луїс, США; Дон Колб – PhD в галузі антропології, професор і завідувач кафедрою соціології та соціальної антропології Центрально-Європейського університету, Будапешт, Угорщина; Джоанна Конечна-Саламатін – PhD з соціології, доцент кафедри соціології Варшавського університету, Варшава, Польща; Войцех Рафаловські – PhD з соціології, доцент кафедри соціології Варшавського університету, Варшава, Польща; Джордан Ганс-Морс PhD з політології, доцент кафедри політології, Північно-Західного університету, Еванстон, США; Андраш Бозоки – PhD з політології, професор політології Центрально-Європейського університету, Будапешт, Угорщина; Ерік С. Райнерт – PhD з економіки, професор технологій управління та стратегій розвитку, Таллінський технічний університет, Таллін, Естонія; Кріс Вестон – PhD з економіки, Президент «Вестон консалтинг», Варшава, Польща; Ірина Суріна – доктор соціологічних наук, професор, Поморська академія, Слупськ, Польща; Н. М. Зарубіна – філос. н., професор кафедри соціології Московського державного інституту міжнародних відносин (університету) МЗС РФ; Ясюк Ева – к.ю.н., Перший проректор Вищої торгівельної школи в Радомі (Польща).

© Національний технічний університет України
“Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, 2016

ISSN 2308-5055

ЗМІСТ

ДОПОВІДІ НА ПЛЕНАРНОМУ ЗАСІДАННІ VI МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ: МОДЕРН ПОМІЖ ДЕМОКРАТІЄЮ ТА НЕРІВНІСТЮ» (30-31 ТРАВНЯ 2016 РОКУ)

Злобіна О.Г. Український модерн в теоретичних координатах Ю. Габермаса.....	9
---	---

Максєв С.А. Модерн в отечественном интерьере: состояние сингулярности	15
---	----

СОЦІОЛОГІЯ

Багінський А. В. Теорії модерної держави: війна та кристалізація	19
--	----

Баранова С. С. Самоорганізаційний потенціал трудової організації.....	25
---	----

Берездецька Л. В. Особливості користування державними програмами демобілізованими учасниками АТО в українському суспільстві	30
--	----

Бовгиря І. В. Емпіричні індикатори релігійних змін у Східній Європі наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть.....	39
--	----

Калашнікова Л. В. Кількісно-якісні критерії аналізу рівня безпеки життєдіяльності особистості: поєднання статистичного та соціологічного підходів	45
--	----

Козачук М. Б. Нові види волонтерства в Україні як відповідь на виклики часу	52
---	----

Лазаренко І. С. Конвертація соціального капіталу у практики соціальної допомоги.....	58
--	----

Маулік С. С. Соціальні інновації як ефективний інструмент соціального інжинірингу: український вимір.....	65
--	----

Назаренко К. С. Концептуалізація поняття «соціальна відповідальність»	70
---	----

Нерсисян Г. А. Методи соціологічних досліджень для діагностики ефективності інструментів асиметричної відповіді на гібридну агресію в гуманітарній сфері.....	76
--	----

Сірий Є. В. Проблемні сторони дослідження соціальної напруженості українського суспільства.....	82
---	----

Шпіц-Чечота І. А. Освітній аудит як засіб діагностики освітньої галузі міста Чернігова.....	89
---	----

ПОЛІТОЛОГІЯ

Валюшко І. О. Витоки інформаційної агресії Росії в українському інформаційному просторі.....	95
--	----

Вестон К. Brexit and the emergence of panglossian politics	99
Воронежський К. В. Напрямки вдосконалення антикорупційного законодавства України в контексті зарубіжного досвіду визначення корупційних явищ	106
Желіховський С. В. Європейський вектор політики Конгресу США у кінці XX – на початку XXI століття	112
Калінін В. Ю. Дисциплінарна приналежність світ-системного аналізу: до питання визначення	117
Пінчук І. В. Децентралізація публічної влади як головний фактор для забезпечення сталого розвитку України: пошук спільних векторів	123
Покровська А. В. Обмеження свободи слова в контексті висвітлення антитерористичної боротьби: наукове осмислення проблеми	132
Телешун Я. С. Особливості функціонування фінансово-політичних груп у системі публічної політики: реалії України.....	137
Чупрін Р. В. Гібридні виборчі системи в сучасному світі: основні різновиди та тенденції застосування на загальнонаціональному рівні.....	143
Яковлєва Н. І. Особливості позачергових парламентських кампаній періоду незалежності України	148
ТЕЗИ УЧАСНИКІВ VI МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ: МОДЕРН ПОМІЖ ДЕМОКРАТІЄЮ ТА НЕРІВНІСТЮ» (30-31 ТРАВНЯ 2016 РОКУ)	
Кучко О. Є. Різні моделі електронного врядування як різні шляхи до модернізації	154
Потерейко О. О. Віртуалізація держави як новітня характеристика доби глобалізації.....	155
Суванова А. А. Фактори мотивації отримання вищої освіти студентами КНУ ім.Т. Шевченка та їх динаміка на прикладі UNIDOS	156
ПРАВО	
<i>АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО</i>	
Развадовський В.Й., Голосніченко І.П., Голосніченко Д.І. Адміністративно-процедурний кодекс – необхідна правова основа надання державних послуг поліцією.....	158
Кропивницький М.О. Про принципи фінансування соціального забезпечення в Україні.....	164
<i>ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА</i>	
Чепульченко Т.О. Фактори впливу правотворення на ефективність регулювання суспільних відносин.....	173

Тараненко М.Г.	
Перші державні утворення на території України.....	178
Журавльова А.М.	
Права людини як основа сучасного розвитку права в Україні.....	187
<i>МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО</i>	
Гожій І.О.	
Деякі питання колізійного регулювання міждержавного усиновлення.....	192
<i>ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА</i>	
Захарченко І.М., Семенюк О.О.	
До питання розуміння предмета злочинів проти свободи совісті.....	196
Нікітенко В.М.	
Історія становлення кримінальної відповідальності за фальсифікацію доказів.....	200
Павленко І.В.	
Зараження венеричною хворобою: проблеми кваліфікації.....	207
РЕФЕРАТИ.....	211

CONTENTS

REPORTS FROM THE PLENARY SESSION OF THE VI-th INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE THE HISTORICAL SOCIOLOGY OF CIVILIZATIONS: MODERNITY BETWEEN DEMOCRACY AND INEQUALITY, MAY 30-31, 2016

Zlobina O. G. Ukrainian Modernity in theoretical coordinates of J. Habermas.....	9
--	---

Makeiev S. A. Modernity in the domestic interior: the state of singularity	15
--	----

SOCIOLOGY

Baginskiy A. V. Theories of modern state: war and crystallization.....	19
--	----

Baranova S. S. Self-organizational potential of labor groups	25
--	----

Berezdetska L. V. Features of using state programs by demobilized ATO-veterans in Ukrainian society	30
---	----

Bovgyria I. V. Empirical indicators of religious changes in Eastern Europe at the end of 20th - at the beginning of 21st century	39
--	----

Kalashnikova L. V. Quantitative and qualitative criteria of analysis of safety in personal life activity: a combination of statistical and sociological approaches	45
--	----

Kozachuk M. B. New types of volunteering in Ukraine as a response to challenges.....	52
--	----

Lazarenko I. S. Converting of social capital in social assistance practices.....	58
--	----

Maulik S. S. Social innovations as an effective tool of social engineering: Ukrainian dimension	65
---	----

Nazarenko K. S. Conceptualization of the definition "social responsibility"	70
---	----

Nersesian G. A. Methods of sociological research for diagnostic of efficiency tools of answering the asymmetric hybrid aggression in the humanitarian field	76
---	----

Siriy E. V. The problematic side studies of social tension of Ukrainian society	82
---	----

Spitz-Checota I. A. Educational audit as a means of diagnosis of the education sector of the city of Chernihiv	89
--	----

POLITICAL SCIENCE

Valiushko I. O. Sources of Russian information aggression in Ukrainian information space	95
--	----

Weston C. Brexit and the emergence of panglossian politics.....	99
---	----

Voronezhskyi K. V. Ways of improving the anti-corruption legislation of Ukraine in the context of international experience of the defining corruption phenomena	106
Zhelikhovskiy S. V. Vector of European politics of the US Congress at the end of XXth and the beginning of XXIst century	112
Kalinin V. Y. Disciplinary dimensions of world-system analysis: to the definition	117
Pinchuk I. V. Decentralization of public power as a major factor of providing sustainable development of Ukraine: search of common vectors	123
Pokrovskaya A. V. Limitation of freedom of speech in the context of media coverage of antiterrorist fight: the scientific understanding of the problem	132
Teleshun I. S. Features of financial and political groups functioning in the public policy: realities of Ukraine.....	137
Chuprin R. V. Hybrid electoral systems in the modern world: main types and usage trends at nation-wide level	143
Yakovleva N. I. The singularities of the snap parliamentary campaigns in Ukraine during the independence period	148

THESES OF PARTICIPANTS OF THE VI-th INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE THE HISTORICAL SOCIOLOGY OF CIVILIZATIONS: MODERNITY BETWEEN DEMOCRACY AND INEQUALITY, MAY 30-31, 2016

Kuchko O. E. Different models of e-government as different paths towards to modernization.....	154
Potereyko O. O. Virtualization of state as a new feature of globalization era	155
Suvanova A. A. Motivation factors of getting the higher education by students of T. Shevchenko KNU and their dynamics on the example of UNIDOS	156

LAW

ADMINISTRATIVE PROCEDURE AND FINANCE LAW

Razvadovsky V., Golosnichenko I., Golosnichenko D.

Administrative-Procedural Code – A Necessary Legal Basis for the Provision of Public Services by the Police	158
---	-----

Kropyvnytskyi M. About principles of social security financing.....	164
---	-----

THEORETICAL PROBLEMS OF LAW

Chepulchenko T. Lawmaking influence on efficiency of social relations regulation	173
--	-----

Taranenko M., Taranenko M., Jr.	
First state formatoins on Ukrainian territory.....	178
Zhuravlova A.	
Human rights as the foundation of modern development of law in Ukraine.....	187
<i>INTERNATIONAL PRIVATE LAW</i>	
Gozhiy I.	
Some issues of conflicts regulation of intercountry adoption.....	192
<i>PROBLEMS OF CRIMINAL LAW</i>	
Zaharchenko I., Semeniuk O.	
To the issue of understanding of the subject of crimes against the freedom of conscience.....	196
Nikitenko V.	
The history of formation of the criminal liability for falsification of evidence.....	200
Pavlenko I.	
Infection with venereal disease: problems of qualification.....	207
ABSTRACTS.....	211

ДОПОВІДІ НА ПЛЕНАРНОМУ ЗАСІДАННІ VI МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ: МОДЕРН ПОМІЖ ДЕМОКРАТІЄЮ ТА НЕРІВНІСТЮ» (30-31 ТРАВНЯ 2016 РОКУ)

УДК 316.42

УКРАЇНСЬКИЙ МОДЕРН В ТЕОРЕТИЧНИХ КООРДИНАТАХ Ю. ГАБЕРМАСА

Злобіна О. Г.

Доктор соціологічних наук, професор,

зав.відділом соціальної психології Інституту соціології НАНУ

Стаття є спробою осмислити трансформації українського суспільства в координатах взаємовідносин між системою і життєвим світом, спираючись на аналітичну схему Габермаса із застосуванням її до аналізу конкретних життєвих практик. Сучасний стан українського суспільства характеризується змінами умов взаємодії між системою (економікою і державою) та життєвим світом (приватною та публічною сферами). В якості предмету аналізу виокремлено взаємодію клієнта бюрократичної суспільної системи і громадянина держави. Емпіричну базу дослідження становили результати комплексного дослідження забезпечення потреб та дотримання прав внутрішньо переміщених осіб в 6 областях України, зокрема матеріали 6 фокус-групових дискусій з представниками групи вимушено переселених осіб та 12 експертних інтерв'ю з представниками місцевих органів влади у відповідних областях. На прикладі змін в аналізованій системі показано, що попри подібність відповідних систем у посткапіталістичному та пізньокapіталістичному суспільствах, пряма трансформація одного в інше неможлива. Відповідно народжується гібридна система, в якій елементи соціального захисту зберігаються нормативно, але не можуть бути забезпечені системою фактично. Як наслідок система неспроможна ефективно контролювати життєвий світ і фактично заохочує його вивільнення з-під власного диктату.

Статья является попыткой осмыслить трансформации украинского общества в координатах взаимоотношений между системой и жизненным миром, с опорой на аналитическую схему Габермаса, примененной к анализу конкретных жизненных практик. Современное состояние украинского общества характеризуется изменениями условий взаимодействия между системой (экономикой и государством) и жизненным миром (частной и публичной сферами). В качестве предмета анализа выделено взаимодействие клиента бюрократической общественной системы и гражданина государства. Эмпирическую базу составили результаты комплексного исследования обеспечения потребностей и соблюдения прав внутренне перемещенных лиц в 6 областях Украины, в частности материалы 6 фокус-групповых дискуссий с представителями группы вынужденно переселенных лиц и 12 экспертных интервью с представителями местных органов власти в соответствующих областях. На примере изменений в анализируемой системе показано, что при сходстве соответствующих систем в посткапиталистическом и позднекапиталистическом обществах, прямая трансформация одного в другое невозможно. Соответственно рождается гибридная система, в которой элементы социальной защиты сохраняются нормативно, но не могут быть обеспечены системой фактически. В результате система не может эффективно контролировать жизненный мир и фактически поощряет его высвобождения из-под собственного диктата.

The article is an attempt to understand the transformation of Ukrainian society in the coordinates of the relationship between system and life-world, relying on the analytical framework of Habermas, which is applied to the analysis of specific life practices. The current state of Ukrainian society is characterized by changes in the conditions of interaction between the system (the economy and the state) and the life-world (private and public spheres). As the subject of the analysis highlighted the interaction of customer bureaucratic public system and civil state. The empirical base made of a comprehensive study to ensure the needs and rights of internally displaced persons in six regions of Ukraine, in particular materials 6 focus group discussions with representatives of internally displaced persons and 12 expert interviews with representatives of

local authorities. Changes in the test system shows that in spite of the similarity of the relevant systems in the late capitalist and post-capitalist societies, the direct transformation of one into the other is impossible. Thus is born a hybrid system in which the social security elements are saved standard, but can not be provided factually system. As a result, the system can not effectively control the life-world and it actually encourages the release of his own dictation.

Ключові слова: система, життєвий світ, українське суспільство, роль клієнта, роль громадянина.

Тема соціальних трансформацій українського суспільства є центральною в соціологічному дискурсі вітчизняної соціології вже протягом багатьох років. Одним з ключових напрямів аналізу здійснюваних суспільних перетворень є поєднання дискурсу трансформацій з соціологічною рефлексією щодо модерну. Глибокі розвідки щодо застосовування сучасних метатеоретичних побудов до аналізу українського соціуму знаходимо в працях П.Кутуєва, В.Степаненко та ін.

Хоча теоретичний дискурс завжди сполучається з аналізом конкретних реалій суспільного життя, простежити втілення метатеоретичних конструктів в конкретних практиках досить складно. Не випадково ідеї одного з ключових сучасних теоретиків модерну Ю. Габермаса як правило залучаються соціологами лише у якості вихідної теоретичної схеми, без подальшої операціоналізації ключових теоретичних конструктів. Метою даної статті є спроба осмислити трансформації українського суспільства в координатах взаємовідносин між системою і життєвим світом, спираючись на аналітичну схему Габермаса із застосуванням її до аналізу конкретних життєвих практик [1].

Виходячи з теоретичної схеми суспільних формацій, яку запропонував Ю. Габермас, для нашого суспільства фактично мало що змінюється. Суспільства державного соціалізму, зважаючи на те, що в них існувало політико-егалітарне розпорядження засобами виробництва, Габермас відносив до посткапіталістичних класових суспільств, які поміщав в одну групу з пізньокapіталістичними.

Для обох типів суспільств характерною є з розвинена державна система соціального захисту, а отже справедливим є твердження Габермаса про компромісний характер такої держави, в якій змінюються умови чотирьох видів взаємодії між системою (економікою і державою) та життєвим світом (приватною та публічною сферами), навколо яких кристалізуються соціальні ролі найманого прицівника і споживача, клієнта бюрократичної суспільної системи і громадянина держави.

Пізній капіталізм використовує відносно розходження між системою та життєвим світом через зменшення напруги та ризиків, пов'язаних зі статусами робітників та службовців, завдяки створенню суб'єктивного відчуття захищеності на основі постійного підвищення життєвого рівня, хай і неоднорідного по соціальним прошаркам. Це значно зменшує конфліктність, ґрунтовану на нерівному розподілі. Між професійною роллю та роллю споживача встановлюється певна рівновага. Водночас така ж рівновага встановлюється і між роллю громадянина, яка фактично нейтралізується через те, що не передбачає реальної участі у процесі прийняття рішень, та роллю клієнта, яка штучно підсилюється. Як наслідок виникає поєднання лояльності з легітимністю.

Посткапіталізм досягає того ж результату іншими засобами. Захищеність працівника гарантується через створення суб'єктивного відчуття соціальної безпеки на основі стабільності балансу між роллю працівника та споживача в умовах штучно створюваного соціального вирівнювання. Рівновага між роллю громадянина та роллю клієнта досягається за допомогою штучного ототожнення цих позицій, оскільки громадянин позбавлений можливості поставити під сумнів легітимність влади, а клієнт, за визначенням є виразником лояльності.

У пізньокapіталістичному суспільстві клієнт фактично і є споживачем, який користується перевагами бюрократичної системи держави загального добробуту. Натомість у посткапіталістичному суспільстві він є споживачем, який користується перевагами бюрократичної системи держави соціальної рівності і справедливості.

Проблемність сучасного стану українського суспільства визначається тим, що воно втратило регулятивні механізми рівноваги, притаманні суспільству державного соціалізму, натомість механізми, що діють у пізньокapіталістичному суспільстві не можуть бути прямо запущені зсередини суспільства постсоціалістичного. Виникає питання, в який же спосіб взаємодіють сьогодні система і життєвий світ.

Теоретично за Габермасом «життєвий світ» виконує низку завдань, зокрема «встановлення групової солідарності» та виробництво особистісної ідентичності «соціально відповідальних акторів», які високо мотивовано виробляють і підтримують власний зв'язок з

суспільством [2]. Для українського соціуму, який тривалий час знаходився в стані переходу від постсоціалістичної до капіталістичної моделі, характерним було панування системної інтеграції над соціальною. Проте загострення суспільної кризи «запустило» в суспільстві процеси, які теоретично були прописані і самим Габермасом. Його теза про те, що міграції та війни пришвидшують розвиток, що призводить до формування повного громадянського статусу [3], добре підтверджується сплеском соціально інтегруючих практик взаємодопомоги, зокрема у формі зростання волонтерського руху та його соціальної підтримки. Результати численних досліджень засвідчують порушення рівноваги у парі громадянин-клієнт у бік акцентуації ролі громадянина. Водночас менша увага дослідників приділяється аналізу збоїв, які виникають у процесах системної інтеграції, яка втрачає важелі впливу, оскільки перестав задовольняти потреби клієнта.

Виходячи з наведеного вище міркування про особливу роль міграцій та війн, можна спробувати простежити як саме ці процеси трансформували взаємовідносини системи і життєвого світу на прикладі групи вимушено переселених осіб та спроб системи сформувати відповідну соціальну програму для створення умов соціального захисту нової групи клієнтів. Якщо подивитися на Карту внутрішньо переселених осіб, можна оцінити на лише масштаб проблеми, а й її загальноукраїнський характер. В шести областях кількість переселених наближається до 100000 осіб, немає жодної області, яка б не прийняла переселенців з Криму або Донбасу. При цьому життєвий світ більш ніж 1700000 людей був фактично зруйнований і постало питання їх реінтеграції в соціум. Як же зреагували на цю ситуацію життєвий світ і система.

Слід зазначити, що соціальна інтеграція відбувалася одразу досить активно. Гуманітарна допомога, їжа, предмети першої необхідності для ВПО поступали від благодійних організацій, волонтерів та самих місцевих жителів. Водночас реакція системи суттєво запізнювалася порівняно з реакцією життєвого світу.

Лише через 2 роки після початку вимушених переміщень система відреагувала у звичних параметрах системної інтеграції, прийнявши Комплексну державну програму щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року [4]. Цей документ визначає головною метою системи розв'язання основних проблем переселених громадян та зниження рівня соціальної напруженості серед них і в суспільстві. При цьому Уряд налаштований сприяти як інтеграції

та соціальній адаптації таких осіб за новим місцем проживання, так і їх добровільному поверненню на місця попереднього проживання (за умови повного фактичного припинення бойових дій на територіях, на яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження). Водночас реальні кроки для забезпечення вирішення цієї мети передбачають поки що лише допомогу в забезпеченні створення належних умов для життєдіяльності та створення передумов для компенсації завданої переселеним особам майнової (матеріальної) та моральної шкоди. Тобто система не готова запропонувати клієнтам дієві заходи соціального захисту.

Спробуємо проаналізувати взаємини системи і життєвого світу на прикладі вирішенні цієї соціальної проблеми спираючись на дані одного з досліджень, присвячених оцінці забезпечення потреб та дотримання прав внутрішньо переміщених осіб. Комплексна якісна методологія з застосуванням методів глибинних інтерв'ю, етнографічних досліджень, фокус-групових дискусій дозволяє порівнювати процеси системної та соціальної інтеграції.

Зважаючи на те, що представники місцевих владних структур уособлюють для переселених владу як таку і є реальними провідниками державної політики у цій сфері, у межах дослідження, були проведені експертні опитування державних службовців вищого та середнього обласного рівня, які одразу виявили низку проблем, «невидимих» на інших рівнях. Виявилось, що однією з ключових є проблема неефективності комунікації міської влади, як по горизонталі, так і по вертикалі. Причому очевидною була не лише відсутність комунікативної дії, а й відсутність комунікації як елемента забезпечення ефективності раціональної дії.

Показовим став вже той факт, що в ході організації дослідження важко було знайти експертів з боку влади, котрі володіли б повною інформацією про проблеми та наміри щодо ВПО в місті, області. Виявилася низка внутрішньосистемних проблем. Аналіз експертних опитувань засвідчив неефективність комунікації між регіональними і центральними органами влади. Головний запит з боку обласних та міських адміністрацій характеризувався очікуванням від центральних органів влади розробки стратегічного рішення проблеми ВПО, тобто прийняття Програми. Причому головним було очікування конкретних фінансових орієнтирів, без чого створення будь-яких обласних програм вважалося таким, що не має жодного сенсу. Оскільки фінансові орієнтири поки що так і залишаються не заданими, стан очікування постійно пролонгується і блокує активність органів влади на місцях.

Ще одним бажаним рішенням для місцевої влади було б створення державного органу, спеціально зосередженого на проблемах переселених. Саме він має забезпечувати координацію діяльності усіх інших державних структур відносно допомоги переселеним, розробляти надалі комплексні програми і здійснювати їх централізоване фінансування. Фактично представники навіть високих щаблів міської влади демонструють повну пасивність, залишаючи у зоні власної відповідальності лише реєстрацію переселених та виплату соціальної допомоги. Типовими проблемами, які виявило дослідження, були: 1 - ігнорування пропозицій з місць (відсутність будь-якої реакції); 2 - імітація реагування (листування по колу, коли відповідь на запит від структурного підрозділу регіонального органу влади до міністерства готує зрештою інший структурний підрозділ того ж регіонального органу влади); 3 - неефективність існуючих способів комунікації, відсутність трансляції з центру ефективних моделей, розроблених на місцях (засідання і наради, які не впливають на реальні практичні дії); 4 - надмірний контроль з боку центральних органів влади з ухилом у каральний бік замість допомоги у виправленні помилок (міністерські перевірки).

Проблеми було виявлено і в інших комунікативних зв'язках. Наприклад у взаємодії з міжнародними організаціями місцева влада демонструє завищені очікування, розглядаючи донорів не як допоміжний, а як центральний фінансовий механізм вирішення ключових проблем переселених. Регіональні органи влади бачать свою головну функцію переважно у розподіленні та контролі державних фінансових надходжень і формуванні списків під запит різних донорів щодо допомоги конкретним групам ВПО.

Дуже слабкою виявилася і горизонтальна комунікація між службами на рівні регіону. Виявилось, наприклад, що більшість тих ВПО хто працює, кому пропонували роботу, знаходили її самотужки, по об'явам в Інтернет і через знайомих, а не через Центр зайнятості. Показово, але успішні варіанти адаптації фіксуються у випадках якраз не надмірної/достатньої зовнішньої допомоги, а саме малої зовнішньої допомоги або відсутності такої взагалі.

Досить небезпечною виявилася значна розбіжність в оцінках комунікативних зв'язків у представників місцевої влади та ВПО. З точки зору влади стан інформування переселених в усіх регіонах практично оптимальний. При цьому головним інструментом інформування вважається сайт органу влади, а переселені сприймаються як активні користувачі. Крім того в якості каналу комунікації влада використовує об'яви на стендах в управліннях соціального захисту (волонтерських організацій). Таким чином у владній комунікації з переселеними

превалює пасивна модель інформування. Натомість фактично розповсюдження інформації між ВПО здійснюється лише завдяки активності самих же ВПО, які відвідуючи відповідні організації діляться потім отриманою інформацією із знайомими. Така модель інформування не забезпечує доведення інформації до безпосереднього споживача. Інформування також через засоби масової інформації здійснюється спорадично. Впровадження більш активних форм інформування (безкоштовні листівки, газети для ВПО) вважається непотрібним. При цьому найбільш проблемним моментом існуючої інформаційної стратегії в усіх регіонах є те, що частина ВПО, яка проживає у сільській місцевості або невеликих містечках фактично має надто обмежений доступ до інформації. Усі ці проблемні моменти, які у самооцінці владою комунікації з ВПО відсутні, насправді постійно озвучуються на фокус групах переселеними. Загальна інформація на сайтах служб обласних адміністрацій, міських соціальних служб, та в приміщеннях, на дошках оголошень оцінюється як недостатня, констатується, що не кожен ВПО може розібратися в суті повідомлень та зрозуміти наскільки інформація стосується саме його ситуації. До речі в останніх рекомендаціях УВКБ ООН Уряду наголошується, що мають бути активізовані інформаційні кампанії з наголосом на правах і обов'язках ВПО та пільгах, які їм надаються [5].

Показовим є також бачення кризь призму системи процесу інтеграції ВПО. Він вважається природним і таким, що не потребує додаткових втручань. Роль місцевих органів влади полягає у тому, щоб забезпечувати клієнтські потреби. Як зазначалося в одному з експертних інтерв'ю: «створюються усі умови для того, щоб люди могли нормально інтегруватися в суспільство, надаються їм можливості, усілякі програми стосовно працевлаштування та перекваліфікації і навчання, отримання нової професії, і на розвиток власного бізнесу виділяються кошти. І так далі, і тому подібне. Такі питання реалізуються». Парадокс полягає в тому, що в усіх регіонах представники органів влади прогнозують значний відсоток неповоротності переселенців, і водночас не готові сприймати їх як частину вже власного населення.

Існують дві точки зору на способи інтеграції – через розчинення і через виокремлення. Розчинення передбачає посилення клієнтської ролі, виокремлення – посилення ролі громадянина.

Прикладом стимуляції розчинення є існуюча на сьогодні стратегія сприяння вирішенню проблем фінансового стану ВПО. Всі існуючі програми – разового характеру, вони тимчасово спасають ситуацію але глобально, не є вирішенням і навіть по оцінках самих ВПО провокують споживацтво серед ВПО.

Показово, що представники системи досить чітко прив'язують процеси асиміляції з соціальною інтеграцією. Як зазначалося в одному з інтерв'ю – «люди асимілювалися, питання вирішення якихось проблем вийшло вже на побутовий рівень – це сусід, йому слід допомогти».

Загалом на рівні системи соціальна інтеграція вважається досить успішною, заперечуються будь-які прояви дискримінації, зокрема при наймі житла або прийомі на роботу. Система фактично неспроможна здійснювати у цих сферах задоволення потреб клієнтів і «виводить» їх у життєвий світ. Відповідальність за працевлаштування покладається переважно на самих ВПО – «хто хоче працювати, той знайде роботу, а хто не хоче, той не знайде». Водночас відхід від ролі клієнта досить складний, про що свідчить низький рівень реалізації права на працевлаштування. З одного боку, очікування щодо допомоги з боку владних структур дуже незначні, тому до них мало звертаються. З іншого, ті, хто звернувся до органів служби зайнятості, а це приблизно третина учасників фокус-групових дискусій, зазначили, що в результаті такого звернення роботи практично ніхто не знайшов. Найчастіше робота, яку пропонує державна служба зайнятості або не відповідає кваліфікації ВПО, або запиту по заробітній платі.

Аналогічним чином, головним суб'єктом, відповідальним за розміщення ВПО, стають самі ВПО. Після виходу постанови про надання адресної допомоги на оплату житлово-комунальних послуг ситуація набула офіційного закріплення, оскільки тепер органи соціального захисту констатують, що переселенці «фактично мають собі просто щось знайти за цю суму, щоб безкоштовно жити».

Отже, дані дають підстави зробити припущення, що в сучасних умовах система неспроможна ефективно контролювати життєвий світ і фактично заохочує зростання громадянської активності. Одним з ключових моментів сучасної соціальної ситуації в українському суспільстві є суттєва деформація системної інтеграції. Зростання ролі громадянського суспільства є безумовно позитивним чинником, але його діяльність не може компенсувати системні збої. На прикладі групи ВПО добре видно, що системна підтримка великою мірою забезпечується зовнішніми системними інтеграторами через дію міжнародних організацій. Водночас цей приклад наочно демонструє слабкість системи, що створює, на

нашу думку головні суспільні ризики. Існуюча система, переживає величезні внутрішні потрясіння і намагається стабілізувати ситуацію, гальмуючи соціальні зміни.

Повертаючись до теоретичної схеми Габермаса, можна зробити висновок, що попри подібність систем взаємодії у посткапіталістичному та пізньокapіталістичному суспільствах, пряма трансформація одного в інше неможлива. Відповідно народжується гібридна система, в якій елементи соціального захисту зберігаються нормативно, але не можуть бути забезпечені системою фактично. Свідченням цього є порушення рівноваги у системі клієнт – громадянин, які фіксуються зараз в українському суспільстві. На відміну від системи пізнього капіталізму, в якій конфлікти виникають насамперед там, де роль клієнта змінює соціальний контекст життя через асиміляцію його з системно інтегрованими сферами дії, український модерн демонструє зворотний процес, стимулюючи повернення клієнта у життєвий світ і розширене відтворення «соціально відповідальних акторів».

Література:

1. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Юрген Хабермас // Thesis. – 1993. – Т. 1. – Вып. 2. – С.123-136
2. Habermas J. Theory of Communicative Action. Vol. 1. Boston: Beacon Press, 1984-87. – 562 p.
3. Хабермас Ю. Что такое "политическое". Рациональный смысл сомнительного наследия политической теории / Юрген Хабермас/ [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://russ.ru/Mirovaya-povestka/CHto-takoe-politicheskoe>
4. Об утверждении Комплексной государственной программы по поддержке, социальной адаптации и реинтеграции граждан Украины, переселившихся со временно оккупированной территории Украины и районов проведения антитеррористической операции в другие регионы Украины, на период до 2017 года. КМ Украины Постановление КМ, Программа от 16.12.2015 № 1094 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP151094.html
5. Управление Верховного комиссара ООН по делам беженцев (УВКБ ООН). Февраль 2016 г. Ключевые сообщения о внутреннем перемещении в Украине. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://unhcr.org.ua/attachments/article/1232/2016_02_UNHCR%20KEY%20MESSAGES%20N%20INTERNAL%20DISPLACEMENT%20IN%20UKRAINE%20-%20Rus.pdf
6. Кутуєв П. В. Від євроцентричного модерну до плюралістичних модернів: еволюція історичної соціології Ш.Ейзенштадта / П. Кутуєв, О. Якубін, Д.Макаренко, Д. Герчанівський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг : Науково-теоретичний часопис. – 2016. – № 3. – С. 38-61.
7. Кутуєв П. В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / Павло Кутуєв. – К. : Сталь, 2005. – 500 с.

МОДЕРН В ОТЕЧЕСТВЕННОМ ИНТЕРЬЕРЕ: СОСТОЯНИЕ СИНГУЛЯРНОСТИ

Макеев С. А.

*доктор социологических наук, профессор,
заведующий отделом социальных структур
Института социологии НАН Украины*

Пульсации и эволюции цивилизаций привели к такому положению дел в совместном существовании людей, которое именуют модерном. Однако его культурные, политические, социально-структурные воплощения столь разнообразны на разных континентах и в их пределах, что попытки предъявить их очередную классификацию воспринимаются научным сообществом то всерьез, то иронично, сразу, порой, и не разобрать. Но, похоже, какое-то особое значение им не придается: быть может вследствие многоликости причудливости некоторых объективаций модерна. Иначе говоря, универсалистским претензиям глобализации, стремление цивилизационного процесса, остающегося капиталистическим по духу и с рынком в виде доминантного института, весьма успешно противятся некие национальные обособленности. Их дисперсные места на далекой периферии, они не поддаются агрегации, избегая столь аннигилирующей участи и предпочитая иной удел – оставаться «случаями». Таков, в частности, модерн в отечественном интерьере.

Уже начальный этап метаморфоз ценностно-нормативной, институциональной и социальной структуры Украины нешуточно озадачивал наблюдателей. В 1994 Е.И. Головаха и Н.В.Панина году издадут книгу «Социальное безумие», прямо указав на радикальную своеобычность социального состояния общества [Головаха, Панина, 1994]. Весной 2015 года на конференции в Киевском университете Е.И. Головаха представил и соображения о «новом социальном безумии двадцать лет спустя», о прогрессе безумия, обретении им новых свойств и характеристик. В 1996 году в журнале «Политическая мысль» вышла наша с Н.В.Костенко статья «Непридуманный пятый мир» [Костенко, Макеев, 1996]. Там непреднамеренно возводимая в первой половине 90-х годов социальная конструкция определена как «пятый мир», нечто пребывающее за пределами тогда бытовавшей, а ныне прочно забытой, советской классификации миров на первый, второй и третий; пространство неординарности, в котором найдется место чему угодно, как бы экзотично оно ни выглядело. В нулевые годы новые определения представлены в публикациях С.Катаева, И.Кононова, П.Кутуева, О.Куценко, Н.Черныш, В.Хмелько. В общем, сегодня мы имеем несколько если не языков, то словарей описания специфики отличительных признаков и черт общества, в котором мы жили до окончания 2013 года, когда многое изменилось в силу разных, частью известных, частью замалчиваемых резонансов, обстоятельств, мотивов. Совместная жизнь в национальных границах, пришедших в движение по всем параллелям и меридианам, перешла в новое состояние, которое предпочтительно называть состоянием сингулярности.

Сингулярность обычное понятие в математике, реже в астрофизике, и, по инициативе Р.Курцвейла, набирает популярность в «новом научном футуризме» под именем технологической сингулярности. Но статьи сингулярность нет ни в авторитетной Стэнфордской энциклопедии философии, ни в московской «Новой философской энциклопедии». И это при том, что во Франции оно часто встречается у М.Фуко, Ж.Делеза, А.Бадью, Ж.Рансьера – в мышлении, которое по не совсем ясным или совсем не ясным причинам не может обойтись без такого понятия, идет ли речь об онтологии, археологии знания или политических проблемах. И хотя социологические работы о современных тенденциях эволюции общества обходятся без понятия сингулярность, ничто не возбраняет обращаться к нему, приводя, разумеется, доводы в обоснование подобного выбора.

Оттенки значений и сигнификаций в упомянутых научных направлениях и у названных философов заметно разнятся. Но общей оказывается отсылка к особенному, своеобразному, неординарному, уникальному, странному, необычному. О чем, собственно, и писали некоторые украинские коллеги последние четверть века. Сингулярность в поле науки – это то в чем необходимо разобраться, понять и объяснить, без уверенности в успехе и в отсутствие гарантий получения достоверных результатов. Это, изначально, приглашение к познанию чего-то непривычного, отклоняющегося. Впоследствии, когда понятие помещается в специфический научный контекст, оно становится осмысленным в ходе раздумий и рефлексий.

В социологии сложился регистр противоположных идеально-типических «состояний» пространственно-временного континуума совместной жизни в рамках национальных

государств. Вот лишь некоторые из них: «традиционное общество vs модерное», «закрытое общество vs открытое», «механическая солидарность vs органическая», «статика vs динамика», «норма vs патология», «солидарность vs аномия», «порядок хаос», «стабильность vs турбулентность». На современном рынке концептуальных предложений, претендующих на «определение состояния», доминируют три понятия: кризис, emergency, исключительность. Первое традиционно, второе и третье вошли в обществоведческий обиход позднее. У чрезвычайности (emergency) есть доминантные и второстепенные коннотации. Доминантные очевидно соотнесены с природными и техногенными катаклизмами. На подобные происшествия необходимо срочно реагировать и оказывать экстренную помощь пострадавшим людям. С этой целью создаются государственные структуры по минимизации их последствий – министерства чрезвычайных ситуаций, центры неотложной медицины. Второстепенные в качестве денотатов издавна имеют действия людей: на памяти ЧК (чрезвычайная комиссия) первых лет советской власти и «чекисты», менеджеры чрезвычайности с их особыми приемами «нормализации» классовой борьбы.

Режим неординарности, столь часто случающийся уже в нынешнем веке, никак не подвести под дюркгеймовское определение «патологий», его легитимность становится общепризнанной. Состоянию emergency посвящен четвертый (августовский) номер журнала «Theory, Culture & Society» за 2002 год, в котором признанные мастера социологии открывают возможные смыслы воздушной террористической атаки на Нью-Йорк в сентябре 2001 года. А специальный выпуск того же журнала в марте 2015 собран из статей об управлении экстраординарностью, которое из чего-то исключительного превратилось в возникающее повсеместно и непрерывно [Adey et al., 2015].

С.Жижек чаще других говорил о перманентном состоянии emergency (чрезвычайности, экстраординарности) всего и вся в мире людей, будь то состояние экономики [Zizek, 2010] или состояние любви [Zizek, 2003]. Оно характеризуется нарушением или даже разрушением повседневных порядков труда и коммуникации, приостановкой привычных правил общения и поведения, переходом в экономные или же минимальные режимы потребления. Более того, состоянию чрезвычайности сопутствуют процессы социального капсулирования, «закрытия» в известной терминологии, отгораживания от объявленного неприемлемым и декларирование новых приоритетов и открытости в определенную социально-политическую сторону. А параллельно патриотизм, эта политкорректная версия национализма, претендует или даже возводится в ранг востребуемой будто самим временем идеологии.

В сфере медиа и, шире, культуры, состояние emergency означает, как показала П.Циммерман в одноименной книге рубежа веков, обусловленное глобализацией доминирование тенденций унификации, коммодификации и обезличивания – то, что признается неприемлемым и что подлежит безотложной коррекции. Такому порядку вещей, полагает автор, следует противопоставить практики активной документалистики и политического искусства – внимания к местному, особенному, отличающемуся в независимом художественном, любительском и неигровом кино, фотографии, репортажах с места событий [Zimmermann, 2000]. Культуре «emergency» в целом и применительно к отечественным реалиям посвящены публикации Н.Костенко [Костенко, 2015].

Ощущение, будто мир, то есть все вокруг нас и мы сами, движемся не просто в неверном направлении, но деградируем, так давно артикулировано, что проследить его замысловатое существование в философских и социологических текстах под силу компетентнейшему эксперту в области «археологии знания». Тем не менее, правило обозначать разнообразные отдельные движения, а также их суммарный вектор, словом «кризис» стало универсальным. К нему обращаются З.Бауман и К.Бордони, ведя диалог о положении дел в западных обществах в книге «Состояние кризиса». К.Бордони напоминает позитивные коннотации изначального значения слова: креативность, оптимистичность, изменение, связанное с возрождением прежде разрушенного или пришедшего в упадок. Современный же кризис отличается от прежних тем, что он не возвращается периодически, но присутствует постоянно, длится и длится. З.Бауман прибавляет к этому, что в кризисе пребывают политики и эксперты, ведь повсеместным стало чувство неуверенности и незнание того, в какую сторону, какими средствами побудить или заставить направить ход вещей и дел к желанным пунктам назначения [Bauman, Bordon, 2014: p. 1 - 12]. Тут, как представляется, отсутствует бывшая ранее столь популярной аллюзия на кризис как разрыв между порядками преуспевания, некоего «междоцарствия», лишь временной приостановки в тенденциях повышения благополучия.

Иначе говоря, дорожные карты, на которые по неизвестным причинам продолжают уповать политики и эксперты, или документы, которые они продолжают так называть, чаще всего или же всегда, таковыми вовсе не являются. Поскольку пункты назначения выбираются в незнакомой местности не иначе как наугад, а направления и расстояния

репрезентируют скорее желания и предчувствия. Дороги либо не проложены, либо их необходимо строить по мере продвижения. Кроме того, современный кризис, наиболее ощутимо проявляющийся в экономике и сказывающийся на благосостоянии граждан, постулирует отсутствие точки бифуркации, прохождение которой, согласно устаревшим представлениям, надежно обещает переход в иное, более привычное, в лучшем случае более привлекательное, состояние. По оценке З.Баумана и К.Бордони он обусловлен кризисом государства, кризисом модерна и кризисом демократии.

Им в книге «Кризис» вторит С.Волби [Walby, 2015], разрабатывая теорию кризиса и предлагая их классификацию. Тотальность кризиса репрезентирована его взаимосвязанными разновидностями: финансовый, экономический (рецессия), фискальный (режим экономии, снижение уровня благосостояния), политический (кризис партийной системы), кризис демократии (некоторая свобода от принуждения придерживаться демократических ценностей, прав и свобод). Реальность представляется в виде каскада кризисов, не столько следующих один за одним, сколько наследующих один другого, не маскируя преемственности, скорее настаивая на ней.

В актуальной политической теории, основания которой заложены К.Шмиттом, состояние исключительности означает разрыв между правом и фактичностью политической жизни, ограничение прав и свобод граждан путем введения специальных указов или распоряжений. Дж.Агамбен пишет в работе «Состояние исключительности»: «Перед лицом непрерывного прогресса, того, что можно назвать «глобальной гражданской войной», состояние исключительности все более утверждает себя доминантной парадигмой отправления власти в современной политике» [Agamben, 2005]. Тогда-то и происходит волюнтаристское усиление власти, поскольку приостанавливается действие ряда законов и даже Конституции, ограничивающих ее в действиях. Тем самым освобождается пространство для неконтролируемого насилия со стороны государства, сводя на нет возможности граждан противостоять современному Левиафану.

«Состояния», синтагматичны, семантически близкими, а часто и взаимно заменяемыми, считаются «кризис», «emergency», «исключительность». Три разных слова для обозначения одной и той же реальности? Быть может и так. Но философ С.Жижек, ориентированный на феномены культуры и представляемое через их посредство, именует подобную реальность «emergency». Дж.Агамбен, оценивающий модусы отправления власти в современных условиях, предпочитает «исключительность». Социологи З.Бауман и С.Волби говорят о «кризисе», как бы утраивая образ реальности. Дело тут не в амбициях, разумеется, компетентнейших наблюдателей, побуждающих избегать употребления концептов, длительное время находящихся в обращении. Они придерживаются определенных традиций и в этом избирательны, утверждая, одновременно, многомерность «большой реальности» и оставляя пространство и места для нюансировки трендов фактичностью (экзистенциалами) разного происхождения и содержания.

И кризис, и «emergency», и исключительность с существенными поправками на национально-исторические особенности, присутствуют в Украине. Они образовали разрывы, складки и лакуны, которые зашиваются, выравниваются и заполняются инициативными индивидами и сообществами, действующими альтруистично (волонтеры), корыстно (контрабандисты, тривиальные грабители и мошенники), патриотично (добровольцы вооруженных формирований согласно представлениям о патриотизме). Бытование подобных феноменов указывает на состоявшийся, по определению З.Баумана, «развод власти и политики». Его ближайшими результатами оказываются отсутствие полномочных инстанций, способных действовать так, как надлежит действовать в экстремальных обстоятельствах, а также дефрагментация власти, у которой обнаружили конкуренты: руководство силовых структур, администрация неподконтрольных территорий, могущественные члены общества и их коалиции внутри Украины. В отношении большинства граждан государство не может выполнять социальные обязательства, сокращая расходы на образование, науку, здравоохранение, пенсионное обеспечение.

Причем модальность состояния общества задается событиями. За интерпретацией понятия событие отсылаю к соответствующей статье в Стэнфордской энциклопедии философии, а также работам А.Бадью [Badiou, 2005], С.Жижека [Žižek, 2014] и А.Филиппова [Филиппов, 2004; Филиппов, 2005; Филиппов, 2011]. Событиями обыкновенно считают то, что выпадает из привычного уклада, что вроде бы не подготовлено случившимся ранее, возникающее будто без очевидного или решающего повода, так что в нем угадывается нечто чудесное и даже чудодейственное – перечисление оснований события допустимо, но никогда нет уверенности, что перечисление является исчерпывающим или же можно указать конечную причину.

Социологу не уклониться от задачи представить хотя бы основные трактовки события в перспективе его дисциплины. Если событие есть одновременно и новация и

беспорядок, которые производят возмущение в окружающей среде, так называемые эффекты событий, то оно, безусловно, энергетический феномен, который генерирует, инициирует, порождает, разделяет, деформирует или разрывает пространство совместной жизни, образует складки на ткани совместного существования. Это движение, вызывающее прочие движения, которые сминают или разминают, прежние структуры, порядки и складки, прибавляя к ним прежде невиданные и неслыханные в тех социально-географических локальностях, где они возникают.

Таким образом, комбинация кризиса, состояния emergency и состояние исключительности, отформатированная чрезвычайными событиями (Майдан, аннексия Крыма, война на Донбассе), генерирует состояние сингулярности = события & кризис & emergency & исключительность. Его примерная структура, каждый элемент которой требует сведения к уровню индикаторов и показателей для эмпирической верификации, может быть представлена так:

- кризис (рецессия в экономике, режим экономии, безработица, экономическая стратификация);
- состояние emergency в культуре (сдвиги в ценностно-нормативных структурах, динамика культурных практик, укрепляющиеся и слабеющие идентичности, солидарности, политика памяти);
- состояние исключительности в политике (ослабление основных социальных институтов, неубедительная демократия, нестабильная партийная система, патологии – коррупция, насилие);
- мультипликация социальной структуры как следствие событий (складки, лиминальность);
- новые неравенства – неравномерное распределение тягот и издержек, а также такого дефицитного ресурса как безопасность
- ситуации и повседневные практики населения в состоянии сингулярности.

Література:

1. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е.И.Головаха, Н.В.Панина. – Киев: Абрис, 1994. – 168 с.
2. Костенко Н. Культура «emergency»: внезапное и ожидаемое // Проблемы розвитку соціологічної теорії: Матеріали Х Всеукраїнської наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних соціальних процесів», 21-22 травня 2015 р. (м.Київ) / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка / За ред. О.Д.Куценко, В.І.Судакова. – К.: Логос, 2015а. С.55 – 58.
3. Костенко Н, Макеев С. Непридуманный «пятый мир» / Наталия Костенко, Сергей Макеев. – Политическая мысль. – 1996. – №1. – С. 41 – 48.
4. Филиппов А.Ф. Конструирование прошлого в процессе коммуникации: теоретическая логика социологического подхода / А.Ф.Филиппов/ Препринт WP6/ 2004/ 05. – М.: ГУ ВШЭ, 2004. – 56 С.
5. Филиппов А.Ф. К теории социальных событий / Александр Филиппов. – Логос 2005. – №.5 (50). – С.63 – 88.
6. Филиппов А.Ф. Развивая теорию событий. Статья первая. Дидактический эксперимент / Александр Филиппов. – Социологическое обозрение 2011. – Т. 10. – №.1-2. – С.6 – 18.
7. Agamben G. State of Exeption / Giorgio Agamben / Transl. by Kevin Attell. – The University of Chicago Press, 2005. – 95 P.
8. Badiou A. Being and Event / Alain Badiou / London: Continuum, 2005. – 526 P.
9. Bauman Z., Bordonì C. State of Crisis /Zygmunt Bauman and Carlo Bordonì/ Cambridge: Polity Press, 2014. – 164 P.
10. Walby S. Crisis / Silvia Walby / Cambridge, Polity Press: 2015. – 224 P.

УДК 316

ТЕОРІЇ МОДЕРНОЇ ДЕРЖАВИ: ВІЙНА ТА КРИСТАЛІЗАЦІЯ

Багінський А. В.

Кандидат політичних наук, викладач кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті реконструюються сучасні теоретичні здобутки в концептуалізації модерної держави. Виокремлюються особливості модерної держави в результаті аналізу теорій М. Манна та Ч. Тіллі. Розглядаються актуальні проблеми державотворення в контексті ведення війни та використання ресурсів соціальної влади.

В статье реконструируются современные теоретические достижения в концептуализации современного государства. Выделяются особенности современного государства в результате анализа теорий М. Манна и Ч. Тилли. Рассматриваются актуальные проблемы государства в контексте ведения войны и использования ресурсов социальной власти.

The article reconstructs the modern theoretical advances in the conceptualizing modern state. Distinguishes features of the modern state in the analysis of theories M. Mann and Ch. Tilly. The actual problem in the context of the state of war and the use of resources of social power.

Ключові слова: держава; теорії держави; модерна держава; війна; соціальна влада.

Кінець XX- початок XXI сторіччя виявив кризу універсалістських пояснень світу, згідно до яких «кінець історії» як «кінець держави» мали стати своєрідним вінцем суспільного розвою. Багатоманітність і поліцентричність світових соціальних процесів вимагає більш детальних та аналітично занурених описів багатовекторної динаміки як окремих суспільств, так і глобального розвитку, тобто глобалізацій, загалом. В цьому випадку, «смерть держави» поруч з такими оксюморонами як «кінець історії» та «смерть автора» виявилась не більше, ніж емпірично необґрунтованим припущенням.

Національна держава сьогодні є утримувачем основних ресурсів влади, точкою перерозподілу владних стратегій соціальних акторів. В аспекті воєнної сили, саме держава, а не окремі корпорації чи суспільні рухи залишається центром прийняття рішень щодо використання військової зброї та психологічно-пропагандистського впливу на супротивника. Наявність у країн ядерного арсеналу не зняла з порядку денного залучення людського та технологічного потенціалів у розгортанні сучасних військових конфліктів.

Водночас, соціальні шпарини та політична ерозія, через які руйнується сучасний суверенітет, свідчать про значні проблеми, що стоять перед модерною державою. Проблеми мігрантів та екологічні лиха, кібер-злочини та міжнародний тероризм, а також «гібридні війни» говорять про серйозні виклики урядам, які володіють колосальними ресурсами соціальної влади, але часто не встигають їх використати у світі гіпер-мобільних та асиметричних загроз. Трансформація міжнародних відносин та становлення пост біполярного світу, наукове осмислення воєнного конфлікту на Сході України також вимагають реконцептуалізації держави в соціологічному та політологічному дискурсі.

Все це веде до більш прискіпливого та науково обґрунтованого вивчення держави в контексті її функціональних можливостей. Авторитетні та емпірично підтверджені теорії модерної держави запропоновані британо-американським вченим М. Манном та американським дослідником Ч. Тіллі. Оригінальні і теоретично перспективні авторські інтерпретації концепцій М.Манна та Ч.Тіллі знаходимо у Г.Дерлугьяна [2], В.Ганева [9], М.Тузе [11]. Серед новітніх наукових публікацій в Україні, присвячених модерній державі та модернізації в соціально-політичному та історико-соціологічному ракурсі, варто відзначити роботи П. Кутуєва, Д.Герчанівського, О.Якубіна [5; 6]. Зокрема, в даних дослідженнях використовується концепт держави, що сприяє розвитку, що слугує певним дороговказом для

концептуалізації модерної держави та реалізації завдань проекту державного будівництва у сучасних умовах.

Метою статті є реконструкція та оцінка евристичності найбільш вагомих теорій модерної держави для з'ясування її характерних рис та особливостей в сучасному світі.

Майкл Манн пропонує виокремити три основні теорії держави: класову, плюралістську та елітистську. Остання, в свою чергу, поділяється на «справжній елітизм» та «інституційне державництво». Згідно до класової теорії, модерна держава стає інструментом боротьби класів за своє панування. Для цієї теорії характерним є редукаціонізм, тобто зведення існування держави до функціонування специфічних способів виробництва. Звідси з'являється капіталістична держава чи класова держава. Домінуючі класи реалізують «проект гегемонії», що дозволяє утворювати міжкласові союзи. Труднощі виникають, коли прибічники класової теорії визначають державу загалом, а не лише як інструмент капіталістичного виробництва [10, с. 44-46].

Натомість плюралістична теорія пояснює сучасну державу як ліберальну демократію, з її ключовими принципами змагальності та представництва, які узагальнив Р. Даль. Відносини між урядом та багатоманітними групами формують політичну систему, яка відображає інтереси суспільства в цілому. Але і межах цієї теорії, на думку М. Манна, держава досі не має автономної влади – вона залишається скоріше місцем, ніж актором. Елітистська теорія спирається на те, що в суспільстві завжди буде існувати централізована, згуртована та організована меншість, яка буде керувати неорганізованою більшістю. Класичні елітисти бачили політичну владу як динамічний зв'язок між державою та громадянським суспільством. [10, с. 47].

Саме в межах елітизму з'являється розуміння держави як активного місця ("State as an active place"). На відміну від марксистського тлумачення, де держава постає як результат певного способу виробництва та теорій плюралізму, в якому політична система формується в межах консенсусу соціальних груп, в елітизмі держава вже постає як раціональний актор, який діє на користь власних інтересів, розподіляє ресурси та утримує політичну владу.

В зовнішньому вияві елітистська теорія посилюється теорією «реалізму», згідно до якої держава володіє суверенітетом і діє відповідно до власних національних інтересів. В чистому вигляді «справжній елітизм» можна простежити у диктатурах або різко авторитарних політичних режимах, що в чистому вигляді, наголошує М. Манн, трапляється сьогодні і не так часто. Тому більш доцільним пояснювальним терміном, на його думку, слугує поняття «інституційне державництво». Держава є одночасно і актором, і місцем, хаотичним, ірраціональним утворенням, всередині якого діють багатоманітні соціальні відносини, від інтересів самих бюрократів до інтересів транснаціонального капіталу [10, с. 49].

Інший знаний дослідник Чарльз Тіллі виокремлює чотири групи теорії держави залежно від факторів походження її структури – внутрішніх та зовнішніх, та відношення до економіки – залежного або незалежного. За структурою, до внутрішніх теорій походження держави належить етатистська теорія [8, с. 28].

Як і М. Манн, Ч. Тіллі вказує на групу теорій, що ґрунтуються на визнанні анархічності системи міжнародних відносин та гіпотези про те, що держави діють на основі своїх національних інтересів і називає її етатистською (у М. Манна – це «true elitism» - справжній елітизм, який у зовнішній політиці посилюється теорією реалізму). Наприкінці ХХ сторіччя такі теорії прийнято називати теоріями «структурного реалізму», або «раціонального вибору», за М. Манном – раціонального вибору еліт щодо консенсусу їх національних інтересів та інших гравців на міжнародній арені. Окрім етатистського підходу, на думку Ч. Тіллі, існує геополітичний підхід – зовнішній вияв його класифікації теорій походження держави, відповідно до якого політичні інститути викристалізуються у сучасну форму національної держави в першу чергу завдяки міжнародному впливу, внаслідок якого всі державні утворення в світі починають бути схожими між собою.

Щодо досліджень за способами виробництва, то як і М. Манн, Ч. Тіллі називає їх марксистськими, підкреслюючи акцент авторів даних теорій на вирішальному впливі способу виробництва, феодальному або капіталістичному, на характер та зміст державного будівництва, згадуючи в першу чергу доробок П. Андерсона з його аналізом різновидів абсолютизму у європейських країнах [1].

У зовнішньому вияві економічно-орієнтованих теорій держави першість належить світ-системному підходу з І. Валерстайном та А.Г. Франком на чолі, які пояснюють ґенезу держав особливостями розвитку світової економіки. Положення держави щодо світової економіки – центральне, периферійне або напівпериферійне – впливає на внутрішню структуру державної організації. Як і М. Манн, Ч. Тіллі вказує на труднощі, які виникають у представників світ-системного аналізу з визначенням держави як такої поза економічними контекстом [8, с.35].

П. Кутуєв зауважує, що найсуттєвішим закидом, який правомірно адресувати світ-системній візії соціальних змін у межах капіталізму є те, що з її теоретичних положень випливає такий політичний припис: найраціональнішою стратегією для національних держав є пасивне очікування зміни у світовій кон'юктурі, позаяк навіть лояльний послух урядів країн третього та колишнього другого світів порадам, витриманим у стилі неоліберальної «good policy», сформульованій в надрах Світового банку та МВФ не призводить до поліпшення їхніх економік» [7, с. 272].

Коментуючи теорію виникнення європейських держав Ч. Тіллі, Г. Дерлуг'ян підкреслює, що сучасні держави Європи сформувались у різних комбінаціях воєнно-адміністративного примусу, вилучення податків та капіталістичного фінансування [5, с.11].

Ч. Тіллі дає визначення державі як організації, що здійснює примус і відрізняється від домогосподарств та родинних груп, і має безпосередню перевагу на певній території. На початковому етапі національні держави з'являються не часто, - вважає Ч. Тіллі,

Конструювання ієрархій, які діють за одностороннім принципом: держава вертикально керує всіма ресурсами є характерним для протомодерних держав. М. Манн використовує для позначення даних відносин термін «деспотична влада».

Деспотична влада стосується влади політичної еліти розподіляти ресурси громадянського суспільства. Перелік функцій, які виконує еліта в даній ситуації не потребує перемовин з громадянським суспільством. Такий тип влади є широко розповсюдженим в монархічних державах минулого. Протилежною до деспотичної є інфраструктурна влада, яка діє «крізь суспільство» вона пронизує всі соціальні інститути, діючи як «вулиця з двостороннім рухом», тобто передбачає контроль громадянського суспільства за державою. Основний обсяг такої влади реалізується через державні інституції. Проте, збільшення інфраструктурної влади не означає збільшення або зменшення влади деспотичної [10, с. 59].

Зменшення інфраструктурної влади можна спостерігати у житті пост саддамівського Іраку, коли внаслідок Розпорядження коаліційної адміністрації про дебаасизацію іракського суспільства без роботи залишились тисячі шкільних вчителів, з міністерств було вигнано багато фахових спеціалістів, а з іракської армії та поліції звільнено понад 400 тисяч осіб. Це значно послабило позиції Тимчасової адміністрації і збільшило кількість диверсій та конфліктів на релігійному та соціально-економічному підґрунті. За деякими версіями дана політика призвела до піднесення так званої Ісламської держави [3, с.154-157].

Ч. Тіллі підкреслює, що національні держави сьогодні не обов'язково стають націями-державами, тобто державами, які відрізняють тотожність символів, мови, релігії. Багато народів продовжують боротись за самостійність держав, а на процес державного будівництва впливають недержавні інституції такі як мережі торгівлі зброєю, або величезні міжнародні нафтові компанії [8, с.23-24].

Таким чином, модерна держава використовує як деспотичну владу (ієрархії), так і інфраструктурну владу (мережі). Що ж в таких умовах залишається від класичних характеристик держави, таких як територія, народ, суверенітет?

М.Манн коректує класичне веберіанське розуміння держави як організації, що має монополію на використання фізичного примусу на певній території. Дослідник вказує, що і в історичних, і в деяких сучасних державах фізичне насилля є обмеженим і має монополію щодо інших різновидів впливу. Відповідно інституційне визначення держави полягає у її визнанні як сукупності інститутів та осіб, що втілюють централізовані політичні відносини на визначеній території і є певною мірою авторитарними та здійснюють закони завдяки організованій фізичній силі. Манн [10, с.55].

Звідси випливають наступні особливості:

1. Держава є територіально централізованою. Вона використовує ідеологічні, воєнні та економічні ресурси, які є певною мірою зовнішніми для неї.

2. Держава охоплює дві дуальності: вона – це інститути та індивіди, а також центр та територія. В центрі політична влада постає як державна в діях еліт та інститутів, тоді як в реалізації влади від центру до території держава складається з «часткових» відносин між індивідами та інститутами. Відповідно, держава кристалізує політичні форми, які знаходяться всередині неї і які йдуть (та надходять) ззовні.

3. Державні інститути є диференційованими, і впливають з різних функцій, які виконуються для різних груп інтересів, що існують на території держави. Тому держава не є чимось остаточно оформленим – вона завжди відкрита для впливу різноманітних владних мереж.

4. Те, що держава є певною обмеженою територією, передбачає наявність політичних відносин однієї держави з іншими державами. Ці відносини є двосторонніми, тобто геополітика впливає на внутрішню політику і навпаки [10, с.56].

Дана корекція М. Манна, щодо класичного інституційного визначення держави М. Вебером показує перехід до функціонального аналізу держави. М. Манн називає його поліморфним, взявши термін з хімії, де поліморфом позначається властивість речовини мати одночасно декілька форм та відноситись до декількох систем. Держава кристалізується як центр, але залежно від кількості політичних мереж як множинний центр, що втілюється у багатоманітності інституцій і різнобічності завдань, які стоять перед ними [10, с.75].

Отже, в різних теоріях держава аналізується з різних точок зору і постає як «капіталістична», «династична», «партійно-демократична», «лютеранська» тощо. Марксизм, плюралізм та реалізм, - підкреслює М. Манн, - зазначають, що модерна держава викристалізовується в першу чергу як капіталістична, партійно-демократична та національно-безпекова, враховуючи багатоманітні ієрархічні відносини, що існують між інститутами [10, с.76]

Теорія «плутанини» (cock-up-foul up theory) заперечує вищезазначені підходи. Тут держави позначаються як дещо ірраціональне, де стихійний вплив капіталістів та інших груп інтересів здійснюється на багатоманітні державні інститути, що взагалі унеможливорює раціональну класифікацію таких політичних відносин і зрештою позначає державу як не функціональну в цілому [10, с. 54].

Подальша кристалізація теорії держави, на думку М. Манна, вимагає випробування двома тестами – ієрархічності та граничності. Один метод є прямим, інший – непрямим.

Прямий метод передбачає те, що модерна держава викристалізовується більшою мірою як капіталістична, ніж пролетарська, в тому сенсі, що капіталізм як правило систематично і превентивно запобігає пролетарським революціям. Елітистська теорія визначає домінантний, капіталістичний клас як такий, що цілком діє в межах лише своїх інтересів. Натомість, приклад Імперської Німеччини XIX сторіччя свідчить про те, що покращення соціальної політики було узгоджено саме з капіталістичним класом і загалом вписується в межі капіталістичної раціональності. Марксистська теоретична модель передбачає діалектичність відносин між пануючим та підлеглим класами, вказуючи на їх конфліктність. Межею конфлікту є ситуація, коли капіталістичний клас внаслідок значного тиску «знизу» стає розділеним, а підпорядковані класи отримують владу громадянського суспільства, щоб захопити державу [10, с.77].

Досліджений процес показує динаміку модерних держав як капіталістичних, соціалістичних або компромісних (соціал-демократичних). Але функціональні відносини між даною кристалізацією та іншими кристалізаціями не є систематичними. Наприклад, класові і релігійні кристалізації можуть як відрізнитись, так і конфліктувати. Сучасна Італія залишається частково католицькою, але і партійно-демократичною і капіталістичною. Таким чином, говорить М. Манн, конфронтація між пануючими і підлеглими частково знімається через наступні механізми:

1. Право та Конституції, що визначають права та обов'язки держави та соціальних груп. Втім, Конституції не завжди є нормами прямої дії, особливо, якщо класова боротьба є загостреною.

2. Бюджети, які визначають граничні фінансові межі дії держави. Проте, вартість функцій держави не завжди дорівнює їхній якості та важливості. Дипломатія може коштувати відносно не дорого, але бути гранично корисною для держави.

3. Партійно-демократичні більшості, що узгоджують інтереси різноманітних соціальних груп (як це відображено у плюралістській теорії держави). Але існують кейси держав, де значна частина жінок є виключеною з політичного життя або монарх є так само важливим, як і парламентська більшість.

4. Монократична бюрократія, що відображає інтереси державної адміністрації. Але авторитарні монархії намагаються запобігти консолідації бюрократії, а парламентські республіки ставлять на найвищий щабель бюрократії політично лояльних осіб.

Звичайно, модерна держава протягом останніх століть намагалася посилити всі зазначені чотири механізми, і це в свою чергу призводило лише до збільшення різноманітності форм держави [10, с.78-79].

Прямий тест на кристалізацію є проваленим, оскільки на думку М. Манна в його межах модерні держави все ще постають як надто різні. Тому більш доцільним є непрямий тест, що враховує не лише ієрархічність та конфліктність класів як шкалу відносин всередині держави, а кристалізації більш високого рівня, що передбачають декілька шкал. Серед кристалізацій найвищого рівня дослідник виокремлює: капіталістичну, ідеологічно-моральну, мілітаристську, представницьку (від автократичної монархії до партійної демократії) та національну (від централізованої нації-держави до конфедерації). Дані форми розвиваються за наступними треками: збільшення капіталістичних економічних відносин, збільшення представництва, інтенсифікація національної централізації та створення професійного та

бюрократичного державного милітаризму. «Якщо вони (держави – А.Б.) не модернізують всі з даних чотирьох складових, вони не виживають», - пише М. Манн. [10, с. 81-81].

На думку А. Тузе, вагомим внеском М. Манна до соціальної теорії є його фокус на вивченні соціальної влади, враховуючи, що останній пише про нації не як про уявні спільноти, а як про клітки, чотирма кутами яких стають ідеологічна, економічна, політична та воєнна влади [11, с.130].

На милітарно-фіскальній складовій будує свої теоретичні розвідки Ч. Тіллі. На думку Ч. Тіллі, ведення війни і підготовка до неї змушують правителів займатися вилученням засобів для війни у тих, хто володів основними ресурсами – людьми, зброєю, запасами продовольства, або через купівлю грошима, для тих, хто був зовсім не здатен віддавати ці засоби без тиску, або компенсації. Саме процеси вилучення ресурсів сформували основи нинішньої державності [8, с.40].

Європейські держави формувались в процесі розповсюдження географії примусу та капіталу, конкуренції носіїв влади, інших груп та народу, а також в контексті тиску інших держав, змінюючи свої організаційні структури в межах підготовки та ведення війни. Держави всюди, - пише Тіллі, - формуються як системи держав, що виникають вже у 990 роках нашої ери. Географія держав (примусу) та мережі міст (капіталу) стрімко мінялася в процесі виходу на передній край арени національної держави як домінуючого політичного інституту світової системи [8, с.25]. Сучасні держави організаційно схожі між собою: суди, законодавчі органи, школи, відносини між урядовими агенціями і громадянами [8, с. 279-280].

Залишається відкритим запитання: чи породжують сучасні війни посилення і розгалуження державних структур, так як це відбувалось під час розвитку європейських держав?

Після Другої світової війни, перед тим, як піти з колоній, - пише Ч. Тіллі, - колоніальні держави залишили в них збройні сили, створені в першу чергу для примусу та контролю над громадянським населенням. [8, с.287]. Нова еліта часто добиралась з однієї чи споріднених соціальних груп, об'єднаних мовою, релігією, регіональною приналежністю, що часто призводило до конфліктів з іншими соціальними групами. Для підтримання даної структури примусу нові еліти збільшують внутрішній експорт задля отримання та модернізації озброєння. Подальша еволюція таких режимів залежала від союзів, які вони були здатні створити і тоді програма експорту, могла як вплинути на милітаризацію країни, так і завадити їй, спрямувавши розвиток держави за громадянським, а не воєнним вектором.

Тим не менше, кількість воєн не зменшується, а збільшується кількість воєнних дій локального характеру, що веде до небачених раніше громадянських конфліктів з масовими втратами. Дана боротьба має соціальний характер, оскільки відбувається в першу чергу між владними групами та групами виключеними із державного управління. Водночас, військові все більшою мірою втягуються у боротьбу за політичну владу всередині держави. Збільшення ролі військових особливо виразно спостерігалось у нових державах, які могли скористатися представницькими інститутами демократіями, але дуже швидко, як зауважує Ч. Тіллі, - скочувались до воєнних режимів [8, с.291].

За Г. Дерлуг'яном в 1990 роках за відсутності прямих військових загроз та необхідності домовлятися з населенням щодо податків підштовхнуло посткомуністичні правлячі класи до розграбування тих ресурсів, які залишились в спадок від СРСР. Відповідно, став не потрібним контроль за ефективністю сучасного війська [2, с.338-339]. Дана особливість посткомуністичних політичних режимів досліджується В. Ганевим в контексті використання теоретичної моделі Ч. Тіллі у зворотньому напрямку. Після розпаду Радянського Союзу політичний клас меншою мірою використовує державу для вилучення ресурсів і більшою мірою вилучає ресурси в самій державі (інформацію, лояльність державних службовців, адміністративні бази даних, державні таємниці), спираючись на популярні в суспільстві ідеї приватизації, що стає проектом посткомуністичного політичного класу, тоді як в тлумаченні Ч. Тіллі історично подібним проектом для еліти як правило була війна. Причинами успішності такого вилучення ресурсів (для правлячого класу, а не для суспільства) стають з однієї сторони, ефективність цього процесу для посилення свого соціального статусу новим домінуючим класом, з іншої сторони – розуміння ним демократизації як швидкоплинності власних позицій і тому, намагання отримати якомога більше ресурсів за короткий проміжок часу [9, с. 436-437].

Крім того, вилучення політичним класом ресурсів пов'язано і з специфічними характеристиками сучасних воєн. Напротивагу традиційним війнам з їхньою ідеологічною та територіальною спрямованістю, локальні конфлікти сучасності, або «нові війни» тісно пов'язані з політикою ідентичності. Політика ідентичності включає в себе партикулярну ідентичність – мовну, релігійну, національну, кланову. Нова політика ідентичності є водночас глобальною, національною та транснаціональною [4, с.41]. Нові війни ведуться мережами державних та недержавних акторів, тому складно провести межі між громадянським

населенням і військовими, а традиційна тріада держава-військові-народ втрачає свою визначеність [4, с.402]. В даній ситуації спостерігається ускладнення збільшення військових витрат, особливо в умовах зростання соціальних та інфраструктурних видатків державних бюджетів, що в сучасних умовах супроводжується економічною кризою.

В подібних умовах опинилася і сучасна Україна, яка пройшла шлях граничного вилучення ресурсів в держави, і в якій партійна демократія лімітує представництво широкого спектру соціальних груп, а мілітаризація відбувається за рахунок платників податків, можливості яких є вкрай обмеженими. Централізація політичного життя в інституті Президента і децентралізація через вплив фінансового капіталу (олігархізацію) народжує системну кризу, яка не вирішується виключно впровадженням дискурсу реформ і одностороннім застосуванням примусу. Територіальна децентралізація ускладнюється невирішеністю статусу територій, які перебувають в межах військового конфлікту. Сюди ж додаємо і зміну світової динаміки, коли глобальний порядок згідно прогнозів світ-системних теоретиків має трансформуватися у період 2020-2030 років і Україна повинна шукати своє функціональне місце у новому форматі політичної системи світу.

Теоретичне осмислення сучасних воєнних, політичних, економічних, ідеологічних ресурсів соціальної влади, перехід до інституційного державництва, розвиток інфраструктурної влади держави мають відносно поліпшити, а в деякій мірі навіть вирішити проблеми, які постають перед українським соціумом сьогодні. Таким чином, концептуальні схеми М. Манна та Ч. Тіллі надають обґрунтовані критерії і цілком застосовуються для аналізу модерних держав сучасності, зокрема України в процесі соціального і глобального розвитку.

Література:

1. Андерсон П. Родословная абсолютистского государства / П. Андерсон. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. – 512 с.
2. Дерлугьян Г. Как устроен этот мир: наброски на макросоциологические темы/ Г. Дерлугьян. – М.: Изд-во Института Гайдара. - 2013. – 176 с.
3. Ергин Д. Ресурсные войны, новые технологии и будущее энергетики/ Д.Ергин. – М.: Альпина Паблишер, 2013. – 712 с.
4. Калдор М. Новые и старые войны: организованное насилие в глобальную эпоху/ М.Калдор – М.: Изд-во Института Гайдара. - 2015. – 416 с.
5. Кутуєв П. Від євроцентричного модерну до плюралістичних модернів: еволюція історичної соціології Ш. Ейзенштадта / П.Кутуєв, О.Якубін, Д.Макаренко, Д.Герчанівський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг: Науково-теоретичний часопис. – 2016. - № 3. – С.38-61.
6. Кутуєв П. Держава, що сприяє розвитку: вступ до соціологічної проблематики / П.Кутуєв, О.Якубін, Д.Герчанівський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2015. - № 4. – С.3-19.
7. Кутуєв П. Модерн, модернізація та розвиток: ідеї та практики: Монографія / П.В. Кутуєв – К.: Талком, 2015. - 467с.
8. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства / Ч. Тилли. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 360 с.
9. Ganev V.I. Post-communism as an episode of state-building: A reversed Tillyan perspective / V.I. Ganev // Communist and Post-communist Studies. - 38. - 2005. – P. 425-445.
10. Mann M. A theory of modern state / The sources of social power. – Vol.2: The rise of classes and nation-states 1760-1914. – Cambridge University Press. – 1993. – P. 44-92.
11. Tooze M. Empires at war / M. Tooze // New Left Review. № 79 - 2013. – P. 129-139.

САМООРГАНІЗАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТРУДОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Баранова С. С.

Аспірант кафедри галузевої соціології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті крізь призму самоорганізаційної парадигми розглядаються проблеми функціонування трудової організації в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій. При цьому визначаються місце і роль соціальної самоорганізації як ключового чинника налагодження дієвої інформаційно-комунікативної взаємодії персоналу у процесі підвищення ефективності трудової організації.

В статье сквозь призму самоорганизационной парадигмы рассматривается течение трудового конфликта на коммунальном предприятии. Анализируются его основные социокультурные причины. Осуществляется попытка определения места и роли механизмов социальной самоорганизации в управлении трудовыми процессами. Предлагается осуществление ряда организационных мер для устранения основных недостатков внутренней информационной и культурной политики организации.

The article reviews the progress of labor conflict in the communal company through the organizational approach, analyzes its' main socio-cultural causes. The authors define the place and the role of social self-organization mechanisms in labor management. It is also proposed a number of measures addressed to overcome deficiencies in internal informational and cultural organizational policy.

Ключові слова: трудова організація, соціальна самоорганізація, інформаційно-комунікативна взаємодія, самоорганізаційний потенціал трудової організації.

Постановка проблеми. У складних соціально-економічних умовах, у яких з різних причин перебуває сучасне українське суспільство, ефективне управління трудовими організаціями набуває все більшої ваги та актуальності, оскільки колективна трудова діяльність, як доцільний процес створення суспільних благ, є ключовим чинником життєдіяльності будь-якого суспільства. У складній соціально-економічній ситуації також зростає роль якісного управління конфліктами, що виникають у процесі трудової діяльності. Забезпечення стабільності системи є пріоритетним напрямком соціальної політики організації, адже головною метою самоорганізації є вихід на атрактор – стан стабільного та контрольованого розвитку.

Таким чином, вивчення самоорганізаційного потенціалу трудових колективів покликане забезпечити ефективний економічний та соціальний розвиток у «турбулентному» світі, вироблення адекватних методів вивільнення творчої соціальної енергії трудових колективів. Крім того, самоорганізація в процесі трудової діяльності, забезпечує не тільки оперативне управління організацією, але й являється дієвим інструментом вдосконалення організаційної структури та корпоративної культури.

Метою статті є розкриття самоорганізаційного потенціалу трудового колективу у процесі трудової діяльності. На прикладі транспортного підприємства.

Аналіз досліджень та публікацій. Питання соціальної самоорганізації були розроблені в роботах класиків соціології К. Маркса, Г. Спенсера, П. Сорокіна, Т. Парсонса, Х. Ортеги-і-Гассета. Ґрунтовні дослідження самоорганізації соціальних систем у вітчизняній соціології здійснили Л. Бевзенко та В. Бех.

У радянській організаційній науці проблеми самоорганізації трудових колективів розглядав П. Щедровицький. Процеси соціальної самоорганізації у сучасних господарських організаціях розглядав А. Пригожин. Також окремі розвідки наявні і в рамках вітчизняного стратегічного менеджменту (Г. Дмитренко).

Виклад основного матеріалу. Трудова діяльність – є складним процесом, що реалізується у різних формах та підлягає впливу багатьох факторів: як матеріальних, так і соціокультурних. Таким чином самоорганізація як властивість соціальних систем (трудових колективів зокрема) також виявляє себе у багатьох формах.

Можна виділити такі основні аспекти розкриття самоорганізаційного потенціалу трудової діяльності: 1) самоорганізація як засіб управління трудовим процесом; 2) самоорганізація як засіб реалізації інтересів трудових колективів.

Самоорганізація виявляє себе у процесах колективного групового регулювання, у процесі якого відсутній або слабо виражений чіткий управлінський вплив, що, втім, не виключає цілей та планування[3]. Говорячи про самоорганізацію трудової діяльності, необхідно говорити про інтеграцію управління, яка полягає у тому, що основною функцією управління являється створення умов для самоорганізаційних процесів та контролю за ними.

Самоорганізація як природна соціальна енергія здатна проявляти себе з різною інтенсивністю, яка зростає із зниженням формалізації відносин, в умовах автономії структурних підрозділів організації, делегуванні повноважень виконавцям. Це дозволяє ефективніше використовувати управлінський ресурс, відволікаючи його від оперативного управління організаційними процесами на управління стратегічне.

Яскравими прикладами створення умов для самоорганізації у сучасних умовах є створення відповідних організаційних структур: відносно автономних структурних підрозділів із власними фінансовими рахунками, правом внутрішньої самостійності. Підрозділи децентралізованих систем управляються за найбільш базовими параметрами: прибуток, виконання конкретних завдань [3].

Крім цього, в інноваційно орієнтованих організаціях, тимчасові проектні групи не мають чітких структур, що відкриває шлях до творчої діяльності та підвищення самоорганізаційного потенціалу [1]. Отже, управлінський аспект самоорганізації полягає у залежності між характером управління та контролю в організації.

Крім цього, для розуміння механізмів самоорганізації трудового колективу необхідно ясно уявляти логіку їх розгортання. Таку схему представив Г. Щедровицький в організаційно-діяльнісних іграх. Вона виглядає наступним чином: проблематизація ситуації (наприклад, виникнення певної виробничої проблеми) – конфлікт (пов'язаний із зіткненням різних варіантів вирішення проблеми) – самоорганізація – саморозвиток [4, 27].

Таким чином, подолання конфлікту пов'язане із виробленням нового досвіду. Це означає, що самоорганізаційний потенціал виявляється не лише у вирішенні конкретного трудового завдання, але й у виробленні нового знання, запровадженні нових та ефективних методів роботи, збагаченні колективного досвіду.

Також самоорганізація трудової діяльності виступає не лише засобом ефективного управління, але також являється компенсаторним механізмом, функціональної недосконалості організації. Наприклад, закріплення певних функцій за окремими працівниками може обмежувати їх діяльність та ускладнювати виконання інших функцій. Отже, постає питання про поліфункціональність елементів організації.

Крім того, це приводить до питань не лише цільової діяльності організації, але й до інших вимірів праці. Наприклад, реалізації трудових та інших прав працівників. Отже, недоліки в організації трудової діяльності, можуть мати і вимір суто соціальний. Найяскравішим прикладом самоорганізації працівників є виникнення профспілок, які і виявились відповіддю на недосконалість організації праці зокрема, та недоліків суспільного ладу в цілому.

Самоорганізація трудових колективів, таким чином, може мати своєю метою покращення матеріальних умов праці, забезпечення прав працівників тощо. Отже, самоорганізація може виявляти себе як рефлексія трудового колективу на незадоволення його потреб та порушення прав, що стає причиною соціальних конфліктів в організації, які стають або джерелом вдосконалення організації, або дестабілізуючим фактором.

На одному із комунальних транспортних підприємств авторами був проведений соціальний експеримент.

В даній організації була здійснена спроба утворення альтернативної профспілки (за умов наявності первинної профспілкової організації) деякими членами трудового колективу, що призвело до стану соціальної напруги. Працівники намагалися дискредитувати керівництво та звинуватити його у присвоєнні коштів. У відповідь на дану обставину, адміністрація вирішила залучити до вирішення конфлікту третю сторону.

Проаналізувавши ситуацію, яка склалася, і врахувавши особливості організаційної структури та характер управління, авторами були запропоновані ряд заходів, які виступали в першу чергу як низові ініціативи працівників по підвищенню до підвищення рівня прозорості діяльності керівництва, актуалізації позитивних зрушень у діяльності самого підприємства та демонстрації покращення соціокультурної сфери його функціонування. Це стало першим кроком до другої хвилі самоорганізаційних процесів трудового колективу в межах однієї організації.

Другим кроком стало утворення самоорганізаційного ядра, до якого входили поважні члени колективу із великим соціальним капіталом, навколо яких почали об'єднуватися інші

члени колективу. В першу чергу вони виступили як протидія ініціаторам утворення нової профспілки, висунувши їм недовіру та наголошуючи на їх сумнівній репутації, а також на нових проблемах, пов'язаних із утворення нової профспілки.

Найбільшого загострення конфлікт набув в рамках стихійних мітингів (які носили анти- та про-керівний характер), на яких чітко окреслились межі конфліктуючих груп та їх чисельне співвідношення, що було не на користь альтернативній профспілці.

Провівши ряд глибинних інтерв'ю із представниками колективу, стало очевидним, що на підприємстві існували передумови конфліктної ситуації. Зокрема, керівна група була дещо закритою, що утруднювало циркуляцію інформації, яка, втім, не замовчувалась та не приховувалась. Але з практики управління були вилучені щотижневі обговорення з колективом справ на підприємстві. У поєднанні із скрутним становищем дотаційних планово-збиткових організацій, виникла складна соціокультурна ситуація недовіри.

Таким чином, відповідно до ст. 8 Закону України «Про порядок вирішення колективних (трудових) спорів (конфліктів)», авторами було запропоноване створення примирної комісії із представників конфліктуючих сторін. Основними функціями комісії були моніторинг роботи усіх підрозділів підприємства та створення відкритої бази інформації щодо діяльності керівництва та стану справ на підприємстві.

Для реалізації цієї мети було ініційоване зібрання трудового колективу за участю усіх конфліктуючих сторін, на якому і була винесена пропозиція про створення комісії, яка, втім, підтриманою не була. Але в результаті групового обговорення проблеми, конфлікт вичерпав потенціал до подальшого розгортання.

Варто наголосити, що основною вимогою авторів до керівництва, було виключення їх адміністративного впливу на процес. Таким чином, роль адміністрації полягала у стимулюванні самоорганізаційних процесів, внесенні конструктивних ініціатив та контролі.

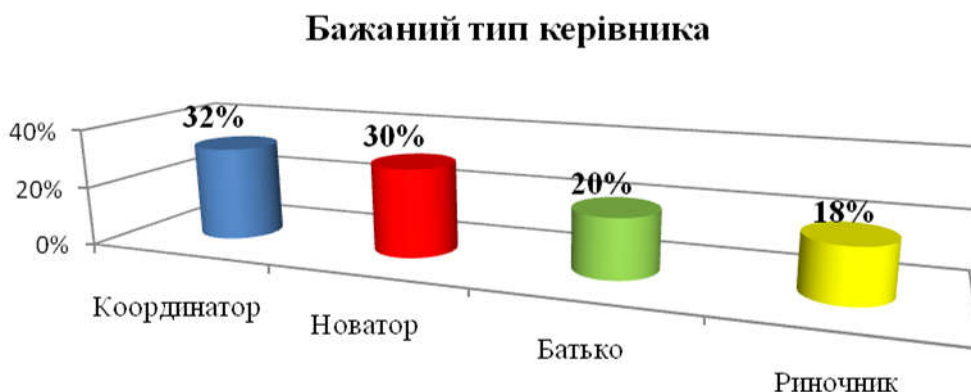
У ході розгортання конфлікту виявились важливі характеристики культури підприємства. Так основною ціллю лояльної до керівництва більшості у цьому конфлікті була зупинка дестабілізуючих підприємство процесів.

Після проходження активної фази конфлікту було проведене експертне опитування працівників (опитано 30 респондентів із різних функціональних підрозділів та рівнів організаційної ієрархії. Опитування проводилось шляхом стандартизованого інтерв'ю) та розроблені рекомендації щодо усунення умов для виникнення подібних конфліктних ситуацій у майбутньому.

Опитування виявило значну орієнтованість колективу на стабільність та контрольованість. Так, важливість цього фактора для ефективного функціонування у складних соціально-економічних умовах, були оцінені експертами у 4 бали, за 5-ти бальною шкалою, де 5 – найвищий рівень важливості.

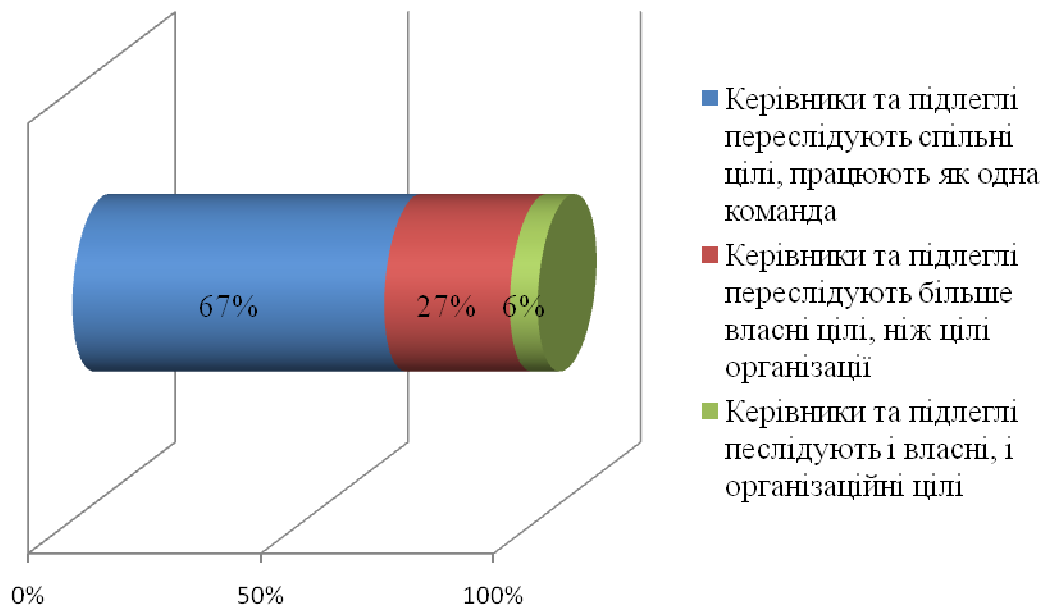
Бажаним типом керівника для членів персоналу, став «координатор» - керівник, що уміє налагодити контрольовану та стабільну роботу організації.

Рис. 1. Бажаний тип керівника (% вибору характеристики із сукупності виборів)

Крім цього, дослідження продемонструвало певні проблеми із інтегрованою системою. Одним із дослідницьких завдань на підприємстві була ідентифікація співвідношення групових цілей у процесі функціонування підприємства. Отже, були отримані наступні результати.

Рис. 2. Інтеграція цілей(які із тверджень відповідають стану справ на підприємстві)

Хоча більшість експертів впевнена у спільності цілей керівників та підлеглих, все ж майже третина експертів притримується іншої думки. Таким чином, на підприємстві інтеграція цілей не носить абсолютного характеру. Також був виміряний рівень довіри персоналу до керівної ланки підприємства.

Рис. 3. Інтеграція цілей

На підприємстві спостерігався досить посередній рівень довіри до керівництва. Це свідчить про певну невизначеність персоналу щодо довіри до керівної ланки, що можна інтерпретувати як сумнів відносно керівництва.

Отже, результати дослідження продемонстрували існування об'єктивних передумов виникнення конфліктної ситуації, що виражались у певній відмежованості груп у системі підприємства та не досить високому рівні довіри до керівництва. Також була виявлена орієнтація культури підприємства на стабільність та контрольованість, що виявилось у відповідних самоорганізаційних процесах.

Основними рекомендаціями стали: повернення у практику управління щотижневих обговорень із трудовим колективом стану справ на підприємстві, а також створення вільної у доступі бази інформації. Основним завданням даних заходів є зниження закритості керівної ланки та часткове задоволення вимог членів неформальної профспілки, наслідком чого є також попередження маргіналізації відповідної групи працівників.

Крім того, були запропоновані й інші організаційні заходи, спрямовані на покращення кадрової політики та створення умов для розвитку та відтворення корпоративної культури.

Проведений аналіз дозволяє запропонувати такі висновки: 1. Самоорганізаційний потенціал трудової діяльності виявляє себе у двох основних формах: по-перше, як засіб підвищення ефективності трудової діяльності та організаційного розвитку трудового колективу в цілому, а по-друге, як засіб реалізації трудового потенціалу та соціальних прав працівників.

2. Ефективність самоорганізаційних процесів залежить не тільки від типу організаційної структури та характеру системи управління, але й від особливостей організаційної культури та процесу організації праці. Натомість важливими «рушійними силами» розкриття самоорганізаційного потенціалу трудової діяльності виступають такі фактори, як характер відносин між працівниками, сила їх неформальних взаємозв'язків, позиція лідерів «колективних думок» та наявність або відсутність негативного іміджу у соціальних суб'єктів, задіяних у активізації самоорганізаційних процесів у трудовому колективі.

3. Виникнення дестабілізуючих процесів у трудових організаціях пов'язані насамперед із станом культури організації, інтеграцією соціальної системи та загальним економічним станом організації. Самоорганізація таким чином може мати виражений діалектичний характер, так як самоорганізовані групи можуть не тільки перебувати у стані конфлікту, але й протидіяти одна одній. У таких ситуаціях суб'єкти управління мають оперативно вживати відповідних заходів щодо спрямовування соціальної енергії на вдосконалення управлінської практики та культури організації, а також на зниження субкультурності в межах єдиної соціальної системи, тобто надавати функціонального характеру самоорганізаційним процесам.

4. Потужність неформальних зв'язків між працівниками трудового формування, а також відповідні умови для трудової діяльності та певний рівень професійної свободи, що ініціюється керівництвом організації членам трудового колективу у процесі здійснення управлінської діяльності є не тільки ефективними, але й необхідними соціальними механізмами розкриття самоорганізаційного потенціалу трудового колективу в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій.

Література:

1. Гайдаржи Е. С. Влияние корпоративной культуры на эффективность деятельности коллективных субъектов труда [Текст] / Е. С. Гайдаржи // Автореферат дис. канд. психол. наук. М., 2007. – 20 с.
2. Закон України «Про порядок вирішення колективних (трудових) спорів (конфліктів)» [Текст] // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, N 34, ст.227
3. Пригожин А. И. Методы развития организаций. – М.: МЦФЭР, 2003. – С. 656.
4. Щедровицкий Г. П. Организационно-деятельностная игра. Сборник текстов [текст] (1) / Из архива Г. П. Щедровицкого. Т9. (1). – М.: Наследие ММК, 2004. – С. 74.

ОСОБЛИВОСТІ КОРИСТУВАННЯ ДЕРЖАВНИМИ ПРОГРАМАМИ ДЕМОБІЛІЗОВАНИМИ УЧАСНИКАМИ АТО В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Берездецька Л. В.

Аспірантка кафедри галузевої соціології

КНУ ім. Тараса Шевченка

Стаття базується на емпіричному матеріалі дослідження, що проводилось за ініціативою Фонду ветеранів війни і учасників АТО факультетом соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка в березні-червні 2016 р. В статті розглядається досвід перебування учасників АТО в зоні бойових дій. Особливу увагу присвячено задоволеності користуванням соціальними програмами, які є відповіддю держави на актуальні соціальні проблеми, а також виведено показник активності користування державними програмами. Подано соціально-демографічний портрет учасників АТО.

Статья базируется на эмпирическом материале исследования, что проводилось за инициативой Фонда ветеранов войны и участников АТО факультетом социологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченка в марте-июне 2016 г. В статье рассматривается опыт пребывания участников ВТО в зоне боевых действий. Особое внимание посвящено удовлетворенностью пользованием социальными программами, которые есть ответом государства на актуальные социальные проблемы. Также выведен показатель активности пользованием государственными программами. Подано социально-демографической портрет участников АТО.

The empirical material is based on research that was conducted on the initiative of the Foundation for War Veterans and members of the Anti-Terrorist Operation (ATO) by Sociology Faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv in March-June 2016. The article discusses the experience of ATO participants in the combat zone. Particular attention was paid to how satisfying the use of social programs is, the latter being the state's answer to pressing social problems. The index of active usage of social programs was also measured. The socio-demographic profile of ATO participants was provided.

Ключові слова: учасники АТО, соціальні проблеми, державні програми.

В українському суспільстві виникає нова соціальна група – учасники антитерористичної операції, ветерани війни. Відтак потребують вивчення соціальні проблеми, що стосуються даної групи, пов'язані з перебуванням учасників та їх поверненням з зони проведення АТО. Неочікуваність війни, неготовність як держави, так і суспільства працювати з проблемами демобілізованих АТО, часто в силу нерозуміння проблеми, непоінформованості вимагає більше інформації про нову соціальну групу, що з'явилась в нашому суспільстві для можливості її розуміння, роботи з нею та її ресоціалізації в суспільстві.

Проблеми, що стосуються демобілізованих учасників АТО, напряму пов'язані і з державою, в політику якої вони і є включені. Відтак, держава визнає, як інституціоналізовану, соціальну проблему, пов'язану з ветеранами АТО, включаючи в соціальну політику їхній соціальний захист та адаптацію.

Соціальні проблеми соціологи розглядають в двох напрямках – об'єктивістському та суб'єктивістському [4]. Якщо об'єктивісти концентруються на вивченні об'єктивних умов виникнення соціальних проблем, на тому, «що» утворює соціальну проблему, то суб'єктивісти зосереджували свою увагу на процесі колективного визначення проблеми, хто і як інтерпретує проблему. Представниками першого підходу є Р. Фуллер, Р. Майерс, а другого – Г. Блумер. Об'єктивісти визначають соціальну проблему також в рамках двох підходів – системного та теорії соціокультурного поля. Згідно з теоретиками **соціальних систем**, соціальна проблема – це те, що порушує роботу системи і це виникає або всередині системи (Т. Парсонс, Р. Мертон), або зовні – у взаємодії з іншими системами (Н. Луман). Дослідники акцентують увагу на проблемах функціонування системи: функціональному випаданню, коли

не виконуються системні цілі, функціональних помилках, коли руйнується «смісл» соціальної системи (девіації), функціональному конфлікті, коли частини системи діють один проти одного (Т. Парсонс та Р. Мертон), а також на міжсистемній неконгруентності, несумісності цілей, «негативні міжсистемні відносини» (Н. Луман). *Р. Мертон і Р. Ніббет під соціальною проблемою розуміли модель поведінки, яка, за оцінками значної частини суспільства, заперечує загально визнані або схвалювані норми* [4]. Теоретики **соціокультурного поля**, за Т. Сімоною, зосереджуються на розриві соціокультурної «мережі», або на випаданні з неї, а також на рівнях соціокультурного поля - макроефектів мікроподій і мікроефектів макроподій. Суб'єктивістський напрям у вивченні соціальних проблем виділяє різних суб'єктів проблематизації - причасних до проблеми та втягнених в проблему. До причасних належать ті люди, які є носіями проблеми та її жертвами. До залучених (втягнених) в проблему належать ті, хто займається соціальною проблемою в силу професійних обов'язків або добровільно, на основі інтересів [4]. За Г. Блумером, соціальні проблеми проходять 5 стадій в процесі свого виникнення та розвитку [1]: 1) виникнення соціальної проблеми, 2) легітимація проблеми, 3) мобілізація дій по відношенню проблеми, 4) формування офіційного плану дій і 5) трансформація офіційного плану в ході його емпіричної реалізації.

Одним з суб'єктів, хто займається соціальними проблемами, є держава та влада, яка її втілює. Діяльність, яку створює держава в напрямку регулювання соціальних проблем – **соціальна політика**. За А. Головіним, соціальна політика - це «важлива складова внутрішньої політики держави, яка втілюється в життя через соціальні програми і на практиці реалізує відносини в суспільстві в інтересах і через інтереси основних соціальних груп населення» [2]. Дослідник також підкреслює важливу характеристику соціальної політики - діяльність держави, спрямована, поза іншого, на реалізацію (задоволення) соціальних потреб людини. Можна продовжити дану тезу – це політика, спрямована на підтримку та *ствердження державою тих чи інших соціальних статусів, важливих для держави соціальних груп та розподілення престижу* [2, 102]. Відтак, держава піклується про *соціальну справедливість* та прагне *суспільного блага*.

До поняття **соціальної справедливості** звертались ще в Античності – Сократ, Аристотель. Сократ вважав, що справедливість – це слідування мудрості, істинному знанню, порядку речей та законам. Ж.Ж. Руссо соціальну справедливість вбачав в ідеї соціальної рівності та моральної чистоти людей, що були б морально вихованими та гармонійно розвинутими особами. Такого результату можливо досягти тільки шляхом праці та життя у злагоді не тільки один з одним, а й з природою. Класичне визначення суті та атрибутів справедливості дав американський соціолог К. Поппер. Під справедливістю він мав на увазі: рівний розподіл тягара громадянства, тобто тих обмежень свободи, які необхідні для суспільного життя; рівність громадян перед законом, звівно, тоді, коли закони не підтримують і не засуджують окремих громадян, груп чи класів; безсторонність громадянства; рівне користування перевагами (а не лише обмеженнями), які держава може запропонувати громадянам [3].

Впроваджуючи соціальну політику в напрямку адаптації по відношенню до демобілізованих учасників АТО, держава, таким чином, визнає їхню соціальну адаптацію та їх соціальний захист, як *соціальну проблему*, надаючи «цьому соціальному напруженню своєрідного статусу», за Г. Блумером, при якому держава розуміє, бачить дисфункцію і готова працювати з нею. Відтак, соціальну проблему в нашому дослідженні ми розглядали в рамках об'єктивістського трактування. Державні програми націлені на згладження соціального напруження та на досягнення соціальної справедливості. Соціальна політика, у випадку ветеранів АТО, націлена не лише на адаптацію (психологічну, професійну), а й на соціальний захист даної групи, яка визнається статусно престижною та такою, яка доклалась до політично важливих процесів, тобто важливою для держави. Відтак, держава піклується про соціальну справедливість по відношенню до ветеранів АТО та потреби різного роду, винагороджуючи соціальними благами та гарантуючи соціальний захист.

Метою статті є характеристика соціальних проблем ветеранів АТО, пов'язаних з перебуванням та повернення із зони бойових дій АТО на даних дослідження, що проводилось за ініціативою Фонду ветеранів війни і учасників АТО факультетом соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка в березні-червні 2016 р. Основу вибірки склала база телефонних номерів ветеранів АТО, які мешкають у м. Києві, Київській, Кіровоградській, Запорізькій, Рівненській, Одеській, наданих Фондом ветеранів війни і учасників АТО у розмірі 13934 номеру. Спосіб відбору: проста випадкова вибірка. Вибіркова сукупність становить 904 номери телефонів. Метод збору соціологічної інформації: телефонне опитування.

В нашому дослідженні були поставлені питання стосовно обізнаності, користування, задоволеності та планами на користування такими державними програмами - пільги на медичне обслуговування, пільги у користуванні транспортом, пільги на житлово-комунальні

послуги та послуги зв'язку, програма отримання земельних ділянок та програма із сприяння отримання нової спеціальності.

Табл. 1. Знання, досвід, задоволеність та плани в користуванні державними програмами

Програма/пільга	Знання		Досвід ¹		Задоволеність ²			Плани ³			
	Знає	Не знає	Користувався / лась	Не користувався	Задоволений	Важко сказати задоволений чи ні	Не задоволений	Оформлюю документи	Планую, але ще не оформляю документи	Ні і не планую	Важко відповісти
Пільги у наданні медичного обслуговування	77	23	27	73	64,9	16,2	18,8	4,9	51,6	39,2	4,3
Пільги у користуванні транспортом	94	6	82	18	60,8	21,0	18,2	14,6	41,8	39,9	3,8
Пільги на житлово-комунальні послуги та послуги зв'язку	94	6	73	27	72,6	17,6	9,8	17	56,3	22,3	4,4
Програма отримання земельних ділянок	98	2	53	47	24,3	22,8	52,9	39,2	44,7	14,4	1,7
Програма із сприяння отримання нової спеціальності	37	63	8	97	51,9	25,9	22,2	-	-	-	-

Найбільше респонденти знають про програму з отримання земельної ділянки, пільги у користуванні транспортом та житлово-комунальні пільги.

Користуються найбільше пільгами на житлово-комунальні послуги та послуги зв'язку. Найбільше незадоволені користуванням програмою з отримання земельних ділянок.

Найбільше респондентів, які не користувались пільгами, але оформлюють документи – на програму в отриманні земельних ділянок (39%), а більше половини респондентів планують скористатись (але ще не оформлюють документи) пільги на житлово-комунальні послуги та послуги зв'язку).

Найменш затребуваною виявилась програма з отримання нової спеціальності в силу того, в першу чергу, що про неї респонденти були невідомими (табл. 12).

Існують відмінності серед ветеранів АТО, які користуються **пільговим медичним обслуговуванням** у їх соціально-демографічних характеристиках (тип зайнятості – табл. 13). Найактивнішими користувачами даної пільги є ветерани АТО, які вчаться та непрацюючі пенсіонери за інвалідністю, найменше – респонденти, які продовжують служити в АТО чи армії та ті, що працюють.

¹ Про досвід користування програми/пільги запитували лише тих респондентів, хто знав про існування програми/пільги

² Про рівень задоволеності запитували лише тих респондентів, які користувались програмою/пільгою.

³ Про плани на користування програмою запитували в тих, хто не користувався нею, але обізнаний з її існуванням

Табл. 2. Зв'язок між типом зайнятості та користуванням пільгами на медичне обслуговування (N=701)

	Користувався пільгою, %	Не користувався пільгою, %	Всього, %
Продовжую служити в армії / в АТО	21,7	78,3	100
Працюю	27,9	72,1	100
Навчаюся (студент, курсант, аспірант тощо)	66,7	33,3	100
Підробляю у різних місцях залежно від обставин	30,8	69,2	100
Непрацюючий пенсіонер за віком	46,2	53,8	100
Не працюючий пенсіонер за інвалідністю	60,0	40,0	100
Не працюю і не маю ніяких джерел доходу	43,3	56,7	100
Зареєстрований безробітний	37,8	62,2	100
Інше	0,0	100	100

Частка осіб, які користуються пільгами, серед тих, хто зазначає про погіршення стану свого здоров'я, вдвічі більше (38,3%) ніж серед тих хто говорить, що їх стан здоров'я покращився (18,5%) . Відтак, серед тих, хто окреслюють свій стан здоров'я, як гірший за однолітків частка користувачів пільгами - (40 %), тоді як серед тих, в кого стан здоров'я покращився користуються пільгами 27,4%.

Існують відмінності серед ветеранів АТО, які користуються пільгами на **транспорт** у їх соціально-демографічних характеристиках (рівень освіти, наявність дітей). Респонденти з дітьми активніше користуються пільгами на транспорт (92 на противагу 86%) . Серед респондентів з вищою освітою частка тих, хто користується пільгами на транспорт становить 76,8%, в той час як серед тих, хто має військову освіту дана частка складає 93%; респонденти з рештами рівнями освіти користуються пільгами в проміжку 81-89%) (табл. 14). Ветеранів АТО, які користуються пільгами на транспорт та брали участь в активних бойових діях на 8% більше, ніж тих, хто такої участі не брав.

Табл. 3. Зв'язок між користуванням транспортними пільгами та рівнем освіти (N=850)

	Так, %	Ні, %	Всього
Початкова, неповна середня	84,6	15,4	100
Середня загальна	81,4	18,6	100
Середня спеціальна (технікум, училище коледж)	83,1	16,9	100
Перша ступінь вищої освіти (бакалавр)	88,7	11,3	100
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)	76,8	23,2	100
Військова освіта	93,2	6,8	100

Соціально-демографічні характеристики, з якими має зв'язок користування пільгами на **житлово-комунальні послуги та послуги зв'язку** – наявність дітей та тип житлового помешкання. Три чверті респондентів з дітьми користуються даними пільгами, в той час як серед тих у кого немає дітей, таких осіб – 67,4%. Найменший відсоток тих хто користується пільгами на послуги ЖКХ, серед осіб, які винаймають житло (49%), тоді як серед власників житла, ця частка сягає 83,7%. Серед ветеранів АТО, які були мобілізовані 84% користуються

пільгами на житлово-комунальні послуги та послуги зв'язку, менше таких людей серед добровольців (69%) та контрактників (67,5%).

Табл. 4. Зв'язок між користуванням пільгами на житлово-комунальні послуги та послуги зв'язку з типом житлового помешкання (N=849)

	Так, %	Ні, %	Всього, %
Власний будинок/половина будинку / квартира	83,7	16,3	100
Винаймаю житло	49,0	51,0	100
Гуртожиток	72,0	28,0	100
Живу у родичів/батьків	75,5	24,5	100

Також існує прямий зв'язок між користуванням пільгами на житлово-комунальні послуги та послуги зв'язку та часом початку служби (або ж – давністю початку служби) – чим швидше учасники АТО розпочали службу (тобто давніше), тим вони активніше користуються даними послугами (кореляція значима на рівні 0,01, проте є слабкою). Ще одна пряма залежність пов'язує користування даними послугами та час закінчення служби – також, чим давніше учасники АТО закінчили службу, тим вони активніше користуються пільгами (кореляція значима на рівні 0,01, проте є слабкою).

Існує зв'язок користування програмою з отримання **земельних ділянок** з такими соціально-демографічними характеристиками, як рівень освіти та тип населеного пункту, а саме: чим вища освіта, тим менш активно користуються даною пільгою. Відсоток респондентів, які користуються програмою, серед жителів обласних центрів є найнижчим (46,3%), тоді як найвищий він серед мешканців смт – 66,3%. 61,7% мобілізованих ветеранів АТО користується програмою відведення земельних ділянок, серед інших груп, користувачів близько 50%. І, знову ж таки, серед респондентів, що брали участь в бойових діях, більша частка тих, хто користується програмою по наданню земельних ділянок (55% на противагу 54% серед тих, хто такої участі не брав).

Показник активності користування державними програмами є наступним:

Табл. 5. Активність користування державними програмами (N=904)

	% до тих, хто відповів
Не користуються програмами	4,0
Користуються 1 програмою	19,5
Користуються 2 програмою	37,3
Користуються 3 програмою	30,5
Користуються 4 програмою	8,0
Користуються 5 програмою	0,8
Всього	100

Серед тих, хто потрапили у зону проведення АТО в рамках кадрової служби та добровольців більше тих, хто користується двома програмами (42,8% та 36,9%), в той час як призовники здебільшого користуються трьома (39,3%) – табл. 17. Респонденти, які брали участь в активних бойових діях користуються більшою кількістю програм та пільг (користувались двома програмами та більше – 80%, на противагу 68,3 серед тих, хто такої участі не брав).

Табл. 6. Зв'язок між активністю користування державними програмами та шляхом потрапляння в зону АТО (N=904)

	Не користуються, %	1 Користуються програмою, %	2 Користуються програмою, %	3 Користуються програмою, %	4 Користуються програмою, %	5 Користуються програмою, %	Всього
За призовом (мобілізований)	2,5	13,2	30,4	39,3	13,6	1,1	100
В рамках кадрової військової служби (за контрактом)	3,3	24,1	42,8	24,9	4,1	0,8	100
Добровольцем	6,7	19,6	36,9	29,0	7,5	0,4	100

Активність користування державними програмами корелює також з матеріальним станом респондентів, рівнем освіти.

- ті респонденти, в яких коштів вистачає лише на продукти харчування, користуються здебільшого двома та трьома програмами (39 та 33,2% відповідно);
- ті, в кого коштів вистачає і на продукти харчування і одяг, однак придбання теж двома та трьома (по 33 %);
- ті, в кого коштів вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень найбільше користуються трьома програмами – 39,4%;
- в кого коштів вистачає на все необхідне, і роблять заощадження найбільше користуються двома програмами – 50%,
- ті, що живуть в повному достатку – двома (38%),
- ті, в кого не вистачає на їжу – чотирма програмами 40%, а усіма 5ма – 20%.
- Ті, в кого початкова та неповна середня освіта користуються трьома програмами – 64,3%;
- ті, в кого середня спеціальна – двома – 35,4%,
- перша ступінь вищої – теж двома (40%),
- з військовою освітою теж найбільше двома – 45%.

Також існують кореляції між проблемами зі здоров'ям респондента та користуванням медичними послугами: якщо проблеми є, то респонденти активніше користуються.

Респонденти, які стверджували проблеми у спілкуванні/розумінні/прийнятті з друзями, з колегами тощо також більш активно користуються пільгами немедичне обслуговування.

Це можна пояснити загальним станом незадоволення воїнами АТО життям після повернення. Ті респонденти, які вважають, що їхні заслуги/зусилля/жертви/досвід не оцінені в суспільстві, активніше користуються пільгами на транспорт.

Ветерани АТО, які говорять про проблему відсутності житла, користуються послугами на транспорт та не користуються послугами на житлово-комунальні послуги та послуги зв'язку.

Респонденти, які говорять про проблеми з працевлаштуванням, активніше користуються пільгами на медичні послуги та програмою по отриманню нової спеціальності. Ветерани АТО, які не задоволені держаною політикою/владою активно користуються програмою по отриманню нової спеціальності.

Ті респонденти, які говорять про порушення прав на соціальні гарантії, не надання передбачених законодавством пільг активно користуються пільгами на житлово-комунальні пільги та пільги зв'язку.

Табл. 7. Кореляції користування державними програмами з проблемами, що турбують респондента

	Чи користувались медичними пільгами?	Чи користувались транспортними пільгами?	Чи користувались даними пільгами на ЖК послуги та послуги зв'язку?	Чи користувались Ви програмою по наданню земельних ділянок?	Чи користувались програмою для отримання нової спеціальності?
Проблеми зі здоров'ям респондента	-,146	-,009	-,033	,015	,065
Проблеми у спілкуванні/розумінні/прийнятті з друзями, з колегами тощо	-,081	,003	-,003	,020	,029
Не оціненість заслуг/зусиль/жертви/досвіду ветеранів АТО	-,013	-,072	,011	-,043	,050
Відсутність житла	,017	-,088	,168	,024	,022
Проблеми з працевлаштуванням	-,114	-,042	-,003	-,018	-,157
Не задоволений державною політикою/владою тощо	,046	,000	-,039	-,013	-,140
Порушення прав на соціальні гарантії, не надання передбачених законодавством пільг	-,003	-,061	-,079	-,054	,008

Учасники АТО, які користувались державними програмами здебільшого задоволені користуванням (медичне обслуговування – 65%, транспорт – 61%, житлово-комунальні послуги – 72%, земельні ділянки – 24%), що частково спростовує дослідницьку гіпотезу (адже 60-70 це не такий і високий показник задоволення державними програмами).

Незадоволеними залишаються ветерани програмою в отриманні земельних ділянок.

Це можна пояснити тим, що турбота про соціальну справедливість дає уявлення про соціальне благо, проте його досягнення (реалізація державних програм) ускладнюють бюрократичні процедури та реалізація пільг.

А задоволеність іншими програмами підтверджує реалізація принципу піклування держави про соціальний захист важливих соціальних груп.

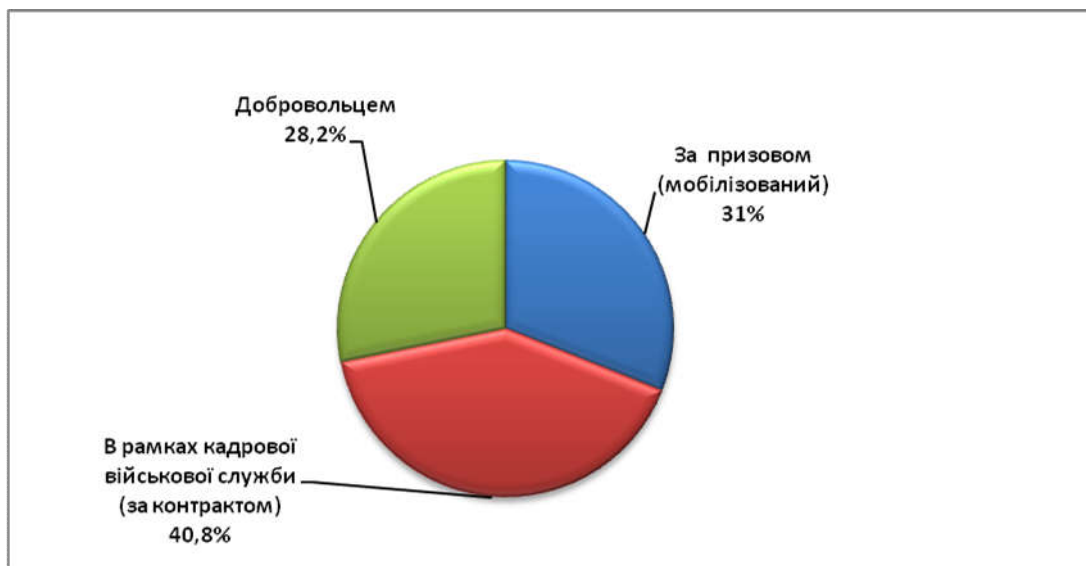
Державними програмами здебільшого користуються призовники (39% користуються трьома програмами, тоді як серед кадрових військових та добровольців 42 і 37% користуються двома програмами), які по-перше, попали в зону АТО не з своєї волі, а по-друге, найбільше брали участі в активних бойових діях.

Тому вони прагнуть найбільше винагородження своєї служби.

Досвід перебування в зоні АТО та соціально-демографічний портрет ветеранів

Тривалість перебування ветеранів АТО у зоні бойових дій різниться: в середньому в зоні АТО ветерани перебували 7 місяців. Найкоротше - 1 місяць, найдовше 25 місяців, тобто з самого початку АТО. Модальне значення 3 місяці.

Діаграма 1

Є зв'язок між рівнем освіти та шляхом потрапляння до АТО (табл.1). Люди, які не мають вищої освіти, йшли в АТО переважно за призовом, а респонденти, які мають вищу освіту йшли переважно в рамках військової служби (за контрактом).

Табл. 8. Зв'язок між освітою респондента та шляхом потрапляння в АТО. (N=903),%

Шлях потрапляння до зони АТО/ Рівень освіти	Початкова/ неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Перша ступінь вищої освіти (бакалавр)	Повна вища освіта	Військова освіта	Всього
За призовом (мобілізований)	71,4	56,5	42	26,7	19	10	31
В рамках кадрової військової служби (за контрактом)	14,3	18,5	29,5	40	50,3	78,3	40,9
Добровольцем	14,3	25	28,5	33,3	30,7	11,7	28,1
Всього	100	100	100	100	100	100	100

Є також зв'язок між типом населеного пункту, в якому проживає респондент та шляхом потрапляння в АТО (табл. 2).

Серед сільських мешканців, основний шлях потрапляння в АТО – за призовом. В усіх інших населених пунктах – за контрактом.

Це можна пояснити тим, що люди, які мають вищі ступені освіти залишаються жити в містах, де навчались, а, як бачимо, освіта корелює з шляхом потрапляння в АТО, а відтак і з мотивацією участі у війні.

Табл. 9. Зв'язок між типом поселення респондента та шляхом потрапляння в АТО, (N=904), %

Шлях потрапляння до зони АТО/ Тип поселення	Обласний центр	Районний центр/ місто обласного підпорядкування	Інше місто/СМТ	Село	Всього
За призовом (мобілізований)	24,9	29,5	31,1	54,1	31,2
В рамках кадрової військової служби (за контрактом)	46,2	39,9	43,3	21,2	40,6
Добровольцем	28,9	30,6	25,6	24,7	28,2
Всього	100	100	100	100	100

Люди, що є ветеранами АТО, різняться за соціально-демографічними характеристиками. Найменш диференційованим виміром є гендерна приналежність. Більшість ветеранів АТО – чоловіки (98,2%). Середній вік ветерана АТО – 35 років (мінімальний – 19, максимальний – 69). Майже половина ветеранів АТО – це люди з повною вищою освітою – 41,4%. Третина опитаних – 31,9% мають середню спеціальну освіту. Більшість респондентів – одружені (70,1%), п'ята частина – ще не перебували у шлюбі. Дві третини респондентів мають дітей. Третина не має. Більшість ветеранів АТО (51,6%) мають одну дитину, 39,1% – двох дітей; близько 9,3% мають трьох та більше дітей. Менше половини (45,6%) респондентів мешкають у житлі, яке є їх власністю, 54,4% живуть у найманому, службовому або з родичами. П'ята частина (20,4%) ветеранів АТО говорять про те, що вони знаходяться на межі бідності. 38,8% зазначають, що грошей вистачає лише на прожиття, їжу та одяг, третині грошей вистачає на все необхідне, але не залишається коштів на заощадження. Лише 6,2% респондентів роблять заощадження та живуть у повному достатку.

Висновки

В статті висвітлено загальний досвід перебування учасників АТО в зоні бойових дій. Викладена інформація стосовно досвіду та задоволеністю користуванням державними програмами та пільгами. Більшість респондентів користуються двома (37%) та трьома (30,5%) програмами, чотирма всього 8%, усіма програмами користується менше одного відсотка. Найвищий рівень обізнаності респондентів виявлено щодо програми по отриманню земельних ділянок (98%), пільг на транспорт (94%) та житлово-комунальні послуги (94%). Найбільше респонденти задоволені пільгами на житлово-комунальні послуги та послуги зв'язку (72%), а найменше на отримання земельної ділянки. Дане дослідження можна вважати ввідним в комплексне вивчення учасників АТО – їх політичних та ціннісних орієнтацій, адаптації у професійній, організаційній, матеріально-побутовій, соціально-психологічній сферах і сфері дозвілля, використовуючи якісні методи збору соціологічної інформації.

Література:

1. Блумер Г. Социальные проблемы как коллективное поведение / Герберт Блумер // Социальные проблемы: конструкционистское прочтение. Хрестоматия / Герберт Блумер. – Казань: Издательство Казанского университета, 2007. – С. 11–25.
2. Головінов О. М. Соціальна політика та економічна безпека / О. М. Головінов, М. Є. Горожанкіна, Л. І. Дмитриченко. – Донецьк: Каштан, 2004. – 335 с.
3. Комарова О. Соціальна справедливість як основний принцип процесу розподілу соціальних трансфертів / Олена Комарова // Український соціум. – 2008. – № 2. – С. 106–113.
4. Симонова Т. Структура социальной проблемы и ее анализ / Т. Симонова. // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – С. 103–107.

ЕМПІРИЧНІ ІНДИКАТОРИ РЕЛІГІЙНИХ ЗМІН У СХІДНІЙ ЄВРОПІ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

Бовгиря І. В.

Аспірант кафедри соціології

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

У статті визначено набір індикаторів, що можуть бути використані для аналізу релігійних змін у східноєвропейських країнах із завершенням політики державного атеїзму. Запропоновані показники охоплюють як оцінки релігійності населення та особливостей релігійного простору, так і контекстуальні показники стану суспільства у посткомуністичний період. Визначені можливості та обмеження подальшого використання запропонованих показників.

В статье определен набор индикаторов, которые могут быть использованы для анализа религиозных изменений в восточноевропейских странах после завершения политики государственного атеизма. Предложенные показатели охватывают как оценки религиозности населения и особенностей религиозного пространства, так и контекстуальные показатели состояния общества в посткоммунистический период. Определены возможности и ограничения дальнейшего использования предложенных индикаторов.

The article suggests a set of indicators that could be used in the analysis of religious changes in Eastern European countries that occurred after the end of state atheism policies. The suggested indicators encompass self-evaluations of one's religiosity and specifics of religious landscapes as well as contextual indicators in societies in the post-Communist period. Possibilities and limitations for further use of the suggested indicators are discussed.

Ключові слова: емпіричні індикатори, релігійні зміни, Східна Європа.

Зміни, що розгорнулись на релігійному полі пострадянських країн та країн колишнього соціалістичного табору після падіння комуністичних режимів, були надзвичайно помітними і викликали значну зацікавленість у наукових колах. Релігійні перетворення спостерігались у всіх посткомуністичних країнах Східної Європи, проте це явище мало доволі різноманітний характер та чимало специфічних рис, залежно від країни, де воно спостерігалось. Ці зрушення дозволяють використовувати наявні дані для перевірки ключових теоретичних підходів у галузі соціології релігії на універсальність та можливість застосування у нових контекстних умовах. Науковий доробок останніх двох десятиріч демонструє, що наявні теоретичні підходи лише до певної міри продуктивні у своїй пояснювальній силі. Адже щоразу, коли дослідники звертаються до емпіричних даних, поширені теоретичні моделі дозволяють пояснити лише певно коло випадків динаміки та характеру релігійних змін [9, с. 26–27; 10, с. 62–69].

Відтак, дослідницькою проблемою є відсутність підходу до оцінки релігійних змін у Східній Європі, що описує все коло можливих сценаріїв релігійної динаміки та підтверджується емпіричними даними. У попередній статті автора з цієї тематики було запропоновано формулювання можливих засад комплексного розуміння явища релігійних змін у східноєвропейських країнах із завершенням політики державного атеїзму на основі інтеграції вже розроблених підходів теорії секуляризації та раціонального вибору [1, с. 56–61]. Проте лише перевірка запропонованої концепції на емпіричному матеріалі дозволить говорити про релевантність такого підходу для оцінки релігійної динаміки в регіоні в цілому. Метою запропонованого огляду є пошук найбільш вдалих та універсальних індикаторів, які дозволять верифікувати теоретичну модель на емпіричних даних.

Для реалізації такої мети необхідно визначити ключові вимірювальні характеристики змін у релігійних інститутах досліджуваних суспільств та фактори, що можуть впливати на ці характеристики або бути їх прямим чи опосередкованими причинами; підібрати найбільш релевантні емпіричні індикатори для окреслених понять; оцінити можливість використання обраних індикаторів, враховуючи фрагментарність та нерегулярність збору емпіричних даних у країнах регіону.

Дослідження релігійності останніх десятиліть, що здійснювались із залученням підходу раціонального вибору, досить часто були побудовані на математичних моделях та

аналізі різних показників релігійності як в окремих країнах, так і на панелях агрегованих даних для сукупності країн [3, с. 47–68]. Такий багатий досвід досліджень у категорії дозволяє спиратись на досвід уже проведених робіт у підборі та підготовці індикаторів для дослідження питань релігійності. Різноманітний набір факторів вимагає звернення до досить широкого кола джерел інформації: результати соціологічних досліджень та опитувань, макроекономічні показники й експертні та статистичні індекси.

Попередній теоретичний аналіз дозволив виділити дві теоретичні групи факторів, що вплинули на характеристики динаміки релігійного поля. До першої групи варто віднести контекстуальні фактори, що могли мати вплив на динаміку рівня релігійності населення. До таких факторів належать безпосередній факт зняття релігійних заборон та негативні зміни соціального та економічного стану суспільств регіону.

Зняття релігійних заборон дало можливість для відродження традиційних у суспільствах віровчень, розвитку нових релігійних віровчень (як і через довготривалу відсутність у публічному полі традиційних релігій, так і через можливості місіонерського експорту) та появи нової незаповненої ніші в переконаннях людей, яку звільнив науковий атеїзм (як через втрату державної підтримки, так і через дискредитацію вчення як частини режиму, що втратив свою легітимність) [4, с. 96–110]. З іншого боку соціальна та економічна криза, а також значна втрата багатьох модернізаційних здобутків посткомуністичних суспільств у перші роки кризи, з погляду теорії секуляризації (де секуляризація представлена як процес, що характерний для суспільств на завершальних етапах модернізації – стабільних, індустріалізованих, раціоналізованих, урбанізованих), спровокувала надзвичайний ріст релігійності у досліджуваному регіоні наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття [7, с. 29].

Доречним і доступним показником для оцінки розвитку релігійного ринку – можливості для появи та поширення нових (не традиційних у суспільстві) віровчень – може слугувати кількість релігійних меншин (організації, кількість послідовників яких не перевищує 5% від населення країни)¹. Цей показник належить до набору змінних, представлених у базі даних проекту «Держава та релігія» (The Religion and State Project), та зарекомендував себе як достатньо надійний та адекватний для кількісної оцінки в роботах інших дослідників, які розглядали динаміку релігійних ринків, що розвиваються [5, с. 47–68].

Щодо оцінки наявності додаткової ніши релігійних послідовників, що залучаються до релігії з втратою впливу атеїзму у суспільстві, то цей показник найбільш вдало можна квантифікувати, спираючись на рівень релігійної конверсії – підхід запропонований Робертом Барро [3, с. 47–68]. З метою оцінки рівня переходу від атеїстичних поглядів до релігійних можна використовувати показник частки населення, що зараз відносять себе до певної релігійної групи та відвідують релігійні служби хоча б декілька разів на рік, проте не відвідували релігійні служби у своєму дитинстві ніколи².

Така побудова співвідношення конверсії у значній мірі пов'язана з обмеженням доступних даних у наявних дослідженнях. Проте показник, що релігійні служби не відвідувались майже ніколи у дитячі роки, може опосередковано вказувати на відсутність релігійного виховання та відсутність релігійних переконань у дитячі роки респондента, що було наслідком релігійної політики держави.

Для оцінки соціально-економічного становища країни може бути використано показники міжнародних моніторингових структур з розвитку політики та економіки, відповідно до найбільш прийнятних у сучасних порівняльних аналізах. Такими показниками є Валовий національний продукт на душу населення (зі збереженням ППС), що дозволяє оцінити не тільки економічний розвиток країни, а й визначити відносний рівень благополуччя громадян країни, для якої він вирахований за даними Світового Банку (World Bank)³, та Індекс

¹ RAS Dataset and Codebook [Electronic resources] // The Religion and State Project – Mode of access: <http://www.thearda.com/ras/downloads/>. – Last access: September, 2016. – Title from the screen.

² Прямим індикатором показника буде частка респондентів, які вобрали певну релігію у питанні «Яку релігію Ви сповідуєте? (v102)» (WVS) / «Хто Ви за віросповіданням? (D32)» (ISSP) та обрали альтернативу «На релігійні свята» (WVS) / «Декілька раз на рік» (ISSP) у питанні «Як часто Ви відвідуєте релігійні служби зараз? (v108)» (WVS) / «Як часто Ви відвідуєте релігійні служби зараз? (D33)» (ISSP) та одночасно обрали альтернативу «Ніколи чи майже ніколи» у питанні «Як часто Ви відвідували релігійні служби, коли вам було 12 років (v109)» (WVS) / «Як часто Ви відвідували релігійні служби, коли Вам було 12 років (R30)» (ISSP)

³ GNI per capita, PPP (current international \$) [Electronic source] // World Development Indicators, The World Bank. – Mode of access: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>. – Last access: September, 2016. – Title from the screen.

дотримання політичних прав за даними Агенції свободи (Freedom House)⁴, що традиційно використовується для оцінки рівня прав і свобод і у суспільстві.

До другої групи факторів можна віднести процеси, що значною мірою сформували релігійно-ідеологічну структуру досліджуваних суспільств. До таких процесів належать характер взаємодії релігійних організацій з владними інститутами (чи отримують традиційні релігійні організації державні чи суспільні преференції як складові частини нової національної ідентичності) [6, с. 65–67] та умов виходу країн з-під комуністичного впливу наприкінці ХХ ст.

Взаємодію релігійних організацій з владними структурами зазвичай оцінюють за допомогою показників рівня релігійних свобод. Для даного показника у кількісному аналізі найчастіше використовується Індекс стосунків між державою та релігією, що визначається на основі оцінки офіційної інформації державних та релігійних установ та включає в себе як заохочення та підтримку, так і утиски та дискримінацію⁵.

Умови виходу країн з-під комуністичного впливу є істотним фактором. Одним із суттєвих аспектів цього фактору, що може мати вплив на рівень релігійності, є наявність збройних конфліктів, коли, як зазначають дослідники, релігія може підвищувати свій вплив на суспільство [7, с. 32].

Для оцінки наявності та можливої сили впливу на суспільство збройних конфліктів може бути використано показник кількості загиблих під час конфліктів, на основі даних Баз даних збройних конфліктів (UCDP/PRIO Armed Conflict Dataset)⁶, приведених до частки населення, з метою нівелювання різниці кількості населення в країнах регіону.

Емпірична верифікація теоретичної моделі, запропонованої автором, може бути зосереджена на оцінці впливу запропонованих факторів та зміни їх значень у часі на зміни у релігійному полі у двох ключових напрямках: зміна рівня релігійності (зростання чи спадання частки населення, що вважає себе релігійними) та зміна релігійно-ідеологічної структури (зміна статусу релігійного ринку у діапазоні від релігійної монополії до плюралістичного релігійного ринку).

Спираючись на застосовані для теоретичного огляду підходи, основним для вимірювання рівня релігійності в країні варто використовувати показник частки населення, що визначає себе як релігійні⁷. На користь такого вибору можна навести щонайменше два аргументи. По-перше, саме такий показник доступний для всього кола досліджуваних країн. По-друге, хоча цей індикатор не є цілком відповідний поширеності релігійних поглядів у суспільстві [2, с. 67–73], він дає змогу оцінити рівень прийняття релігійності як унормованої ідентичності в суспільстві та бути опосередкованим показником того, наскільки успішно представники релігійного ринку в країні провадять свою діяльність та можуть залучати послідовників до своїх організацій хоча б на рівні самоідентифікації.

Для оцінки зміни релігійного ринку за шкалою від релігійної монополії до плюралістичного ринку найбільш вдалим видається підхід оснований на аналізі частки населення, що сповідує основну релігію в державі⁸.

Для отримання більш чіткої градації цього показника наявні частки респондентів, що належать до найбільшої релігійної деномінації чи її течії, варто згрупувати у тертилі. Таке представлення показника дозволить оцінити відносні позиції країн з погляду домінування однієї релігійної організації, де найнижча тертиль буде відображати групу країн з найбільш плюралістичною структурою, а найвища найбільш монополізовані країни.

Запропонований набір індикаторів дозволяє описати всі включені в теоретичну модель параметри і підготувати необхідні дані для подальшого тестування. У Таблиці 1 наведений повний перелік змінних, запропонованих для оцінки теоретичної моделі.

⁴ Freedom in the World Country Ratings 1972–2015 [Electronic source] // Freedom House, An Annual Study of Political Rights and Civil Liberties – Mode of access: <https://freedomhouse.org/report-types/freedom-world>. – Last access: September, 2016. – Title from the screen.

⁵ RAS Dataset and Codebook [Electronic resources] // The Religion and State Project – Mode of access: <http://www.thearda.com/ras/downloads/>. – Last access: September, 2016. – Title from the screen.

⁶ Data on Armed Conflict [Electronic resources] // UCDP/PRIO Armed Conflict Dataset – Mode of access: <https://www.prio.org/Data/Armed-Conflict/UCDP-PRIO/>. – Last access: September, 2016. – Title from the screen.

⁷ Прямим індикатором показника буде частка респондентів що у питанні «Незалежно від того, чи відвідуєте Ви церкву чи ні, чи можете Ви сказати що... (v113)» (WVS) / «До якої з наведених категорій Ви належите? (R31)» (ISSP) обрали альтернативи «Віруючий» (WVS) / «Надзвичайно релігійний / Дуже релігійний / Помірно релігійний» (ISSP)

⁸ Для окреслення індикатора використовується частка відповідей альтернативи, що найчастіше обирається у питанні «Яку релігію Ви сповідуєте? (v102) (v102)» (WVS) / «Хто Ви за віросповіданням? (D32)» (ISSP)

**Перелік змінних та джерел даних,
запропонованих для оцінки теоретичної моделі**

Назва змінної	Джерело даних
Частка, віруючих у країні	Світове дослідження цінностей (World Values Survey), Міжнародна програма соціальних опитувань (International Social Survey Program)
Тертиль частки тих, хто сповідує основну релігію в державі	Проект «Релігія та держава» (The Religion and State Project) (Власний розрахунок тертилей)
Кількість релігійних меншин (до 5%)	Проект «Релігія та держава» (The Religion and State Project)
Рівень конверсії від атеїзму до релігійної ідентичності	Світове дослідження цінностей (World Values Survey), Міжнародна програма соціальних опитувань (International Social Survey Program)
Індекс дотримання політичних прав	Дім Свободи (Freedom House)
Валовий національний продукт на душу населення (зі збереженням ППС)	Світовий банк (World Bank)
Індекс державно-релігійних відносин	Проект «Релігія та держава» (The Religion and State Project)
Частка втрат населення у збройних конфліктах	База даних збройних конфліктів (UCDP/PRIO Armed Conflict Dataset)

Хоча запропонований підхід охоплює широке коло індикаторів, використання зазначених показників має низку обмежень, що мають бути враховані в подальшому аналізі та у найбільшій мірі пов'язані з великою кількістю країн^{**} у вибірці дослідження, а також з періодичністю збору даних досліджень з релігійної.

- Повний набір індикаторів для країн можна агрегувати з проміжку у п'ять років^{***}, що дозволяє отримати щонайменше три заміри для кожної з країн, проте звужує оцінку динаміки до оцінки змін у п'ятирічному інтервалі.

- Для отримання найбільшої кількості історичних даних на основі опитувань у різних періодах виникає потреба використовувати результати різних досліджень (WVS/ISSP), що передбачає можливість впливу різного інструментарію на характер відповідей респондентів і робить їх не у повній мірі порівнювальними. Проте досвід попередніх досліджень з цієї тематики дозволяє говорити про придатність такого підходу для оцінки загальних тенденцій [8, с. 3–20].

Висновки

Представлений аналіз, відбір та адаптація наявних емпіричних даних дозволяє сконструювати набір індикаторів, що можуть бути використані в аналізі релігійних змін у східноєвропейських країнах із завершенням політики державного атеїзму на основі інтеграції підходів теорії секуляризації та раціонального вибору. Запропоновані показники дозволяють оцінювати як контекстуальні характеристики стану суспільства у посткомуністичний період, так і параметри релігійності населення та релігійного простору.

У ході аналізу до контекстуальних показників було віднесено змінні, що описують наслідки зняття релігійних заборон та негативні зміни соціального та економічного стану суспільств регіону:

- можливості для розвитку релігійного ринку, що виникають після заняття релігійних заборон, що виражається через емпіричний індикатор – кількість релігійних меншин (організації кількості послідовників яких не перевищує 5% від населення країни);
- наявність додаткової ніші релігійних послідовників, що виражається через емпіричний індикатор – рівень релігійної конверсії (рівень переходу від атеїстичних поглядів до релігійних;

^{**} Дані по наступним європейським країнам: Білорусь, Боснію, Болгарію, Хорватію, Чехію, Східну Німеччину, Естонію, Угорщину, Латвію, Литву, Молдову, Польщу, Румунію, Росію, Сербію, Словаччину, Словенію, Україну

^{***} Періоди, що використовуються для визначення часових проміжків: 1990-1995, 1996-1999, 2000-2005, 2006-2010

– соціальні та економічні зміни, що описують збереження чи втрату модернізаційних здобутків посткомуністичних суспільств і виражаються через індикатори валовий національний продукт на душу населення та Індекс дотримання політичних прав.

До показників, що описують релігійно-ідеологічну структуру досліджуваних суспільств було віднесено характеристики, що описують взаємодію релігійних організацій з владними інститутами та умови виходу країн з-під комуністичного впливу наприкінці ХХ ст.:

– рівень релігійних свобод, що виражається через емпіричний індикатор – індекс стосунків між державою та релігією;

– умови виходу країн з-під комуністичного впливу в аспекті наявності збройних конфліктів у перехідний період та становлення пост-комуністичних держав, що виражається через емпіричний індикатор – кількість втрат у таких конфліктах.

Специфіка вибірки країн та значна кількість джерел інформації накладає на отриманні дані певні обмеження, які в той же час не перевищують загальну кількість обмежень характерну для подібних досліджень релігійних змін. Отриманий комплекс індикаторів має можливість стати методологічною основою подальшої оцінки релігійних змін у рамках теоретичної моделі, заборонованої автором.

Література:

1. Бовгиря І. В. Релігійні зміни у Східній Європі наприкінці XX століття крізь призму теорій секуляризації та релігійної економіки / Ірина Бовгиря // Наукові записки НаУКМА., Соціологічні науки – 2015. – Том 174. – С. 56–61.
2. Богданова О.В. Наскільки релігійним є українське суспільство? Порівняльний аналіз показників релігійності за даними міжнародної програми соціальних опитувань (ISSP, 2008) / О. В. Богданова // Наукові записки НаУКМА. — 2009 – Т. 96. Соціологічні науки. — С 67–73.
3. Barro R. Religious Conversion in 40 Countries / Robert Barro, Jason Hwang, Rachel McCleary // Journal for the Scientific Study of Religion. – 2010. – 49(1). – P. 15–36.
4. Finke R. The Dynamics of Religious Economies / Roger Finke, Rodney Stark // Handbook of the Sociology of Religion // Edited by Dillon M. – Cambridge University Press, 2003. – P. 96 –110.
5. Fox J. Religious Discrimination: A World Survey / Jonathan Fox // Journal of International Affairs. – 2007 – 61(1). – 47–68.
6. Froese P. After Atheism: an Analysis of Religious Monopolies in the Post-communist World / Paul Froese // Sociology of Religion. – 2004. – Spring. – P. 65 – 67.
7. Müller O. Secularization, Individualization, or (Re)vitalization? The State and Development of Churchliness and Religiosity in Post-Communist Central and Eastern Europe / Olaf Müller // Religion and Society in Central and Eastern Europe. – 2011. – № 4 (1). – P. 21–37.
8. Pickel G. Contextual Secularization. Theoretical Thoughts and Empirical Implications / Gert Pickel // Religion and Society in Central and Eastern Europe. – 2011. – № 4 (1). – P. 3–20.
9. Pollack D. Church and Religion in the Enlarged Europe: Analyses of the Social Significance of Religion in East and West / Detlef Pollack, Olaf Müller, Gert Pickel // The Social Significance of Religion in the Enlarged Europe / [edited] by Detlef Pollack, Olaf Müller and Gert Pickel. – New York: Routledge, 2016. – P. 26–27.
10. Tomka M. Expanding Religion: Religious Revival in Post-Communist Central and Eastern Europe / Miklos Tomka. –Walter de Gruyter GmbH & Co, 2011. – P. 62–69.

КІЛЬКІСНО-ЯКІСНІ КРИТЕРІЇ АНАЛІЗУ РІВНЯ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ПОЄДНАННЯ СТАТИСТИЧНОГО ТА СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІДХОДІВ

Калашнікова Л. В.

к.соц.н., доцент

Чорноморський національний університет ім. П. Могили

У статті визначено методичні засади визначення інтегрального показника рівня безпеки життєдіяльності за рахунок можливості поєднання статистичного та соціологічного підходів, а також визначення системи критеріїв та показників, які дозволять мінімально можливо, але достатньо адекватно схарактеризувати стан захищеності особистості. На основі підходів Л. Беляєвої, М. Жернового, А. Капчинського, Ю. Рак, О. Зачко, С. Самигіна, А. Верещагіної, І. Печкурова, С. Айвазяна, запропоновано розуміти інтегральну оцінку безпеки життєдіяльності як сукупність суб'єктивних/об'єктивних, кількісних/якісних індикаторів.

В статье описаны методические основы определения интегрального показателя уровня безопасности жизнедеятельности посредством сочетания статистического и социологического подходов. А также охарактеризованы системы критериев и показателей, которые позволят минимально возможно, но достаточно адекватно охарактеризовать состояние защищенности личности. На основе подходов Л. Беляевой, М. Жернового, А. Капчинского, Ю. Рак, А. Зачко, С. Самигина, А. Верещагиной, И. Печкурова, С. Айвазяна, предложено рассматривать интегральную оценку безопасности жизнедеятельности как совокупность субъективных/объективных, количественных/качественных индикаторов.

The article describes the methodological basis of determining the integral indicator of the level of life safety through a combination of statistical and sociological approaches. As well as the system of criteria and indicators that will allow the minimum possible, but sufficient to adequately characterize the state of security of the person. On the basis of systematization and analysis of existing scientific approaches proposed to consider the integral estimation of safety as a set of subjective and objective, quantitative and qualitative indicators.

Ключові слова: безпека життєдіяльності, інтегральний показник захищеності, критерії оцінки, суб'єктивні/об'єктивні показники.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції розвитку науки, нових інформаційних технологій можуть сприяти докорінному перетворенню стратегії забезпечення безпеки життєдіяльності особистості, аргументуючи реалізацію переходу від пасивних стратегій реагування до ефективних заходів превенції – до нової культури безпеки, заснованій на культурі миру, злагоди, конструктивній взаємодії між людьми, державами, націями, цивілізаціями.

Забезпечення безпеки життєдіяльності особистості повинно починатися з усвідомлення того, що здатність кожної конкретної людини діяти в секторі безпеки від власного імені, а також від імені інших людей є провідною особливістю нових підходів до сучасного розуміння безпеки. З іншого боку, кардинальна трансформація моделей світоустрою, соціального порядку актуалізує необхідність дослідження стану й змін безпеки з урахуванням впливу зовнішнього середовища, зокрема на рівні локальної системи життєдіяльності як першого структурного рівня безпеки особистості, що визначає стан захищеності життєдіяльності й здоров'я кожної окремої людини від різного роду небезпек природного, техногенного або соціального характеру, а також виступає в якості свого роду фундаменту безпеки для систем більш високого рівня.

Процес забезпечення безпеки життєдіяльності особистості, як і будь-яка інша діяльність, потребує дотримання організаційних, правових, матеріальних та інших умов, що дозволяють досягти поставлених цілей. Це робить доволі актуальним розробку й створення ефективного механізму забезпечення безпеки, що відображає її специфіку як комплексного соціально-правового явища. Невід'ємною складовою механізму забезпечення безпечного життя особистості є визначення якісних та кількісних критеріїв оцінки стану безпеки як науково-методичного підґрунтя для комплексного аналізу розмаїття небезпек та їх прийнятих/неприйнятих наслідків. Критерії, у свою чергу, виражаються показниками безпеки життєдіяльності, таким чином, сутність безпеки життєдіяльності реалізується в системі її критеріїв та показників.

Інтегральним показником безпеки життєдіяльності є тривалість життя, яка визначається згідно методики побудови таблиць смертності та середньої очікуваної тривалості життя для населення

України та регіонів за статтю та типом поселення [17], що використовує дані щодо розподілу померлих за однорічними та п'ятирічними віковими групами з урахуванням померлих невідомого віку, чисельність постійного населення, кількість новонароджених за статтю, розподіл померлих немовлят. Проте комплексність, багатофакторність й багатоаспектність проблеми забезпечення особистісної безпеки вимагає формування якісно нового підходу до обчислення інтегрального індексу безпеки життєдіяльності особистості з урахуванням різного роду критеріїв оцінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі широко представлені критерії оцінки розвитку людського потенціалу, що об'єднуються в чотири групи: соціально-демографічний (чисельність населення, ґендерну та поколінну збалансованість, стан здоров'я і тривалість життя населення, рівень його освіти), соціально-економічний (економічна активність і зайнятість населення, його кваліфікаційно-професійний склад, характерні умови праці, затребуваність й використання інтелектуальних ресурсів), діяльнісний (інноваційна активність, ділові якості, творчий потенціал індивідів та можливості їх реалізації) та соціокультурний (стан науки, освіти і культури, особливості менталітету й світогляду населення) потенціал [14]. Окрім того, обчислюються індекс якості життя (С. Айвазян) [1], індекс соціогуманітарного розвитку (В. Бушуев) [4], індекс соціального неблагополуччя (А. Давидов) [6], індекс сталого розвитку (М. Згуровський [8; 9], Б. Ковальов [11]), еколого-економічний індекс розвитку регіонів (О. Шкарупа) [22], кризовий індекс якості життя (Л. Беляєва) [3], інтегральний індекс безпеки особистості від кримінальних посягань (М. Жерновой) [7], інтегральний індекс національної безпеки (А. Качинський) [10], реалізуються спроби розрахунку показників окремих видів безпеки, зокрема, соціальної, економічної, демографічної і т. ін. Цілком імовірно, що нове трактування інтегрального індексу безпеки життєдіяльності особистості повинно поєднати у собі зазначені напрацювання науковців, агрегувати кількісні та якісні методи оцінки рівня захищеності, шляхом врахування рівня безпеки окремих груп населення, думок самого населення щодо різних аспектів небезпек, загроз і ризиків у їх житті.

Формулювання мети. Правильність обчислення, достовірність результатів дослідження цілком і повністю залежить від якісного добору інформаційного наповнення будь-якого індексу. Саме тому метою даної статті є з'ясування можливостей поєднання статистичного та соціологічного підходів задля здійснення кількісно-якісного аналізу рівня безпеки життєдіяльності особистості, а також визначення системи критеріїв та показників, які дозволять мінімально можливо, але достатньо адекватно схарактеризувати стан безпеки життєдіяльності особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Критерії безпеки життєдіяльності – оцінка стану життя людини з точки зору важливих процесів, що відображають сутність захищеності життя. Критеріальна оцінка тісно пов'язана з розуміння особистості як об'єкту безпеки. У статті 3 Конституції України визначено, що найвищою соціальною цінністю в Україні визнається людина, її життя і здоров'я, чесність і гідність, недоторканність і безпека [12]. Що таке людина як джерело предмету захисту й управлінської декомпозиції? Це тіло, розум і душа. Отже, провідними сутнісними ознаками безпеки, відповідно, є: тіло – це зв'язок зі здоров'ям та репродукцією; розум – кваліфікація, освіта, виховання; душа – світогляд, ідейні позиції. Кожна зі зазначених ознак, характеризуючи стан і структуру життєдіяльності особистості, пов'язана з чинниками безпеки й може становити основи визначення критеріїв оцінки безпеки життєдіяльності.

З іншого боку, розповсюдження змісту поняття безпека окрім людини також на суспільство, державу, світове товариство, стан захищеності яких обумовлює захищеність кожної людини, дозволяє розглядати їх як в якості об'єктів захисту, так і об'єктів структурних рівнів безпеки життєдіяльності. Системний характер безпеки обґрунтовує необхідність вивчення взаємозв'язку та взаємозалежності всіх складових її структурних рівнів.

Принципово важливим для з'ясування змісту критеріальної оцінки є підхід відповідно до якого трактується безпека.

Ф. Мугулов підкреслює, що безпеку слід визначати як сукупність ознак, що характеризують стабільний стан захищеності об'єкта від різного роду загроз і небезпек, дія яких може негативно вплинути на його структурну та функціональну цілісність аж до повного руйнування або неконтрольованої трансформації на іншу об'єктивну якість. Іншими словами, безпеку слід розуміти не як повну (безумовно неможливо досягнення ідеального стану захищеності) або часткову відсутність небезпек, а як визначену ступінь захищеності об'єктів захисту від різного роду явних/потенційних загроз їх життєдіяльності [16]. Виходячи з цього визначення, говорячи про інтегральний індекс оцінки рівня безпеки життєдіяльності, необхідно говорити про критерії та показники, що виділяються на різних рівнях забезпечення безпеки, або у різних сферах вияву небезпек і загроз.

Отже, спочатку слід виділити структурні рівні забезпечення безпечного функціонування та розвитку у відповідності до об'єктів захисту (особистість, суспільство, держава, цивілізація), які одночасно можна розглядати як і структурні рівні безпеки життєдіяльності, дозволяє схарактеризувати взаємозв'язок факторів негативного впливу, що діють на кожному з структурних рівнів.

Так, А. Лобачев стверджує, що перший структурний рівень визначається як безпека особистості, захищеність життєдіяльності й здоров'я конкретної особи від різного роду небезпек природного,

техногенного, соціального характеру; другий – безпека суспільства, захист життєдіяльності окремих соціальних груп від екологічних, терористичних, епідеміологічних або економічних небезпек; третій – безпека держави, захист її незалежності, територіальної цілісності, економічних та політичних інтересів від загроз регіонального, міжнародного й світового масштабу; четвертий – безпека цивілізації, захист від загроз глобального, біосферного або космологічного характеру [13, с. 13-14].

Чинники, що діють на першому рівні, зазвичай, стосуються лише безпеки життєдіяльності конкретної особистості, проте не виключено, що вони не впливають на захищеність інших структурних рівнів. Натомість негативні фактори, діючи на вищих рівнях обов'язково будуть розповсюджуватися на попередні структурні рівні, проте їх вплив на перший рівень є обов'язковим, а на інші впливатимуть лише ті види небезпек, що будуть стосуватися більшої частини членів суспільства, держави, світового співтовариства. З плином часу наявний взаємозв'язок та взаємозалежність структурних рівнів безпеки беззаперечно і не завжди в явній формі призводить до розповсюдження небезпек з одного структурного рівня на інші.

З іншого боку, зауважимо, що виходячи з логіки життєдіяльності, типології джерел небезпек і загроз, переліку предметів безпеки вирізняють десятки, сотні видів (сфер, елементів) безпеки. Найбільш удалою класифікацією небезпек життєдіяльності людства за джерелами походження є така, згідно з якою всі небезпеки поділяються на чотири групи: природні, техногенні, соціально-політичні та комбіновані. Перші три вказують на те, що небезпеки за своїм походженням належать до трьох елементів життєвого середовища, яке оточує людину – природного, техногенного (матеріально-культурного) та соціального. До четвертої групи належать природно-техногенні, природно-соціальні та соціально-техногенні небезпеки, джерелами яких є комбінація різних елементів життєвого середовища. Така класифікація майже збігається з класифікацією надзвичайних ситуацій, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України 15.07.98 р. № 1099, згідно з якою всі надзвичайні ситуації на території України поділяються на надзвичайні ситуації техногенного, природного, соціально-політичного та воєнного характеру. Небезпеки у кожній зі зазначених сфер людського буття можна класифікувати за ступенем їх серйозності, рівнем імовірності появи. Визначати критерії та показники оцінки рівня безпеки життєдіяльності завдання доволі складне, проте якщо спробувати визначити ієрархію небезпек (за рівнем їх серйозності – незначні, граничні, критичні та катастрофічні) й оцінити ступінь імовірності небезпек (неймовірні, віддалено імовірні, випадкові, можливі, часті), вона теж право на існування, зважаючи на те, що для оцінки інтегрального показника будуть використані лише ті критерії, що пов'язані з реально існуючими небезпеками, загрозами людському існуванню.

Серед основних критеріїв безпеки життєдіяльності В. Цветков визначає наступні: на рівні особистості – індивідуальні (середня тривалість життя); на рівні суспільства – генетичні (частота генетичних захворювань, вроджених патологій), демографічні (приріст народонаселення), соціальні (можливість обмеження небезпечних факторів впливу на групу індивідів), психологічні (ступінь несприйняття індивідом, суспільством рівня техногенного або природно-техногенного ризику), моральні (формування нових моральних якостей, ціннісних пріоритетів), правові (введення нових прав, зокрема, права на чисте оточуюче середовище, сприятливе для благополуччя та здоров'я), політико-інформаційні (інформованість і участь населення в процесі прийняття рішення щодо запровадження небезпечних технологій), економічні (розмір збитків від катастроф, стихійних лих), ресурсні (обмеження й регулювання інтенсивності оптимального використання природних ресурсів), технічні (обмеження стосовно можливості виникнення аварій та катастроф); на рівні навколишнього середовища – біологічні (здатність збереження розмаїття видів), екологічні (збереження екосистеми), ландшафтні та географічні (обмеження впливу на водні басейни, ґрунти тощо) [21, с. 48-50].

Ю. Рак, О. Зачко пропонують виділити п'ять базових інтегральних компонент категорії «безпеки життєдіяльності», що утворюють середовище і систему забезпечення безпечного існування населення, орієнтуючись, у першу чергу, на класифікацію небезпек життєдіяльності людини, суспільства за джерелами походження, сферами прояву. Виділяючи екологічну, природну, техногенну, пожежну та соціальну безпеки, вони запропонували відібрати 72 основних статистичних показники, які згрупували у п'ять базових інтегральних компонент:

1) екологічна безпека – шкідливі викиди в атмосферне повітря, що здійснюється стаціонарними і пересувними джерелами; заготівля деревини; відтворення лісів; утворення та розміщення відходів;

2) природна безпека – площі підтоплення; кількість населених пунктів, в яких відмічено підтоплення;

3) техногенна безпека – кількість хімічно небезпечних адміністративно-територіальних одиниць; кількість хімічно небезпечних об'єктів; кількість хімічно небезпечних речовин; кількість населення у зонах можливого хімічного зараження; кількість потенційно-небезпечних об'єктів; кількість підприємств, шахт, гідроспоруд, кар'єрів, тунелів, мостів, віадуків, шляховодів, залізничних станцій, магістральних трубопроводів та відгалуджень паспортизованих потенційно небезпечними об'єктами; радіаційні, гідродинамічні, біологічні, хімічні небезпечні об'єкти;

4) пожежна безпека – кількість автозаправних станцій паспортизованих потенційно небезпечними об'єктами; вибухово-небезпечні та пожежно-небезпечні об'єкти;

5) соціальна небезпека – кількість, загальна площа ветхих та аварійних житлових будинків, водопроводів, мереж каналізації; кількість непрацюючих ліфтів; кількість встановлених котлів (енергоустановок); протяжність теплових і парових мереж; стан дитячого травматизму й т. ін. [19].

Зазначений перелік статистичних показників передбачає можливість вимірювання та порівняльного аналізу умовно зведеної інтегральної характеристики рівня безпеки життєдіяльності, проте його не можна вважати досконалим, у першу чергу, зважаючи на те, що він синтезує вимірювання й порівняння рівня безпеки життєдіяльності, проте не враховує суб'єктивної складової оцінки рівня небезпек і загроз безпечному функціонуванню та розвитку особистості, суспільства.

С. Самигін, А. Верещагіна, І. Печкуров запропонували авторську методику класифікації критеріїв безпеки, при формуванні якої вони виходили зі значимості тих чи інших показників безпечного функціонування особистості і суспільства, враховуючи, що існують три провідні види загроз безпеці: природогенні, техногенні та соціогенні. Відповідно критерії і показники розподілені у групи таким чином:

1) критерії природних загроз і небезпек – стан екології та динаміка її змін; швидкість зменшення природних запасів й їх відновлення; рівень природних катаклізмів, катастроф і т. ін.;

2) критерії техногенної безпеки – кількість і динаміка технічних винаходів, відкриттів, що загрожують безпеці; ступінь небезпеки для життя людства і окремо взятого соціуму технічних винаходів; тенденції розвитку військового потенціалу тощо;

3) критерії соціальної безпеки – демографічні (тривалість життя, народжуваність, смертність, шлюбність, розлучуваність, міграція); рівень соціального здоров'я (фізичне та духовне самопочуття); якість життя; рівень девіацій та злочинності; індекс морального стану суспільства (кількість убивств, бездоглядних дітей, сиріт, безхатків, індекс корупції і т.д.); індекс розвитку людського потенціалу; рівень соціального розшарування і поляризації; рівень соціальної конфліктогенності; рівень дотримання прав й свобод особистості, громадянина; рівень стабільності інституціональної системи; рівень стабільності та цілісності системи цінностей суспільства, його світоглядних основ [20, с. 10-13].

В межах підходу, який запропонував В. Медведев, безпека характеризується через сукупність чинників, що забезпечують сприятливі умови, з одного боку, для розвитку, життєздатності держави й досягнення національної ідеї, соціального ідеалу – благополуччя всіх громадян, з іншого – для свідомого розвитку та збереження фундаментальних цінностей, традицій, нормативних відносин, здатності ефективного подолання будь-яких зовнішніх загроз, керуючись своїми національними інтересами [15]. Отже, критеріальна оцінка безпеки життєдіяльності особистості, повинна, у першу чергу, засновуватися на аргументації індексів якості життя та сталого розвитку.

Одну з фундаментальних методик оцінки якості життя розробив С. Айвазян, на думку якого, інтегральний індикатор якості життя повинен містити такі критерії, як: перший рівень – інтегральна характеристика якості життя населення; другий і третій (критеріальна оцінка та показники, що їй відповідають) – якість населення (власності відтворення та фізичного здоров'я, здатність утворювати та зберігати сім'ї, рівень освіти та культури, рівень кваліфікації); добробут населення (реальні прибутки та витрати, забезпеченість житлом та власністю, забезпеченість потужностями інфраструктури суспільства); якість соціальної сфери (умови праці, фізична та майнова безпека, характеристики соціальної патології, характеристика соціальної та територіальної мобільності населення, соціально-політичне здоров'я суспільства); якість екологічного життя (стан повітря, води, ґрунтів, розмаїття біологічних видів, стан природних екосистем); природно-кліматичні умови (наявність ресурсів, кліматичні умови, частота надзвичайних ситуацій природного характеру) [1, с. 15-18].

Кожна зі зазначених інтегральних властивостей віддзеркалює умови, в яких протікають процеси задоволення потреб людини. Послідовна ієрархія цих властивостей дозволяє визначити характеристики від найнижчого рівня (статистичних показників) до найвищого.

О. Озерова пропонує здійснювати розрахунок індексу якості життя населення як інтегрального показника, що поєднує п'ять груп критеріїв, кожна з яких має свої показники, які дозволяють відображати індивідуальні характеристики життя населення й ступінь задоволення комплексу потреб та інтересів:

1) якість життя (показники – народжуваність; безробіття; нестійкість сім'ї та сирітство; рівень захворюваності на наркоманію; чисельність населення з первинною інвалідністю; навантаження на працездатне населення);

2) благополуччя населення (споживча спроможність; прожитковий мінімум; чисельність населення з доходами нижче прожиткового мінімуму; забезпеченість економічними активами та житлом);

3) якість трудового життя (зайнятість економічно активного населення; тривалість пошуку роботи; рівень виробничого травматизму);

4) якість соціальної сфери (розвиненість профілактичної медицини; чисельність дітей дошкільного, шкільного віку, охоплення їх дитячими закладами; благоустрій закладів освіти, житлового фонду; розвиненість інфраструктури закладів фізкультурно-оздоровчого комплексу; протяжність автодоріг, що не відповідають нормативним вимогам);

5) якість безпеки життєдіяльності (рівень криміногенності, безпеки дорожнього руху, смертності від самогубств) [18].

Запропонована методика дозволяє унаочнити стан якості життя населення, виявити найбільш проблемні питання, що потребують негативного вирішення, проте її не можна вважати об'єктивною, адже вона лише констатує факт наявності небезпек, визначає їх рівень, але не враховує здатності людини попереджати, мінімізувати негативні наслідки зазначених небезпек.

В. Безязичний, Є. Шилов запропонували використовувати для оцінки якості життя наступні критерії: благополуччя (рівень зайнятості, безробіття, задоволення фінансовими доходами); стан здоров'я (тривалість життя, рівень захворюваності та травматизму); освіта (охоплення відповідних категорій населення освітніми закладами, якість надання освітніх послуг); житлові умови (забезпечення населення комфортним житлом); якість продукції та послуг (кількість підприємств, що сертифікували систему управління якістю або проводять роботу у цьому напрямку, питома вага кількості сертифікованих послуг по відношенню до загальної кількості наявних послуг); стан конституційних прав людини (кількість звернень громадян до органів державної влади щодо усунення наслідків неправомірних дій посадових осіб, забезпечення бази для розвитку духовності, ставлення членів суспільства до використання духовних цінностей) [2].

Існує безліч інших підходів об'єктивної оцінки якості життя. Так, Т. Гаврилова, аналізуючи наявні у науковій літературі методики оцінки інтегральних показників якості життя та стійкого розвитку, виділила найбільш поширені індикатори, що використовуються для об'єктивної оцінки якості життя:

1) рівень життя – середній дохід, прожитковий мінімум, об'єм валового внутрішнього продукту на душу населення, сукупний дохід та витрати і т.д.;

2) рівень розвитку соціальної інфраструктури – протяжність автомобільних доріг, забезпеченість автомобілями, телефонами, протяжність магістралей залізничного сполучення тощо;

3) екологічний стан середовища життя – забруднення повітря, поверхневих та підземних водних потоків, осідання ґрунтів, рівень шуму, кількість відходів, ступінь зміни ландшафту і т. ін.;

4) стан здоров'я – тривалість життя, дитяча смертність, кількість інвалідів, кількість звернень до лікарень та ін.;

5) особистісна безпека – рівень злочинності, кількість злочинів, що скоюють неповнолітні, число дорожньо-транспортних пригод, ризик смертності від природних причин тощо;

6) рівень освіти – середній рівень освіти економічно активного населення, число учнів, студентів у всіх видах навчальних закладів і т.д.;

7) зайнятість (безробіття) – рівень зайнятості населення працездатного віку, навантаження на одну вакансію, кількість безробітних, тривалість пошуку роботи та ін.;

8) якість трудового життя – тривалість робочого тижня, долі працівників, зайнятих на небезпечному та шкідливому виробництві, тривалість оплачуваної відпустки, частота нещасних випадків і т.д.;

9) якість житла – площа, благоустрій житла, вартість житла, структура житлового фонду, доля власного житла тощо;

10) якість дозвілля та відпочинку – частота відвідувань театрів, бібліотек, кінотеатрів; співвідношення кількості осіб, що відвідують спортивні секції до загальної кількості населення й т. ін. [5].

Таким чином, можна зробити висновок, що на сучасному етапі дослідження до числа критеріїв та показників оцінки якості життя населення включено досить широкий спектр різноманітних кількісних індикаторів, що підлягають статистичному обчисленню.

М. Жерновой, говорячи про безпеку життєдіяльності окремої особистості, суспільства в цілому, пропонує обчислювати інтегральний індекс безпеки від кримінальних посягань, що базується на агрегуванні кількісних та якісних індексів, зокрема, індексу криміногенної тривоги (суб'єктивний критерій, що поєднує такі показники, як індекс страху перед злочинними і криміногенними групами, індекс ситуативного занепокоєння, індекс занепокоєння проблемами правопорядку, індекс незахищеності), індексу криміногенної концентрації та сприйняття діяльності органів внутрішніх справ [7]. Зазначений підхід є вузько спеціалізованим, що відображає лише одну конкретну сферу життєдіяльності людини, суспільства.

Б. Ковальов запропонував авторське розуміння методики оцінки сталого способу життєдіяльності, що ґрунтується на виділенні індикаторів стану екологічної (3 критерії, 13 показників), соціальної (3 і 26, відповідно) та економічної (2 і 11, відповідно) підсистем життєдіяльності. Група критеріїв стану екологічної підсистеми об'єднує природно-ресурсний та природоохоронний індикатори, а також індикатор екологічного навантаження. Групу критеріїв стану економічної підсистеми становлять індикатори економічного розвитку та економіки природокористування. Найчисельнішою є група критеріїв стану соціальної підсистеми, що включає індикатори індивідуального добробуту, забезпечення життя, соціально-економічного розвитку [11]. Такий набір показників дозволяє виявляти сильні та значущі взаємні зв'язки між показниками відповідних груп індикаторів, є доволі перспективним з точки зору можливості розробки критеріальної бази оцінки рівня сталого способу життєдіяльності та алгоритму проведення діагностики на основі розрахункових індексів і показників.

А. Капчинський розробив методику оцінки рівня національної безпеки, визначивши індикатори та їх граничні значення, що враховують реальні/потенційні загрози для таких сфер життєдіяльності людини і соціуму, як воєнна, внутрішньополітична, економічна, соціальна, гуманітарна, науково-технологічна, екологічна, зовнішньополітична. Система індикаторів національної безпеки складається з коефіцієнту депопуляції (коефіцієнту життєвості Покровського, що визначається співвідношенням чисельності народжених за визначений період та чисельності померлих за той же час, його граничне значення дорівнює 1), коефіцієнту фінансових потреб національної оборони держави (не менше 2% від ВВП), рівня тінізації економіки (менше 30% ВВП), децильного коефіцієнту (індексу диференціації доходів, тобто різниці у доходах 10% найбагатших сімей і 10% найбідніших, що не повинен перевищувати 10-разовий показник), відношення загального обсягу державного боргу до ВВП (не більше 55%), витрат на науку та освіту (близько 3% ВВП), природоохоронних витрат (5% від видатків державного бюджету), показника злочинності (5-6 злочинів на 100 осіб впродовж року) [10, с. 58].

Аналізуючи проблеми вимірювання та інтерпретації рівня та якості життя, Л. Беляєва зазначає, що більшість розглянутих індексів базується на обчисленні офіційних статистичних показників. Суттєвим недоліком всіх методик, вона вважає, і тут з нею не можна не погодитись, неможливість врахування думки самого населення щодо різних аспектів життєдіяльності. Наявні відмінності у сприйнятті якості свого життя представниками різних вікових, гендерних, освітніх груп, оцінка його відповідності соціальним стандартам формує суб'єктивне уявлення про якість життя в суспільстві, державі, яке можна диференціювати за регіонами, поселеннями, соціальними групами та прошарками. Суб'єктивні оцінки не менш важливі, ніж об'єктивні характеристики рівня та якості життєдіяльності.

До числа суб'єктивних показників якості життя населення, необхідних для визначення кризового індексу якості життя, Л. Беляєва відносить: рівень життя (індекси матеріального рівня життя, задоволеності житлом, доступності медичних послуг та освіти); якість найближчого соціального оточення (індекси самоідентифікації з жителями свого поселення, захищеності від злочинності, бідності, свавілля чиновників, представників правоохоронних органів); якість екології (індекси чистоти повітря, води, захищеності від екологічних загроз); соціальне самопочуття населення (індекси самостійності, впевненості у майбутньому, задоволеності життям) [3].

Висновки. Власне проблема безпеки життєдіяльності як особистості, так і суспільства в цілому, зводиться в основному до співрозмірної (пропорційної) відповідності ступеню впливу негативного чинника або небезпеки й ступеню захисту об'єктів різних структурних рівнів по одному або декільком параметрам, важливим для забезпечення безпеки активного існування людини як об'єкту захисту протягом визначеного проміжку часу. Тому, беручи за основу підходи, схарактеризовані Л. Беляєвою, М. Жерновим, А. Капчинським, Ю. Рак, О. Зачко, С. Самигіним, А. Верещагіною, І. Печкуровим, С. Айвазяном, пропонуємо авторське розуміння інтегрального показника рівня безпеки життєдіяльності, що об'єднує сукупність суб'єктивних/об'єктивних, кількісних/якісних індикаторів. Об'єктивні кількісні показники характеризують тенденції і закономірності соціального розвитку, ефективність діяльності системи забезпечення безпеки життєдіяльності. Натомість суб'єктивні індикатори дозволяють оцінити рівень організації процесів життєдіяльності з урахуванням соціально-психологічних особливостей окремих індивідів, їх світогляду, системи ціннісних орієнтацій, рівня ситуативного занепокоєння, усвідомлення рівня захищеності, безпеки функціонування та розвитку.

Визначаючи безпеку життєдіяльності як складову втілення культури безпеки, що являє собою складне утворення і передбачає формування мотивації безпеки життєдіяльності, спрямування базової культури безпечної поведінки, розвиток таких компетенцій як сформованість комплексу знань й навичок сучасного розпізнавання можливих загроз безпеці, знання стандартних правил поведінки в екстремальних ситуаціях, вміння реалізовувати дії щодо самозбереження, слід аргументувати вибір критеріїв та показників, агрегування яких надасть змогу визначення інтегрального показника рівня безпеки життєдіяльності. Так, до числа об'єктивних кількісних критеріїв, які мінімально можливо, але достатньо адекватно дозволять схарактеризувати стан безпеки життєдіяльності пропонуємо віднести природогенні (екологічні характеристики стану оточуючого середовища), техногенні (діяльність потенційно небезпечних радіоактивних, біологічних, гідродинамічних об'єктів, на її наслідки), соціогенні (економічні, демографічні, соціальні). Серед суб'єктивних критеріїв, акцентуємо увагу на необхідності визначення індексів тривожності, страху, схильності до ризику, незахищеності, довіри та впевненості у майбутньому. Визначення груп показників, що відповідають визначеному критерію, вимагає подальшої конкретизації та емпіричної апробації.

Реалізація запропонованого методичного підходу до оцінки рівня безпеки життєдіяльності, на основі визначення останньої як складової втілення культури безпеки, дозволить з'ясувати невідповідність наявної системи захисту від небезпек, загроз реальним запитам і потребам соціуму. А також уточнити причини загострення соціальних протиріч у сфері безпеки, забезпечити подальший розвиток процесів безпечного функціонування особистості, суспільства, держави з урахуванням регіональних, соціокультурних, соціально-економічних, політичних особливостей.

Література:

1. Айвазян С.А. Интегральные индикаторы качества жизни населения: их построение и использование в социально-экономическом управлении и межрегиональных сопоставлениях / С.А. Айвазян ; Рос. акад. наук, Центр. экон.-мат. ин-т. – М.: ЦЭМИ РАН, 2000. – 117 с.
2. Безъязычный В.Ф. Качество жизни: учеб. пособие / В.Ф. Безъязычный, Е.В. Шилков; Рыбинская гос. авиац. технол. акад. им. П.А. Соловьева (РГАТА). – Рыбинск: РГАТА, 2004. – 96 с.
3. Беляева Л.А. Уровень и качество жизни. Проблемы измерения и интерпретации // СОЦИС. – 2009, № 1. – С. 33-42.
4. Бушуев В.В. Человеческий капитал для социогуманитарного развития. / В.В. Бушуев, В.С. Голубев, А.А. Коробейников, Ю.Г. Селюков. – М.: «ИАЦ Энергия», 2008. – 96 с.
5. Гаврилова Т.В. Принципы и методы исследования качества жизни населения / Т.В. Гаврилова // Технологии качества жизни. – 2004. – Т. 4, № 2. – С. 1-11.
6. Давыдов А.А. Индекс социального неблагополучия / А.А. Давыдов // Социологические исследования. – 1995. – № 10. – С. 118-128.
7. Жерновой М.В. Проблемы обеспечения личной безопасности граждан в Приморском крае // Ойкумена. – 2010. – № 4. – С. 142-147.
8. Згуровский М.З. Оценивание устойчивого развития окружающей среды на субнациональном уровне в Украине / М.З. Згуровский, Г.А. Статюха, И.Н. Джигерей // Системні дослідження та інформаційні технології. – 2008. – № 4. – С. 7-20.
9. Згуровський М.З. Сталий розвиток регіонів України / М.З. Згуровський. – К.: НТУУ «КПІ», 2009. – 197 с.
10. Качинський А.Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень: монографія / А.Б. Качинський. – К.: НІСД, 2013. – 104 с.
11. Ковальов Б.Л. Науково-методичні підходи до формування сталого способу життя / С.В. Шевцова, Б.Л. Ковальов // Механізм регулювання економіки. – 2011. – № 1. – С. 230-234.
12. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
13. Лобачев А.И. Безопасность жизнедеятельности: Учебник для вузов. – М.: Высшее образование, 2008. – 2-е изд. исп. и доп. – 367 с.
14. Людський розвиток регіонів: аналіз та прогноз : кол. моногр. / Е.М. Лібанова, О.А. Грішнова, В.В. Онікієнко та ін.; за ред. Е.М. Лібанової. - К.: Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України, 2007. – 328 с.
15. Медведев В.Б. Методологические основы социологического анализа безопасности. Сочи: СимБиП, 2002. – С. 16-19.
16. Мугулов Ф. Безопасность личности: теоретические и прикладные аспекты социологического анализа: монография. – Сочи, 2003. – С. 45.
17. Наказ Державного комітету статистики України 26.04.2011 № 103 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/metod_polog/metod_doc/2011/103/103_2011.htm.
18. Озерова О.Ю. Интегральный индекс качества жизни населения региона / О.Ю. Озерова // Вопросы территориального развития. – 2015. – Вып. 1(21). – С. 3-10.
19. Рак Ю.П. Методи аналізу та оцінки рівня безпеки життєдіяльності регіонів України в умовах реалізації проектів регіонального розвитку / Ю.П. Рак, О.Б. Зачко // Управління проектами та розвиток виробництва: Збірник наукових праць. – Луганськ: ЧНУ ім. В.Даля, 2008. – № 2 (26). – С. 29-39.
20. Самыгин С.И. Социальная безопасность России в условиях информационной реальности: монография / С.И. Самыгин, А.В. Верещагина, И.В. Печуров. – М.: РУСАЙНС, 2016. – 156 с.
21. Основные направления обеспечения безопасности человека и окружающей среды при техногенных чрезвычайных ситуациях. Методическая разработка для студентов, обучающихся по специальности «Защита окружающей среды» (инженер-эколог) / Сост. В.А. Цветков. – Ульяновск: УлГТУ, 2001. – 102 с.
22. Шкарупа О.В. Моніторинг стану і динаміки природних і соціально-економічних систем // Основи сталого розвитку: Навчальний посібник/ За заг. ред. д.е.н., проф. Л.Г. Мельника. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2005. – С. 489-511.

НОВІ ВИДИ ВОЛОНТЕРСТВА В УКРАЇНІ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ ЧАСУ

Козачук М. Б.

Аспірант кафедри соціології Факультету соціології

Чорноморського державного університету імені П. Могили

У статті проаналізовано волонтерський рух в Україні в умовах соціальних змін. Волонтерство стало невід'ємною частиною глибоких змін в соціальній структурі українського суспільства, які почали відбуватись після останніх подій на Майдан та з початком проведення антитерористичної операції на Сході України. Розглянуто, що дослідження особливостей активізації волонтерського руху в сучасній Україні потребує детального вивчення, а також розгляду даного питання в контексті соціології соціальних змін. Також внаслідок детального аналізу волонтерських рухів було виявлено нові види волонтерства, які активізувались в Україні. Зокрема було використано емпіричні дані за останні роки по діяльності громадських організацій в Україні, а саме сектору благодійності та волонтерської діяльності і виявлена активізація такого нового для України напрямку, як військово волонтерство. Досліджено рейтинг благодійності країн світу, що довело активізацію волонтерського руху в Україні.

В статье проанализировано волонтерское движение в Украине в условиях социальных изменений. Волонтерство стало неотъемлемой частью глубоких изменений в социальной структуре украинского общества, которые начали происходить после последних событий на Майдане и с началом проведения антитеррористической операции на Востоке Украины. Рассмотрено, что исследования особенностей активизации волонтерского движения в современной Украине требует детального изучения, а также рассмотрения данного вопроса в контексте социологии социальных изменений. Также в результате детального анализа волонтерских движений были выявлены новые виды волонтерства, которые активизировались в Украине. В частности были использованы эмпирические данные за последние годы по деятельности общественных организаций в Украине, а именно сектора благотворительности и волонтерской деятельности и обнаружена активизация такого нового для Украины направления, как военное волонтерство. Исследовано рейтинг благотворительности стран мира, который доказал активизацию волонтерского движения в Украине.

The article analyzes the volunteer movement in Ukraine in conditions of social change. Volunteering has become an integral part of the profound changes in the social structure of Ukrainian society, which began to take place after the recent events on the Maidan and the beginning of the antiterrorist operation in Eastern Ukraine. Are considered that research of features intensification volunteerism in modern Ukraine needs a detailed study and consideration of this issue in the context of the sociology of social change. Also as a result of a detailed analysis of volunteer movements were found new types of volunteering are more active in Ukraine. In particular, empirical evidence has been used in recent years the activity of public organizations in Ukraine, namely, charity and voluntary sector activity and identified intensification this new direction for Ukraine, as a military volunteer. Rating charity investigated countries proved that activation of the volunteer movement in Ukraine.

Ключові слова: волонтерський рух, Україна, революція, соціальні зміни, громадські організації, АТО.

Актуальність дослідження. У зв'язку зі значними соціально-політичними змінами в Україні, а саме Революцією гідності та військовими діями на Сході країни, волонтерська діяльність набула нової актуальності. Кількість волонтерів за останні два роки збільшилася у декілька разів. З'явилася нова сфера волонтерської діяльності – це допомога військовим у зоні АТО, до якої залучаються не тільки волонтери, а й пересічні громадяни. Наразі волонтери мають найбільший рівень довіри серед населення у порівнянні з органами державної влади, про що свідчать результати останніх соціологічних досліджень.

Метою даної статті є аналіз причин появи нових видів волонтерства в Україні в період з кінця 2013 до 2015 року, які стали наслідком стрімких соціальних змін.

Аналіз останніх публікацій. Проблематикою волонтерського руху, в соціологічному контексті займалися такі відомі науковці, як Дж. Девіс Сміт, М.Харріс, К.Рочестер, Р.Хедлі, С.Елліс, К.Кемпбел та ін.. Глибинний соціологічний аналіз витоків солідарності знаходимо у творчості сучасних соціологів Р.Коллінза і З.Баумана. Крім того, волонтерство як соціальний феномен вивчали такі вітчизняні науковці, як Р. Вайнола, А. Капська, Н. Комарова, О. Безпалько, О. Карпенко, І.Зверева, Г. Лактіонова, І. Юрченко. Однак, зазначені дослідження українських вчених ґрунтуються переважно на

узагальненнях досвіду практичної реалізації волонтерських проектів у галузі соціальної роботи з їх детальним, часто поетапним, описом. Тому оцінюючи рівень розробленості проблематики щодо волонтерської діяльності і волонтерського руху в Україні, варто вказати на відсутність комплексних соціологічних досліджень у даній галузі.

Постановка проблеми. Українці – народ давній та волелюбний, протягом всієї історії вели боротьбу за незалежність та за збереження власних традицій, культури, побуту та мови. Цьому сприяла велика кількість війн, які відбувались на території сучасної України, що вимагало необхідності консолідації місцевого населення виходячи з двох причин: безпеки і збереження національної самосвідомості. Ці фактори ставали основною рушійною силою у випадках, коли доводилось «ділитись своїм» і допомагати визволителям усім що було вдома збільшуючи впевненість воїнів у собі та усвідомлення, що вони роблять правильні речі.

Цікаво, що поширені у східних слов'ян безоплатні громадські роботи, які мали характер суспільної допомоги, називалися толокою, що свідчить про давність традицій самоорганізації і здатності до самокерівництва. Зустрічається багато згадок про суспільно корисну працю в Київській Русі. Прикладом слугує діяльність князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, які в свою чергу користувались такою схильністю людей для захисту свого племені під час військових дій, надаючи відповідну допомогу. Останній у своєму «Повчанні» радив не забувати про убогих, сиріт і про вдов.

Все це говорить про те, що українці завжди активізували власні альтруїстичні поклики в той час коли відбувались певні різкі соціальні зміни, або внаслідок загрози безпеки. Зокрема, в сучасній ситуації загрози державній цілісності, фактори безпеки та національної самосвідомості зіграли визначальну роль в стрімкому поштованні громадянського сектору, а саме в напрямку волонтерства. Як наслідок, події останніх років спричинили виникнення нових напрямків у волонтерстві, один з яких військове волонтерство.

Виклад основного матеріалу. Добродійність українців, як і інших народів, базується на нерациональних засадах. За думкою Р. Коллінза, який слідом за Е. Дюркгеймом розвиває загальну теорію ритуалів, добродійність і волонтерство викликані перш за все ідеями і емоціями, що автоматично з'являються у суспільстві в умовах загрози безпеці існування народу: «общество соединяется воедино не рациональными соглашениями, а с помощью более глубоких эмоциональных процессов, которые продуцируют социальные связи доверия между отдельными типами людей» [1, с. 400].

У «Світовому рейтингу благодійності» – дослідженні, що проводилося британською благодійною організацією Charities Aid Foundation у 2014 р., Україна посіла 103 місце [2]. Втім, як зазначено у частині методології дослідження, опитування респондентів відбулося протягом одного місяця 2013 року і, скоріше за все, це сталося ще до подій на Євромайдані. Тому вказані дані не віддзеркалюють розвиток волонтерства і благодійності в Україні наприкінці 2013 р. та у 2014 р.

Таблиця 1.1

Україна у Світовому рейтингу благодійності

Рік	Місце у світовому рейтингу	Грошові пожертви, %	Волонтерська робота, %	Допомога потребуючим, %
2011	111	7	20	36
2012	102	8	29	36
2013	103	9	26	35

До подій Майдана 2014 р., єдиний потужний сплеск волонтерської активності в Україні відбувся під час проведення чемпіонату Європи з футболу 2012 р. За даними організаційного комітету «ЄВРО-2012 Україна», при потребі приблизно у 5,5 тис. волонтерів від бажаючих стати волонтерами УЄФА надійшло майже 24 тис. заявок, з яких більшість (90 %) були з України та Польщі [3].

Саме 2014 рік позначився суттєвим зростанням кількості громадян України, залучених до благодійної та волонтерської діяльності. Так, за даними соціологічного дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» спільно з КМІС, 32,5 % українців лише протягом травня-вересня 2014 р. мали досвід переказів коштів на рахунки української армії. Ще 23% громадян скористалися допомогою благодійних фондів та волонтерських організацій, передавши кошти, речі та продукти саме через ці громадські інституції. 9% громадян приймали участь у магазинних акціях, купивши товари за списками для потреб армії та передавши їх волонтерам. Особисто допомагали вимушеним переселенцям речами та грошима 7% українських громадян. Безпосереднім збором коштів, ліків, речей та доставкою їх в зону проведення АТО займалися 3% [4].

Респонденти дослідження «Волонтерський рух в Україні» відповіли й на запитання щодо власної участі в благодійній діяльності. Так, 74 % з них жертвували кошти на різні цілі коли-небудь у житті, з яких 25 % зробили благодійні внески протягом останніх 12-ти місяців. Їх суми пожертв різняться та

складають від кількох гривень до 283 тис. грн на рік. Найбільш охоче громадяни України жертвували на допомогу українській армії, пораненим та хворим дітям. У 2014 р. кількість таких громадян збільшилась (63 %), тоді як раніше в середньому пожертви здійснювали 49% з них.

Надзвичайно потужний поштовх розвитку волонтерського руху в Україні у 2013-2015 рр. надала Революція Гідності та війна на сході України. Так, ще під час Євромайдану багато людей за власною ініціативою надавали допомогу протестувальникам – безоплатно обігрівали, годували та лікували їх. Цей рух справді став надзвичайно масовим і поступово організувався в низку волонтерських рухів. «Самооборона Майдану». «Автомайдан». «Євромайдан-SOS» та багато інших об'єднань стали яскравим прикладом високого рівня громадянської свідомості українців та їхньої здатності ефективно самоорганізовуватися.

Зростання активності волонтерського руху було обумовлене двома основними факторами: внутрішньополітичною кризою, що призвела до розбалансування системи державного управління, дефіциту якісних управлінських рішень, браку ресурсних можливостей, та зовнішньою агресією, яка поглибила дисбаланс між здатністю держави ефективно виконувати свої функції та забезпеченням основних потреб громадян. Кризові процеси в країні та зовнішні впливи поставили під загрозу існування України як національної держави, що було сприйнято громадянами як особистий виклик, загрозу їх самоідентифікації [5, с. 16].

Умови функціонування волонтерського руху під час Євромайдану та військових дій були різними, в залежності від ролі держави у цих процесах. Протистояння представників громадянського суспільства із бюрократичною системою під час Революції Гідності віднесло більшість громадських об'єднань (у тому числі безпекового спрямування) до опозиційного табору. Згодом, військові дії на Сході країни об'єднали зусилля громадянського суспільства і держави у боротьбі з нею. Окрім того, волонтерська робота на Євромайданах була для більшості її виконавців першим досвідом та стихійним проявом небайдужого ставлення до перебігу подій. Подальший розвиток волонтерського руху, пов'язаний із військовими діями, був більш структурований та потужний, тому що спирався на раніше здобуті напрацювання.

Представники волонтерських об'єднань на Євромайданах здійснювали, як акумуляцію ресурсів з подальшою передачею їх на потреби життєдіяльності наметових містечок (продовольство, медикаменти, побутові речі тощо), так і особисто виконували роботу соціального, просвітницького, медичного, інформаційного напрямлення. Багато тисяч українців фактично виконували волонтерську роботу, не входячи до організованих осередків: надавали притулок протестувальникам, забезпечували їх продуктами харчування, здійснювали інші функції волонтерів.

Характерною особливістю розвитку волонтерського руху в цей період стало залучення соціальних мереж до підтримки та поширення громадянських ініціатив, які здебільшого функціонували у форматі «неформальних волонтерських груп». Інформаційні технології допомогли створити нову якість комунікації між однодумцями, пришвидшили термін виведення волонтерських проектів на рівень їх практичної реалізації [5, с. 22].

Неможливо визначити реальний кількісний склад учасників волонтерського руху через постійне його поповнення, небажання афішувати свою діяльність та напівлегальність частини волонтерських організацій. Проте саме такі гнучкі форми волонтерської діяльності виявилися найбільш продуктивними. Обхід бюрократичних процедур за умов екстраординарних обставин призводив до економії часу, що позитивно вплинуло на якість волонтерських послуг.

Події пов'язані із сепаратистськими рухами на Півдні та Сході України позначилися на конструкції волонтерської діяльності та умовах її здійснення: зміщено акцент з допомоги цивільному населенню та постачання всього необхідного для проведення АТО. Найбільш ефективний внесок до посилення обороноздатності держави волонтерський рух зробив саме на початку військових дій у Донецькій та Луганських областях, коли забезпечення державою силових підрозділів здійснювалося повільно, не вистачало елементарних систем захисту, обмундирування та продовольства. За лічені місяці волонтерські ініціативи перетворилися в потужні організації, діяльність яких була спрямована на забезпечення майже всього спектру потреб, як силових структур, так і громадян, що постраждали від військових дій. Вирішальну роль у цьому процесі відіграли два фактори: патріотичний підйом у суспільстві, що призвів до появи безпрецедентної кількості волонтерів й благодійників; менеджерські якості керівників волонтерських організацій [5, с. 25].

Серед найбільш потужних організацій необхідно виділити волонтерське об'єднання «Народний тил», що включає «Колеса народного тилу» (постачання машин до АТО), «Медичний народний тил» (постачання ліків до АТО), Help Army, «Крила Феніксу», «Армія SOS», «Народний проект», Волонтерська сотня. Зауважимо, що перелік прикладів ефективно самоорганізації волонтерів набагато ширший й включає тисячі, як організаційних утворень, так і людей, які одноосібно займаються волонтерською діяльністю.

З багатьох напрямків роботи волонтерів під час військових дій на Сході України можна виділити чотири основні, якими вони опікуються найбільше: збір та доставка в зону проведення АТО необхідних ресурсів; надання медичної допомоги постраждалим в ході її проведення; допомога вимушеним переселенцям; пошук зниклих безвісті та звільнення полонених.

З осені 2014 року волонтери почали тісну співпрацю з Міністерством оборони України, де було створено раду волонтерів. Представники волонтерських організацій залучені до речового, харчового та медичного забезпечення, деякі з них тепер працюють у департаментах Міністерства оборони, що відповідають за постачання Збройних Сил України. Головне – волонтери тут показують ефективність своєї діяльності порівняно зі старими армійськими кадрами.

Від початку листопада 2014 року в Україні діє громадська організація «Асоціація народних волонтерів», до якої ввійшли волонтерські організації, які регулярно надають допомогу військовикам і цивільним особам у зоні АТО (антитерористичної операції), а також ветеранам АТО та їхнім сім'ям [6, с. 58].

Окремі волонтерські групи займаються допомогою в пошуках зниклих або загиблих солдатів. Основна частина таких рухів сформувалася після Іловайської трагедії, коли кількість загиблих та зниклих безвісти, за деякими свідченнями, вимірювалася в сотнях. Однією з таких організацій є «Союз Народна Пам'ять», що працює в зоні АТО з вересня 2014 року. Багато волонтерів займаються виготовленням екіпірування власноруч – шийють аптечки, чохла для бронезилетів, одяг, маскувальні сітки. Часто волонтери збирають безпілотники для військової розвідки.

Найбільш поширений вид волонтерської діяльності під час військових дій – це агрегація та забезпечення українських військових, залучених до АТО, необхідними ресурсами. Заклик щодо їх збору сформованими у соціальних мережах волонтерськими групами був підтриманий небайдужими людьми в Україні та за її межами. Відчутну підтримку волонтерському руху надає українська діаспора, представники якої пересилають до України грошові перекази, медичні препарати, приціли, господарські товари тощо [7]. У багатьох країнах, де українці складають згуртовані діаспорні осередки, місцевими волонтерськими організаціями проводяться чисельні громадські акції на підтримку суверенітету і територіальної цілісності України.

Одним з успішних методів волонтерської допомоги силовим структурам є надання адресної допомоги їх окремим підрозділам. Поширення набула практика, коли допомога адресується не керівництву підрозділів, а безпосередньо їх особовому складу. Волонтери це пояснюють наявністю випадків, коли ресурси не доходять до адресата.

Потужно у волонтерському русі представлений медичний напрямок. Так, волонтери-медики були задіяні під час збору медикаментів на потреби учасників громадського протистояння під час проведення Євромайданів та силових структур у зоні проведення АТО. Саме волонтери-медики до налагодження стабільної роботи медичних служб під час бойових дій здійснювали їхні функції.

Брак досвіду щодо залучення цивільних волонтерів-медиків до роботи у силових підрозділах виявив низку адміністративних вад. Наприклад, лікарі вищих кваліфікаційних категорій для зачислення до штату підрозділів МВС вимушені були звільнитися з постійного місця роботи без збереження гарантованого повернення. Немоżliвість працювати за суміщенням посад й за власний рахунок, під час відпусток з основного місця роботи, виконувати волонтерську роботу у зоні проведення АТО призвело до скорочення присутності там кваліфікованих медиків-волонтерів [8].

Події 2014 року в Україні стали для її громадян важким психологічним випробуванням. Організована на Євромайдані психологічна служба трансформувалася у психологічну кризову службу, підрозділи якої займаються допомогою пораненим, сім'ям загиблих, переселенцям. Окремі групи волонтерів-психологів постійно перебувають в зоні проведення АТО, де вони проводять психологічні тренінги з українськими військовими та займаються реабілітацією постраждалих під час військових дій.

Необхідно також відзначити вагомий внесок українських громадян, які у волонтерській роботі використовують комп'ютерні технології. Так, під час проведення Євромайданів вони створювали сайти, які забезпечували інформаційну підтримку їх учасників, допомагали координувати спільні протестні дії. Події на Сході України перепрофілювали діяльність ІТ-волонтерів, які почали займатися розробкою електронних планшетів для артилеристів, автоматизацією армійських систем зв'язку, створенням безпілотних літальних апаратів тощо [9].

Правозахисний напрямок в діяльності волонтерів в основному був спрямований на захист прав тих людей, що потрапили у важкі життєві ситуації. Так, волонтери-юристи відслідковували та намагалися протидіяти в правовому полі незаконним діям влади під час проведення Євромайданів. Сьогодні вони допомагають вимушеним переселенцям оформити необхідні документи, входять до переговорних груп, які займаються звільненням заручників та пом'якшенням умов їхнього утримання.

Створений на базі фонду Р. Ахметова «Розвиток України» гуманітарний штаб «Допоможемо» у взаємодії з міжнародними організаціями, обласними державними адміністраціями, волонтерськими та громадськими організаціями є найбільшим приватним агрегатором благодійної допомоги жителям Донецької та Луганської областей, які постраждали в ході військових дій. Основними видами діяльності цієї громадської структури є евакуація людей з окупованих територій, доставка у звільнені міста та в зону АТО гуманітарної допомоги, розселення постраждалих в санаторіях, таборах в місцях, вільних від проведення військових дій, адресна допомога [10].

Слід визнати, що волонтерський рух на окупованих територіях України перебуває у важких умовах. Представники квазідержавних утворень не визнають діяльність неконтрольованих ними

громадських об'єднань, що змушує волонтерів або співпрацювати із «ною владою», або вести підпільну діяльність. Так, волонтери Донецька, які були вимушені діяти анонімно, влітку 2014 р. забезпечували продовольством, медикаментами та засобами гігієни гуртожитки, в яких проживали біженці з небезпечних районів міста, організовували пункти безкоштовного харчування для тих громадян, що опинилися на межі виживання [11]. Втім, складна ситуація із забезпеченням ресурсами міста та фізична небезпека для волонтерів і представників благодійних організацій звели їхню діяльність до мінімуму.

Розвиток волонтерського руху в окремих регіонах України має свої характерні особливості. Так, харківські волонтери створили колективну мережу активістів, в якій працюють до десяти волонтерських груп – Help Army [12]. Кожна група веде свій напрямок діяльності в регіоні: допомога силовим структурам, медичним установам, біженцям, пораненим та їх рідним. Водночас, для забезпечення силових структур необхідними матеріальними ресурсами місцеві бізнесмени створили фонд «Мир та порядок», який став координувати діяльність волонтерів та обласної влади. Запропоновані Фондом волонтери стали радниками голови харківської облдержадміністрації та опікуються проблемами армії, біженців, поранених. Таким чином бізнес взяв на себе відповідальність та створив своєрідний діалоговий майданчик для волонтерських організацій та владних структур.

Висновки. Отже, як ми бачимо українці консолідувались заради захисту власної держави, власної території. Той слабкий волонтерський рух, який перманентно існував до 2014 року перетворився на потужну рушійну силу, яка повністю забезпечила захисників України та захист держави усіма доступними засобами. Особливо варто звернути увагу, що волонтери-медики, волонтери-транспортники, волонтери-медійники, волонтери-ІТ-спеціалісти – всі вони військові волонтери, так як всі свої професійні чи життєві навички використовують для допомоги військовим, котрі захищають цілісність і суверенітет нашої держави.

на сьогодні в Україні існує низка волонтерських рухів та об'єднань, що зарекомендували себе як дієві й ефективні групи самоорганізації, які мають серйозний вплив, здатні віднайти будь-які потрібні ресурси та вирішити проблеми будь-якої складності. Серед них, зокрема, «Крила Фенікса», «Армія SOS», «Волонтерська Сотня», «Повернись живим», «Ми – кияни» та інші.

Волонтерські організації діють в усіх великих містах України (крім підконтрольних терористам і російським військам) та сотнях інших населених пунктах нашої держави. Нині масштаби діяльності волонтерів в Україні дають підстави говорити, що рівень громадянської свідомості в наших співгромадян значно зріс.

У 2014 р. волонтерський рух в Україні за масштабом поширення став показовим виявом громадської самоорганізації. За умов розбалансування системи державного управління, браку ресурсних можливостей та зовнішньої агресії волонтерські організації виконують функції держави із забезпечення силових структур та постраждалих громадян в ході збройного протистояння. Вирішальну роль у цьому процесі відіграє патріотичний підйом в українському суспільстві, що призвів до появи безпрецедентної кількості волонтерів й жертводавців. Загалом, військовими волонтерами стали фактично всі громадяни України, допомагаючи військовим власним коштом, продуктами харчування, предметами захисту, транспортуванням необхідного в зону АТО і т.д. Хоча звичайно більш точніше ситуацію з військовим волонтерством, відношенням до нього з боку суспільства, залученням до його діяльності, тощо, покаже емпіричне дослідження. Але теоретичне обґрунтування військового волонтерства лише допоможе більш точно оцінити сучасну ситуацію, враховуючи ті соціальні зміни, які відбуваються в наш час.

Література:

1. Коллинз Р. Социологическая интуиция (Социологическая проницательность): Введение в неочевидную социологию. Перевод с английского В. Ф. Анурина // Личностно-ориентированная социология. — М.: Академический Проект, 2004. — 608 с.
2. World giving index 2014. A global view of giving trends. November 2014. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.cafonline.org/pdf/CAF_WGI2014_Report_1555AWEBFinal.pdf
3. Працювати на Євро-2012 безплатно хоче рекордна кількість людей. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-462928.html>
4. 32,5 % українців особисто переказали свої кошти на рахунки української армії. Селяни відзначились вищою доброчинністю, аніж міські жителі. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/commentaries/sociologist_view/32anizh-miski-zhiteli.htm
5. Горелов Д. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп. / Д. Горелов. — К.: НІСД, 2015. — 36 с.
6. Тохтарова І. Волонтерський рух в Україні: шлях до розвитку громадянського суспільства як сфери соціальних відносин / І. Тохтарова // Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування, - 2014 р. - № 2, - С. 48 – 61.

7. Три історії про те, як українці озброюють українську армію. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/07/11/174797/>
8. Волонтер-психолог, яка повернулася з АТО: Наша найкраща допомога бійцям вдома – присутність поряд. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/person/2014/10/1/181349/>
9. IT-волонтерство «Армії SOS». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/volunteers/2014/10/16/182233/>
10. Благотворительный Фонд Рината Ахметова. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fdu.org.ua/>
11. Донецкое подполье. Как партизаны-волонтеры спасают людей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://life.pravda.com.ua/society/2014/08/18/178104/view_print/
12. «HELP ARMY». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://help-army.org.ua>

КОНВЕРТАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ У ПРАКТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ

Лазаренко І. С.

*Аспірант кафедри соціальних структур та соціальних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

В статті розглядається проблема соціальної допомоги як форми реалізації соціального капіталу індивідів та груп. Ведеться мова про важливість соціальної допомоги для розвитку соціального капіталу суспільства. Власне, концепція соціального капіталу та доробок П. Бурдьє, Дж. Коулмана, Р. Патнєма, Ф. Фукуями використовується для пояснення соціальної допомоги та її ролі в сучасному суспільстві. Встановлюється, що складові соціального капіталу: цінності, довіра та мережі асоціацій лягають в основу дослідницької схеми соціальної допомоги як базису підтримки не лише соціальної стабільності, а й розвитку суспільства.

Також розглядають практики соціальної допомоги як засобу конвертації соціального капіталу. Зважаючи на це, пропонується аналіз основних концепцій соціальних практик та їх тлумачення в руслі вивчення практик соціальної допомоги. Наводиться авторська класифікація практик соціальної допомоги. Доводиться позитивний характер поширення практик соціальної допомоги як засобу конвертації соціального капіталу суспільства.

В статье рассматривается проблема социальной помощи как формы реализации социального капитала индивидов и групп. Идет речь о важности социальной помощи для развития социального капитала общества. Собственно, концепция социального капитала и наследие П. Бурдьё, Дж.Коулмана, Р. Патнэма, Ф. Фукуямы используется для объяснения социальной помощи и ее роли в современном обществе. Устанавливается, что составляющие социального капитала: ценности, доверие и сети ассоциаций ложатся в основу исследовательской схемы социальной помощи как базиса поддержки не только социальной стабильности, но и развития общества.

Также рассматривают практики социальной помощи как средства конвертации социального капитала. Учитывая это, предлагается анализ основных концепций социальных практик и их толкование в русле изучения практик социальной помощи. Приводится авторская классификация практик социальной помощи. Доказывается положительный характер распространения практик социальной помощи как средства конвертации социального капитала общества.

The paper deals the problem of social assistance as a form of social capital implementation in groups of individuals. It is about the importance of social assistance for the development of social capital. Actually the concept of social capital and inheritance of P. Bourdieu, J. Koulman, R. Putnam, F. Fukuyama used to explain social assistance and its role in modern society. It is established that the social capital components: values, trust and networks of associations form the basis for the research of social assistance schemes. Actually it is a basis of support not only to social stability, but also the development of society. Social assistance appears as a form, which is capable to convert a social capital. Based on trust these groups are able to function without statutory and regulatory provisions. This gives them the flexibility and ability to respond quickly on challenges of our time. Also values provide reproducible interactions. And network can be redistributed and increase communication, resources, information, and more.

Also consider the practices of social assistance as a means of conversion of social capital. Given this, proposed the analysis of the basic concepts of social practices and their interpretation in line of social assistance practices study. Special attention is given to research a social assistance practices in Ukrainian society. It is emphasized on the fact that despite the difficult financial situation of ukrainians, they are frequently involved in philanthropic activities. And also provides social assistance practices, which were attended by ukrainians the last 12 months.

We present the author's classification practices of social assistance. It proved positive nature in spread of social assistance practices as a means of converting social capital of society.

Ключові слова: соціальна допомога, практики соціальної допомоги, соціальний капітал, цінності, довіра, мережі, асоціації, громадянське суспільство.

Постановка проблеми. Науковий доробок представників різних гуманітарних наукових шкіл демонструє постійну увагу до феномену соціальної допомоги. Однак, соціологи досить стримано підходять до вивчення даної теми. Разом з тим представники інших шкіл частково спираються на напрацювання відомих соціологів в цій галузі, таких як Т. Парсонс, Р. Мертон, Е. Гідденс, Дж. Мід,

Г. Блумер. Поряд з цим ми вважаємо, що природа соціальної допомоги належить до предметної сфери соціології, адже передумови для надання такого роду захисту стосуються зрушень в соціальному просторі. Аналогічно і характер соціальної допомоги також виходить за межі виключно бюрократично визначених процедур. Однак і досі залишається відкритою тема концептуальних засад вивчення даного феномену в соціології.

Разом з тим, концепції соціального капіталу, котрі набули популярності наприкінці XX століття та продовжують залишатись у полі зору соціологів, економістів, політологів, і в наш час мають широкі евристичні можливості і в дослідженнях соціальної допомоги. Таким чином ми використовуємо концепцію соціального капіталу для побудови дослідницької схеми соціальної допомоги.

Отже, соціальна допомога реалізується більш стабільними верствами населення, які вкладають власний капітал (наявні або потенційні ресурси) для того, щоб: 1) надати можливість реалізуватись нестабільним верствам; 2) розширити свої можливості реалізації ресурсів, встановити нові важливі взаємозв'язки в рамках нових груп та мереж; 3) відновити відносну стабільність суспільства для покращення умов накопичення та реалізації соціального капіталу обох груп. Таким чином, конвертація соціального капіталу відбувається через виконання специфічних практик – практик соціальної допомоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про актуалізацію проблематики соціальної допомоги серед суспільствознавців західної школи, таких як М. Річмонд, Ф. Нойман, Ш. Рамон, Г. фон Хамеркамп, С. Шардлоу та ін. Вітчизняні наукові розвідки пов'язують із дослідженнями В. Буяшенко, О. Горпинич, Н. Іванова, В. Коляденко, А. Сіленко, В. Андрущенко, М. Лукашевича, І. Миговича та ін.

Для тлумачення феномену соціальної допомоги з позицій концепцій соціального капіталу необхідно звернутись до П. Бурдьє, Р. Патнема, Н. Ліна, Р. Берта, Ф. Фукуями. Вітчизняну групу дослідників цього феномену складають Е. Гугнін, О. Демків, А. Колодій, М. Лесечко, Ю. Привалов, О. Рогожин, Ю. Сасенко, Ю. Середя, В. Степаненко, А. Чемерис, В. Чепак та Н. Черниш.

Крім цього, визначення практик соціальної допомоги неможливе без теоретичних основ теорії соціальних практик, окреслених у працях М. Вебера, Т. Парсонса, П. Бурдьє, Е. Гідденса, Г. Грфінкеля.

Виходячи із поставленої проблеми, **мета** статті полягає у визначенні характеристик соціальної допомоги, які дозволяють ідентифікувати її як форму конвертації соціального капіталу.

Виклад основного матеріалу. Коріння теоретичних основ концепцій соціального капіталу лежить ще у доробках соціальних філософів Середньовіччя. Найбільш помітними постають теорія суспільного договору Ж.-Ж. Руссо, «війна всіх проти всіх» Т. Гоббса, обов'язок держави та суспільства укладати угоду задля угоди досягнення злагоди та соціального порядку Дж. Локка, «функціональна анатомія» А. де Токвілля. Концептуальні підвалини також були закладені класиками соціології – О. Контом, Г. Спенсером (функціональна солідарність), Е. Дюркгеймом (соціальні факти) та М. Вебером (теорія соціальної дії). Доробок цих науковців в подальшому вплинув на становлення концепцій соціального капіталу. Однак найбільш помітний внесок у розробку концептуальних засад соціального капіталу належить П. Бурдьє, Р. Патнему, Дж. Коулмену та Ф. Фукуямі. Узагальнюючи їх напрацювання, за основу дослідження запропоновано взяти наступні складові соціального капіталу: 1) цінності та норми; 2) довіра; 3) групи та мережі. Власне, пропонуємо розглянути їх детальніше.

Прихильники концепції соціального капіталу доводять, що підйом економіки в значній мірі визначається неекономічними чинниками. Відтак зростання добробуту залежить в першу чергу не від економічних факторів, а від загальноприйнятих правил і норм, з якими всі погоджуються, цінностей, які панують в суспільстві, від утверджених в ньому моделей соціальної взаємодії та здатності їх відтворювати [14, с.112-113]. Так створюються поля успіху або неуспіху суспільства. Тобто, суспільство, де нормою є соціальна активність, спроможність та бажання об'єднуватись у певні асоціації із задоволення нагальних потреб незахищених верств населення, і як наслідок функціонування мереж із надання соціальної допомоги, здатне створювати поля успіху самостійно без визначеної державою бюрократичної процедури. Основним здобутком такого суспільства є підтримання рівноваги у кількості полів успіху та неуспіху, уникнення перекосу у один бік [13, с.103]. Прикладами таких організацій, на думку Н. Гуськової, є суспільні ініціативи протидії проституції на вулиці у Франції, добровільні загони підтримки правопорядку в США та Великобританії, асоціація взаємодії населення та поліції в Японії [8, с. 157-158]. Такі організації утворились на основі цінностей, які розділяють члени групи, а також усвідомлення необхідності кооперації навколо тих значущих питань в суспільстві, які загрожують його стабільності та поступовому розвитку. Такі об'єднання не обов'язково несуть альтруїстичну суть. Члени групи об'єднались для того, щоб за рахунок підтримання стабільності краще реалізувати свій соціальний капітал.

Наступною складовою соціального капіталу, яку ми знаходимо в соціальній допомозі, є довіра. Питанню довіри та її ролі у соціальному капіталі присвячено багато праць. Так, Р. Патнем та Ф. Фукуяма відзначали провідну роль довіри у соціальному капіталі суспільства, позначаючи її як суспільне благо. Р. Патнем в роботі «Боулінг наодинці» зазначає, що: «соціальний капітал відноситься до характеристик соціальної організації, таких як довіра, норми, котрі можуть покращити

ефективність суспільства» [16, с.128]. Соціальна допомога також володіє цими ознаками, оскільки є формою соціальних відносин, заснованих на довірливих, відвертих стосунках, де індивіди керуються як загально суспільними, так і суто груповими нормами. Також варто зазначити, що соціальна допомога може виступати формою соціального капіталу у полі вирішення соціальних негараздів суспільства.

В свою чергу Ф. Фукуяма у праці «Довіра: соціальні чесноти і шлях до процвітання», також вважає стрижнем соціального капіталу довіру. Розглядаючи соціальний капітал в якості певного потенціалу суспільства, він зазначає, що цей соціальний потенціал виникає лише за наявності довіри між членами суспільства. Тобто довіра – основна складова соціального капіталу, котра позначає у членів співтовариства очікування того, що всі його члени будуть поводити себе чесно, більш менш передбачувано, з увагою ставитись до потреб оточуючих, жити відповідно до загальних норм [18, с.154]. У відповідності до концепції Ф. Фукуями, участь індивідів у наданні соціальної допомоги або із самого початку будується на довірі, адже більшість норм є неформальними, або ж спричиняє появу довіри до групи, яка утворена добровільно та регулюється і взаємодіє в мережі на тій же основі.

Наявність довіри перетворює соціальний капітал на відкритий, тобто такий, який передбачає утворення широких громадських коаліцій. Для його виникнення необхідне не лише довіра до близького кола (друзі, родичі, приятелі, колеги), а й до суспільства в цілому. Такий соціальний капітал сприяє розширенню мереж, обміну інформацією, полегшенням процесу мобільності, тобто добробуту та стабільності в суспільстві. Напротивагу відкритому, закритий соціальний капітал (bonding – обрuch, який тримає соціальний капітал всередині однієї вузької групи чи мережі) спирається на обмежену мораль та поле реалізації. Активний розвиток соціальної допомоги як моделі соціального капіталу притаманний відкритій формі. Проте такий різновид не розвинутий в Україні. Радянський період та його відлуння в незалежній Україні, який характеризувався обмеженою правлячою верхівкою, процвітанням «блату» та корупції суттєво загальмував розвиток відкритого соціального капіталу. Тому ми вважаємо, що становлення соціальної допомоги в Україні як моделі взаємодії, яка сприяє саморегуляції суспільства, зможе розкрити нові можливості для утворення відкритих громадських коаліцій, котрі в літературі іноді називають «групами Патнема». Такі групи визначають суспільство як саморегульовану систему, що є запорукою успіху, адже витрачається менше державних коштів на утримання інститутів та організацій, які слідкують за дотриманням угод та зобов'язань соціальних взаємовідносин. Тобто суспільство із відкритим соціальним капіталом накопичує та акумулює досвід реалізації економічних, культурних, інформаційних та соціальних проектів, заснованих на актах взаємності та довіри, що стають повсякденними, а відтак, відпадає необхідність існування третьої сторони – численних інститутів контролю. Якщо розглядати питання соціального захисту, то існування «груп Патнема» у соціальній допомозі надало б можливість вдвічі скоротити кількість установ із визначення об'єму, організації та надання державної соціальної допомоги [13, с.104].

Інший прихильник даної концепції, Дж. Коулман, вважав, що соціальний капітал є продуктом асоціацій (родини, громади, общини, профспілок, фірм, державних органів), а його функція полягає в наданні ресурсів групи кожному її члену. Така думка близька до позиції Ф. Фукуями. Саме через дрібні асоціації соціальний капітал підвищує індивідуальні ресурси людини. Також Дж. Коулман доходить висновку, що соціальний капітал – це «ресурси соціальних відносин і мереж відносин, які полегшують дії індивідів завдяки формуванню (взаємної) довіри, визначенню (взаємних) обов'язків та очікувань, формулюванню й запровадженню (соціальних) норм, створенню асоціацій тощо» [11]. Дж. Коулман указував на своєрідність соціального капіталу в порівнянні з іншими формами капіталу. Економічний капітал перебуває на банківських рахунках, людський капітал утілений в людях, а соціальний капітал являє собою невід'ємний елемент у структурі соціальних відносин. Володіючи соціальним капіталом, людина взаємодіє з іншими людьми, які є безпосередніми джерелами її блага [11]. Соціальна допомога як система взаємовідносин є мережею об'єднаних груп, які мають високий рівень довіри та володіють спільними нормами, зобов'язаннями та очікуваннями. А успішна реалізація норм та очікувань групи в рамках соціальної допомоги призводить до їх запровадження у суспільстві. Тобто соціальна допомога виникає в асоціаціях, проте в разі розвитку та організації в систему мереж, може втілитись у соціальний капітал суспільства.

Отже, складовими соціального капіталу виступають: 1) соціальні мережі; 2) загальні норми і переконання; 3) довіра. Якщо група, клас, суспільство володіє такими ознаками соціального капіталу, то останній можна визначати як «позитивний», який веде до розвитку суспільства, стабільності та солідарності. Відтак, запропоновано розглядати соціальну допомогу як форму взаємовідносин, яка здатна реалізовувати соціальний капітал окремих індивідів, груп, спільнот та суспільства в цілому. Таким чином, соціальна допомога розуміється як форма реалізації соціального капіталу у вигляді взаємовідносин індивідів, які виникають на основі довіри та спільних цінностей та функціонують у вигляді мереж груп, об'єднань, асоціацій, спільнот. В. Радаєв вказує на те, що всі форми соціального капіталу здатні до конвертації. На його думку, капітал, тим самим, постає як динамічний ресурс через свою здатність до конвертації. Більш того, зазначає дослідник, що капітал відтворюється саме завдяки зміні своїх форм, їх взаємному перетворенню [17, с.21]. У полі соціальної допомоги

конвертація соціального капіталу відбувається в процесі виконання соціальних практик – практик соціальної допомоги.

В руслі теорії соціальних практик слугуються доробком інших теорій – теорія соціальної дії М. Вебера та Т. Парсонса, концепція габітусу П. Бурдьє, феноменологія А. Шюца, П. Бергера, теорія структуризації Е. Гідденса, етнометодологія Г. Гарфінкеля. Ми пропонуємо стисло розглянути вище згадані концепції для узагальненого розуміння практик соціальної допомоги як результату конвертації соціального капіталу. Адже якщо соціальна допомога реалізується як форма соціального капіталу через мережі асоціацій активних членів суспільства, то одиницею їх взаємодії буде практика, яку вони здійснюють в даному соціальному полі для досягнення особистісних або колективних цілей.

Вже перші розробки соціальних практик, зроблені М. Вебером та Т. Парсонсом в руслі теорії соціальної дії, надають змогу зрозуміти, що коріння соціальної практики лежить у одноразовому акті дії актора. Якщо даний акт необхідно повторити, то поступово він об'єднується із іншими та увійде до системи соціальної дії. Таким чином М. Вебер та Т. Парсонс закладають розуміння практики в соціології. Відповідно, якщо один актор або невелика група починає конвертувати власні ресурси у соціальну допомогу, здійснюючи відповідні соціальні практики, то поступово вони увійдуть до системи соціальних дій суспільства. У феноменологів П. Бергера та Т. Лукмана процес узвичаювання соціальної практики постає як хабітуалізація. Цей процес є найпростішим способом відтворення людської діяльності та її інституалізації на рівні повсякденності. Тобто двоє індивідів сконструювали взаємне розуміння повсякденності на основі типізацій і їх дії стали передбачуваними відносно один одного та значимих інших. Хабітуалізація повсякденних практик лягає в основу їх інституалізації, коли потреба вирішення питань, які постійно повторюються, перетворюють практику на норму або модель поведінки в рамках великої кількості соціальних полів. Тобто П. Бергер та Т. Луман пояснюють, що «соціальна дія, яка часто повторюється, проходить стадію узвичаювання (хабітуалізації) та стає соціальною партикою (узвичаєні дії та зразки поведінки закріплюються в соціальних практиках), на останній стадії виходить на вищий інституціональний рівень» [2, с.278]. Відповідно, якщо один актор або невелика група починає конвертувати власні ресурси у соціальну допомогу, здійснюючи відповідні соціальні практики, то поступово вони хабітуалізуються, інституалізуються та увійдуть до системи соціальних дій суспільства. Наприклад, у Скандинавських країнах, Японії та США практики соціальної допомоги узвичаїлись та широко відтворюються як всередині суспільства, так і в інших країнах. В межах країни практики соціальної допомоги здійснюються різноманітними об'єднаннями, які регулюють соціальний сектор самотужки, не підпорядковуючись державним органам. У Швеції на рівні програм із державного забезпечення частина заходів із соціальної допомоги делегується громадам. Виходячи за межі суспільства, інституалізовані практики соціальної допомоги постають у вигляді проектів із міжнародного обміну, співпраці із бідними країнами, тощо.

Одним із ключових підходів до розуміння соціальних практик є концепція габітусу П. Бурдьє. Воно означає «систему стійких та рухомих диспозицій, структурованих структур, які здатні функціонувати як структуровані структури, тобто як принципи, які породжують практики та уявлення» [4, с.102]. Для того, щоб зрозуміти сутність габітусу, необхідно співвіднести соціальні умови, в яких габітус формувався, та соціальні умови, в яких він був приведений до дії. Тобто габітус – це умова та принцип реалізації соціальних практик. Розглядаючи соціальну допомогу з позицій П. Бурдьє, можна визначити, що габітусом є соціальна допомога. Вона виступає як засадничий принцип існування соціальної держави та умова функціонування соціального капіталу суспільства, яке реалізується у практиках соціальної допомоги. Відтак умовою, за якої соціальна допомога постає як габітус, – наявність соціального капіталу, а принцип інтеріоризації практик соціальної допомоги у соціальні структури. «Габітус як мистецтво винаходити є те, що дозволяє виробляти безкінечне число практик...» [4, с.108]. Габітус неможливо виміряти соціологічно, лише практики, які породжені та виконуються як його умова та наслідок. Відтак, стає зрозумілим, що соціальну допомогу доцільно вимірювати через її практики.

У Е. Гідденса та його теорії структуризації практика постає як одиниця дії, а відтак вона є основою соціальної системи. Соціолог пропонує розглядати соціальну реальність крізь призму практик, що відтворюються індивідами. Тобто у Гідденса практика – це основа, з якої формується як суб'єкт, та і об'єкт соціальної дійсності. А «система – вибудовування за певним зразком через простір та час соціальних відносин, які розуміються як соціальні практики» [1, с.93]. Відтак Е. Гідденс виділяє дві властивості соціальних практик: спадковість та впорядкованість. Спадковість практик виражається у принципах та звичаях, за якими передається все соціальне знання. Тобто, навіть якщо індивід намагається за певної мети, умови, обставин виконати нову практику, вона буде спадковою, оскільки базується на культурних, звичаєвих, територіальних особливостях. Практика соціальної допомоги є спадковою, оскільки має за основу філантропічну діяльність Середньовіччя, заходи благодійності та захисту убогих, старців, сиріт. А також є впорядкованою: відповідає структурі суспільства, його основним інститутам, ціннісно-нормативній системі та моделі соціального капіталу цього суспільства.

Ще одним популярним підходом у соціології, який намагається пояснити сутність соціальних практик, є етнометодологія та наукові пошуки Г. Гарфінкеля. Для етнометодології соціальні практики – це: 1) фонове знання – можливість інтерпретації дії оточуючих відповідно до накопиченого

повсякденного знання; 2) конкретна діяльність, яка поєднують слова та дії; 3) мистецтво вирішення конкретних завдань в ситуації невизначеності.

Умовою існування соціальної практики з позицій етнометодології є можливість її відтворення. Якщо практика виходить за межі одичної дії актора та стає масовою (груповою), то вона пройшла процес рутинізації (хабітуалізації). На макрорівні цей процес краще помітний навіть на прикладі практик соціальної допомоги. Отже, в суспільствах із розвиненим соціальним капіталом (США, Японія, Скандинавські країни, Нідерланди, тощо) практики соціальної допомоги рутинізувались, тобто узвичаїлись, тому виконуються великими соціальними утвореннями: класами, прошарками. В Україні, де соціальний капітал суспільства перебуває на стадії формування, практики соціальної допомоги лише проходять період узвичаювання в окремих групах (волонтери, активісти окремих рухів, релігійні спільноти), а тому не носять масовий характер.

Проведений аналіз дозволяє нам визначити соціальну практику як дію або сукупність дій індивідів, які регламентують повсякденні інтеракції за рахунок своєї стійкості, відтворюваності та нормативного характеру. Таким чином, практики соціальної допомоги ми визначаємо як різновид соціальної практики, які відповідно до завдань та потреб, що склалися на рівні повсякденності окремих індивідів, чи груп, надаються іншими індивідами добровільно як реакція на необхідність уникнення ризиків та соціальної напруженості в суспільстві без додаткової регламентації з боку соціальних інститутів.

Українська дослідниця А. Домаранська відзначає, що попри погіршення матеріального становища українців, поширеним явищем стала участь у практиках благодійної допомоги. Фіксуючи практики благодійної допомоги, дослідниця близька до нашого розуміння практик соціальної допомоги. Відтак А. Домаранська також прив'язує їх до ціннісної системи громадян, визначає як продукт габітусу за П. Бурдьє та зазначає їх зв'язок із саморегуляцією та розбудовою громадянського суспільства. Власне, вона також відзначає, що дані практики виступають не лише як потужний інструмент соціального, культурного, економічного розвитку, а надає змогу долати кризи і постає як базис у процесі розбудови громадянського суспільства [9, с.105]. Використовуючи дані всеукраїнського моніторингу соціальних змін, дослідниця наводить такі практики благодійної допомоги, в яких приймали участь громадяни протягом останніх 12 місяців:

- Передавали речі, ліки, продукти харчування – 21,2%;
- Перераховували гроші в благодійних цілях – 20,4%;
- Брали участь у заходах зі збору коштів – 6,2%;
- Добровільно виконували роботу на безоплатній основі – 3,7%;
- Долучалися до організації благодійних концертів, виставок, дозвілля – 2,2%;
- Працювали в одній з благодійних організаціях – 1,2%;
- Залучалися до охорони громадського порядку – 1,0%;
- Організовували лікування поранених і постраждалих – 1,0%;
- Інше – 0,3%.

Далі А. Домаранська наводить категорії населення, котрим надавалась допомога. Серед них: 1) Військові; 2) Поранені військові; 3) Вимушені переселенці зі Сходу та Криму; 4) Жителі району; 5) Люди, які проживають у зоні бойових дій; 6) Хворі та інваліди; 7) Сім'ї військових; 8) Сироти у будинках дитини та інтернатах; 9) Одинокі пенсіонери; 10) Безпритульні; 11) Мешканці будинків престарілих; 12) Ув'язнені в тюрмах та колоніях [9, 107].

Показовим є те, наскільки різноманітні практики соціальної допомоги здійснюють українські християнські церкви. Н. Гаврілова наводить наступні з них: 1) Допомога малозабезпеченим; 2) Соціальна реабілітація безпритульних; 3) Забезпечення організованої матеріальної та духовної допомоги обездоленим (тут – позбавленим батьківської опіки – прим. автора) дітям; 4) Реабілітація нарко- та алко-залежних; 5) Підтримка безробітних; 6) Медичне консультування жінок; 7) Заклади безкоштовного харчування; 8) Побутова допомога інвалідам та пенсіонерам; 9) Центри духовного життя – бібліотека, комп'ютерні класи, Інтернет клуби, класи мистецтв та спортивні секції, тощо [7, 123-124].

Наше дослідження дозволяє нам сформувати декілька класифікацій практик соціальної допомоги. По-перше, за *функціями, які виконує соціальна допомога*, ми виділяємо наступні практики:

1) Просвітницькі – здійснюється у формі надання інформації з приводу імовірних шляхів вирішення складної життєвої ситуації, адаптації до обставин, що склалися. Наприклад, консультування безробітних відносно можливостей працевлаштування, психологічна адаптація до ситуації, коли пошук іншої роботи чи зміна роду діяльності відбулась за обставин, які не залежали від людини. Тут спостерігається конвертація інтелектуальних ресурсів у практики, які з одного боку мають вигляд соціальної допомоги, а з іншого – ресурси, які реалізуючись, трансформуються у, наприклад, нові соціальні зв'язки.

2) Ресурсні – у вигляді матеріальних виплат. На відміну від державних форм захисту населення, що нараховують фінансові виплати відповідно до чинного законодавства, дана практика соціальної допомоги постає як сукупність заходів, які мають на меті матеріально підтримати людину. Такими заходами є надання харчових наборів, речей як першої необхідності, так і залежно від

індивідуальних потреб, закупівля життєво необхідних меблів, тощо. Як зазначає В. Радаєв: «серед усіх форм економічний капітал по праву займає центральне місце». Так, його конвертація у ресурсні практики соціальної допомоги головним чином покликана зменшити ризики внаслідок соціальних негараздів, стабілізувати незахищені, проблемні категорії населення. Власне, таким чином створюються кращі умови для реалізації соціального капіталу в інших сферах.

3) Реабілітаційні – допомога у вигляді різноманітних форм консультування та реабілітації з медичних питань. Тут, більше йде мова про фізичний капітал як складову соціального капіталу, який конвертується у практики соціальної допомоги. Реабілітація дозволяє налагоджувати працездатність господарських об'єктів суспільства, що є запорукою мобілізації інших складових соціального капіталу.

4) Комунікативні – здійснюються у вигляді можливості делегувати свої права професіоналам у різних галузях соціального життя. Наприклад, юридичне, адміністративне, медичне представництво.

5) Культурно-дозвілєві – постає як система культурно-просвітницьких заходів, які організовуються навколо важливих питань чи задля реабілітації та оздоровлення.

Конвертація соціального капіталу в комунікативні та культурно-дозвілєві практики соціальної допомоги відбувається для забезпечення реалізації культурного капіталу. Останній, в свою чергу «втілюється у практичному знанні, яке дозволяє людині розпізнавати стратегії та принципи дії інших господарських агентів» [17, с.24]. Конвертація соціального капіталу забезпечує статусну підтримку тих верств населення, які потрапили у стан маргінальності і запобігає повному їх «випаданню» із відповідного їм соціального середовища. Так, наприклад, відбувається юридичний захист людей, які стали жертвами шахрайства і втратили житло, майно, або безпідставно були звільнені. Така допомога запобігає поглибленню їх кризи та перехід у інший соціальний прошарок.

По-друге, *за формою організації управління закладу* із надання соціальної допомоги можна виділити такі практики соціальної допомоги:

- 1) Державні – підпорядковуються державним установам із захисту населення;
- 2) Добровільні – функціонують у вигляді добровільних об'єднань активних членів суспільства.

За групами клієнтів виділяють наступні практики соціальної допомоги:

- 1) допомога непрацездатним (у т.ч. пенсіонерам);
- 2) допомога ветеранам та учасникам бойових дій;
- 3) допомога сім'ям (багатодітним, малозабезпеченим, без годувальника тощо);
- 4) допомога дітям та молоді;
- 5) допомога алко- та нарко- залежним;
- 6) допомога хворим на СНІД [39, с.26].

Проведене дослідження дозволяє нам зробити наступні висновки. Таким чином, ми розуміємо практику соціальної допомоги як добровільну дію, внаслідок якої індивід реалізує свої особистісні або групові ресурси через мережу асоціацій на основі раціонального усвідомлення необхідності надання допомоги задля зниження соціальної напруженості у кризових групах суспільства. Якщо соціальна допомога виступає формою соціального капіталу, то практики соціальної допомоги постають як засіб, за допомогою якого капітал конвертується. Основною характеристикою практик соціальної допомоги з позицій конвертації соціального капіталу постає їх реабілітаційний потенціал. Окремі індивіди або групи та мережі асоціацій виконують практики соціальної допомоги для того, щоб за рахунок підтримання стабільності суспільства, власне окремих груп, краще реалізовувати свій соціальний капітал. В суспільствах із розвинутим соціальним капіталом конвертація соціального капіталу у практики соціальної допомоги рутинізувались та частково увійшли до системи державного соціального забезпечення. В Україні, яка лише проходить процес становлення громадянського суспільства, і де соціальний капітал перебуває на стадії розвитку, практики соціальної допомоги в більшості випадків постають як стихійні та поодинокі акції. Однак, дані Всеукраїнського моніторингу, проведеного Інститутом соціології у 2015 році, демонструють, що практики соціальної допомоги (благодійної допомоги – у дослідженнях) фіксуються, а отже є повторюваними, хоча їх відсоткова вага залишається незначною. Разом з тим, розширюється перелік категорій населення, на яких направлені практики. Відтак, варто вести мову про позитивну динаміку конвертації соціального капіталу в даному полі.

Також, практики соціальної допомоги характеризуються можливістю отримання зворотного зв'язку. Ті індивіди, котрі конвертують свої ресурси у практики соціальної допомоги вступають у нові взаємодії, розширюючи коло своїх соціальних зв'язків та їх мережі. Якщо брати до уваги, що вартість соціального капіталу зростає шляхом взаємної конвертації, то така характеристика практик соціальної допомоги як зворотній зв'язок та розширення соціальних зв'язків вкрай цінна.

Ключовою ж характеристикою практик соціальної допомоги, на нашу думку є їх саморегуляція. Адже власники ресурсів конвертують їх у практики без безпосереднього участі та декларування з боку держави. Так само і реципієнти цієї допомоги отримують її на основі довіри, оминаючи бюрократичні процедури, які часто стають на заваді отримання певної форми допомоги. Таким чином

суспільство здатне самостійно та швидко визначати та реагувати на соціальні негаразди, що призводить до значного зниження ризиків соціальних потреб.

Література:

1. Антонова Н.Л. Социальная практика: Теоретико-методологические основания исследовательского анализа / Н. Л. Антонова // Известия Уральского государственного университета. – 2009. – №4(70). – С.92-98.
2. Бондаренко М. Ю. Соціальний капітал як основа розвитку громадянського суспільства [Електронний ресурс] / М. Ю. Бондаренко. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/dutp/2011_2/txts/Bondarenko.pdf.
3. Бурдьє П. Начала. Choses dites / П. Бурдьє / Пер. с фр. Н. А. Шматко. – М. – 1994. – 288 с.
4. Бурдьє П. Практический смысл / П. Бурдьє. – / Пер. с фр.: А. Т. Бикбов, К. Д. Вознесенская, С. Н. Зенкин, Н. А. Шматко; Отв. ред. пер. и Послесл. Н. А. Шматко. – СПб.:Алетейя, М.: «Институт экспериментальной социологии». – 2001 г. – 562 с.
5. Буяшенко В. В. Соціальна допомога в контексті повсякденності / В. В. Буяшенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2009. – Вип. 39. – С. 161-173.
6. Волков В. В. О концепции практик(и) в социальных науках / В. В. Волков // Социологические исследования. – 1997. – №6. – С.9-23.
7. Гаврілова Н. Нові форми соціальної діяльності релігійних організацій / Н. Гаврілова // Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Релігія і церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи». – Київ, 2007. – С. 121-127.
8. Гуськова Н. Д. Современные теории социального капитала / Н. Д. Гуськова, А. П. Ключева // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки. – 2012. – №2. – С.152-160.
9. Домаранська А. Практики допомоги: інноваційний потенціал у кризовому соціумі / А. Домаранська / Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2015. – Вип. 2 (16). – С. 104-111.
10. Єлагін В. П. Про сутність поняття «соціальний капітал» та його роль у процесі розбудови соціальної держави / В. П. Єлагін // Актуальні проблеми державного управління. – 2011. – № 1. – С. 46-55.
11. Кіреєва О. Б. Тенденції розвитку теорії «соціального капіталу» [Електронний ресурс] / О. Б. Кіреєва. – Режим доступу: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2009-01/KireevaStat.pdf>
12. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – №3. – С. 122-139.
13. Лазаренко І. Концепція соціального капіталу як методологічна основа дослідження соціальної допомоги / І. Лазаренко // Науково – теоретичний і громадсько – політичний альманах «Грані». – №11/1 (127). – С. 102-105.
14. Макаренко В. А. До питання інтерпретації поняття «соціальний капітал» у сучасному соціологічному теоретизуванні / В. А. Макаренко // Вісник ДНУ серія: філософія, соціологія, політологія. – 2010. – №20. – С. 112-117.
15. Панченко В. Ю. О понятии социальной помощи в современном обществе / В. Ю. Панченко // СоцИс. – 2012. – №5. – С. 13-18.
16. Патнем Р. Д. Творения демократії. Традиції творення громадської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнем, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті. – К. : Основи, 2001. – С. 304.
17. Радаев В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация [Електронний ресурс] / В. В. Радаев. – Режим доступу: <http://ecsoc.hse.ru/2002-3-4.html>
18. Рябінчук М. В. Соціальний капітал: структура та зміст / М. В. Рябінчук // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2012. – № 2. – С. 59-64.
19. Середа Ю. В. Соціальний капітал в Україні та інших країнах Європи: легітимність агрегованого конструкту / Ю. В. Середа // Український соціум. – 2013. – № 4. – С. 81-97.
20. Сидор П. І. Бюджетне забезпечення соціального захисту населення: теоретичні аспекти та вітчизняна практика / П. І. Сидор // Ефективна економіка. – 2015. – № 9. – С. 23-31.
21. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ, 2008. – 730 с.
22. Шугальский С. С. Социальные практики: интерпретация понятия / Шугальский С. С. // Знание. Понимание. Умение. – 2012. – № 2. – С. 276–280.

СОЦІАЛЬНІ ІННОВАЦІЇ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОГО ІНЖИНІРИНГУ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

Маулік С. С.

*Аспірант НТУУ «КПІ ім. І. Сікорського»,
ФСП, кафедра теорії та практики управління*

В публікації розглянуті питання соціального інжинірингу та соціальних інновацій у контексті їх застосування у сучасній управлінській практиці. Наведено приклади практичних соціальних інновацій. Проаналізована важливість моделювання соціальних змін у соціально-економічному розвитку країни, особливо під час кризових явищ у суспільстві.

В публикации рассмотрены вопросы социального инжиниринга и социальных инноваций в контексте их применения в современной управленческой практике. Приведены примеры практических социальных инноваций. Проанализирована важность моделирования социальных изменений в социально-экономическом развитии страны, особенно во время кризисных явлений в обществе.

This publication studies issues of social engineering and social innovations in the context of their application into modern management practices. Examples of practical social innovation were studied. The importance of social change modeling for socio-economic development, especially during the crisis period, was analyzed.

Ключові слова: соціальні інновації, соціальний інжиніринг, інноваційний розвиток, модернізація.

Постановка проблеми. Реалії українського сьогодення, які характеризуються загостренням соціально-економічних суперечностей розвитку України, а також глобальні економічні трансформації свідчать про те, що інновації є безальтернативним джерелом підвищення конкурентоспроможності національної економіки та запорукою сталого розвитку держави та забезпечення належного рівня життя громадян і національної безпеки. Вітчизняний досвід у сфері впровадження інновацій дуже обмежений у всіх сферах життєдіяльності суспільства, проте як свідчать зарубіжні дослідження, такі як праця Д. Харіссона [1], з переходом від індустріального суспільства до економіки знань, відбувається зміна співвідношень між технологічними й соціальними інноваціями у напрямку посилення значення соціальних інновацій.

Становлення та розвиток такої сфери як соціальний інжиніринг забезпечує можливості конструювання соціальних відносин і систем, в рамках яких реалізуються соціальні інновації. В цьому контексті проблемою є відсутність належної уваги науковців та суб'єктів, які приймають рішення, до соціального інжинірингу загалом та соціальних інновацій як його ефективного інструменту зокрема.

Основна мета даної статті полягає в обґрунтуванні потенціалу соціальних інновацій як інструменту соціального інжинірингу. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання:

- на основі існуючих підходів дати авторське тлумачення термінів «соціальні інновації» та «соціальний інжиніринг»;
- з'ясувати роль та місце соціальних інновацій в системі соціоінженерної діяльності;
- обґрунтувати важливість імплементації соціальних інновацій в сучасні вітчизняні управлінські практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі поняття соціальних інновацій розглядається у роботах С. Голдсмита, Дж. МакНіла, А. Нічолса та А. Мердока, Дж. К. Гібсон-Грехем, Дж. Мулган та багатьох інших. Поняття та концепція соціальних інновацій як фактора забезпечення сталого розвитку розглядається такими вітчизняними науковцями як М.З. Згуровський, А.А. Мельниченко, З.В. Герасимчук, Г.А. Мельник, Л.В. Кривенко, І.М. Синякевич та іншими. Фундаментальні поняття модернізації суспільства та умов формування дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, визначені у монографії вітчизняного дослідника П. Кутуєва [2].

Поняття соціального інжинірингу було ґрунтовно досліджено К.Поппером у роботі «Відкрите суспільство і його вороги» [3], який визначав феномен соціального інжинірингу як сукупність підходів прикладної соціології, спрямованих на раціональну зміну соціальних систем на основі фундаментальних знань про суспільство і передбаченні можливих результатів перетворень. Вітчизняний соціолог Є.Суїменко визначає соціоінженерну діяльність як «цілеспрямовану і

організовану діяльність зі створення, забезпеченості існування, відтворення й удосконалювання соціальних реальностей, якими є людські відносини, соціальні взаємодії і соціальна поведінка людей, що функціонують в інституціональних, нормативних, знаково-символічних формах» [4]. Серед сучасних дослідників феномену соціального інжинірингу, в першу чергу, варто відзначити російських науковців Ю. Резніка та В. Щербину. Крім цього, важливі напрацювання у дослідженні вказаного феномену мають О. Голотін, В. Дудченко, Н. Копцева, А. Кравченко, А. Мельниченко, Г. Почепцов та інші.

Виклад основного матеріалу.

Незважаючи на актуальність даної теми та певну кількість досліджень та дослідників у цій царині, досі не існує універсального та загальноприйнятого тлумачення термінів «соціальний інжиніринг» та «соціальні інновації».

З огляду на підхід К. Поппера, соціальний інжиніринг (social engineering) – це сукупність підходів у прикладних соціальних науках, які зорієнтовані на: зміну поведінки й установок людей; на вирішення соціальних проблем, на адаптацію соціальних інститутів до умов, що змінюються; на збереження соціальної активності. Такий підхід є гранично широким та охоплює значне коло наукових проблем, які потребують вирішення.

У той же час, радянський та російський дослідник Ю. Резнік розглядає соціальний інжиніринг як сферу науково-практичної діяльності, пов'язану із застосуванням інженерного підходу до створення і зміни соціальних систем, у тому числі соціальних інститутів, організацій, регіональних систем управління, робочих груп тощо [5]. Таким чином, Ю.Резнік зосереджується на технологічних аспектах соціоінженерної діяльності, адже вважає, що соціальний інжиніринг в силу своєї специфіки зосереджує увагу на типових, повторюваних і рутинних процедурах і операціях, які в більшій мірі, ніж інші процеси, піддаються технологізації. Ще більшої уваги технологізації соціальної дії приділяється у роботах російського дослідника В.Щербини, який розглядає соціальні технології в якості стандартизованого засобу організації та раціоналізації управлінської діяльності, а також елементу системи рішень, які забезпечують досягнення гарантованих та запланованих результатів [6].

А. Мельниченко характеризує предметну сферу соціального інжинірингу такими рисами: а) орієнтацією на вивчення і зміну об'єктів особливого класу (штучні соціальні системи); б) установкою на застосування наукових методів і засобів у практиці соціального управління; в) особливим способом управлінського впливу на соціальні системи; г) внутрішньою диференціацією відповідно до типу об'єкта і використовуваними підходами [7]. Такий підхід спрямований на актуалізацію соціального інжинірингу як складової управлінської діяльності.

Таким чином, ми можемо зазначити, що **соціальний інжиніринг**, у своєму найбільш широкому розумінні, розглядає сферу цілеспрямованого конструювання суспільних відносин на основі соціальної технологізації.

Соціальні інновації – це нестандартне рішення соціальної проблеми, яке є більш ефективним, доцільним, життєздатним і в певному сенсі виходить за межі технологізації діяльності, разом з тим, вони залишаються важливим елементом соціально-інноваційного процесу, а саме формування нових структур, відносин, тощо, що пов'язують соціальні інновації з соціальним інжинірингом.

Підтвердженням цьому є думка американського соціолога та психолога Мамфорда, що соціальні інновації передбачають генерацію та впровадження нових ідей про те, як люди повинні організувати міжособистісні діяльності або соціальних взаємодій, щоб вирішити одну або більше спільних цілей [8].

В доповнення до цього вкажемо, що важко не погодитися з провідною канадською дослідницею з Університету Ватерлоу Франсуа Уестлі, яка зазначає, що «соціальні інновації є ініціативою, продуктом або процесом, який глибоко змінює основні процедури, ресурси та впливи будь-якої соціальної системи» [9]. А відповідно до визначення Центру соціальних інновацій в Торонто, «соціальні інновації відносяться до нових ідей, які вирішують існуючі соціальні, культурні, економічні та екологічні проблеми на благо людей і планети. Справжня соціальна інновація завжди змінює систему, адже вона змінює сприйняття, поведінку і структури, які раніше породили ці процеси. ... І ще простіше – соціальна інновація це ідея, яка працює на благо суспільства» [10].

Нагадаємо, що автор у попередніх публікаціях [11; 12] давав визначення соціальних інновацій, під якими він розуміє нові ідеї (продукти, послуги та моделі), які одночасно задовольняють соціальні потреби (більш ефективно, ніж існуючі альтернативи) і створюють нові соціальні відносини та/або співробітництва. Ці інновації підвищують мобілізаційний потенціал суспільства та розширюють можливості суспільства діяти.

Здійснивши спробу попереднього аналізу визначень соціального інжинірингу та інновацій, ми поділяємо думку А. Мельниченко про те, що «необхідність соціальної інженерії полягає у тому, щоб лікувати «хворі» соціальні системи шляхом їх модернізації, оновлення, а також займатися розбудовою нових соціальних утворень, більш досконалих порівняно з існуючими» [7].

Будь-які зміни існуючої соціальної системи часто викликають спротив елементів цієї системи, що призводить до розгортання конфлікту, в якому запропоновані зміни можуть бути знівельовані існуючим статусом-кво. Саме тому, соціальні інновації, які за своєю природою більш орієнтовані у

напрямку «знизу до гори», можуть виступати ефективним інструментом соціального інжинірингу. Йдеться про те, що ініціативні зміни з боку самих елементів системи викликають значно менший опір, ніж ті, що намагаються імплементувати штучно («згори»).

Соціально-економічний розвиток країни багато в чому визначається інтенсивністю імплементації соціальних інновацій, які є одним з головних інструментів підвищення якості життя населення. Інноваційний процес – це процес перетворення наукового знання в інновацію, який можна представити як послідовний ланцюг подій, в результаті яких інновація перетворюється з ідеї в конкретний продукт, технологію або послугу і поширюється при практичному використанні. В інноваційному процесі реалізуються економічні відносини між творцями нововведень, власниками ресурсів і споживачами нововведень. Наприклад, ініціатива Наталі Манюк прибрати сміття поруч зі своїм будинком на Оболоні восени 2014 р., за два роки привела до того, що ГО «Парк Наталка» ініціює муніципальні та архітектурні слухання та затверджує проект облаштування території затоки Оболонської набережної, об'єднуючі комерційні компанії, районну владу та місцевих жителів задля досягнення амбітних цілей по створенню сучасного урбаністичного простору в м. Києві. «Стіна доброти» - соціальний проект з Ірану, спрямований на підтримку малозабезпечених громадян теплим одягом, за кілька місяців поширився десятком країн світу та надав новий поштовх до підсилення відчуття відповідальності та доброчинності.

Як показує історія багатьох країн, найбільш сприятливим періодом для появи інновацій є наступна за економічною кризою депресія. Вважається, що депресія посилює потребу в інноваціях для виходу з кризи. Якщо в періоди підйому економіки інновації можуть призводити до певної дестабілізації, то в періоди соціально-економічного спаду нові ідеї покликані відігравати роль засобу, що сприяє виходу з кризи.

Появі соціальних інновацій можуть сприяти такі процеси, як:

- загострення соціальних проблем, що вимагає нових підходів до їх вирішення;
- відсутність необхідних ресурсів для розвитку, що потребує більш дієвих способів їх пошуку.

У чому ж повинна виявлятися в першу чергу соціальна інноваційна діяльність людини? На нашу думку, перш за все в тому, щоб забезпечити безпеку свого існування. Але не будь-яким шляхом, а таким, що не погіршує ситуацію відкладеними ризиками, а, навпаки, розряджає її шляхом цивілізаційного переформатування, що відповідає гуманістичній системі цінностей і прогресивної життєвої стратегії людини [13]. Такої ж позиції дотримуються вітчизняні дослідники О. Якубін та Д. Пікалюк, які вважають характерною особливістю соціальних інновацій «поліпшення якості життя суспільства (вдома, на роботі, в соціальному і природному середовищі), вирішення або полегшення ключових суспільних проблем з матеріальним забезпеченням громадян, а також інвестиції в людину» [14].

Картина майбутнього цивілізаційного устрою сьогодні проглядається тільки в найзагальніших рисах. Але деякі фундаментальні принципи її організації ми спробуємо охарактеризувати. По-перше, принцип цінності світу і рівноцінність всього, що живе в ньому. Людина повинна відійти від сформованого у техногенній цивілізації думки про те, що вона є центром світобудови і повинна підкорювати природу на користь своїх інтересів, для задоволення своїх потреб. Для збереження біосфери та її різноманітності, для збереження повноцінних умов життя на землі потрібні нові партнерські відносини людини і природи, коеволюційний принцип їх співіснування. Для реалізації цього принципу необхідні, перш за все, соціальні інновації, спрямовані на переведення наявної в арсеналі у людини технологічної бази на нову гуманістичну основу, на створення нового типу технологій, які б спочатку відповідали б цим принципам.

Наступним фундаментальним принципом, реалізація якого так і не була досягнута в техногенній цивілізації і без якої не мислиться не тільки майбутня цивілізація, але і сам перехід до неї – це принцип соціальної справедливості. Її багатовимірна сутність повинна бути реалізована як на міжнародному рівні, так і на внутрішньому. Тобто вибудовування міжнародних зв'язків повинно бути ще й соціально вимірною, не завдавати шкоди жодному учаснику світогосподарського процесу. Соціальна творчість, соціальні інновації повинні послужити тут локомотивом вирішення суперечностей і проблем, які в рамках попереднього етапу розвитку цивілізації не вдалося вирішити – бідність і злидні, нерівність і глибока соціальна диференціація, привласнення і відчуження, аморальність і бездуховність.

Зміни в економіці і суспільних відносинах, орієнтовані на відтворення соціального та людського потенціалу, є основою сталого і динамічного прогресу країни. Одним з найбільш значущих генераторів такого розвитку можуть і повинні стати соціальні інновації, націлені на гармонійний, збалансований розвиток людини і суспільства, зберігаючи та раціонально використовуючи економічний та трудовий капітал. У сучасній соціальній державі саме соціальні інновації формують інноваційне середовище, яке сприяє науково-технічним, технологічним та інформаційним нововведенням, забезпечують їх прискорення, підвищують ефективність використання нової техніки і технологій, скорочують інноваційні витрати.

Таким чином, соціальна інновація, як первісна дія окремого індивіда, розглядається в рамках «соціології розуміння» М. Вебера, де поняття «спільно спрямованої дії» набуває важливого значення та дає нам теоретичне підґрунтя для усвідомлення історичного розвитку поняття у соціологічному дискурсі, адже М.Вебер вважав, «що дійова особа досягає згоди, тобто домовленості з іншими, дотримання якої — відповідно до її власного розуміння — вона небезпідставно сподівається від інших. Вже одна ця обставина надає спільно спрямованим діям специфічних і дуже важливих якостей, оскільки тепер стає значно ширшим коло тих сподівань, на які індивід може раціонально-доцільно, як він вважає, орієнтувати свої дії.» [15]. Ще більшого розуміння та аналізу феномен соціальної дії отримав у роботах американського соціолога Т.Парсонса, який зазначав, що «Дія – це деякий процес у системі «суб'єкт дії – ситуація», що має мотиваційне значення для діючого індивіда або – у випадку колективу – для складових його індивідів» [16]. Проте, для Т.Парсонса «не існує дії, окрім прагнення відповідати нормам, як не існує дії, окрім зміни місцезнаходження в просторі», у той час коли соціальна інновація руйнує норму. Отже, дослідження місця соціальних інновацій у структурі соціальних дій потребує додаткового вивчення.

Досліджуючи соціальні інновації з практичної сторони, варто відзначити позицію вітчизняних економістів З.Смутчак, О.Ситник та О.Остапенко, які вважають, що для успішної реалізації інновацій при досягненні цілей соціально-економічного розвитку варто зосередити увагу на таких напрямках:

- урахування соціальних інновацій при формулюванні науково-технологічної та інноваційної політики;
- створення демократичних платформ з метою залучення різних суб'єктів господарювання;
- забезпечення належної координації, інтеграції та відображення соціальних заходів у національних та регіональних соціально-економічних планах та програмах;
- стимулювання проведення наукових досліджень у площині соціальних інновацій;
- підвищення обсягу інвестицій в нарощування соціального потенціалу;
- державно-бізнесове партнерство в підтримці соціальних інновацій [17].

Таким чином, важливість імплементації соціальних інновацій в сучасні вітчизняні управлінські практики є тією умовою, яка дозволить прискорити процеси інтеграції українського суспільства в загальноєвропейській простір.

Висновки:

Історично, велика кількість найбільш важливих соціальних інновацій виникли в результаті більше випадкових процесів, ніж детального планування політиками або науковцями. Тим не менше, соціальні інновації можуть бути і організованим процесом. Різні програми та проекти можуть ініціювати соціальні інновації та принести суспільну користь на локальному та міжнародному рівнях та підняти рівень соціальності суспільства. Ця особливість надає урядовому сектору впливові важелі впливу для розвитку громадянського суспільства.

Таким чином, ми вбачаємо головним завданням для соціального інженера створення таких умов, при яких у суспільстві ініціюються і реалізуються ті соціальні інновації, які потрібні для впровадження запропонованих соціальних змін. Така позиція знаходить своє підтвердження і у роботі К.Поппера, який пропонує соціальному інженеру радше працювати «над викорінюванням конкретних вад, ніж над здійсненням абстрактних благ» [3].

І не зважаючи на те, що соціальні процеси за своєю природою нелінійні, а отже не дають можливості створювати точні довгострокові прогнози та плани, соціальний інженер має можливість виправляти недоліки соціальних структур за допомогою інструментарію соціального інжинірингу. Соціальні інновації стають тим знаряддям, що робить будь-яке суспільство більш сталим, проактивним та інклюзивним через різноманітні «горизонтальні» ініціативи та дають можливість владним елітам реалізовувати стратегічні пріоритети гуманістично-орієнтованого розвитку.

Література:

1. Harrisson, D., Széll, G., & Bourque, R. Social Innovation, the Social Economy and World Economic Development. Bern, Switzerland: Peter Lang D. Vol. 17. – 2009. 469 p.
2. Кутуєв П. В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / Павло Кутуєв. — К. : Сталь, 2005. — 500 с.
3. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 1. / Перекл. з англ. О. Коваленка.— К.: Основи, 1994.— 444 с.
4. Суїменко Є.І. Соціальна інженерія. – К.: Вища школа соціології, 2011. – 224 с.
5. Резник Ю.М. Социальная инженерия как профессия / Ю.М. Резник // Известия Томского политехнического университета. – 2011. – Т. 318. – № 6. – С.124-130.
6. Щербина В. В. Социальные технологии: история появления термина, трансформация содержания, современное состояние // Социологические исследования. 2014. № 7. С. 113-124

7. Мельниченко А. А. Соціальна інженерія як фактор забезпечення стійкого розвитку соціальних систем / Мельниченко А. А. // Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць. – 2012. – № 1 (13). – С. 73–78.
8. Mumford, M.D. Pathways to Outstanding Leadership: A Comparative Analysis of Charismatic, Ideological, and Pragmatic Leadership. Mahwah, NJ: Erlbaum – 2006.
9. Westley F. Making a Difference Strategies for Scaling Social Innovation for Greater Impact Social Innovation Generation, University of Waterloo – 2008. 18 p.
10. The Centre for Social Innovation, Toronto // Електронний ресурс: <http://socialinnovation.ca/innovation>
11. Маулік С.С. Потенціал соціальних інновацій у модернізації українського суспільства: соціологічний аспект. Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. В.В. Лях. – Вип. 5-6 (143-144). – К., 2015. – 206 с.
12. Маулік С.С. Соціальний феномен Сінгапуру як результат інноваційної політики Лі Куан Ю. Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. – Київ; Одеса: Типографія «Айс Принт», 2015. – № 3/4 (23/24) 2014. – 198 с.
13. Встреча на высшем уровне «Планета Земля», Рио-де-Жанейро, 1992: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/development/progareas/global/earthsummit.shtml>
14. Якубін О. Деякі теоретичні аспекти вивчення соціальних інновацій: поширення, закріплення, вимірювання / Якубін О., Пікалюк Д. // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць. – 2014. – № 3/4 (23/24). – С. 146–152.
15. Макс Вебер. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. — К., 1998. — С. 104-156.
16. Т. Парсонс Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем. // Американская социологическая мысль.- М.- 1996. С.462-478.
17. Смутчак, З. В. Активізація соціальних інновацій як передумова розвитку людських ресурсів / З. В. Смутчак, О. Ю. Ситник, О. М. Остапенко // Економічний часопис XXI. – 2015. – № 7–8(1). – С. 94–97.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ»

Назаренко К. С.

*Аспірантка кафедри медіа-комунікацій соціологічного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

Стаття присвячена з'ясуванню дефініцій поняття «соціальна відповідальність» у науковому дискурсі. Виявляється специфіка визначення соціальної відповідальності у таких галузях знання як соціологія, філософія, психологія, право, економічна наука. Більш докладно розглядається соціологічний аспект відповідальності. Визначається, що соціальна відповідальність передає характер функціонування суспільних відносин, є результатом процесу взаємодії соціальних суб'єктів. У статті пропонується авторське визначення поняття.

Статья посвящена выяснению дефиниций понятия «социальная ответственность» в научном дискурсе. Выявляется специфика понятия социальной ответственности в таких областях знания как социология, философия, психология, право, экономическая наука. Более подробно рассматривается социологический аспект ответственности. Определяется, что социальная ответственность передает характер функционирования общественных отношений, является результатом процесса взаимодействия социальных субъектов. В статье предлагается авторское определение понятия.

The Article is devoted to clarify the definitions of the concept of "social responsibility" in the scientific discourse. It reveals the specifics of the concept of social responsibility in the areas of knowledge of sociology, philosophy, psychology, law, economic science. More detail the sociological aspect of responsibility. It determined that social responsibility reports the functioning of public relations is the result of the interaction of social subjects. In the article the author's definition of the concept.

Ключові слова: відповідальність, соціальна відповідальність..

Постановка проблеми. Коли існує проблема збереження стабільності сучасного українського суспільства, коли соціум шукає відповіді на різноманітні питання, коли є потреба у суспільному діалозі, особливої актуальності набуває проблема соціальної відповідальності. Вивчення проблеми соціальної відповідальності відрізняється новизною та потребує дослідження. Для нашого дослідження виявляється необхідним розглянути теоретико-методологічні підходи до визначення поняття «соціальна відповідальність», яке має широке семантичне поле та застосовується в різноманітних сферах суспільного життя. Не дивлячись на розмаїття підходів до визначення цього поняття у різноманітних галузях наукового знання, дослідження окремих точок зору цієї категорії залишається не з'ясованим та потребує деталізації.

Мета даної статті полягає у визначенні змісту поняття «соціальна відповідальність» та його специфіки у соціологічному контексті.

Аналіз досліджень і публікацій з теми. Дослідженням різноманітних аспектів проблем соціальної відповідальності займалися представники різних сфер наукового знання. Загальну теоретико-методологічну базу сформували західні вчені Т. Адорно, К.-О. Апель, М. Вебер, Ю. Габермас, Е. Гідденс, Е. Дюркгейм, Г. Йонас, Е. Левінас, К. Ясперс та ін.; вітчизняні науковці А. Андющенко, Є. Головаха, О. Безрукова, В. Канке, І. Косуля, О. Куценко, Б. Нагорний, І. Рябець, О. Плахотний, В. Сперанський, Л. Хижняк, М. Шульга, А. Яцеленко та ін.

Поняття «соціальна відповідальність» має широке семантичне поле та застосовується в різноманітних сферах суспільного життя. У науковому знанні зміст поняття соціальної відповідальності визначають дослідники різноманітних галузей, таких як соціологія, філософія, психологія, право, економічна наука, педагогіка, теорія медіа-комунікації тощо та характеризують поняття з різних позицій. Для детального з'ясування дефініцій концепту, перш за все розглянемо значення поняття «відповідальність».

Латинське слово «responsabilitas», що у перекладі означає «відповідальність», стало основою для аналогів у багатьох сучасних мовах. Так, в англійській мові «responsibility» має наступне значення: 1. Можливість виконання зобов'язання або обов'язку; якість, що є показником надійності та довіри. 2. Елемент державного управління, відповідальність за щось, певні зобов'язання перед іншими. 3. Борг зробити щось, а також моральне зобов'язання вести себе коректно по відношенню до або щодо будь-якої особи або предмета. Коли людина має відповідальність перед кимось, наприклад людина у владі або батьки перед дітьми [1].

Щодо етимології українського варіанту слова «відповідальність», воно походить від слова «відати», тобто «знати» — праслав'янського «věděti» (знати) та давньоруського «въѣдѣти», від якого

походять наступні слова: відати, відповідати, відповідальний, відповідь, відповісти і т. д. Іменник «відповідальність» утворений від прикметника «відповідальний» [2, с. 394]

Новий тлумачний словник української мови дає наступне визначення: «Відповідальність — 1. Покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чиїсь дії, вчинки, слова. Притягати до відповідальності — вважаючи когось винним, вимагати звіту за його вчинки (перед судом, органами влади і т. ін.) 2. Серйозність, важливість справи, моменту тощо» [3, с. 439]

У словникові С. І. Ожегова міститься наступне значення слова: «Відповідальність — Необхідність, обов'язок відповідати за свої дії, вчинки, бути відповідальним за них» [4, с. 337].

З'ясувавши значення поняття у словниках англійської, української та російської мови, ми виявили, що говорячи про відповідальність, мається на увазі виконання певних зобов'язань у будь-якій діяльності чи у правовому полі, говориться про обов'язки людини перед кимось, необхідне виконання якогось боргу. Проте, на нашу думку, поняття «відповідальність» не обмежується лише певним «боргом» людини. Можемо припустити, що концепт дещо інший, а саме, відповідальність — це здатність або можливість відповідати. При цьому, у контексті поняття «соціальна відповідальність» — це здатність (можливість) відповідати за те, що має відношення до життя людей та їх відносин у суспільстві.

Поняття соціальна відповідальність, знаходячись у певному контексті наукового дискурсу, виявляється досить багатограним. Спробуємо розглянути його грані більш докладно.

Найбільш дискусійне і глибоке осмислення поняття можна зустріти у дослідженнях філософії. Відповідальність є одвічною філософською проблемою, яку намагались вивчити ще античні філософи. Розгляд поняття «відповідальність» був спрямований на аналіз взаємозв'язку суспільства та особистості, на вивчення устрою держави, на дослідження сфер моралі і права. У філософії поняття «відповідальність» має декілька граней: відповідати за щось (діяльність людини) і відповідати перед кимось (перед іншими людьми, суспільством тощо). Звертається увага на осмислення проблеми «обов'язок — свобода». Філософські роздуми на тему «необхідне — вільне» є одними з головних проблемних питань наукового знання. Отже, категорія «відповідальність» стоїть поряд з категорією «свобода».

Філософ Ганс Йонас, автор твору «Принцип відповідальності», говорить про нагальну потребу в етиці відповідальності, що зумовлено науково-технічним прогресом. Передмова до книги починається так: «Остаточно розкутий Прометей, якому наука надає не знані досі ще сили, а економіка — нечувана стимули, закликає до етики, щоб через добровільне підкорення їй приборкати свою могутність, аби ця могутність не обернулася для людини лихом» [5, с. 7].

Автор розглядає «відповідальність» як обов'язок переосмислити питання про відношення між буттям і належністю, глибоко осмислити проблему обов'язку людини у бутті. Нова етика майбутнього — вимір відповідальності, де сфера безпосередніх стосунків індивідів поступається сфері колективної діяльності. Також відповідальність розглядається як концепція збереження людини, природи, майбутнього.

Найчастіше поняття «відповідальність» зустрічається у юриспруденції. В правовій науці проблема відповідальності є однією з найголовніших, поняття є основоположним, має догматичний характер. Правове тлумачення поняття описується як форма примусу, міра покарання, зобов'язання. У сфері права відповідальність має дві грані: за виконання правових норм та за їх порушення. Це важливий елемент правового регулювання, засіб забезпечення виконання правових норм та профілактики правопорушень, а також стимул до правомірної поведінки індивідів. Категорія «відповідальність» стоїть поряд з категорією «покарання». В монографії «Правова відповідальність як вид соціальної відповідальності та шляхи її забезпечення» автор Д. І. Бернштейн трактує правову відповідальність як вид соціальної відповідальності та обов'язок дотримуватись правових норм, слідувати їм, обирати у їх рамках найбільш раціональний варіант поведінки.

Юридичну відповідальність розподіляють на адміністративну, деліктну, дисциплінарну, кримінальну, матеріальну. Поняття адміністративна відповідальність має наступне визначення: «Самостійний вид юридичної відповідальності фізичних та юридичних осіб, встановлений законодавчими актами з метою захисту прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів організації, держави, охорони природних ресурсів, всіх форм власності, охорони державного та громадського порядку і безпеки, порядку управління» [7, с. 14]. Щодо інших видів відповідальності, опишемо їх більш коротко: деліктна — відповідальність особи за шкоду, завдану неправомірними рішеннями чи діями; дисциплінарна — застосовуються до порушників трудової дисципліни; кримінальна — правовий наслідок вчинення особою злочину, що полягає, як правило, в застосуванні до цієї особи кримінального покарання; матеріальна — обов'язок відшкодувати в установленому законом порядку й розмірі шкоду [7, с. 97, 112, 212, 226].

Щодо наукових дефініцій, прийнятих в економіці, відповідальність розглядають як зобов'язання юридичних осіб (підприємств, організацій, установ) відповідати за свої дії. Категорія «відповідальність» стоїть поряд з категорією «зобов'язання». Економічний енциклопедичний словник містить тлумачення поняття «відповідальність» з економічної точки зору: «Відповідальність

економічна — система правил, встановлених державою для юридичних і фізичних осіб, різних ланок органів державного управління та місцевого самоврядування з метою недопущення конфліктності їхніх інтересів, у т. ч. через відшкодування заподіяних збитків тощо». [8, с. 107]. Серед основних сфер реалізації принципів відповідальності підприємствами виділяють наступні: «1) дотримання зобов'язань перед партнерами і працівниками; 2) виконання зобов'язань перед бюджетом; 3) дотримання правил взяття на облік і ведення готівки; 4) відповідальність за приховування виручки в іноземній валюті; 5) дотримання дисципліни щодо обов'язкових платежів до державних позабюджетних фондів; 6) дотримання вимог податкового законодавства; 7) відповідальність за якість і безпеку товарів (послуг, робіт); 8) дотримання стандартів; 9) відповідальність у сфері будівництва; 10) відповідальність за використання земель та інших природних ресурсів; 11) відповідальність за порушення митних правил і процедур; 12) відповідальність за шкоду, заподіяну працівниками підприємства та ін.» [8, с. 107].

У контексті соціальної відповідальності економічна наука приділяє увагу вивченню взаємовідносин бізнесу та суспільства. Активно досліджується такий важливий аспект діяльності бізнесу, як «корпоративна соціальна відповідальність». Поняття пов'язано з вирішенням актуальних проблем суспільства представництвами бізнес-структур, розвитком трудових відносин і покращенням умов праці, а також благодіяльністю та спонсорством.

«Корпоративна соціальна відповідальність — це система добровільних взаємовідносин між працівником, роботодавцем та суспільством, що направлена на вдосконалення соціально-трудових відносин, підтримку соціальної стабільності в трудовому колективі і навколишньому співтоваристві, розвиток соціальної і природоохоронної діяльності на національному та міжнародному рівнях» [9, с. 11].

Корпоративна соціальна відповідальність активно вивчається в економічній науці, а також є елементом PR-практики. Концепція широко застосовується у сфері бізнесу, зокрема у сфері медіа-бізнесу та має два вектори розвитку: 1) добровільні дії та прагнення вирішувати актуальні проблеми суспільства, доброчинність, спонсорство; 2) трудові відносини, забезпечення належними умовами праці співробітників.

Відповідальність у психології розглядається як характеристика особистості. Специфіка психологічного аспекту відповідальності зумовлена поведінкою людини та пов'язана з її почуттями і відчуттями. Категорія «відповідальність» стоїть поряд з категорією «особистість». «Відповідальність — здатність особистості розуміти відповідність результатів своїх дій поставленим цілям, визнаним у суспільстві або колективі нормам, у результаті чого виникає почуття співучастності в спільній справі, а при невідповідності — почуття невиконаного обов'язку; готовність індивіда визнати, що він сам є причиною наслідків власної поведінки і діяльності» [10, с. 34].

У психологічному словникові поняття тлумачиться як усвідомлення людьми своїх обов'язків перед суспільством, значення вчинків і діяльності. Відповідальність розглядається як відповідь особистості на вимоги суспільства, виступає як засіб зовнішнього контролю, а також як засіб внутрішнього контролю — готовність і схильність особистості свідомо діяти на свій розсуд. «У розумінні відповідальності як якості особистості виділяють такі компоненти: а) чітке знання особистістю своїх конкретних обов'язків, значущих для неї і суспільства; б) прийняття цих обов'язків, позитивне переживання особистістю свого ставлення до них, прагнення до їх виконання; в) реалізація прийнятих обов'язків у конкретних діях, поведінці, вчинках; г) здатність особистості контролювати свої дії, поведінку, встановлювати відхилення від програми, що реалізується, від заданої та вносити відповідні корективи в план діяльності чи поведінки» [10, с. 39-40].

Відповідальність означає чітке розумінням індивідом своїх обов'язків перед суспільством. Грані відповідальності характеризуються з двох позицій: суспільства та внутрішнього світу людини. «У першому випадку відповідальність відображає підзвітність особистості за реалізацією вимог суспільства (або його інститутів) з наступними застосуванням санкцій в залежності від ступеня провини чи заслуг, тобто виступає як засіб зовнішнього контролю і зовнішньої регуляції діяльності особистості. У другому випадку відповідальність відображає відношення до всього самої особистості, її схильність, готовність здійснювати належне, тобто виступає як засіб внутрішнього контролю (самоконтролю) і внутрішньої регуляції (саморегуляції) діяльності особистості, оскільки вона виконує все на свій розсуд, свідомо і добровільно» [11, с. 273-274].

Загальнотеоретичні дослідження психології щодо категорії відповідальність глибоко досліджують проблему з різноманітних її ракурсів.

Отже, поняття соціальної відповідальності знаходиться у рамках вивчення багатьох наук, та перш за все дослідження є важливим у загальносоціологічному вимірі. Ми виявили специфіку розгляду поняття у різних сферах наукового знання, у контексті викладеного, спробуємо зосередитися на специфіці соціологічного аспекту відповідальності, який вважаємо фундаментальним по відношенню до інших.

Категорія «відповідальність» стоїть поряд з категорією «взаємодія». У словникові суспільних наук, поняття відповідальність трактується так: «Відповідальність — філософсько-соціологічне поняття, що відображає об'єктивний, історично конкретний характер взаємовідносин між особистістю,

колективом, суспільства, з точки зору свідомого здійснення наданих до них взаємних вимог ... Сприйняті індивідом зовнішні вимоги, які йому висуває суспільство, клас, даний колектив, стають внутрішньою мотивацією його відповідальної поведінки, регулятором якого служить совість. Формування особистості припускає виховання у неї відчуття відповідальності, яка стає її властивістю» [12, с. 275].

На погляд вченого Н. М. Аль-Ані відповідальність слід розуміти як «обов'язок тримати відповідь як перед самим собою, так і перед іншими людьми, соціумом і всією дійсністю в цілому за всі наслідки своїх дій, що представляють собою різні його реакції на всі ті виклики, які кидає йому навколишня дійсність» [13, с. 182-187]. Науковець називає відповідальність особливою формою людського існування, спроможністю вибіркового і свідомого впливу на навколишню дійсність з обов'язковим урахуванням всіх можливих наслідків впливу та безумовною готовністю відповідати за ці наслідки.

У широкому розумінні поняття «соціальна відповідальність» трактується як обов'язок і готовність соціального суб'єкта відповідати за свої дії та їхні наслідки. Поняття можна розглядати і як активну життєву позицію особистості, що сформована на основі соціокультурного досвіду людини, і як засіб підтримання цілісності суспільства, і як дії, що направлені на розвиток соціуму.

Змістове та предметне тлумачення даного поняття представлене в енциклопедичному соціологічному словнику за редакцією Г. В. Осипова: «Соціальна відповідальність — це елемент взаємодії між індивідами, індивідом і колективом, індивідом і суспільством, між організаціями і так далі. В залежності від форми, у якій проявляються об'єктивні відносини і норми, що їх регулюють, розрізняють відповідальність юридичну, економічну, моральну, політичну. У більш широкому сенсі соціальна відповідальність виступає як певні очікування навколишнього соціального середовища по відношенню до осіб, громадським органам, з одного боку, і усвідомлення ними свого обов'язку перед суспільством, колективом, індивідом — з іншого. У цьому сенсі відповідальність виникає на основі спеціальних норм і реалізується як через форми соціального контролю (громадська думка, статут, закон), так і через розуміння своєї суспільної ролі відповідальними суб'єктами» [14, с. 504]. У наведеному визначенні соціальний суб'єкт відповідальності представляється у широкому розумінні, у той час як в інших джерелах поняття соціальної відповідальності частіше співвідноситься лише з діями особистості.

На наш погляд, найбільш повне змістове та предметне тлумачення даного поняття наводять автори словника-довідника «Соціологія: терміни, поняття, персоналії»: «Соціальна відповідальність — ступінь відповідності дій соціальних суб'єктів (особистостей, соціальних груп, спільнот, держави) взаємним вимогам, діючим правовим та іншим соціальним нормам, загальним інтересам; виступає засобом підтримання цілісності суспільства, суспільної злагоди, соціальної інтеграції» [15, с. 42]. У наведеному визначенні соціальний суб'єкт відповідальності постає у широкому розумінні, у той час, як в інших джерелах поняття соціальної відповідальності співвідноситься лише з діями особистості.

Кожна особистість є важливою складовою системи суспільних відносин. Дослідник О. Плахотний у праці «Проблема соціальної відповідальності» зазначає, що соціальна відповідальність є проявом зв'язку та взаємної залежності особистості та суспільства. Необхідність відповідальності пояснюється суперечливим характером відносин, тобто існує відповідальність як особистості перед суспільством, так і суспільства перед особистістю. На думку О. Плахотного саме взаємодія людей і можливість вільного вибору визначає проблему відповідальності. Автор зазначає, що «відповідальність» постає у двох різних формах, де перша — це відповідальність як реакція суспільства на поведінку індивіда, а друга — відповідальність як система відповідей індивіда на вимоги суспільства. Індивід співвідносить свої рішення та дії з суспільними вимогами та інтересами.

Глибоке дослідження проблеми соціальної відповідальності у контексті соціології належить О. А. Безруковій. Дослідниця визначення поняття таким чином: «Соціальна відповідальність — це властивість (стан) акторів різного рівня, яка, актуалізуючись певним чином залежно від сприйняття ситуації, в якій перебуває актор, змушує брати на себе зобов'язання щодо інших акторів, подій, об'єктів, процесів, умов життєдіяльності, соціального й природного оточення» [16, с. 12].

Автор розділяє соціальну відповідальність і відповідальність соціуму, однак додає, що розходження дуже тонке. А саме, О. А. Андрющенко зазначає, що коли говориться про «соціальну відповідальність», у якості суб'єкта відповідальності виступають організації, окремі спільноти, а предметом є проблеми соціуму, соціальні потреби. Коли ж говориться про «відповідальність соціуму», суб'єктом виступає сам соціум, що має атрибуцію відповідальності за людей, з яких і складається цей соціум [16, с. 12-13].

Сутність поняття соціальної відповідальності полягає у вираженні відносин між особистістю та суспільством. Своє визначення наводить соціолог І. Ю. Косуля: «Під соціальною відповідальністю доцільно розуміти відповідальність будь-якого соціального суб'єкта перед суспільством за наслідки своїх дій, що мають соціальний характер в будь-якій сфері життєдіяльності (політичній, економічній, екологічній, трудовій, сімейній тощо) [17, с. 185]. Варто зазначити, що це поняття характеризує взаємозв'язок особистості та суспільства. У той же момент, особисту відповідальність варто

розглядати як виражену позицію соціального суб'єкта відносно до суспільства. Це є наслідком прояву вимог суспільства до особистості взяти на себе відповідальність за дії.

Кожна особистість є важливою складовою системи суспільних відносин. Соціальна відповідальність як соціологічна категорія має тісний зв'язок з такими факторами як економічний, політичний, культурний розвиток суспільства. А. А. Яценко вказує, що «Соціологія пов'язує відповідальність з такими факторами: просоціальною поведінкою, спрямованою на благополуччя інших людей; відповідальністю перед народом і нацією у політичній, економічній, соціальній та культурній сферах» [18, с. 107]. Наявність високого рівня соціальної відповідальності говорить про зрілість соціуму та його прогрес.

А. І. Андрющенко розглядає соціальну відповідальність як самостійний вид відповідальності з притаманними йому рисами. «Соціальна відповідальність виступає як механізм взаємозалежності соціальних суб'єктів, що займають різні статусні позиції у соціальній ієрархії» [18]. Автор зазначає, що в основі формування соціальної відповідальності лежить взаємодія інтересів соціальних суб'єктів, які можуть суперечити один одному. Окремо дослідниця розглядає і поняття соціальної відповідальності особистості. «Соціальну відповідальність особистості можна визначити як системну соціальну якість, у якій віддзеркалюється і реалізується рівень її соціальності, тобто глибина і повнота зв'язків особистості з соціумом, міра прийняття соціально-значущих потреб суспільства як особисто цінних, визнання їх пріоритетності перед груповими, клановими, розуміння своєї особистої відповідальності за соціальні наслідки своєї діяльності, поведінки». Автор підкреслює, що це системна, соціальна якість особистості, яка визначає особливості і свідомості, і діяльності.

Поняття соціальна відповідальність використовується у різних сферах та формах і є багатогранним. Соціальна відповідальність виникає та реалізується як аспект суспільних відносин та як соціальний феномен. Наприклад, можна виділити наступні типи відповідальності: колективна та індивідуальна, де перша — це відповідальність суспільства в цілому, а друга означає відповідальність кожного індивіда окремо. Якщо говорити про соціальну відповідальність окремих груп, у якості приклада можна навести соціальну відповідальність бізнесу або корпоративну відповідальність. Під цим поняттям розуміється добровільне соціальне зобов'язання, яке бере на себе підприємство або власники бізнесу, з ціллю задоволення різноманітних суспільних інтересів. І все ж таки це добровільний акт, допомога у вирішенні соціальних проблем не є обов'язковою та повністю залежить від бажання чи рішення представників бізнесу взяти на себе відповідальність перед соціумом. Якщо ж говорити про соціальну відповідальність окремого інституту, це не добровільний прояв, а обов'язковий. Від її наявності чи відсутності залежать перспективи розвитку суспільства.

Формування соціальної відповідальності є результатом процесу взаємодії соціальних суб'єктів, де вона відіграє головну роль у виконанні тих чи інших загальноприйнятих норм, різноманітних вимог та очікувань. При цьому засвоєні соціальні норми, які забезпечують упорядкованість та регулярність взаємодії, стають основою для мотивації відповідальної поведінки. Тобто соціальна відповідальність передає характер функціонування взаємодії між суспільством та індивідом. На основі цього процесу формується система суспільних відносин.

Соціальна відповідальність є важливим аспектом процесу засвоєння індивідом системи знань, норм і цінностей, які надають йому можливість функціонувати у суспільстві, бути включеним у соціальні зв'язки. Е. Гідденс, зазначає, що слідування нормам будь-якою людиною визначається тим, що вони засвоюються індивідами у процесі соціалізації і саме тому слідування таким правилам стає звичним і не завжди усвідомленим: «Соціалізація є основним способом передачі культурних цінностей від покоління до покоління» [20, с. 37]. Як норми, так і цінності можуть визначати більшу чи меншу міру обов'язків індивідів при виконанні дій. Отже, соціальна відповідальність є важливим аспектом процесу соціалізації.

Соціальний суб'єкт (особистість, соціальні групи, спільноти) у процесі взаємодії відповідає вимогам суспільства, беручи на себе виконання певних ролей. Якщо діяльність індивіда організована так, що, здійснюючи її, він отримує можливість більш повно включитися в систему суспільних відносин, зробити «новий крок» на шляху свого руху в цій системі, можна розраховувати на формування у нього й певних суспільно значущих властивостей. Тобто діяльність повинна бути організована так, щоб її виконання розкривало перед кожною людиною перспективу розвитку в системі суспільних відносин. Поведінка індивіда буде відповідальною, якщо вона не буде обмежувати інтереси та права інших. Соціальна відповідальність є важливим аспектом виконання соціальним суб'єктом певної ролі та відповідності його дій суспільним очікуванням.

Отже, соціальна відповідальність полягає у вираженні відносин між особистістю та суспільством. З оглядом на вище зазначене, пропонуємо своє визначення поняття «соціальна відповідальність». Соціальну відповідальність розуміємо як виконання відповідних загальноприйнятих соціальних норм дій, що характеризується формуванням відповідального ставлення у взаємовідносинах між будь-яким соціальним суб'єктом та суспільством. Тож соціальна відповідальність являється ключовим фактором реалізації взаємовідносин між особистістю та суспільством, що ґрунтується на виконанні обов'язків соціальних суб'єктів перед соціумом.

Висновки. В умовах кардинальних трансформацій сучасного українського суспільства проблема соціальної відповідальності потребує глибокого аналізу. Наша робота є спробою з'ясувати теоретико-методологічні підходи до визначення поняття «соціальна відповідальність». Поняття соціальна відповідальність з точки зору соціологічного аналізу розглядається як фактор соціальної взаємодії, що характеризується формуванням відповідального ставлення та ґрунтується на відповідності дій будь-яких соціальних суб'єктів взаємним вимогам. Продовження нашого дослідження стане корисним для подальшого соціологічного аналізу проблеми соціальної відповідальності у контексті мас-медіа.

Література:

1. Oxford English Dictionary. The word «responsibility» ; [пер. з англ. авторськ.]. : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.oed.com/view/Entry/163862?redirectedFrom=responsibility#eid>
2. Етимологічний словник української мови : У 7-ми т. — Київ : «Наукова думка», т. 1, 1982. — 631 с.
3. Новий словник української мови : У 4-х т. — Київ : «Аконіт», т. 1, 1998. — 910 с. : С. 439
4. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; [Под ред. Н. Ю. Шведовой]. — 20-е изд., стереотип. — М. : «Русский язык, 1988. — 750 с.
5. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. / Г. Йонас ; [пер. з нім.]. — К. : Лібра, 2001. — 400 с.
6. Бернштейн Д. И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения: монографія. / Д. И. Бернштейн. — Ташкент : Издательство «Фан», 1989. — 144 с.
7. Юридичний словник / [за редакцією В. Г. Гончаренка]. — Ю.: К. : «Форум», 2005. — 473 с.
8. Мочерний С. В. Економічний енциклопедичний словник / С. В. Мочерний, Я. С. Ларіна, О. А. Устенко, С. І. Юрій ; [За ред. С. В. Мочерного]. — У 2 т. Т. 1 /. — Львів: Світ, 2005. — 616 с.
9. Кричевский Н. А. Корпоративная социальная ответственность / Н. А. Кричевский, С. Ф. Гончаров . — М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2007. — 216 с.
10. Приходько Ю. О. Психологічний словник-довідник : Навч. Посіб. / Ю. О. Приходько, В. І. Юрченко . — К. : Каравела, 2012. — 328 с.
11. Психологічний словник / [Авт.-уклад. : В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова]. / [За ред. Н. А. Побірченко]. — К. : Наук. світ, 2007. — 274 с.
12. Словарь общественных наук / [Авторы составители : Подольская Е. А., Погорелый Д. Е., Лихвар В. Д]. — Ростов н/Д. : «Феникс», 2006. — 475 с.
13. Аль-Ани Н. М. Ответственность и ее классическая и неклассическая парадигмы / Н. М. Аль-Ани / Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук: сб. науч. тр. — № 7-1. — М. : Научно-информационный издательский центр и редакция журнала «Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук», 2014. — С. 182-187.
14. Энциклопедический социологический словарь / [Общая редакция академика РАН Осипова Г. В.]. — М, 1995. — 940 с.
15. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навч. словник-довідник / [укладачі : В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін.]. / [За заг. ред. В. М. Пічі]. — 2-ге вид., стереотип. — Львів: «Новий Світ — 2000», 2004. — 480 с.
16. Безрукова Ольга Анатоліївна. Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження / Ольга Анатоліївна Безрукова, Класич. приват. ун-т. — Запоріжжя : Б.в., 2015. — 36 с.
17. Косуля И. Ю. «Социальная ответственность»: подходы к определению и анализу понятия / Косуля И. Ю. : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://global-national.in.ua/archive/1-2014/12.pdf>
18. Яценко А. А. Аналіз поняття «відповідальність» у гуманітарних науках / А. А. Яценко. — : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ipv.org.ua/data/works/1_2011.pdf
19. Соціальна відповідальність: теоретико-методологічний аспект аналізу / А. І. Андрющенко, І. М. Рябець / Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна . — N844 : Соціологічні дослідження сучасного суспільства — 2008. — с. 133-135
20. <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/4782>
21. Гидденс Э. Социология / Энтони Гидденс ; при участии К. Бердсолл : пер. с англ. — Изд. 2-е, полностью перераб. и доп. — М. : Едиториал УРСС, 2005. — 632 с.

МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ДЛЯ ДІАГНОСТИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНСТРУМЕНТІВ АСИМЕТРИЧНОЇ ВІДПОВІДІ НА ГІБРИДНУ АГРЕСІЮ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

Нерсисян Г. А.

кандидат філософських наук, викладач кафедри теорії і практики управління факультету соціології і прав Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут ім. І. Сікорського»

У статті робиться спроба досягнути особливості ведення гібридної війни і здійснення агресії у гуманітарній сфері. Автор звертає увагу, що в сучасних умовах дуже важливим є дослідження методів соціологічних досліджень для діагностики ефективності інструментів асиметричної відповіді на гібридну агресію в гуманітарній сфері. Наголошується, що сучасна війна зазвичай відбувається у подоби "перетворених форм" або "симулякрів", тобто у формах об'єктивованої видимості, удаваності, оманливості. Війна сьогодні стає багаторівневою, а спектр відносин протистояння між сторонами невпинно розширюється. Відзначається, що сьогодні на всіх рівнях функціонування і розвитку гуманітарної сфери різними інформаційно-комунікаційними інструментами підігривається непримириме вороже ставлення двох братніх народів, що є вкрай небезпечним і призводить до ескалації ненависті і ворожнечі на довгі роки з усіма витікаючими ганебними наслідками.

Результати україно-російського інформаційного протистояння свідчать, що Україна сьогодні здебільшого програє інформаційну агресію Росії. Однак, є можливості для розробки і впровадження системи асиметричних мір на гібридну агресію. Автор приходить до висновку, що перемога на інформаційному фронті забезпечує перемогу на військовому і в цілому. При цьому, важливо буде вжити як заходів оборонного характеру, так і наступального. Поряд із спростуванням брехні і дезінформації, має бути побудована і імплементована на всіх рівнях гуманітарної сфери довгострокова інформаційна політика, спрямована передусім на формування конкретних ціннісних орієнтирів, або контурів соціокультурної ідентичності громадянина, що визначатиме в подальшому його поведінку.

За результатами наукового пошуку досліджуваної проблематики встановлено, що методологія соціологічних досліджень гуманітарної сфери має бути системною, а також використовувати переваги міждисциплінарного підходу у пізнанні явищ. Тільки такий підхід дозволить ефективно управляти інструментами асиметричної відповіді на гібридну агресію у гуманітарній сфері. Серед важливих методів соціологічних досліджень з метою розробки ефективних інструментів асиметричної відповіді на гібридну агресію у гуманітарній сфері пропонується використати загальнонаукові методи – соціологічні опитування, метод аналізу інформації, метод експерименту, соціологічне спостереження, метод моделювання і експертної оцінки. Доцільне використання й нових сучасних методів соціологічних досліджень. При цьому варто урахувати важливі методологічно-гносеологічні і засадничі аспекти здійснення досліджень гуманітарної сфери.

This article is an attempt to understand the peculiarities of a hybrid war and aggression in the implementation of the humanitarian sphere. The author notes that in the present conditions is very important to study methods of sociological research tools for the diagnosis efficiency hybrid asymmetric response to aggression in the humanitarian sphere. It is noted that modern war is usually in the likeness "transformed forms" or "simulacra", that forms visibility, hypocrisy, deception. The war today is a multi and range of relations between opposition parties constantly expanding.

It is noted that today at all levels of functioning and development of the humanitarian sphere different information and communication tools heated uncompromisingly hostile attitude of the two brotherly peoples, which is extremely dangerous and lead to an escalation of hatred and enmity for years with all the shameful consequences. The results of Ukraine-Russia conflict information indicates that Ukraine is now playing information mostly Russian aggression. However, there are opportunities for the development and implementation of measures to asymmetric hybrid aggression.

The author concludes that the victory on the information front provides win the military in general. Thus, it is important to take action as a defensive nature and offensive. Next to the refutation of lies and misinformation should be built and implemented at all levels of long-term humanitarian sector information policy, aimed primarily at the formation of specific values, or the contours of socio-cultural identity of citizens, which will determine further his behavior.

The results of scientific research investigated issues revealed that sociological research methodology humanitarian sphere should be systematic and take advantage of the interdisciplinary approach in understanding phenomena. Only such an approach will allow effective management tools asymmetric response to aggression hybrid in the humanitarian sphere. Among the important methods of sociological research to develop effective tools asymmetric response to aggression hybrid in the humanitarian field is proposed to use the general scientific methods - sociological poll data analysis method, experimental method, sociological observation, modeling and expertise. Appropriate use of new and modern methods of sociological research. It should take into account the important methodological and epistemological aspects and basic research exercise the humanitarian sphere.

Ключові слова: гібридна війна, пропаганда, агресія, методи соціологічних досліджень, перетворена форма, симулякр.

Постановка проблеми. Сьогодні світ переживає різного роду трансформації і інновації. Зміни відбуваються у всіх без винятку сферах суспільного життя. Останніми роками численні приклади різних військово-політичних агресій і конфліктів невблаганно нашоухують на думку, що звична війна вже теж у минулому, хоча й вона сьогодні має місце в міжнародних і внутрішньодержавних відносинах. Дедалі частіше світ говорить про війни нового типу – гібридне протистояння. Розвивається і змінюється все, й технології ведення війн – не виключення. Очевидно, що змусити супротивника виконати волю можна не лише вогнепальною зброєю.

Сучасна війна зазвичай відбувається в так званих "перетворених формах", тобто у формі об'єктивованої видимості, оманливості, спотвореності. Війна стає неоднозначною, розмитою і маргіналізованою, латентною, прихованою. Але від цього вона не стає безпечнішою, навпаки – більш агресивною і провокаційною, здебільшого навіть брудною.

Війна перейшла головним чином на рівень інформаційно-пропагандистського протистояння. Відтак, є гібридною, яка визначається цілим спектром багаторівневого і системного протистояння між протидіючими сторонами. Сучасна війна – війна економічних санкцій, масової інформаційної пропаганди, політичного тиску, кіберпротистояння, цільового маніпулювання свідомістю соціуму тощо.

Вже понад два роки Росія веде проти України гібридну війну, а невпинна і невщухаюча агресія здійснюється на всіх фронтах – економічному, інформаційному, політичному, соціальному, військовому тощо. Здебільшого поле протидіючих дій пролягає через інформаційний простір. Саме там формується позиціонування країн, ідентичність громадян і вирішуються злободенні питання двосторонніх і багатосторонніх взаємовідносин.

Сьогодні фактично вся гуманітарна сфера пронизана агресивними технологіями маніпулювання свідомістю громадян з боку російської сторони, внаслідок якої Україні, вочевидь, слід вживати ефективних асиметричних заходів на побідну агресію.

Важливо визнати, що сьогодні вкрай необхідно завдяки методологічному потенціалу і спромогам соціологічних методів досліджень гуманітарної сфери діагностувати її стан з метою розробки ефективних методів асиметричної відповіді на гібридну агресію. На базі релевантної оцінки стану гуманітарної сфери слід створити власні інформаційні пропагандистські структури, технології, інструменти і канали з метою можливості протистояння всеохоплюючій агресії.

Водночас, необхідно створення або розвиток існуючих наукових організацій або науково-дослідних структур, які будуть розробляти технології і інструменти протидії ворожій агресії, всеохоплюючій пропаганді в українському і російському суспільствах ворожнечі і ненависті із використання сучасних інформаційних технологій. Разом з тим, важливо відпрацювати й міри і заходи щодо знешкодження або нівелювання впливу ворожих пропагандистських структур і ресурсів, які генерують розбрат і вороже ставлення між україно-російськими народами.

Важливо пам'ятати, що будь-які маніпуляції і пропагандистські компанії засновані на «ефекті резонансу», коли «імплантуєма» інформація, спрямована на зміну поведінки спільності, маскується під знання і стереотипи, вже існуючі в конкретній соціальній спільності, на яку спрямована пропагандистська компанія. Розвиток засобів і технологій інформаційної війни робить все більш актуальним розробку засобів протидії маніпуляційним технологіям, а також розвиток методів управління і захисту інформаційного простору, заснованих на демократичних нормах свободи слова [1].

На сьогодні є чимало популярних публікацій щодо гібридної агресії і проблематики інформаційних війн, але змістовних наукових досліджень методологічного інструментарію досліджень гуманітарної сфери для діагностики ефективності інструментів асиметричної відповіді на російську агресію, вочевидь недостатньо.

Питанням аналізу і розвитку інформаційної реальності присвячена філософія минулого століття (М.Бахтін, М.Лотман, В.Біблер), науковий дискурс з приводу інформаційного діалогу культур досліджують Г.Пономарева, інформаційне протистояння відображено у роботах В.Лісічкіна, Г.Почепцова, О.Мухіна, І.Панаріна, І.Міхальченко та ін. Досліджують проблеми інформації і її прояв у суспільстві М.Вебер, Г.Гадамер, Д.Коллінгвуд, К.Поппер, Б.Рассел. Соціальні проблеми інформаційного протистояння не оминають своєю дослідницькою увагою Л.Карсавін, І.Лоський, М.Бердяєв, В.Зеньковський, О.Лосєв, П.Сорокін, І.Ільїн та ін. Інформаційні конфлікти відображені у роботах В.Келле, Г.Померанца, В.Лекторського, В.Шмакова, В.Кудашова, В.Калашнікова, Т.Ойзермана, О.Ахієзера та ін. Філософсько-методологічні питання інформаційних протистоянь відображені у працях Е.Кассіра, І.Лакатоса, С.Франка, Е.Фромма, К.Юнга, М.Еліаде та ін.

Можливість протистояння інформаційній агресії насамперед залежить від якості виявлення зашифрованого впливу на суспільну свідомість. Звідси на перший план в забезпеченні інформаційної безпеки кожного із суб'єктів виступає грамотна організація системи виявлення латентного впливу. Як показує практика, асиметрична природа інформаційного впливу має на увазі, що при відносно невеликих ресурсовитратах можна отримати відчутний матеріальний ефект прихованого маніпулювання. Це створює передумову до висновку про те, що для забезпечення своєї інформаційної безпеки суб'єкт, разом з превентивними захисними механізмами, міг би використовувати інформаційну зброю нападу. В іншому випадку він свідомо буде приречений на поразку в подібному конфлікті [2].

Тому зосередимо нашу дослідницьку увагу на методах соціологічних досліджень виявлення латентного впливу і діагностики ефективності інструментів асиметричної відповіді на гібридну агресію в гуманітарній сфері.

Результати теоретичного аналізу проблеми. За роки незалежності України у різній мірі здійснюється інформаційна агресія Росії, яка пронизує усі рівні і шаблі гуманітарної сфери. Основні меседжі пропаганди – спільна історична пам'ять, спільна культурна і духовна спадщина, спорідненість системи цінностей тощо. Роками в гуманітарній сфері домінує і пропагується російська культура – література, кіно, музика тощо.

Без сумніву, Україна і Росія історично братні народи і об'єднує їх чимало спорідненого. При цьому неоднозначна специфіка української історії дає зайвий привід для різного роду зовнішніх спекуляцій і маніпуляцій. Але ж роками пропагується ідея "руського миру", при цьому навмисно закриваються очі й на багато чого суперечливого. В системі гуманітарних відносин продукується і імплементується чимало "симулякрів" або "перетворених форм", які навмисно і сплановано вводять людей в оману, спотворюють історичну правду, маніпулюють історичними фактами і подіями.

Через численні спекуляції і пропаганду, зовнішньо тривалий час трималася певна ілюзія, ніби український гуманітарний простір повністю контрольований силами і засобами російської пропаганди. Але численне нашарування "симулякрів" у вітчизняній гуманітарній сфері в кінцевому рахунку призвело до зворотної реакції, до певної точки біфуркації – стрімкого переходу кількості у якість. Україна отримала Революцію Гідності, зрозуміло що під впливом внутрішніх українських проблем й не без участі або сприяння зовнішніх сил.

Втім, Майдан поставив хрест на очікуваннях російських політтехнологів, внаслідок чого інформаційна агресія почалася з новою силою – більш жорстко, цинічно, зухвало.

Останні два роки продовжується насичена інформаційна агресія в гуманітарній сфері. Змінилися не лише меседжі і риторика, але й обсяги неправдивої інформації, які вводять в оману і російське, і українське суспільство. Тобто, не дивлячись на те, що інформаційна агресія продовжується фактично усі роки незалежності, після революції різко змінилася саме парадигма інформаційної пропаганди.

Серед ідеологічних штампів, які є хибними і оманливими, невпинно і активно пропагуються різними інформаційно-комунікативними засоби в гуманітарній сфері: немає української нації, на Донбасі – громадянське протистояння, в Києві – хунта і націоналісти, усі патріотичні акції – результат дії західних технологій, взагалі "український проект" – результат "історичного непорозуміння" та багато інших штампів.

Як наслідок, на всіх рівнях розвитку гуманітарної сфери підігрівається непримириме вороже ставлення двох братніх народів, що є вкрай небезпечним і призводить до подальшої ескалації ненависті і ворожнечі.

Втім, невпинна гібридна агресія гуманітарної сфери сьогодні вирішує для Москви декілька важливих завдань – підтримка сепаратистських рухів, виправдання анексії Криму, посилення недовіри українців до своєї влади і делігітимація державних інститутів, розпалювання міжнаціональної ворожнечі, формування негативного образу і ідентичності України і українців,

створення нестабільності і хаосу в регіонах з метою підтримки децентралізованих антиукраїнських настроїв.

На сьогодні результати україно-російського інформаційного протистояння дозволяють свідчити про наступне:

- Україна сьогодні неефективно протидіє інформаційній агресії Росії і є чималий потенціал для забезпечення ефективного управління інформаційною війною;

- інструменти гібридної інформаційної війни постійно змінюються і є доволі гнучкими, а відтак є можливості для розробки і впровадження системи асиметричних мір на гібридну агресію Росії, головним чином у гуманітарній сфері.

Перемога на інформаційному фронті забезпечує перемогу на військовому і в цілому. При цьому, важливо буде взяти як заходів оборонного характеру, так і наступального. Поряд із спростуванням брехні і дезінформації, має бути побудована і імплементована на всіх рівнях гуманітарної сфери довгострокова інформаційна гуманітарна політика, спрямована передусім на формування конкретних ціннісних орієнтирів, або контурів соціокультурної ідентичності громадянина, що визначатиме в подальшому його поведінку.

Питання сьогодні в тому, що вкрай важливо ефективно і об'єктивно оцінити стан гуманітарної сфери, який сьогодні продовжує "спотворюватися" внаслідок гібридної агресії російської сторони з метою можливості діагностики ефективності інструментів асиметричної відповіді. На допомогу приходять перевірені методи соціологічних досліджень.

Науковий пошук досліджуваної проблематики свідчить, що методологія (техніка отримання знань) соціологічних досліджень гуманітарної сфери має бути системною, а також використовувати переваги міждисциплінарного підходу у пізнанні явищ.

Тільки такий підхід дозволить ефективно управляти інструментами асиметричної відповіді на гібридну агресію у гуманітарній сфері, а також дозволить охопити цілісно усі рівні, напрями і типи інформаційного протистояння, а також релевантно і репрезентативно оцінити агресивний вплив пропаганди на свідомість громадян. Саме при застосуванні системного підходу суб'єкт управління отримує можливість виявити і відреагувати на усю цілісність умов, факторів і причин, які призвели до досліджуваної проблеми.

Сучасний стан гуманітарного пізнання в цілому характеризується значною невизначеністю в питанні його науковості. У більш широкому сенсі тут слід обговорювати проблему демаркації наукового і позанаукового пізнання. Багато понять і термінів гуманітарного знання, такі як, «текст», «дискурс», «наратив», «сценарій» – втрачають свою актуальність або, навпаки, знаходять-надмірну експансію, аж до ототожнення з усією культурою. Все це підсилює ступінь сумнівності в науковості гуманітарного знання [3]. З огляду на це, наукова методологія – запорука отримання наукових знань щодо стану гуманітарної сфери.

Дж.Тернер, ймовірно, висловився дуже беззастережно, коли припустив, що соціологічна теорія являє собою словесний «образ суспільства», а не строго збудований ряд теоретичних міркувань, організованих в логічно послідовну форму [4, с. 37].

Метою соціологічних досліджень є збір інформації про соціальні процеси і аналіз соціальних законів і закономірностей. Як справедливо зауважив О. Хеллєвік, в даний час «... не всім подобається ситуація, коли досліджень в області соціології стає все більше і більше. Скептики стверджують, що витрачається занадто багато грошей на з'ясування вже давно відомих фактів, але, оскільки це підноситься на професійному жаргоні, ускладненому технічними термінами і запозиченими англійськими словами, звичайні люди часто не розуміють, що їм пропонується старе блюдо» [5, с. 8].

Серед важливих методів, які використовуються у соціологічному дослідженні, у межах дослідження гуманітарної сфери з метою розробки ефективних інструментів асиметричної відповіді на гібридну агресію у гуманітарній сфері, пропонується використати загальнонаукові методи – соціологічні опитування, метод аналізу інформації, метод експерименту, соціологічне спостереження, метод моделювання і експертної оцінки. Доцільне використання й нових сучасних методів соціологічних досліджень. Окрім відомих методів соціологічних досліджень варто звернути увагу на певні методологічно-гносеологічні і засадничі аспекти здійснення досліджень гуманітарної сфери.

Відомо, що методи досліджень можуть бути комплексними – теоретичними і емпіричними, фундаментальними і прикладними [6, с. 18-20, 51]. В даний час, на наш погляд, найбільшу актуальність представляють емпіричні дослідження. За словами Р. Макгінніса, «соціологи вийшли з бібліотек в поле повсякденних подій» [7, с. 150].

В. Ядов виділяє два взаємопов'язаних аспекти проблеми: гносеологічний і предметний [8, с. 71]. Гносеологічний відображає систему знань щодо пізнання, а предметний – фокусує дослідницьку

увагу на конкретному процесі і явищі. Предмет соціологічного дослідження – це властивості, сторони, відносини і процеси даної реальності (тобто даного об'єкта), виокремлені для цілеспрямованого вивчення» [9, с. 211].

Важливо визначити об'єкт і предмет соціологічного дослідження, завдання і гіпотези. В. Ядов визначає об'єктом соціальний процес, сферу соціальної дійсності або якісь соціальні взаємини, що містять конфлікт, суперечність. Об'єктом може бути те, що містить соціальне протиріччя і породжує проблемну ситуацію. Предмет вивчення – найбільш значущі з практичної або теоретичної точки зору властивості, сторони, особливості, які підлягають безпосередньому вивченню» [8, с. 75].

За словами В. Ядова, гіпотеза – це головний методологічний інструмент, що організує весь процес дослідження і підкоряє його внутрішній логіці [8, с. 96]. О. Хеллевік визначає гіпотезу як твердження про суперечливість чи відповідно інформації, зібраної в даному дослідженні [5, с. 38].

У соціологічній практиці прийнято розрізняти два типи методів отримання інформації – кількісні та якісні. Їх відмінності, на наш погляд, дуже точно визначив В. Ядов: «Методи отримання вихідних даних прямо залежать від уявлення про сам предмет соціології: або це дисципліна, покликана ви-слідувати надіндивідуальні структури, що скріплюють суспільство в цілісну систему, або це пізнання повсякденного життя людей і тих смислів, які вони надають своїм повсякденним діям. На початку ХХІ ст. соціологи намагаються знайти методологію, інтегруючу обидва підходи до предмету і відповідно інтеграційну методологію польового дослідження. Сьогодні ж в нашому цеху співіснують "кількісники" і "якісники", не завжди розуміючи один одного» [8, с. 169].

Тож, для здійснення соціологічних досліджень гуманітарної сфери треба використовувати арсенал усіх загально-наукових методів, при цьому треба чітко визнатися із основними поняттями (детермінантами) для здійснення ефективного соціологічного дослідження гуманітарної сфери.

Висновки. Сучасна війна зазвичай відбувається у подібні "перетворених форм" або "симулякрів", тобто у формах об'єктивованої видимості, удаваності, оманливості. Війна сьогодні стає багаторівневою, а спектр відносин протистояння розширюється. Воюють здебільшого не вогнепальною, а інформаційно-пропагандистською зброєю.

Сьогодні на всіх рівнях функціонування і розвитку гуманітарної сфери різними інформаційно-комунікаційними інструментами підігривається непримириме вороже ставлення двох братніх народів, що є вкрай небезпечним і призводить до ескалації ненависті і ворожнечі на довгі роки.

Гуманітарна сфера наскрізь пронизана російським агресивним маніпулюванням свідомістю громадян, внаслідок якої Україні слід вживати ефективних відповідних асиметричних заходів на побідну агресію.

Результати україно-російського інформаційного протистояння свідчать, що Україна сьогодні неефективно протидіє інформаційній агресії Росії. Інструменти гібридної інформаційної війни постійно змінюються і є доволі гнучкими, а відтак є можливості для розробки і впровадження системи асиметричних мір на гібридну агресію.

В теперішній час перемога на інформаційному фронті забезпечує перемогу на військовому і в цілому. При цьому, важливо буде вжити як заходів оборонного характеру, так і наступального. Поряд із спростуванням брехні і дезінформації, має бути побудована і імплементована на всіх рівнях гуманітарної сфери довгострокова інформаційна політика, спрямована передусім на формування конкретних ціннісних орієнтирів, або контурів соціокультурної ідентичності громадянина, що визначатиме в подальшому його поведінку.

Науковий пошук досліджуваної проблематики свідчить, що методологія (техніка отримання знань) соціологічних досліджень гуманітарної сфери має бути системною, а також використовувати переваги міждисциплінарного підходу у пізнанні явищ. Тільки такий підхід дозволить ефективно управляти інструментами асиметричної відповіді на гібридну агресію у гуманітарній сфері, а також дозволить охопити цілісно усі рівні, напрями і типи інформаційного протистояння і релевантно оцінити агресивний вплив на свідомість громадян. Саме при застосуванні системного підходу суб'єкт управління отримає виявити і відреагувати на усю цілісність умов, факторів і причин, які призвели до досліджуваної проблеми.

Серед важливих методів, які використовуються у соціологічному дослідженні, у межах дослідження гуманітарної сфери з метою розробки ефективних інструментів асиметричної відповіді на гібридну агресію у гуманітарній сфері, пропонується використати загальнонаукові методи – соціологічні опитування, метод аналізу інформації, метод експерименту, соціологічне спостереження, метод моделювання і експертної оцінки. Доцільне використання й нових сучасних методів соціологічних досліджень. Окрім відомих методів соціологічних досліджень варто урахувати важливі методологічно-гносеологічні і засадничі аспекти здійснення досліджень гуманітарної сфери.

Література:

1. Соколова А.М. Інформаційні війни в умовах глобалізації: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. філос. наук: 09.00.04 за спец. «Соціальна філософія» / А.М.Соколова. – Красноярська, 2007.
2. Губарев О.Б. Інформаційні війни як об'єкт політологічного дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. політ. наук: 23.00.02 за спец. «Політичні інститути, етнополітична конфліктологія, національні та політичні процеси і технології» / О.Б. Губарев. – Усурійськ, 2005.
3. Суворов Г.В. Метод в гуманітарному дослідженні: етапи філософської рефлексії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. філос. наук: 09.00.01 за спец. «Онтологія и теорія пізнання» / Г.В. Суворов – Кіров, 2011.
4. Тернер Дж. Структура социологической теории / Пер. с англ., под ред. Г.В. Осипова. М.: Прогресс, 1985. – 472 с.
5. Хеллевик О. Социологический метод / О. Хеллевик. – М., 2002. – 190 с.
6. Иванов О. И. Методология социологии / О. И. Иванов. – СПб., 2003. – 65 с.
7. Макгиннис Р. Новое в методах исследования / Р. Макгиннис // Американская социология. – М., 1972.
8. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования: описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – М., 2007. – 323 с.
9. Гвишиани Д. М., Лапина Н. И. Краткий словарь по социологии / под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. – М., 1988. – 477 с.

ПРОБЛЕМНІ СТОРОНИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Сірий Є. В.

Д-р соціол.н., проф. керівник НДС

ф-ту соціології КНУ імені Тараса Шевченка

У статті дається загальна оцінка основних дослідницьких проблем вивчення соціальної напруженості. Показано, що остання, як соціальний феномен і як поняття є неоднозначним складним феноменом і теоретичним конструктом. Проведено критичний аналіз дефініційних положень, низки застосованих методів вивчення соціальної напруженості, з подальшою дослідницькою алгоритмізацією.

В статье дается общая оценка основных исследовательских проблем изучения социальной напряженности. Показано, что последняя, как социальный феномен и как понятие является неоднозначным сложным феноменом и теоретическим конструктом. Произведен критический анализ дефиниционных положений, ряда применяемых методов изучения социальной напряженности, с дальнейшей исследовательской алгоритмизацией.

In the article was submitted an overall assessment of basic research problems of studying the social tension. There are shown, it is, as a social phenomenon and as a concept is ambiguous and complex phenomenon theoretical construct. Have been made critical analysis of the definitional provisions, some of the used methods of studying social tensions, with research algorithmization away.

Ключові слова: соціальна напруженість, проблеми дослідження, соціологічний аналіз, проблеми дефініції, соціологічний концепт.

Осмыслиючи реалії сьогодення, ми бачимо, що все частіше дослідниками визнається існування в суспільстві таких негативних явищ, як конфлікти інтересів, суперечності між соціальними групами, незадоволеність подіями, реальністю, розвиток яких за деяких умов потенційно призводить до деструктивної трансформації соціальної системи. Як показує практика, на обширному пострадянському просторі утворилося та «формалізувалося» безліч форм такого явища як соціальна напруженість. Вона є віддзеркаленням якісних властивостей соціальної системи, будучи детермінованою незадоволеністю потреб людей. І тим, що вона стала невід'ємним атрибутом сучасного життя, можна пояснити актуальність її дослідження та вивчення.

Інтерес до дослідження проявів соціальної напруженості з боку фахівців з різних наукових галузей, зокрема соціології – в міру належний. Однак, рівень потреби її вивчення залежить, як від суспільних запитів її дослідження, так і від потреб у верифікованих пізнавальних засобах. Соціологія надає інформацію про стан соціальних процесів, чинники, що впливають на формування і розвиток соціальної напруженості. Але, судячи з відповідних науково-дослідницьких джерел, спеціалізовані дослідження соціальної напруженості в нашій країні проводяться не часто, фрагментарно, і не носять систематичного, впорядкованого характеру. Більше того, актуальним і відкритим питанням залишається наявність і застосування достатньо верифікованої та валідизованої методики її виміру. Вочевидь, що актуальність дослідження соціальної напруженості обумовлена: як необхідністю дослідження особливостей її прояву в умовах трансформації соціальної структури сучасного українського суспільства, так і у комплексній розбудові її соціологічного аналізу, зокрема – уточнення теоретико-методологічних принципів дослідження соціальної напруженості. Тому, вкрай актуальним представляється завдання розробки соціологічного концепту, відповідного інструментарію для її вимірювання.

Приймаючи це до уваги, попередньо, першочерговим завданням соціологічної науки постає вияв і розкриття дослідницьких проблем, в аспекті теорії і методології даного предметного напрямку. Проблеми виміру соціологічними методами рівня соціальної напруженості та потенціалу соціального протесту певною мірою вже вивчалися українськими дослідниками: Є.Головаха, Н.Паніна (соціальне самопочуття, готовність до соціального протесту: динаміка, чинники формування), Л.Бевзенко (помаранчева революція як соціальна біфуркація), І.Бекешкіна (протестні настрої помаранчевої революції), О.Владико (готовність населення України до соціального протесту), В.Небоженко (соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві) в аспекті тематики «Україна на шляху до відкритого суспільства», В.Перебенесюк (соціальні конфлікти і молодь), М.Міщенко (соціальна напруженість у суспільстві: проблеми виявлення та аналізу), Е.Клюєнко (діагностика та методологічні

засади дослідження соціальної напруженості в суспільстві, що трансформується), М.Слюсаревський (соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників), Н.Ходорівська (протестні наміри громадян України у світлі виборів – 2004) та ін.

Неповний перелік дослідницьких практик, виходячи із поставлених дослідницьких завдань, вказує на їх предметну різноплановість та структурність. В одних вектор дослідження спрямований на окремі аспекти виміру соціальної напруженості, в інших – на дослідження онтологічних та методологічних її аспектів. Кожна дослідницька практика по-своєму достойна уваги та певного використання відповідного дослідницького досвіду. Однак завдання своєрідної «універсалізації» (перебудови, удосконалення) методики виміру соціальної напруженості вимагає від нас не тільки вивчення та використання практичного досвіду дослідників соціальної напруженості але і вивчення та поновлення теоретичного надбання (як онтологічна складова), аргументацію та обґрунтування методико-методологічних розробок (як ґносеологічна складова) виміру соціальної напруженості з вищим ступенем валідності та верифікації.

Відповідний аналіз засобів даної дослідницької проблематики показує, що не дивлячись на різноманітність досліджень соціальної напруженості, їм властива (здебільшого це стосується практик не соціологічного сегменту) недооцінка ролі засадничих положень соціології. Дана обставина пов'язана, на наш погляд, з цілою низкою причин, зокрема із слабкою експлікацією базового поняття «соціальна напруженість», з відсутністю чітких теоретичних моделей даного явища, з неопрацьованістю методологічних підходів до вимірювання напруженості, з відсутністю прийнятних, надійних вимірювальних методик та інструментів для використання їх в практиці масових опитувань – основного інструменту соціології.

Попередній огляд відповідних джерел показує, що дослідники часто концентрують більше своєї уваги на емпіричному вимірі соціальної напруженості та її складових, процедурі формалізації понять і вдосконаленні методичного інструментарію прикладного дослідження (хоча у цьому нічого упередженого немає). Але, при цьому характерне обмеження себе описом окремих аспектів і підміняючи істинність розуміння предмету дослідження правильністю методики дослідження. Однак правильність, як оцінка дій соціолога (володіння технікою прикладного дослідження) не ототожнюється з істинністю – оцінкою змісту дослідження того, наскільки воно відповідає об'єкту дослідження.

Щоб розв'язати дану науково-дослідну проблему, безумовно потрібно вдатися до тих науково-процедурних блоків, котрі в методологічній практиці ми називаємо програмуванням дослідження – у фундаментальному і практично-прикладному його рівнях. Певною мірою, наша стаття носить за задумом установчий програмний характер.

Більшість дослідників не надають пріоритетного значення теоретичним засадам, вважаючи, що вони важливі лише у вузькопрофесійному колі на абстрактному рівні, і тому не можуть істотно впливати на хід та результати дослідження в конкретній ситуації. Але як показує досвід, це далеко не так, особливо коли стосується формування предметно-дослідницького напрямку. Тому, як бачиться, є потреба у концептуальній (парадигмальній) визначеності у вивченні соціальної напруженості, конструюванні її пізнавальних моделей і визначенні типових ситуацій, експлікації базового поняття, типологізації проявів і класифікації чинників соціальної напруженості, особливості її природи і різних її форматів та інше. І однією із ключових є вирішення концептуальної проблеми, пов'язаної з аналізом психічної природи соціального життя індивідів і теорією соціальних змін, співвідносність дотичних до «соціальної напруженості» тотожних чи похідних понять. Звісно, це досить широке завдання, і як таке, що вирішується перманентно.

Соціальна напруженість відноситься до такого роду явищ, котре, на перший погляд, надихаючи своєю буденністю, здається, доволі не складним в усвідомленні та науковому освоєнні. Однак, навіть поверхневий аналіз цього явища чітко виявляє поліаспектність її чинників та полісценарність механізму її протікання та переростання у соціальний конфлікт чи соціальну кризу, з чого слід акцентуватися на «нелінійності» пізнання соціальної напруженості. Вона виступає як психологічний фон, що супроводжує розвиток негативних соціальних процесів в соціумі: від тих, котрі «пригальмовують» його розвиток, до тих, котрі раптово і непередбачувано його видозмінюють.

Соціальна реальність і дослідницька практика показують, що є підстава вважати, про появу нової реальності, соціального явища, котре має свій власний механізм виникнення, об'єктивні і суб'єктивні складові в системі інтеграційних чинників і умов. В ньому виражаються загальні передумови і локальні причини, які діють в кожному конкретному поєднанні обставин, місця і часу. Можна сказати, що сучасне суспільство, за виразом У. Бека, «цілком піднялося на поверх вище», внаслідок чого «проходить процес індивідуалізації і диверсифікації ситуацій і стилів життя, котрі підточують ієрархічну модель соціальних класів і прошарків [1, 112].

Соціальну напруженість слід віднести до такого типу явищ, котре не може розглядатися в лінійному причинно-наслідковому аспекті. Це – інтегральне поняття (типу ризик, щастя), що характеризує інтегральність багатьох складових. Вона є «суб'єктивною», оскільки є феноменом суспільної свідомості. З іншого боку, вона і «об'єктивна», оскільки є реально присутньою за певних

умов, є реакцією впливу об'єктивних факторів і реалізується в деструктивній поведінці масовості учасників соціальних взаємодій.

Як свідчить історичний досвід, соціальні проблеми, якими б гострими вони не були, далеко не завжди стають підґрунтям для її кульмінаційного загострення та виникнення соціального конфлікту (тим більше такого, який представляв би загрозу стійкому існуванню соціальної системи). Крім того, соціальна напруженість представляє набір суперечливих сутностей, котрі, маючи свій історичний розвиток, виявляються в житті у вигляді сукупності різних форм – від латентних до відкритого соціального конфлікту. Соціальні проблеми, як зазначає Є.Гіденс, повинні ще й мати певну суспільно-історичну форму [2, 583].

Незадоволеність соціальних потреб слід вважати необхідною, але не достатньою умовою виникнення соціального конфлікту. Факт, що в історії було немало періодів, коли люди жили у найбільших злиднях, проте не повставали на знак протесту. Як і емпіричні спостереження, так і здоровий глузд передбачають, що індивіди спроможні впродовж тривалого часу перебувати у напрузі, не вступаючи при цьому в конфлікт. Для прикладу, за останні 25 років ВВП України впало на третину (близько 35%), що у свою чергу вдарило по життєвому рівню населення. «Український парадокс» (хоча, мабуть, його можна назвати не тільки «українським») заключається у тому, що протестні настрої не завжди ведуть до реальних протестних акцій. До того ж, на думку експертів, наймогутнішими у нас завжди були акції не стільки за соціально-економічними мотивами, скільки за політичними [3]. Як показують події 2014—2016 рр., регіональні угруповання олігархії використовують подібні страхи в своїх цілях, переводячи протистояння в площину «периферія проти центру» або ж «російськомовні проти україномовних» [3]. Однак це питання соціальних технологій.

Опираючись у своїх положеннях на теорію депривації Дж. Дейвіс «генерував» принцип «напруженість через покращення». Протест і сама революція, на його думку, найімовірніше відбуваються з причини зростання і життєвого рівня, і водночас сподівань людей. Однак, через крах своїх сподівань люди схильні до протесту [2]. Вплив ідеалів прогресу на економічний розвиток, як правило стимулюють все більші сподівання, які, у випадку їхнього краху викликають протест. Це і відсутність життєвих перспектив, котрі попередньо відчувалися чи усвідомлювалися; рівень і характер задоволеності матеріальних (економічних), індивідуально-побутових умов життя, політико-громадянських потреб людей тощо [2].

Можна сказати, що соціальна напруженість обумовлена суперечностями в ціннісних орієнтаціях і соціальних установках індивідів соціальних систем, розривом між очікуваним і реалізованим неспокоєм, переживанням про завтрашній день. Але, щоб стати детермінантою соціального конфлікту, соціальні проблеми повинні отримати специфічну форму соціальних ризиків. Ризики насамперед базуються на страсі, усвідомленні втрати набутого рівня (перш за все матеріального, майнового та ін.), та втрати механізму його підтримки (доступ до ресурсів). В цьому аспекті велике значення має усвідомлення та формування сценарію «наслідок втраченого». Більшість широкомасштабних протестних акцій – «помаранчева революція», «революція гідності», майдан підприємців, «мовний» протест та інші соціально-економічного та суспільно-політичного характеру, були інтегровані саме на цих засадах.

Соціальна напруженість може певним чином зберігатися і накопичуватися всередині соціальної системи, викликаючи в ній такого роду зміни, які, німецький філософ–соціолог М.Швелер назвав озлобленням, суть якого він бачив у «самоотруєнні, згубній секреції тривалого безсилля» [4, 130]. Законсервована соціальна напруженість може викликати значні структурно-функціональні деформації у соціумі.

Причини виникнення цього феномену можуть бути найрізноманітнішими: від зовнішніх об'єктивних, до суб'єктивних – специфіки сприйняття їх кожним суб'єктом, різно-політичних, економіко-майнових, правових, соціокультурних та інше. Це і: реальні утиски інтересів, потреб і цінностей людей; неадекватне сприйняття змін, що відбуваються в суспільстві або окремих соціальних спільнотах; невірна або спотворена інформація про ті або інші (реальні або уявні) факти, події і т.д. У реальному житті чинники соціальної напруженості можуть і накладатися одна на одну або підмінятися (для прикладу, негативне ставлення до ринку та підприємництва у частини громадян певного кластеру країн СНД викликані були економічними труднощами, однак виявляються як ціннісні орієнтації). Крім того, поява або потенційне підвищення соціальної напруженості може штучно підмінюватися владою іншими чинниками. Зокрема, чимало експертів вважають, що сьогодні підвищення соціальної напруженості у нашій країні приглушено агресією Росії проти нас [3].

Доволі часто трапляється, що з моменту її виникнення різкі емоційні форми протесту змінювалися байдужістю, депресією. Вона, багато в чому має осередкову природу – виникнувши на одній з локальностей може легко розповсюдитися а всю систему. Ці її осередки мають динамічний характер: вони виникають і зникають; тривалість існування їх залежить від багатьох обставин стихійного або навмисного характеру, що говорить про її біфуркаційність. А один із її дослідників – Л.Едвардс акцентував на неможливості кількісного визначення критичного рівня соціального незадоволення і тривожності, які знаменують перехід до патологічного стану суспільства" [5, 101]. Кінцевий результат напруженості залежить і від характеру взаємодії багатьох детермінант (зокрема,

згідно теорії колективної поведінки Н.Смелзера) з попередніми подіями. Це дія структурних чинників, що сприяють колективним діям; структурна напруженість; посилення і розповсюдження узагальненого вірування; активізуючі чинники; мобілізація до дії; соціальний контроль [6, 163.], кожна з яких обмежує можливості дій на наступному етапі. Тому, є підстава вважати, що це соціальне явище в трансформаційному перехідному суспільстві потрібно розглядати системно.

З виходом в світ монографії В.Мітрохіна «Суть і критерії соціальної напруженості» [7,22], на думку фахівців напруженість як соціальне явище «стала» іманентною для соціуму. Життєва соціальна напруженість зумовлює потенціал самозбереження, потенціал розвитку і людини, і суспільства, що говорить про її певну усталеність [7,22]. Соціум, починаючи з рівня соціальних практик переживає це явище як стрес, адаптується, «освоює». Тому висновок такий: напруженість, в тих або інших формах і аспектах, супроводжує людей все життя. Л.Козер справедливо вказував, що у будь-якій структурі завжди є привід для конфліктної ситуації.

Сценарій взаємодії об'єктивних чинників і умов, та «сит» їх індивідуального сприйняття в діях суб'єктів завжди є різними. А відтак вивчення її потребує послідовно реалізованого ситуаційного підходу.

Вище викладені аргументи свідчать про складність та нелінійність цього явища. У цьому сенсі дана типовість співзвучна думці І.Валлерстайна, що «стріла часу» є не передбачуваною, оскільки ми постійно переживаємо біфуркації, наслідки яких завжди невизначені [8, 324]. Тому актуальним залишається проблема можливості передбачення цього складного, багаттовимірного явища та його наслідків (П.Штопка, зокрема, порівнює вивчення протесту та революцій з вивченням землетрусів [9]).

Всі ці суперечливі сторони та характеристики соціальної напруженості створюють підґрунтя для опису поведінки сучасного трансформуючого суспільства, на основі синергетичної термінології. Зокрема М.Ельчанінов, у цьому пізнавальному полі акцентує увагу на моментах накопичення соціальної напруженості, її критичних значеннях, незворотності та біфуркаційності. З цим знижується ступінь передбаченості поведінки соціальної системи, що у свою чергу ускладнює пошук відповідного дослідницького інструментарію [10].

В останні десятиліття зміст соціальної напруженості досліджувався і трактувався в соціологічній, соціально-психологічній, конфліктологічній і політичній науках в контексті явищ соціальної деінтеграції або відсутності солідарності взаємодіючих індивідів і груп, девіації (у відносинах стабільного суспільства), аномії (у відносинах нестабільного суспільства), втрати соціальної ідентичності, депривації і фрустрації стосовно основних потреб, та ін. [11]. Аналіз як вітчизняних так і закордонних (в т.ч. російських, країн СНД) соціологічних джерел показує, що в багатьох відомих працях відсутня чітка наукова експлікація самого поняття «соціальна напруженість». Тому, відсутність єдиного розуміння серед соціологів, політологів та економістів щодо категорії "соціальна напруженість" призвело до різних інтерпретацій цього поняття. Цей термін нерідко використовується в гранично широкому, скоріше публіцистичному, а не науковому значенні. Як справедливо відзначає С.Г.Марченко, наприклад багатьма російськими соціологами напруженість приймається як синкретичне, а не системне і змістоване і змістоване структуроване поняття, воно часто вживається на рівні інтуїтивних і напівінтуїтивних сенсів [12; 13, 67].

Це поняття в пострадянській соціології має декілька інтерпретацій: як "особливого", "специфічного" стану суспільних відносин (Н. Данакін, М.Муханова, І.Пірогов, В.Рукавішников); "відхилення подій, що відбуваються, від їх раціонального розвитку" (А. Кваша, С.Соловйов); "соціального феномена" (Е. Тучков), прояв політичної культури (Е.Баталов Є.Осіпов).

Не дивлячись на великий інтерес до феномена соціальної напруженості до теперішнього часу не існує цілісної інтегрованої теорії, що системно її описує. Але в різних джерелах можна спостерігати додавання власного, «самобутнього» сенсу визначенню «соціальної напруженості», залежно від контексту тієї або іншої наукової роботи і уяв кожного конкретного дослідника. Це:

- специфічний стан суспільних відносин, що заснований на незадоволених потребах індивідів і характеризує нестабільність соціальної системи (І.Пірогов) [14] ;
- відображення, що фіксується у свідомості індивідів об'єктивних характеристик дійсності, в негативних стійких і динамічних емоціях, відчуттях, уявленнях (М.Муханова) [15; 16] ;
- емоційний стан групи або суспільства в цілому (А.Дмитрієв) [17,108];
- масовий адаптаційний синдром, який відображає ступінь фізіологічної, психологічної і соціально-психологічної адаптації різних категорій населення до хронічної фрустрації, труднощів (А. Н. Сухов) [18, 243];
- фіксована характеристика станів значних груп населення, з яскраво вираженими деструктивними наслідками (А. К. Зайцев) [19, 32];
- наслідок незадоволеності основних соціальних потреб людини (П.Чорнобай) [20, 94-98];
- специфічна ситуація в регіональному соціумі, особливий стан масової свідомості та індивідуальної поведінки людей [21, 82];
- відповідний духовний стан індивідів і соціальних груп, їх незадоволеність існуючим становищем, відношення до того, що відбувається, і до інших індивідів та груп, характеристика-

індикатор кризового стану системи, про порушення балансу її структур і функцій (В.Рукавішников) [22, 6-18].

Соціологічні енциклопедичні словники інтерпретують соціальну напруженість як «емоційний стан в групі або в суспільстві в цілому [23], що характеризується порушеною внутрішньою рівновагою, тривогою, неспокоєм, схвильованістю [24]. Таким чином, поміж ученими досі немає домовленості про те, що ж, власне, вивчається чи має вивчатися, коли мова йде про соціальну напруженість, тим більше приймаючи до уваги різні парадигмальні напрямки.

Слід зазначити, що у західній соціології спостерігається, певною мірою, аналогічна ситуація. Сам термін "соціальна напруженість" ("social tension", "social strain") використовується вкрай рідко, у тому сенсі, що вкладаємо в нього ми. Дослідники замінюють його гранично широким поняттям "соціальний стрес" ("social stress"). Одним із наслідків такого заміщення є чітко простежуваний акцент в конструкції дослідницьких методик на вивчення впливу соціального середовища, на психічний стан і ментальне здоров'я ("mental health") людей. У західній соціології домінує традиція індивідуалізації напруженості при аналізі несприятливих соціальних ситуацій, навіть у контексті форматів політичних протестів.

Тут цей термін розуміється по-різному: як «розрив між очікуваним та реальним задоволенням потреб» (Дж. Бертон), [25, 87], як «невідповідність» між компонентами дій» (Н.Смелзер) [6, 163], як «опозиція» чи непорозуміння, котрі можуть виникнути на основі несумісності соціальних цінностей (Є.Дюркгейм, Р.Мертон, Т.Парсонс) [26, 34], через призму соціальних революцій, соціальних рухів і протестів (П. Сорокін, С. Хантінгтон, Е. Марш, Т. Гарр, Л. Кілліан), як «неспівпадання ініціатив» (цілей та стратегій міжгрупової поведінки) в структурі суспільства» (К. Райт) [27, 157], через призму колективної поведінки (Г. Лебон, З. Фрейд, Г. Блумер), як депривації (С. Стауффер, У. Руїнсіман, Т. Гарр), прояв політичної культури (С. Ліпсет, М. Доган), а також дослідження у руслі теорії «соціального стресу» (К. Анесхенсел, Р. Кесслер, Дж. МакЛеод) [28, 15-38; 29, 174-240]. У роботах Р. Дарендорфа, Р. Блумера, Дж.Г. Скотта, Р. Фуллера, Р. Майерса проблема її зводиться до вивчення соціального конфлікту. Більш сучасні погляди (однак ще не верифіковані підходи) залучають інтеракційні та постмодерністські інтерпретативні лінії у вивченні цієї проблематики. Загалом проглядається тенденція зсуву акценту з соціального на індивідуально-особовий рівень аналізу проблеми.

Ситуація, що описана вище, неминуче позначається і на масовій дослідницькій практиці. У описі ряду багатьох цих методик застосовується трактування "напруженості" в психологічному сенсі цього слова, як одного з компонентів і відмінних рис стресу, на рівні з такими характеристиками, як тривога, негативне самопочуття, гнів, страх та інше. Багато методик, що використовуються сьогодні в західній соціології для вимірювання соціальної напруженості, за задумом авторів націлені саме на вимірювання соціального благополуччя, якості життя і соціального самопочуття індивідів. Хоча і окремим стрижнем спостерігається формування нових бачень механізмів індикації протестів через ту саму призму інтеракційних та постмодерністських підходів.

Інший бік даної дослідницької проблеми – це методологія. Застосовування дослідниками методики і техніки вимірювання соціальної напруженості часто непереконливі з погляду їх адекватності вимірюваної соціальної змінної. Дослідницька практика показує, що і показники протестного потенціалу дуже суперечливі: дослідження свідчать про значну різницю між показниками можливості масових протестів і готовності брати участь у них. Іншими словами, рівень реальної участі населення в масових виступах значно нижчий рівня демонстративно заявлених намірів стосовно такої участі [30, 270], що чимось подібне до «парадоксу Лап'єра». Крім того, напруження є індивідуальним станом і під питанням стоїть можливість застосовуватися при поясненні колективних дій [19, 31]. Слід зважати на розвиток феноменів «суб'єктивного зубожіння», високого рівня деморалізованості населення [31] тощо.

Тому сукупність емпіричних індикаторів, що закладаються в методичний інструментарій, часто виявляється випадковим набором одиничних характеристик, що не відображають складної і комплексної її природи. Самі питання - індикатори доволі часто відбираються, як правило, інтуїтивно, без достатніх логічних обґрунтувань і спеціальної валідної перевірки. Дослідження (навіть і соціологічні), здійснюються на дуже строкатій методичній базі з використанням різних, інколи не співставних методик. А це не дає можливості коректного порівняння отримуваних результатів та універсалізації діагностичних оцінок.

Однак, головна проблема не тільки в цьому, а у використанні як домінанти статистичних методів вимірювання, що доволі широко набуло практичного застосування. Оцінюючи статистичні методи вимірювання соціальної напруженості в цілому, слід зазначити, що вони характеризуються суттєвими недоліками (безумовно, нічого упередженого відносно інституту (у широкому розумінні) статистики не йдеться). Основний недолік таких методик – це недооцінка людського чинника як внутрішньої детермінанти розвитку соціальних інститутів, та їх впливів на соціальні процеси. Можна поставити під сумнів валідність статистичних даних як джерела інформації психологічного походження. Як правило, рівень соціальної напруженості в суспільстві визначається значною мірою установками, намірами і емоційним станом людей, які не можуть бути адекватно відображені в якому-

небудь різновиді статистичних даних [32] Пізнавальні можливості цих методів сильно обмежені тим набором показників, які формуються органами статистики, в той час, як в опитуваннях населення можна використовувати будь-які емпіричні індикатори соціальної напруженості.

Дослідження, проведене на основі статистичних даних, завжди носить відлуння ретроспекції і не дозволяє отримати оперативну інформацію про актуальний рівень напруженості. Вони фіксують наслідки дій суб'єктів, котрі, певною мірою визначають чи діагностують крайні очевидні прояви соціальної напруженості, у форматі соціального конфлікту, а не зміни в оцінках, установки, рівня агресивності, недовіри тощо. Статистичні показники можуть бути використані тільки для оцінки напруженості в тих соціальних об'єктах, на базі яких вони отримані, що не дозволяє провести детальніший аналіз їх структурних елементів. Вони можуть бути "закритими" для дослідників органами влади, а відомості, що надаються чиновниками, можуть навмисно спотворюватися. І звичайно ж не за всіма об'єктами, що цікавлять соціолога, ведеться статистика, а тому не завжди може бути отримана потрібна інформація.

З іншого боку, навіть якщо статистика і володіє відповідними показниками, кількісна та якісна їх характеристика часто ставить під питання валідність і коректність їх застосування в аспекті якості і надійності соціологічної інформації. Наприклад у статистичному збірнику України [33] рівень соціальної напруженості, як складової частини соціального середовища, характеризують три десятки статистичних показників. І тут у соціологів напевно виникнуть питання. Отже, потрібно обережно ставитися до методик, що базуються виключно на аналізі статистичних даних.

Інші дослідники пропонують прогнозувати її рівень за допомогою методу експертних оцінок, котрий базується на припущеннях та інтуїції висококваліфікованих фахівців (експертів), обробці їх думок про можливий сценарій соціальної напруженості. З міркувань, значних матеріальних, організаційних та часових затрат віддається перевага цьому методу. Проте, тут існує певний ступінь суб'єктивності, нестабільності результатів, залежних, зокрема, від емоційного стану експерта і мотивуючих чинників, залежність експертизи від рівня компетенції експерта, його ціннісних орієнтацій, випадкових чинників.

І накінець важливим для нас є надання уваги технології масових опитувань – головного соціологічного інструменту. Незважаючи на велику кількість намагань вимірювати рівень СН і соціальний запит на такі вимірювання, їх інструментарій здебільшого має очевидні хиби. При складанні інструментарію взагалі не враховують відповідного досвіду емпіричних на теоретичних досліджень; часто-густо застосовується наспіх сконструйовані анкети, або некритично використані, більше/менше модифіковані зарубіжні методики, котрі вирізняються слабкою валідністю у наших сучасних реаліях.

На підставі аналізу відповідних наукових джерел, можна стверджувати, що соціальна напруженість має кілька відтінків виміру, в залежності від сформованої традиції її бачення та осмислення. На Заході ця «традиційність» формувалася через призму самопочуття суспільства, цілком «здорового» суспільства. У нас практика її вивчення (вже як традиційність) починалась і продовжує надалі формуватися через призму «нездорового», «хворого» суспільства – власне «напруженості» як сталої ознаки, яка характеризується постійною тривожністю, недовірою, агресивністю, страхом, апатією, фрустрацією тощо. Історично склалося так, що з повоєнних років майже всі європейські країни (суспільства) не відчували хронічних проблем у будь-якій сфері. І взаємовідносини його з інститутом держави зажди базувалися на довірливих взаєминах, хоч подекуди не завжди простих. Тому, відповідно і вивчення соціальної напруженості з вибудовою відповідної методології та інструментарію традиційно складалося за іншими принципами.

Підсумовуючи, можна констатувати, що на сьогоднішній день у більшості праць термін «соціальна напруженість» використовується без чіткого опрацювання, в максимально широкому, публіцистичному значенні. Вона часто-густо вживається на рівні інтуїтивних сенсів, як не системне і змістовно не структуроване поняття. Це доволі складне інтегроване поняття, котре вимагає системного дослідницького підходу для подальшого його осмислення, обслідування та виміру. Першими кроками дослідницького алгоритму передбачається теоретичний аналіз соціальної напруженості, концептуально-конструкційною визначеністю, з застосуванням чітких інтерпретативно-експлікаційних процедур, типології та класифікації виявлених чинників, характеристик, її складових, показників та індикаторів її виміру. Не можна сказати, що ці речі відсутні у відповідних соціологічних дослідницьких проектах, однак, завдання створення уніфікованої методики виміру соціальної напруженості з «поправкою» на внесення її до об'єкту моніторингових досліджень вимагає внесення саме такої дослідницької політики та можливого дизайну.

Література:

1. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / Пер. с нем. В. Седельника, Н.Федоровой. - М.: Прогресс-Традиция, 2000. - 383 с. - Пер. изд.: Beck U. Risikogesellschaft. - Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986. с. 112.

2. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іваненко.- К.: Основи, 1999. - 726 с.
3. Рост социальной напряженности в Украине приглушает агрессия РФ — эксперты». <http://укроп.org>.
4. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: Пер. с фр.-М.: Политиздат, 1990. - 415 с. ISBN 5-250-01279-5.
5. Едвардс Л. Естественная история революции // Социол. журнал. - 2005. - № 1. -С. 101-131.
6. Smelser N. Theory of Collective Behavior.-N.Y.: Free Press, 1962.- 237p.
7. Митрохин В.И. Сущность и критерии социальной напряженности. М.: Российская государственная Академия труда и занятости. Минтруда России, 2000.-160 с.
8. Валлерстайн Й. Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. - М.: Логос, 2003. - 368 с.
9. Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. под ред. В.А. Ядова.-М.: Аспект Пресе, 1996. - 416с.
- 10.Ельчанинов М. С. Российская трансформация с точки зрения социальной синергетики // Социологические исследования, 2003. № 8. С.21-30.
- 11.Грин Б. Измерение установки // Математические методы в современной буржуазной социологии. М.: Прогресс, 1966. - С. 227-270.
- 12.Янин С.В. Комплексный анализ феномена социальной напряженности в Российских Вооруженных силах: Дис. .канд. социол. наук.- М, 1993.- 204 с.
- 13.Ларченко С.Г. Социальная напряженность в общественном развитии // Гуманит. науки в Сибири. - Новосибирск. - 1998. - № 7. - С. 67-70.
- 14.Пирогов И. В. Социальная напряженность: теория, методология и методы измерения: автореф. дис. канд. социолог, наук. М., 2002.
- 15.Муханова М. Н. Социальная напряженность в Калмыцкой АССР // Социол. исслед. 1991. N 7.
- 16.Муханова, М.Н. Социальная напряженность: региональный аспект [Текст]: автореф. дис. ... канд. социолог. наук / М.Н. Муханова. - М., 1995. - 13 с
- 17.Дмитриев А.В. Конфликтология: Учебное пособие. / А.В. Дмитриев - М.: Гардарики, 2000. 320с.
- 18.Сухов А.Н. Социальная психология: Учебное пособие для студ. высших учебн. заведений /А.Н. Сухов, А. А. Бодаaleb и др. / Под ред. А.Н. Сухова. - М.: Академия, 2001. 600с.
- 19.Зайцев А.К. Социальный конфликт. - М.: Асасіetіa, 2000. - 464 с.
- 20.Чернобай П.Ф. Социальная напряженность // Социс. 1992. № 7. С. 94-98.
- 21.Юридическая конфликтология. / Бойков А.Д. и [др.] под ред. Кудрявцева В.Н. - М.,: ИГиП РАН, 1995. - 316с.
- 22.Рукавишников В.О. Социальная напряженность // Диалог.- 1990.- №3.-С.6-18.
- 23.Словарь конфликтолога // <http://www.вокабула.рф/словари/словарь-конфликтолога>
- 24.Социологический словарь // <http://www.onlinedics.ru/slovar/soc/n/naprijazhenie.html>.
- 25.Burton J. Conflict: Humun Needs Theory. - N. Y.: St. Martin s Press, 1990. -162 p.
- 26.Парсонс Т. Теория коллективного поведения. - М.: Наука, 1972. - 327 с.
- 27.Wright Q. The Escalation of Conflicts. - Basingstoke: Macmillan Press, 1953.- 184 p.
- 28.Aneshensel C.S. Social Stress: theory and research // Annual Review of Sociology. -1992. - Vol. 18. - №1,- P. 15-38.
- 29.Kessler R.C., McLeod J.D. Social support and mental health in community samples // Social Support and Health / Ed. by S. Cohen, S.L Syme. - Orlando Fla: AcademicVress, 1985. - P. 174-240.
- 30.Добренков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. - Т.УІ: Социальные деформации. - М.: ИНФРА-М, 2005. - 1074 с.
- 31.Головаха Є.І., Паніна Н.В. Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування // Українське суспільство: десять років незалежності (соціол.моніторинг та коментар науковців) / За ред д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. - 662 с. - С. 188-200.
- 32.Баранова Г. В. Анализ и прогнозирование социальной напряженности в регионах Российской Федерации // Труд и социальные отношения. 2007. N 5. С.112-118.
- 33.Соціальні індикатори рівня життя населення. Статистичний збірник. К.: Державний комітет статистики України, 2010.- 203 с.

ОСВІТНІЙ АУДИТ ЯК ЗАСІБ ДІАГНОСТИКИ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ МІСТА ЧЕРНІГОВА

Шпіц-Чечота І. А.

аспірантка НПУ ім. М. П. Драгоманова, м. Київ

У статті розглянуто основні положення застосування освітнього аудиту як засобу діагностики ВНЗ у місті Чернігові. Представлені результати щодо якості показників надання освітніх послуг.

В статье рассмотрены основные положения применения образовательного аудита как средства диагностики ВУЗОВ в городе Чернигове. Представлены результаты относительно качества образовательный услуг.

The article describes the main provisions of the use of the educational audit as a means of diagnosis of the universities in the city of Chernihiv. Presents the results regarding quality indicators of educational services.

Ключові слова: засіб діагностики, освітні послуги, якість освіти, освітній аудит.

Постановка проблеми. Сучасна вища освіта втратила характер елітного навчання і стала масовою, вища освіта перетворилася з певного привілею на соціальний стандарт [41]. Спостерігається бурхливе зростання кількості університетів і студентів, яке почалося відразу після Другої світової війни і продовжується сьогодні. Вища освіта демонструє не тільки неабиякий екстенсивний розвиток (світовий ринок освітніх послуг оцінюється приблизно в 3 трлн. дол. щорічно), але й радикально трансформує зміст і форми свого функціонування. Все це потребує глибоко наукового осмислення, в тому числі за допомогою соціологічних підходів і методів [3, с. 32].

У 80 роках минулого сторіччя за умов реформування системи освіти стало необхідним дослідити якість надання освітніх послуг за допомогою опитування викладачів і студентів, однак з'ясувалось, що запропоновані анкети не надали необхідної інформації, а їх показники були направлені на роботу в середині колективу – викладач-студент.

Для успішного виконання університетами своєї місії, необхідно провести ретельний критичний аудит своїх навчальних практик, чітко і відверто визначити принципи завдання і намітити шляхи і напрямки трансформування навчального процесу відповідно до нових проблем, обставин і можливостей.

Стратегічний напрям перебудови традиційної університетської парадигми - це відпрацювання викладацьких моделей, які навчають студентів самостійно здобувати необхідні знання, розвивають їх вищі креативні якості та здібності. Зрозуміло, що це потребує пильної уваги соціологів і пошуку відповідних методик дослідження цих складних процесів. Важливим викликом для університетів, навчальний процес яких традиційно був орієнтований на локальні та національні проблеми, стає необхідність враховувати особливості та тенденції глобального простору майбутньої професійної та соціальної активності випускників [3].

Тобто звернення до перевірки якості надання освітніх послуг ВНЗ почало цікавити науковців ще більше 30 років назад, але спроби зробити такий крок в нашій державі ніхто не наважився до тепер.

В усі часи розвитку суспільства, починаючи з моменту виникнення освітніх процесів, якість надання освітніх послуг цікавила як тих хто їх надає так і тих хто отримує кінцевий продукт (знання) освітнього впливу, особливо в часи економічних, ринкових відносин в усіх галузях суспільного розвитку.

Починаючи з давніх часів вищі чини намагались інспектувати та контролювати діяльність всіх навчальних закладів. Так, у 1869 році була заснована посада «Інспектор народних училищ», вони здійснювали контроль за міністерськими школами, парафіяльними, міськими, повітовими, вищими початковими народними училищами та нагляд за постановкою навчальної та виховної роботи, напрямком викладання в них і за політичною благонадійністю професорсько-викладацького складу, займалися підбором вчителів [82].

В місті Чернігові здійснювала свою роботу Чернігівська окружна інспектура народної освіти окружного виконавчого комітету Ради робочих, селян і червоноармійських депутатів (окр. ІНО), діяльність якої була направлена на «...претворяла в життя заходи, спрямовані на ліквідацію неписьменності серед дорослого населення, боротьбу з дитячою безпризорністю і безнадзорністю, займалася підготовкою та перепідготовкою кадрів, розробляла нормативно-методичні посібники» [33, с. 2-3].

Сучасні кроки по модернізації всього освітнього процесу вимагають підвищення якості освітнього потенціалу та відповідальності за надання якісної освіти. Тому як, якість кожного із ВНЗ ставлять країну на престижний рівень освітньої системи не тільки в середині держави і в освітньому просторі країн.

У зв'язку з цим увага акцентується на підвищенні якості надання освітніх послуг та поширюються шляхи діагностики ВНЗ. Якісна освіта має відповідати всім вимогам освітнього процесу (рис 3.2.1).

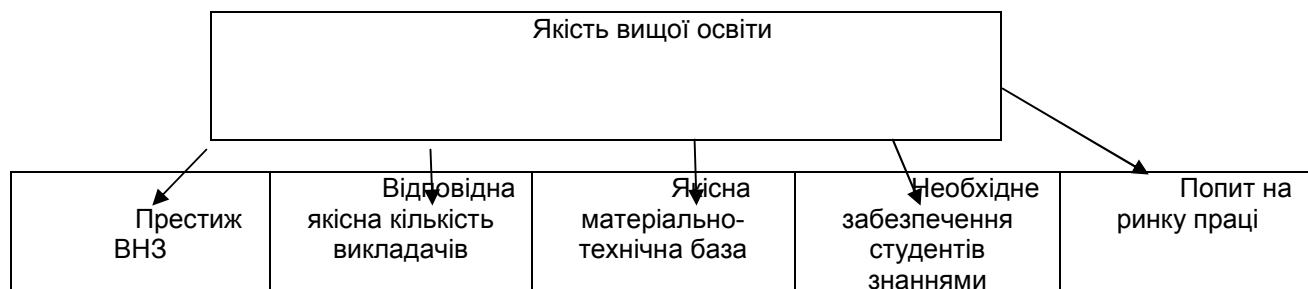

Рис. 3.2.1. Необхідні складові якісного освітнього процесу

Сучасні встановлені стандарти відповідності освітніх процесів, не мають можливостей підвищити рівень теперішньої системи освіти, оскільки їх показники якості застарілі і мають на меті надання освітніх послуг шляхом підтримки діалогу «викладач - студент».

Необхідність у саморозвитку студентства не вбачалось і тому мало зверталось уваги на самостійну якісну роботу молоді. Тому, по-перше - потрібно змінити ставлення суспільства до якості надання освітніх послуг, більше надавати можливостей у практичній діяльності студентської молоді; по-друге – створити на рівні держави та закріпити у правотворчих документах такі умови надання освітніх послуг які б відповідали сучасному ринку послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження якості освіти у науковому осмисленні вивчається багатьма науковцями різних галузей знань: П. Бурдьє, Г. Зіммеля і П. Сорокіна. Своє бачення висловлювали вчені-сучасники: В. Горбов, Н. Коваліско, О. Міхеева, Н. Рибка, О. Третьякова, О. Філіпов, Л.Чернявська та ін. Серед провідних науковців дослідження соціального освітнього аудиту, не можливо не звернути увагу на роботи О. Мазурика.

Метою статті є дослідити якість освіти та освітніх послуг в м. Чернігові за допомогою освітнього аудиту.

Виклад основного матеріалу. Освітня галузь знаходиться на етапи своєї інтеграції, вдосконалення; перехід до вимог Болонської декларації, в більшому обсязі, та наближення до вимог ринку послуг та якісної європейської освіти.

Якість змісту освіти перебуває на стадії «потрібно зробити краще, ніж було», але кроки по вдосконаленню мають бути чіткими та відповідати вимогам сучасної освіти.

Ми маємо можливість провести дослідження ВНЗ у місті Чернігів та зробити характеристику щодо якості надання освітніх послуг та умов забезпечення освітнього процесу, шляхом анкетування серед студентів і викладачів та представити висновки, що необхідно зробити для підвищення якості української освіти.

Основним моментом при здійсненні дослідження було проведено опитання студентської молоді, котрі навчались на 4-5 курсах ВНЗ та їх викладачів, засобом проведення анонімного анкетування.

Особливого значення набуває показник якості освітньої сфери, тому як ми маємо тільки два державні навчальні заклади 3-4 рівня акредитації, а отже конкурентність має місце.

Проблема якості освітніх послуг займає місце серед дискусійних питань розвитку держави, тому маємо можливість розглянути відповіді респондентів щодо якості функціонування освітньої системи очима самих здобувачів (студентської молоді) знань та тенденції по відношенню до якості отримання ними освітніх послуг.

Користуючись математичними методами знаходимо середній відсоток, враховуючи відповіді студентів, по окремому блоку питань.

Для розрахунку виводимо середній показник у %, застосовуючи формулу пошуку середньоарифметичного.

$$X = S (a\%...)/n, \text{ де}$$

X – середнє значення;

S – сума відсотків по всіх кафедрах одного із міст;

a – кількість показників у %;

n – кількість кафедр.

Молоді був представлений перелік питань де вони визначали чи влаштовує їх в процесі навчання наступні елементи освіти, а також наскільки важливий кожен при підготовці як фахівця.

Розглянемо блок питань щодо відношення, студентської молоді до змісту навчального процесу, чи якісно, на думку студентів, забезпечується навчання в їх навчальному закладі, чи відповідає вимогам зміст навчального процесу для їх професійної підготовки.

Таблиця 3.2.6

«Чи влаштовує або не влаштовує Вас зміст навчального процесу і наскільки ці елементи важливі для професійної підготовки (у %, м. Чернігів)»

Елемент освітнього процесу	Влаштовує/ швидше влаштовує	Скоріше не влаштовує/по вністю не влаштовує	Важливо	Не важливо
Зміст навчального процесу				
Зміст навчальних предметів	62,5	37,5	98,6	1,4
Методи проведення навчальних занять	67,7	32,2	98,6	1,4
Зміст практичних занять	62,5	37,5	97,6	2,8
Забезпечення теоретичної та практичної підготовки	62,5	37,5	95,9	4,2
Організація науково-дослідної роботи студентів	57,5	42,4	91,2	8,8

Отже, як бачимо, показники якісного забезпечення навчального процесу в м. Чернігові свідчать, що більшість респондентів влаштовують елементи освітнього процесу на рівні 65%.

Але враховуючи, що це один із основних показників діяльності навчального закладу, можна сказати, що рівень не достатньо високий.

Особливо слід приділяти увагу підвищенню якості організації науково-дослідної роботи, т. я. відсоток «влаштовує – не влаштовує» знаходяться майже на середині. Досить позитивними є дані щодо важливості всіх елементів освітнього процесу (91,2 – 98,6%) (табл. 3.2.6).

Будь-яка сфера діяльності вимагає досконалого забезпечення необхідними ресурсами. Одним із важливих питань сучасної науки залишається розвиток та удосконалення матеріально-технічної бази ВНЗ, доступ до якісного навчального процесу за допомогою методичного забезпечення.

Розглянемо детальніше пропозиції ВНЗ щодо якісного забезпечення навчального процесу.

Для більшості студентів даний елемент освітнього процесу є важливим для отримання освіти, але існування показників, що не відповідають вимогам респондентів, тягне якість освітніх послуг на крок назад.

«Чи влаштовує або не влаштовує Вас забезпечення навчального процесу і наскільки ці елементи важливі для професійної підготовки (у %, м. Чернігів)»

Елемент освітнього процесу	Влаштовує/ швидше влаштовує	Скоріше не влаштовує/ повністю не влаштовує	Важливо	Не важливо
Забезпечення навчального процесу				
Інформування про навчальні, наукові і поза навчальні заходи	70,8	29,1	94,3	5,6
Доступ до комп'ютерної техніки та мережі Інтернет	37,9	62,1	93,6	6,3
Оснащеність й укомплектованість бібліотеки	56,2	43,8	96,5	3,5
Зручність навчальних аудиторій	66,7	33,3	97,2	2,8
Зручність розкладу занять	42,1	50,8	95,9	4,2
Доступ для роботи з викладачами	83,5	16,1	93,5	7,5
Методичне забезпечення (підручники, навчальні посібники, навчальні програми)	49,2	50,9	90,1	9,9
Консультативне забезпечення (надання допомоги у вирішенні професійних і особистісних питань)	77,5	22,5	97,2	2,8
Допомога в організації самостійної роботи	72,6	27,4	92,6	7,3

Забезпечення навчального процесу в Чернігові (табл. 3.2.10) свідчить про середній рівень забезпечення. Привертає увагу елемент «доступ до комп'ютерної техніки та мережі Інтернет», коли невдоволення має 62,1%, також забезпечення бібліотек – 43,8%, розклад занять – 50,8% , методичне забезпечення – 50,9%, при тому коли більшість студентів вважають їх важливими для якісного освітнього процесу.

З отриманих даних, стає зрозумілим, що студенти в процесі навчання прагнуть отримувати освіту, виходячи із можливостей навчального закладу, де більшість із них відзначає їх як «важливо», т. я. бажання мати якісні освітні послуги передбачає наявність всіх вищевказаних складових.

Не залишає уваги показник, отримавши найнижчу оцінку, задоволеності учбовим процесом – «Доступ до комп'ютерної техніки та мережі Інтернет», більшість серед опитаних респондентів не задоволені у забезпеченні, що іноді викликає непорозуміння з боку оточуючих, як дана проблема може існувати в XXI ст.

Не можливо пройти осторонь таких питань як оснащеність й укомплектованість бібліотеки, методичне забезпечення (підручники, навчальні посібники, навчальні програми), допомога в організації самостійної роботи. Досить вагомий відсоток респондентів не задоволені наданими умовами.

Той факт, що елемент навчального процесу «Доступ для роботи з викладачами» отримав найбільший відсоток визначає високий рівень прагнення отримувати знання. Одними із високих показників невдоволеності студентів є розклад занять.

Перш за все це може бути пов'язано із тим, що дослідження проводилось серед старших курсів, де переважна більшість молоді намагається знайти роботу або вже працює.

Освіта не можлива без якісного забезпечення освітнього процесу, який може бути зведений на найнижчі показники при відсутності якісних освітніх послуг з боку керівництва та професорсько-викладацького складу, тому наступним елементом, що має забезпечити високий рейтинг освітніх послуг є «Зміст освітніх послуг», які надаються безпосередньо в навчальному закладі.

Таблиця 3.2.14

Влаштовує або не влаштовує Вас забезпечення навчального процесу і наскільки ці елементи важливі для професійної підготовки (у %, м. Чернігів)»

Елемент освітнього процесу	Влаштовує/ швидше влаштовує	Скоріше влаштовує/ повністю влаштовує	не не	Важливо	Не важливо
Зміст освітніх послуг					
Наявні спеціальності та спеціалізації	85,6	14,4	95,0	9,9	
Наявні на факультеті форми навчання (денна, заочна)	89,8	10,1	97,2	2,8	
Перелік дисциплін, що вивчаються	78,5	21,4	96,5	3,5	
Розподіл годин між дисциплінами, що читаються	64,2	35,8	98,6	1,4	
Розподіл годин між формами проведення занять (лекції, семінари, практичні заняття)	68,0	32,0	98,6	1,4	
Зміст лекцій	76,2	23,8	97,9	2,1	
Форми (методи) проведення лекцій	79,2	20,7	95,7	4,2	
Зміст семінарських занять	80,3	19,6	98,6	1,4	
Форми (методи) проведення семінарських занять	77,5	22,5	97,9	2,1	
Зміст практичних занять	78,9	21,0	98,6	1,4	
Форми (методи) проведення практичних занять	73,0	27,0	96,5	3,5	
Додаткові заняття з предметів	62,8	37,2	80,0	20,0	
Форми поточного і проміжного контролю знань студентів					
Форми контролю знань на заліках	74,3	25,7	92,6	7,3	
Форми контролю знань на заліках	74,0	26,0	93,3	6,6	
Форми контролю знань на іспитах	75,4	24,6	94,7	5,3	
Наукова ерудиція (знання предмета що викладається)	83,1	16,8	94,0	6,0	
Методична підготовленість (вміння викладати)	79,6	20,3	97,3	2,1	

Уміння спілкуватись зі студентами	79,6	20,3	88,1	11,9
Вміння зацікавити викладанням предмета	78,3	21,7	97,2	2,8

В м. Чернігові, студенти відзначають низький рівень отримання знань за допомогою наданих в аудиторії лекційних занять - 76,2%, зміст семінарських занять – 80,3%, зміст практичних занять – 78,9%, та хотіли збільшити час для більшої підготовки між проведенням лекцій та семінарських занять – 32,0% і між дисциплінами, що читаються – 35,8%, вважаючи всі освітні послуги важливими для реалізації своєї мети в професійній підготовці.

Література:

1. Іщенко А. Ю. Глобальні тенденції і проблеми розвитку освіти: наслідки для України [Електронний ресурс] / А. Іщенко. – Режим доступу: www.euroosvita.net/index.php/?category=1&id=3288
2. Бакиров В.С. Сучасна вища освіта як предмет соціологічної рефлексії / В.С. Бакиров // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2009. – №881. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Вип. 24. – С. 252.
3. Бакиров В.С. Высшее образование Украины: специфика, проблемы, перспективы / В.С. Бакиров // Об образовании. Евразийское пространство. К 20-летию Евразийской ассоциации университетов; ред. В.А. Садовничий. – М.: МАКС Пресс, 2009. – С.41-59
4. Национальный исторический музей Белоруссии, Фонд учреждений научных, культурно-просветительных и народного образования. [Назва з екрану], Режим доступу : [niab.by>an_fondi_nauk/uchebi](http://niab.by/an_fondi_nauk/uchebi).
5. Державний архів чернігівської області. – Ф. Р - 128. – Оп. 1. – Спр. 39.

УДК 07: [327.88](470:477)

ВИТОКИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ

Валюшко І. О.

Аспірантка Дипломатичної академії України при МЗС України

У статті розкривається питання першопричин агресивної інформаційної політики Російської Федерації проти України. Звертається увага на деякі історичні передумови інформаційного протистояння Росії та України. Описано основні інструменти і методи ведення інформаційної боротьби з боку Російської Федерації, визначені основні психоінформаційні маніпулятивні технології, які використовуються з метою формування тих чи інших ментальних установок, серед як серед власного населення так і українського. Звертається увага до питання діяльності російських каналів супутникового мовлення, радіомовлення, трансляції російської кінопродукції, передач зі своєю викривленою ідеологією, спрямованої на підриг європейських цінностей і нагнітання міжетнічної ворожості, у тому числі маніпулювання мовними, релігійними, економічними питаннями. Стаття також актуалізує питання використання Кремлем «м'якої сили», для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей. Вказано на основні слабкі сторони України в контексті російських інформаційних впливів, а також окреслено шляхи їх подолання.

В статье раскрывается вопрос первопричин агрессивной информационной политики Российской Федерации против Украины. Обращается внимание на некоторые исторические предпосылки информационного противостояния России и Украины. Описаны основные инструменты и методы ведения информационной борьбы со стороны Российской Федерации, определены основные психоинформационные манипулятивные технологии, используемые с целью формирования тех или иных ментальных установок среди населения как собственного так и украинского. Обращается внимание к проблеме деятельности российских каналов спутникового вещания, радиовещания, трансляции российской кинопродукции, передач со своей искривленной идеологией, направленной на подрыв европейских ценностей и нагнетания межэтнической враждебности, в том числе манипулирования языковыми, религиозными, экономическими вопросами. Статья также актуализирует вопросы использования Кремлем «мягкой силы», для достижения своих внешнеполитических целей. Указано на основные слабые стороны Украины в контексте российских информационных воздействий, а также немечены пути их преодоления.

The article reveals the issue of root causes of aggressive information policy of Russian Federation against Ukraine. Attention is drawn to some historical background of information confrontation between Russia and Ukraine. It is describes the main tools and methods of Russians information warfare and the basic psychoinformation manipulative techniques used in order to create mental attitudes among the both own and Ukrainian society. Great attention is paid to the activities of the Russian channels of satellite broadcasting as well as broadcasting of Russian film production, TV shows with its twisted ideologies aimed to undermining European values and escalate of ethnic hostility, including the manipulation of linguistic, religious, economic issues. The article updates the issue of using «soft power» by Kremlin to achieve its foreign policy goals. Also, it is indicated the main weaknesses of Ukraine in the context of Russians information impacts, as well as the main ways to overcome them.

Ключові слова: інформаційна війна, пропаганда, інформаційний простір, інформаційна агресія, інформаційна безпека.

Постановка наукової проблеми та її значення. Нині стає очевидним, що багатьом сучасним війнам передували інформаційні. Україна, на жаль, не стала винятком у політичних маніпулюваннях з боку РФ за допомогою інформації. Війна на теренах нашої держави розпочалася задовго до відкритого військового конфлікту. Ще від початків незалежності України російські канали супутникового мовлення, радіомовлення транслювали передачі, кінопродукцію із своєю викривленою ідеологією, спрямованою на підриг європейських цінностей та нагнітання міжетнічної ворожості, у тому числі маніпулювання мовними, релігійними, економічними питаннями. Нині латентна форма війни

за допомогою інформації переросла у відкритий збройний конфлікт. Український інформаційний простір виявився досить вразливим до російської інформаційної агресії. Причиною цього стала недостатня увага з боку вищого керівництва до побудови комплексного механізму державної інформаційної безпеки. Важко повірити, що ця проблема не була поміченою, оскільки можемо констатувати наявність аналітичних записок фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, Центра Разумкова тощо, які застерігали про стан суспільної думки та настрої на Сході України, про тотальний вплив на свідомість цього регіону російських медіа, про засилля російських каналів. Проте відповідна й адекватна реакція цим викликам з боку державних мужів не настала. Виходячи з цього, перед Україною стоїть важливе завдання аналізу допущених помилок та їх врахування у подальшому формуванні національної інформаційної безпеки.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Із загостренням політичної ситуації в Україні та очевидністю провідної ролі у цьому інформаційного фактору, можна констатувати збільшення вітчизняних публікацій присвячених методам ведення інформаційної війни. Зокрема варто відзначити праці П. Шевчука, Н. Еляшевської, Ю. Горбаня, де звертається основна увага на інформаційно-психологічну, пропагандистську складову російсько-українського конфлікту. Проблема формування мілітаристського суспільства присвячена публікація П. Сацького. Про особливості використання Росією механізмів публічної дипломатії з метою маніпулювання пишуть В. Чорний, О. Тотовицька. Узагальнення існуючих робіт уможливорює поглиблення знань щодо окресленої теми, та виявити основні шляхи її подолання.

Мета і завдання статті.

Метою статті є дослідити витoki інформаційної агресії Росії по відношенню до України. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: розглянути історичні чинники інформаційної агресії РФ; виявити основні засоби та методи, якими користується Росія у веденні інформаційної війни; визначити основні шляхи подолання кризової інформаційної ситуації в Україні.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження.

Вихід України з-під традиційної вертикальної інформаційної залежності, з-під ідеологічного контролю Росії співпали з економічними, політичними та іншими проблемами, характерними для завершального етапу формування індустріального суспільства. Ці фактори в сукупності посилювали поляризацію сторін і завершилися проявом їх багатоаспектного міждержавного конфлікту, в якому самостійне значення посіла інформаційній війні.

У той самий час суверенна Україна, опановуючи хоч і не найпередовіші інформаційні технології, встигла вибудувати власний інформаційний простір, відмінний від російського, і це спричинило суперечність, що поступово набула характеристик інформаційного протистояння, а потім переросла в реальну інформаційну війну. Слід зазначити, що вихід України з-під ідеологічного контролю Росії та вивільнення від традиційної вертикальної інформаційної залежності відбувалися на тлі економічних, політичних та інших проблем, характерних для завершального етапу індустріального суспільства [5; с. 15]. Як відомо, СРСР був максимально централізованим, унітарним і тоталітарним державним утворенням, де усі рішення ухвалювалися і спускалися з Москви. Генрі Кіссінджер у інтерв'ю для Вашингтон Пост сказав «... для Росії, Україна ніколи не була закордоном». [10]

Росія ще з 60-х рр. 20 ст. започаткувала розробки психотропної зброї та технологій інформаційного впливу, які пройшли успішну апробацію на населенні багатьох територій колишнього Радянського союзу.

Вчений Тімоті Л. Томас, який досліджує Росію визначив, що насправді відрізняє концептуальне розуміння інформаційної операції з культурної, ідеологічної, історичної, наукової та філософської точок зору. Різні призми логіки можуть запропонувати абсолютно різні висновки про наміри тієї чи іншої інформаційної операції, цілей, летальності або посягання на суверенітет і ця логіка може привести до нових методів, щоб атакувати цілі абсолютно нетрадиційним шляхом. [11]

Науковець П. Шевчук основними напрямками та способами маніпулятивних психоінформаційних технологій РФ відносно України вважає такі:

- поступове пониження міжнародного іміджу України з метою послаблення її геополітичного значення;
- відповідне дозування та спотворення інформації з метою дестабілізації ситуації та впровадження власної політики «керованого хаосу»;
- формування стереотипу меншовартості та вторинності українців, а також відповідне руйнування почуття нації та народу;
- домінування російської мови, культури та традицій для утвердження самоіндефікації при одночасному витісненні української мови та культури [8].

Так російські медіа створили і поширили потрібні їм, негативні стереотипи про Україну. Простеживши риторику деяких російських каналів, можна чітко виокремити такі інформаційні посили як: Крим – це Росія; української мови та культури не існує, це придаток Росії; Євромайдан – це агресивна акція проти Росії; українська армія розстрілює мирне населення на Сход. Всю Західну

Україну називали бандерівцями, ототожнюючи їх із вбивцями, жорстокими людьми, фашистами, яких потрібно боятися.

Разом з тим, суспільство держави, котра здійснює експансію, має щиро вірити у правильність своєї ідеології, жити заради неї та її втілення. На рубежі XX – XXI ст. суспільство Росії виявило готовність нав'язувати свою волю суспільствам інших держав, схвалюючи агресивні дії своєї влади, вбачаючи в ідеологічній і військовій експансії і демонстрації культурної зверхності над іншими суспільствами правильний шлях розвитку власної держави. [4]. Якщо згадати методи і дії більшовиків ще на початку XX ст., то саме пропаганда і терор допомогли їм отримати контроль над умами населення. Щоб забезпечити собі закріплення в Україні вони навіть пішли на компроміс із українськими лівими силами та започаткували політику українізації у 1920 р. Проте, це був тільки тактичний крок, який не відповідав стратегічним планам комуністичної партії. Фактично у 1938 р. з появою Постанови Раднаркому УСРР про обов'язкове викладання російської мови в усіх неросійських школах політика українізації була офіційно завершена. Почався процес русифікації, чому сприяла і Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про ліквідацію національних адміністративно-територіальних утворень тощо.

Як відомо, українська мова вважається однією із найстаріших у Європі, однак, протягом усієї історії у складі Російської імперії зазнавала утисків. Різними циркулярами, указами, законами офіційно забороняли чи відміняли українську мову 134 рази [3], починаючи з царських до брежнєвських часів. Тому, як бачимо посягання на українську мову здійснювалися із перманентною періодичністю, що не могло позначитись у свідомості українців.

Слід зазначити, що у виступах та діях російської політичної еліти доволі часто можна було простежити посилення імперської риторики. У російському суспільстві переважає мілітаристсько-імперська свідомість як наслідок дії пропагандистської машини Кремля.

До організаційних відмінностей ІВ Російської Федерації слід віднести те, що практично весь інформаційний простір РФ контролюється одним центром ухвалення рішень [1], за принципом пропагандистської концепції Геббельса. Крім того, Росія давно готувалася до інформаційної війни, долучивши до її розробки та ведення всі наявні організаційні, лобістські та фінансові ресурси [1].

Щодо реалізації ідеології Кремля на практиці, то найвпливовішим інструментом формування «правильного» з точки зору агресора мислення є медіа. Росія дуже вміло пропагує ідеї свого месіанства та спекулює релігійними категоріями як серед свого населення, так і за кордоном. Ідеї «Русского мира» та загальноросійський рух «За державність та духовне відродження Святої Русі» активно пропагуються в середині держави та на теренах СНД.

Концепція третьої інформаційної війни добре опрацьована та обґрунтована теоретиками «русского мира», такими як Дугін, Холмогоров тощо. В її основі – геополітична травма у наслідок розвалу СРСР, що розглядається як перемога США інформаційними методами [9].

Проаналізувавши дії Москви на міжнародній арені, можна зробити висновок, що велика ставка на досягнення зовнішньополітичних цілей відводиться так званій «м'якій силі». В.Путін охарактеризував «м'яку силу» як комплекс інструментів та методів досягнення мети без застосування зброї, а за рахунок інформаційних важелів впливу. Так, станом на 2013 рік у 77 країнах світу діяло 59 російських центрів науки та культури. З 2005 року для реалізації завдань зовнішньої політики почав роботу Russia Today – перший російський цілодобовий інформаційний канал зарубіжного мовлення. Основним його завданням було відображати російську позицію по основних питаннях зовнішньої політики. Канал доступний понад 644 мільйонам осіб у 100 країнах світу. Також РФ збільшила квоти для навчання іноземних громадян, яких на 2016 рік налічувалося до 20 тис., тоді як у 2014 було 15 тис. [7].

У неоголошеній війні проти України Росія активно застосовує методи інформаційно-психологічної війни, прагнучи зруйнувати моральний стан військовослужбовців та цивільного населення нашої держави [3].

Можна виокремити такі основні методи інформаційної агресії проти України: 1) дезінформування та маніпулювання; 2) пропаганда; 3) диверсифікація громадської думки; 4) психологічний та психотропний тиск; 5) поширення чуток. Дезінформування та маніпулювання інформацією – метод, який передбачає обман чи введення об'єкта спрямувань в оману щодо справжності намірів для спонукання його до запрограмованих суб'єктом дій [1].

Слід звернути особливу увагу на певні регіональні відмінності населення України. Як вказує у своїй статті П. Шевчук, частина населення виходить з ціннісних традицій, етноцентризму й монолінгвізму, тоді як інша частина надалі експлуатує настрої залишкової радянськості з акцентами на державний патерналізм. Ця тенденція корелюється із західними та південно-східними територіями України. Як наслідок, ідеологічне маніпулювання Москви найбільший вплив мало саме на сході України [8].

Проте, у даний час Україні слід побачити у війні не лише загрозу. Як зазначає Я. Грицак війна це також шанс для побудови нової України – проведення радикальних реформ заради модернізації держави у всіх сферах. Під цим кутом зору війна може відкрити нові перспективи «перезавантаження», стати потужним модернізаційним чинником [2].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Так склалося історично, що Україна у різні часи своєї історії була поділена і знаходилась у складі інших країн, різних ідеологічних сфер та інформаційних процесів. Проте, увесь час боролась називати себе вільною і незалежною державою. Україна зберегла свою мову, традиції, національну ідею, та в останні роки прикладом довела здатність до самоорганізації та єднання під час революції Гідності.

Втім, до цього часу наша держава перебуває у стані відкритого збройного конфлікту чи так званої гібридної війни, де провідну роль відіграє інформація. Тому, Україні потрібно консолідувати зусилля на інформаційному фронті. Для подолання вже нанесеної шкоди та зміцнення інформаційної безпеки, актуальним є вирішення питання підготовки фахівців із захисту інформаційного простору від деструктивних впливів. Для цього у вищих навчальних закладах слід увести спецкурси, створити відповідні спеціальності, налагодити обмін науковцями. Також серед першочергових кроків для захисту інформаційного простору України потрібно збільшити об'єм україномовної преси, телепередач, кіно, Інтернет-ресурсів, а також забезпечити їх просування на зовнішній ринок іноземними мовами; інформаційно працювати із Південно-Східними регіонами України; знаходити шляхи просування національного інформаційного продукту на територію РФ; створити позитивний імідж України та брендувати його на міжнародній арені.

Література:

1. Горбань Ю. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення // Вісник НАДУ №1 2015 – С. 138
2. Грицак Я. Людське / Я. Грицак // Країна. – №35(238). – 2014. – С.36
3. Мова – це найцінніший та найбільший скарб, що дав людині Всевишній. – Електронний ресурс. – http://nltu.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1108:--140-----&catid=13:2009-12-10-10-49-15&Itemid=244
4. Парубій А. Війна Росії проти України і світу. – Електронний ресурс. – <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/08/6/7034046/>
5. Сацький П. Витоки мілітаристської свідомості російського суспільства / П.В. Сацький // Історико-політичні студії. Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана. Збірник наукових праць. – К., 2015. - № 2 (4). – С. 74 - 86
6. Технології розвитку і захисту національного інформаційного простору : [монографія] / [О. Онищенко (кер. проекту), В. Горовий, В. Попик та ін.] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2015. – 296 с.
7. Чорний В.С., Тотовицька О.М. Особливості публічної дипломатії Російської Федерації на сучасному етапі. – Електронний ресурс. – irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/gileya_2013_72_175.pdf
8. Шевчук П. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти. – Електронний ресурс. – http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/DeVr_2014_13_11.pdf
9. Як Росія веде інформаційні війни. – Електронний ресурс. – <http://www.theinsider.ua/rus/politics/537f3dbe5c890/>
10. Kissinger H. How the Ukraine crisis ends. The Washington Post, March 6. Available on http://www.washingtonpost.com/opinions/henry-kissinger-to-settle-the-ukraine-crisis-start-at-theend/2014/03/05/46dad868-a496-11e3-8466-d34c451760b9_story.html.
11. Timothy L. Thomas, "Dialectical versus Empirical Thinking: Ten Key Elements of the Russian Understanding of Information Operations", Journal of Slavic Military Studies, 1998, Vol.11, No.1, pp. 40-62.

Weston C.

Доктор економіки, президент «Вестон консалтинг»

There remains something about the nature of the relationship between Europe and British prime ministers, particularly of the Conservative Party, that would suggest that the latter view any decisions concerning the former with the utmost caution. Europe, and the UK relationship with it, has been a veritable “graveyard” of British Conservative prime ministers’ reputations.¹

If we take a look back at history, we note that the Major government of 1992 - 7 ultimately came to grief on the back of internal party conflicts over the relationship with Europe²; Mrs Thatcher would fall in part due to her acrimonious relations with several of her Cabinet colleagues over Britain’s need for engagement with “Ever closer union”³; Macmillan’s own term of office essentially fizzled out in the wake of the veto by the then French President De Gaulle in January 1963 over Britain’s application for *membership* of the European Common Market project⁴. And so on. We might also refer to Eden’s secret collaboration with the French to launch the Suez adventure in Egypt in 1956; and perhaps even Chamberlain’s policies of appeasement of Nazi Germany which culminated in the 1938 Munich agreement that assigned a sovereign part of Czechoslovakia to Adolf Hitler.

Thus, by, say, a political form of *learning-by-doing*, it was incumbent on the Prime Minister to avoid entering into statements and actions which might lead to both unintended and uncontrollable consequences when it came to a decision concerning Europe; or to borrow from Harold Wilson, “a decision *delayed* is a decision *made*”.⁵

Mr Cameron’s Speculation

In the world of finance, there exist instruments called *options*. An option is a contract which gives the buyer (the owner or holder of the option) the right, but not the obligation, to buy or sell an underlying asset or instrument at a specified strike price on a specified date. For this option, the buyer pays a premium. If the underlying asset rises in value and the owner exercises his right, then the person can achieve a gain whose magnitude is only decreased by the premium paid. If the person does not exercise the option, he or she can but lose just the amount paid by the premium handed over at the onset. These options are regularly used in the real world for hedging purposes. But such options can also be highly speculative – particularly when engaged in what is called a *naked call*.

A naked call occurs when a speculator writes (sells) a call option on a security without ownership of that security. It is one of the riskiest options strategies because it carries unlimited risk. The risk of selling the call option is that risk is unlimited if the price of the stock goes up.

Back in the world of UK politics, in January 2013, the British Prime Minister, David Cameron, promised that, should his Conservative Party win a parliamentary majority at the 2015 general election, the UK Government would negotiate more favourable arrangements for continuing British membership of the EU, before holding a referendum on whether the UK should remain in or leave the EU.

This was in response to concerns within some parts of the Conservative Party over the growing success of the UK Independence Party in attracting certain elements of the Conservative supporter base. For reasons outlined in a lecture given at Kyiv Politechnic Institute,⁶ I believed (and still do) that UKIP was not fated to do well under the British parliamentary system of first-past-the-post as well as historical antecedents. This has

¹ As Hugo Young noted: “Harold Macmillan became the first in a long run of Conservative politicians whose careers were broken on the wheel of Europe”. H Young, *This Blessed Plot*, p144. See next paragraph re Macmillan.

² See p389-90, A Seldon, *Major: A Political Life*.

³ See chapter 17 titled “The Defenestration of Downing Street” in J Campbell, *Margaret Thatcher: Volume Two The Iron Lady*.

⁴ See p268, P Hennessey, *The Prime Minister: The Office and its Holders since 1945*. Macmillan is quoted as saying in a letter after the veto that “he could not remember going through a worse time since Suez” [the 1956 invasion of Egypt which led to his predecessor Eden resigning in 1957.]

⁵ UK Prime Minister from 1964 -70; and 1974 – 6.

⁶ See *The Radical Right in Britain: The UK Independence Party – A New Force in Politics or a Political Soufflé?* as set out in talk at KPI on 27-28 November 2014.

since been proven correct in the high disconnect between European elections where low turnouts have favoured a party like UKIP which has aggressively campaigned on a single issue against the EU and the General Election results which have led to just one UKIP MP being elected. Indeed, if anything, the UKIP might be viewed as a bigger threat to the Labour Party rather than the Conservatives.⁷

Notwithstanding, there can arise in the world of politics, instances where the intrinsic merits of the case can be much outweighed by sentiments. Thus, even if the UKIP constituted no overall threat to the Conservatives, it *might* do, or at least to certain members who would seek to impress upon the Conservative leader that the gravity of the *perceived* threat to their own position warranted priority attention; and that action was needed.

By announcing a referendum, this would seek to defuse this perception and *appear* to be “doing something”. At the time, with the Conservative Party in government in coalition with the Liberal Party and an election to be held in mid 2015, there was, as the saying goes, “much to play for”. Shakespeare has written “of many a slip between the cup and the lip”; Harold Wilson had put it more tactically: “a week is a long time in politics”. Irrespective, Mr Cameron had, by his referendum announcement, entered into a *naked call* transaction in terms of British politics.

The Use and Risks of Referendum in Britain

Referendum in Britain are rare devices for taking decisions given that the country has a representative democracy. MPs are elected by their constituencies and are, at least in the rarefied air of political theory, sent to represent their electors' interests in the House of Commons and to vote on the decisions of the day. This, of course, ignores party whips, patronage and spoils of office, career opportunism and much else, but does contain a nugget of hard truth. The British parliament is, within certain constraints, such as that exercised by judges (both resident in the UK and without), of the “hard budgetary” variety and treaty obligations, sovereign in its decision making and still the primary determinant of the “laws of the land” by virtue of its elected members' status.

In 1972, it was the Labour Party that suffered a serious split in its ranks in the light of the forthcoming accession to the then Common Market, which took place in 1973. Following the Labour Party's return to power in 1974, the referendum on Britain remaining in power served less than a call upon the great British people to make their voices heard, than a device to maintain the Labour Party from splitting apart. Almost exactly the same events would be played out forty years later: a supposed *renegotiation* of terms with bemused European partners who saw the frequent comings and goings of British politicians as part *charade*, part harmless occasions for meeting their British counterparts, a figleaf agreement arrived at after hours of *apparently* long hard discussions with Continental counterparts; and the acclamation of the British people to this hard won triumph. In 1975, the British people voted in favour by 67%. The referendum had thus served its purpose.⁸

Up to June 2016, the most recent use of the referendum had been as a “tool” to settling the Scottish question of independence would run less smoothly.⁹ This was essentially a calculated (?) gamble by Mr Cameron that, in Scotland, he had the votes for Remain (as part of the UK) “in the bag”. The actual result of the “No” (to independence) with 2,001,926 (55.3%) voting against independence and 1,617,989 (44.7%) voting in favour, belied real concerns that the pro independence side might actually win in the later stages. Thus, “Project Fear” came into play with a hugely negative campaign run over the adverse consequences (political, economic, social and even familial) which would be faced by Scotland on exiting the union.¹⁰ A similar campaign would be deployed in the EU Referendum campaign in June 2016 with a less favourable outcome. The closeness of the outcome in Scotland would surely have raised doubts of the wisdom of

⁷ Indeed the General Election of 2015 showed that UKIP attracted more votes than the Scottish National Party: 3,881,099 against 1,454,436. But this translated into just one seat for UKIP against 56 for Scotland! See <http://www.bbc.com/news/election/2015/results>.

⁸ See H Young, *This Blessed Plot*, p275-8 with regard to the Labour Party split. Regarding the Labour government renegotiations held in 1974-5, note comments made by Michael Palliser, the UK's Ambassador to Brussels: “It soon became clear to me that whole object of the exercise was to keep Britain in, and get something that could be presented to the British as politically adequate”. Hugo Young then adds: “What was actually obtained mattered much less than the impression that, whatever it was, it was quite enough”. This would be repeated in Mr Cameron's peregrinations around the EU members in 2015-6.

⁹ In fact, the Labour government resorted to referendum in 1978 in respect of the devolution of powers to Scotland and Wales; in both countries there was insufficient support for the proposals. The Scottish nationalists were infuriated and they would later make their own contribution to the downfall of the Callaghan government which ushered in Mrs Thatcher in 1979 and a Conservative administration for the next 18 years.

¹⁰ The collapse in world oil prices had not quite taken effect. If it had, Project Fear would most probably not have been required in view of the salience of oil exports to the Scottish economy.

proffering a referendum in the UK - the Scottish referendum highlighted that the outcome was anything but determined.

Indeed, the holding of the referendum was dangerous from another perspective, namely that if it was held at the midterm of the next parliament – almost always a point in the political cycle when electors can reflect on what has happened so far and to give the ruling party a reminder of “electoral power”, it ran risks of losing the referendum for reasons of domestic governance rather than the intrinsic benefits of staying in the EU¹¹. But if the government was to go for an early referendum in the term, thereby avoiding the mid term problem, the success, or otherwise, was to “rely on the kindness of strangers”, - fellow 27 EU members with their own electoral cycles and interests etc. Anyone of these 27 could hold up the process to secure their own “deal”. A deal would have to be struck quickly and it would have to be a convincing “win” given the rhetoric of the Conservative Party and a “deal” that would not enter into “veto” territory, such as curbing EU immigrants, which was viewed as a “red line” by all. A key valuation aspect of an option is its duration to expiry which can add to its volatility in the price. This period of negotiating with the EU within sharply defined time periods and without causing a breakdown by either side would add to the risks of the *naked call*.

A final word regarding the run up to the 2016 referendum process. There remains a rather obvious statement in the real world that “to will the ends, one must will the means”. Thus, if we agree to carry out certain actions, we should do nothing to frustrate their being carried out or undermine our original intentions. Geoffrey Howe, who resigned from Mrs Thatcher’s government in 1990 and essentially set in motion the events which would unseat the long-serving “Iron Lady” said this in speech, which referred to Mrs Thatcher’s behaviour as she dispatched him to negotiate Britain’s stance on European Monetary Union, employing (of course) the (very British) simile of cricket: “It is rather like sending your opening batsmen to the crease, only for them to find, as the first balls are being bowled, that their bats have been broken before the game by the team captain”.¹²

The 2015 General Election: Mr Cameron’s Option comes to pass

I have already noted that the Conservative Party was in power from 2010 to 2015 in coalition with the Liberal Democratic Party. The latter was favourably disposed to the European project – indeed its very leader, Nick Clegg, had been an MEP in his early political career. The election however would be characterized by two quite significant tendencies:

- The disintegration of the Labour Party north of the border, as antipathy ensued over Labour’s involvement with the Conservatives in seeking to win the retention of the union in Scotland.
- The concentration of Conservative focus in the election on seats held by their erstwhile government partner, the Liberal Democrats.

The first was for all to see and, without Scotland, it was difficult to see how Labour could otherwise win the election; the second seemed to be incompatible with the need to avoid the referendum on the EU. To deny the Liberal Democrats the possibility of winning seats might possibly be viewed as denying them the possibility of joining Labour and the Scottish Nationalists in a post election line up. Events above the border essentially transferred Labour seats to the SNP – it would be difficult to see how that would translate into a coalition post election.¹³

The elimination of the Liberals would essentially allow the Conservatives to win office on their own and that would trigger the manifesto commitment to hold the Referendum, come what may. Mr Cameron’s naked call option had thus been triggered.

Sideways: Britain after the General Election and the run up to the Referendum

The ensuing thirteen months for the Conservatives governing alone, without their coalition partners, would be characterized by the expression, “in office, but not in power”;¹⁴ notwithstanding a near total absence of

¹¹ See Financial Times, 17 June 2016, “The dubious lure of taking on the elite”: “The dirty little secret of EU membership is that it has been an economic success story”. See also G Owen, *From Empire to Europe: The Decline and Revival of British Industry Since the Second World War*, 1999.

¹² See G Howe, *Conflict of Loyalty*, “Resignation Speech 13 November 1990”, on p702, Appendix II. Howe’s speech is well worth reading in the light of recent hyperbole of an overarching Federal state in the EU. Howe also firmly believed, alongside Macmillan, who he cites, that Britain should have joined the European project in the 1950s.

¹³ Labour lost 40 seats and the Liberal Democrats 10 seats, both to the SNP.

¹⁴ See N Lamont, *In Office*, “Resignation speech 7 June 1993”, p524. Lamont was the UK’s Chancellor of the Exchequer when the country was ejected from the Exchange Rate Mechanism, a predecessor institution to the Economic and Monetary Union. He was yet another Conservative politician whose reputation suffered due to the Europe issue.

any organized opposition. The independence vote had been won in Scotland and the Labour opposition party was in total disarray as a new successor, Jeremy Corbyn, took over the reins of leadership, and an intra party struggle broke out pitting the parliamentary Labour party against the unions and party activists.

Notwithstanding these propitious signs, the new Conservative government failed to dispatch its business as governing the country became supplanted by the need to hold the referendum; and to hold the referendum, required the government to enter into *negotiations* with its European partners. Such *apparent negotiations* constituted the basis of the referendum choice to be set before the British people.

The conduct of government business thus itself became centred around the process of negotiations, as the prime minister and senior cabinet ministers set aside their time (and possibly such accumulated political capital as they might have had) as well as diplomatic standing in travelling to the capitals of Europe to negotiate the basis for the UK remaining inside the EU. Electoral hubris was followed by parliamentary paralysis and eventually nemesis, as any mildly adverse policy was withdrawn in short order for fear of emboldening opponents, both inside the Conservative parliamentary members and without, to vote against EU membership.

UK's foreign policy was set to continue a state of suspended animation as all energies were concentrated on the lobbying of fellow EU states for the UK's enhanced renegotiation of its status ahead of a Referendum.¹⁵

It surely did not go unnoticed that the figleaf of such *negotiations* at their conclusion looked somewhat threadbare to one and all. The "brake" on immigration which would infringe upon one of the EU's most cherished achievements – the free movement of labour throughout the Union, was non negotiable (and most likely still is). Such agreement to a condition by Angela Merkel, Germany's Chancellor, who had separately accepted one million asylum seekers from war torn Syria in the face of much domestic opposition, let alone others from Central and Eastern Europe who had significant numbers of their citizens working in the UK, surely constituted a triumph of hope over experience.

The net result of the UK premier's travels would be a curtailment of certain, but by no means all, welfare benefits to working EU immigrants, which would "save" the UK's Exchequer a mere GBP 25 million, seemed triflingly small when compared to the vast efforts being pursued. Was the UK – the world's fifth largest economy with a GDP of GBP 1.6 trillion, really gambling on its future in the world's largest trading arrangement for such paltry sums?

The "agreement" for the UK not to contribute funds to any future Eurozone economic crisis both looked, and sounded, convincing for people who had come to believe that the EURO was all to blame for the UK's travails. But it was surely to ignore that the UK was one of the larger shareholders in the IMF which had become one of the members of the "Troika" set up to address the multiple crises that had enveloped the Eurozone such as in Greece, Portugal and Ireland, and finance the resultant bailouts. The UK would not be able to avoid having to contribute to such future crises - as it surely would have had to, notwithstanding this particular "sleight of hand".¹⁶

The pro EU referendum campaign was in many ways to mirror that of the Scottish independence vote with a sense on the Remain side that it being so self evident that Britain should remain a member, that it was not worth doing any real campaigning in favour, aside from a government backed leaflet publicizing the benefits thereof for each UK household. This translated into a dilemma that the Remain side had never really sought to resolve, namely: why, after having spent a considerable time criticizing the EU and tracing any malign or ill considered policy implemented to Brussels i.e. read *foreign*, and employing such bashing of the Continent etc, would anyone to vote for staying in the EU? The EU had proved to be a very good target for the British political class (ranging from all sides, left to right) to hide behind when passing unpopular decisions or avoiding explanations on how, even under Mrs Thatcher – the defender of Britain herself, had signed away much sovereignty in pursuit of more substantive British interests, or even pandering to anti foreigner sentiments. An appeal to higher ideals given all that had gone before was unlikely to elicit such feelings.¹⁷

¹⁵ Indeed, the UK demonstrated this attitude in spades when it came to its own position on Ukraine, despite it being an original signatory of the 1992 Bucharest Agreement. Thus, notwithstanding its half hearted and parsimonious approach to the sanctions levied against Russia, it remained conspicuous in its absence in terms of the aggression both before and after the May 2015 General Election. The UK has also been "absent without leave" in Central Europe on democratic backsliding by both Hungary and Poland. Again, the Referendum "tail" appeared to be "wagging" the "dog" in terms of the UK's foreign policy stances and policies.

¹⁶ The UK was an original signatory of the Bretton Woods Agreement establishing, inter alia, the IMF. It has 4.05 % of the votes and 4.5% of the quota arrangement.

¹⁷ See Financial Times, 14 June 2016, "EU Referendum": "A harsher truth is that even those British politicians who have always declared themselves pro – European have been deeply reluctant to make anything that amounts to a pro – EU case." The article drew attention to Mrs Thatcher who had campaigned vigorously in the 1975 referendum for

Indeed, a quite substantial part of the British media, notwithstanding a decline in newspaper sales, was on hand to provide negative content on the EU – as fed to them by UK politicians, and, with very few exceptions, to provide remarkably little substantive questioning of what was to come if those supporting Brexit won.

A particular obfuscation was that the UK *appeared* to be suffering from heavy EU regulations. This had found its way into press discourses on the iniquity of even not having straight bananas! And yet, according to the OECD, out of its members, Britain had the least – regulated labour market (by choice rather than EU design) and the second least – regulated product market in Europe¹⁸. Interviews with small and medium businessmen regularly evoked claims that without such regulations they would be able to sell more goods, even to Europe. How this Panglossian¹⁹ view on future prospects squared with product rules required by Europe itself was little queried by the press and media.

Significant parts of the press itself appeared to follow Baldwin's admonition of them in a speech in 1931 when he said: "What the proprietorship of those papers is aiming at is power, and power without responsibility – the prerogative of the harlot through the ages". The alignment of the press,²⁰ such as the Daily Mail and Daily Express today (also with the Murdoch owned "The Sun") with a return to Britain of the days of Empire and trading arrangements being proffered by the anti EU oddly appeared to mirror those by the same newspapers in 1931. It was surely no coincidence that 1931 was also a time of austerity politics and world economic uncertainty.

Thus, Project Fear was to be unleashed again. If people would not be motivated by higher reasons i.e. peace and prosperity in Europe for as long a period as most people's memories at least correlated with the founding of the European project, if not wholly caused by it i.e. Marshall Aid, NATO, US involvement in defence etc, and appeals to Enlightenment reason, then a more direct and abrasive set of reasons for remaining would be thus raised with all the fearful consequences. One of the Brexit leaders, Michael Gove, perfectly summed up this latent anti reason feeling when he remarked: "People in this country have had enough of experts."²¹

The work of Kahneman and Tversky should not be ignored in underpinning such a recourse. In their research experiments, it was often found that people were more likely to want to preserve what they had and enjoyed greater utility of "the bird in the hand rather than the two in the bush".

But both had also noted the concept of Anchoring or focalism. This is a cognitive bias that describes the common human tendency to rely too heavily on the first piece of information offered (the "anchor") when making decisions. During decision making, anchoring occurs when individuals use an initial piece of information to make subsequent judgments.

If we look at the UK, anchoring, or the focus, of a significant proportion of the population had been reflected in anti EU sentiments. The older segment of the electorate, who remembered Britain before its accession and who had been brought up in a period when the UK was still (to borrow from Dean Acheson) "losing its Empire but had not yet found a role" (which Macmillan had sought to before the French veto and Edward Heath would accomplish in 1973) contrasted that of today with the "imagined community" of yesterday.²²

There would be little questioning by that segment of what exactly was on offer – there surely could be no thought that there was a Plan B to be unfurled by the EU remain camp after losing the vote, or even, when said and done after the vote, returning to the *status quo ante*. A New Britain, according to this *belief*, was to emerge Venus- like from the English Channel, engaging in free trade with all and sundry, but with a sign

staying in the then Common Market but later: "Sadly such sentiments were forgotten by the Lady once she was given the chance to swing her handbag in Brussels". Of course, Mrs Thatcher was undone, in large part, due to her attitude to her Cabinet members over the EU.

¹⁸ See The Economist, 28 May – 3 June 2016, "Brexit brief: Yes, we have no straight bananas."

¹⁹ From Dr. Pangloss, a character in Voltaire's *Candide*, meaning unreasonably or naively optimistic.

²⁰ According to the Reuters Institute, 45% of newspaper articles were for leave; and 27 % for remain.

²¹ This was, of course, a dig at all those, including economists and bodies such as the IMF, who had missed the origins of the 2008 Financial Crisis, but it perhaps also tapped into a wider mistrust of academics and experts in Britain.

²² Imagined community as per B Anderson. But of more interest is the imagined past versus history which sharply diverges in the UK. Myths still propagate that Britain stood alone in 1940 whilst the rest of Europe fell to Hitler. But Britain had a substantial Empire which manifestly ensured the country was able to continue; until deals were struck were the USA. The vast majority of the 25 barons who forced King John in 1215 to sign the Magna Carta – which is invested with great majesty as part of Britain's holding monarchs to account – were, in fact, Norman French. The Bill of Rights of 1689 – again a milestone in circumscribing the monarchy and a foundation of the constitutional monarchy of today – came about from the Dutch invasion of the same year by William of Orange; 20,000 Dutch troops were quartered in London for eighteen months. The Bank of England of 1692 was heavily influenced by the Dutch creation. And so on. Britain's existing institutions have marked and significant European influences.

nearby that “No foreigners permitted”. There is, as the saying goes, no limit to the investment in ignorance when the need for illusion is deep.

The UK Financial Sector

One example might serve to elucidate some of the dilemmas to be faced by the UK. It concerns a sector viewed much malignly by most people in the UK even eight years after the banking and financial crisis that engulfed the UK and the world in 2008: the financial sector.

Arrighi has noted how the UK was able to supersede other countries, such as The Netherlands, to become the financial capital of the world from the eighteenth to the twentieth century.²³ The UK is one of the three leading financial centres of the world. Indeed, its position in the EU has most likely furthered this role, due to its longstanding institutions, legal and regulatory system and its accumulated “learning by doing” acquired over the centuries, as well as its location in the EU common market. The UK’s share of global financial markets stands at almost 50% for interest rate and OTC derivatives and 40% of foreign exchange turnover. Despite the 2008 Financial Crisis, the government bailout of banks and politician’s talk of “rebalancing” the economy, the fact remains that the financial and related professional services (lawyers, accountants, etc) still account for 11.8 % of the UK’s economic output (as well as accounting for a significant share of taxes and foreign earnings) and employed 2.2 million people – two-thirds outside London.

The UK has, as a member of the EU, managed to curtail some of the more aggressive regulatory designs emanating from other members. Through “passporting rights”, British banks have been able to conduct business in Europe by virtue of the open market in existence. The Brexit decision may inflict considerable damage on a sector that has been a generator of taxes, jobs and foreign currency – the UK will be commensurately the poorer for such a decision.²⁴

Conclusion: “all is for the best in this “best of all possible worlds”²⁵

On a 72.2 % turnout, 17.4 million (or 52.1 %) voted in favour of exiting the EU against 16.1 million people voting to remain in the EU.²⁶

Of interest is that despite the 52% vote in favour of the exit from the EU, around two-thirds of parliament remained in favour of staying in the EU.²⁷ This disconnect between the electorate and the parliamentary representatives may have, in some minds, reflected a widening of the gaps between the political elite and the people; but equally it also pointed to one of the advantages highlighted for parliamentary democracy versus plebiscitary democracy. That complex matters could be discussed and deliberated upon in both Houses of Parliament. But it also drew attention to the absence of many voices when it came to setting out the case for remaining in the EU. Politicians were more comfortable debating among themselves rather than seeking to put the case to their electorate. This was a sorry state of affairs in a day and age that prided itself on politicians mastering the arts of communication in times of social media. It might also have suggested that politicians saw little merit in arguing for something that many people had long made their minds up on.

One of the first decisions arising from this was the resignation of David Cameron as Prime Minister. There is a well known concept of *path dependency* that a set of decisions one faces for any given circumstance is limited by the decisions one has made in the past, even though past circumstances may no longer be relevant. This concept appears to embody the fact that “history matters”. The decision by Cameron to announce the referendum was a troubling decision from the onset given its previous usage had by no means been a sure mechanism to arrive at a longlasting outcome. In point of fact, the 1975 Referendum had shown that a majority could be reversed over time.

It might be argued that there were a number of contingencies – events and circumstances that might have diverted Cameron from his path: the Referendum result in Scotland; the avoidance of an election manifesto commitment; the retention of the Liberal Democrats in coalition; the recourse to parliament for the ultimate decision. The granting of the referendum, instead, served to act as a naked option – which if events flowed in a certain manner, Cameron would be called to pay the price.

Of interest is that Cameron’s actions served to deflect those contingencies noted such that the decision could not otherwise be avoided. The decision to grant a referendum after the election must surely have led to consideration of how the government’s fortunes would be hopelessly compromised as all attention focused on achieving the result.

²³ See G Arrighi, *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time*, 2009.

²⁴ See International New York Times, 1 July 2016, “Which city is going to be the London of the future”.

²⁵ Again, Voltaire, *Candide* – see above.

²⁶ See http://www.bbc.com/news/politics/eu_referendum/results

²⁷ See *The Economist*, 18 – 24 June 2016, “What if?”

Human agency was to ensure that the referendum was held in the most propitious of circumstances. The 1975 Referendum might have been won by a sleight of hand but forty years on, the terms of debate had changed and *impressions* were no longer sufficient to secure a majority.

This was compounded by years of framing the EU as a “liability” to the country even among those politicians who overall knew that it was a core interest for Britain’s interests.

Much has been suggested that the vote against remaining reflected the consequences of anti globalization and distrust of the elite. There may be some merit but that would not explain the size of the vote.

The vote to leave was heavily influenced by the old vote – there was an 81 % turnout of the 55-64 age group and 83 % of the over 65s. (But only 36 % turnout of the 18-24 year olds). The old voted heavily in favour of leaving the EU.

Whilst the austerity measures may have had impact, the antiglobalisation line seemed difficult to square with the line being pursued by the Brexiteers that the country would be free to secure free trade agreements with whomever we liked in a post exit world.

Furthermore, rather than a humbling of the elites, - a latterday “revolt of the masses”, it looked very much to those voting that the Brexiteers would find a way to square their words with the new reality. This demonstrated a rather touching faith in a political class that had hitherto not displayed such virtues in the past. The appointment of Teresa May to leadership of the Conservative party and thereby the premiership despite a poor record of controlling immigration in her time as Home Secretary lent weight to that point of view.

Indeed, the Referendum appeared to demonstrate less the concept of “bounded rationality” and more “boundless irrationality” as people declined to measure the attendant costs and benefits of leaving versus remaining; and opted for a “leap into the unknown”.

Література:

1. G Arrighi, The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time, Verso, uk, 2009
2. J Campbell, Margaret Thatcher: Volume Two The Iron Lady, J Cape, UK, 2003
3. Financial Times, 14 June 2016, “EU Referendum”
4. Financial Times, 17 June 2016, “The dubious lure of taking on the elite”.
5. Financial Times, 20 June 2016, “Post – referendum mourning and the millennial vote”
6. P Hennessey, The Prime Minister: The Office and its Holders since 1945, Penguin, UK, 2000
7. G Howe, Conflict of Loyalty, Pan Books, UK, 1995
8. International New York Times, 1 July 2016, “Which city is going to be the London of the future”.
9. N Lamont, In Office, Little Brown, UK, 1999
10. P Osborne, The Triumph of the Political Class, Simon & Schuster, UK, 2008
11. G Owen, From Empire to Europe: The Decline and Revival of British Industry Since the Second World War, Harper Collins, UK, 1999
12. A Seldon. Major: A Political Life, Phoenix, UK, 1998
13. The Economist, 28 May – 3 June 2016, “Brexit brief: Yes, we have no straight bananas.”
14. The Economist, 18 – 24 June 2016, “What if?”
15. Voltaire, Candide, Penguin, UK, 2007
16. H Young, This Blessed Plot, Macmillan, UK, 1998
17. CM Weston, The Radical Right in Britain: The UK Independence Party – A New Force in Politics or a Political Soufflé? as set out in talk at KPI on 27-28 November 2014

НАПРЯМКИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ВИЗНАЧЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ ЯВИЩ

Воронежський К. В.

Аспірант відділу розвитку політичної системи

Національного інституту стратегічних досліджень

В статті відображено основні підходи до визначення понять та ознак корупційних діянь, закріплених в міжнародних нормативно-правових актах, а також законодавстві деяких країн світу, що досягли значних результатів у питанні боротьби з даним видом злочинних діянь. Проаналізовано можливість подальшого застосування відповідних політологічних методик та законодавчих конструкцій в українських реаліях.

Ключові слова: хабар, неправомірна вигода, корупційні діяння, політична корупція, міжнародне антикорупційне законодавство, класифікаційні ознаки хабаря, міжнародна боротьба із корупцією, політологічні методики боротьби із корупцією.

Актуальність теми обумовлюється тим, що, незважаючи на декларування європейського вектору розвитку України, створення розгалуженої системи органів та інститутів, що покликані боротися з явищем корупції в нашій державі, результати такої діяльності поки є недостатніми в контексті необхідності очищення органів державної влади від корупційних явищ. З урахуванням того, що Україна визначила чіткий курс на гармонізацію антикорупційного законодавства із кращими світовими аналогами, а також проведення імплементації європейських та загальносвітових механізмів боротьби із корупцією у вітчизняне законодавство, необхідним є подальший розвиток даної сфери та пошук оптимальних механізмів боротьби із корупційними явищами.

Метою даної роботи є аналіз міжнародно-правових актів для формування напрямів подальшого реформування антикорупційного законодавства України.

Розробленість теми. Вирішенню різних аспектів проблем корупційної злочинності та вдосконаленню вітчизняного антикорупційного законодавства, а також визначення теми політичної корупції та її впливу на безпеку державних процесів, присвячено дослідження таких вчених і експертів, як Г.Кохан, М. Мельник, Є. Невмержицький, Г. Шведова, І. Чемерис, С. Рогульський та ін.

В нашій країні корупція вже давно стала складовою частиною діяльності в політиці, економіці, суспільному та приватному житті, а тому сприймається, як своєрідна норма здійснення взаємодій і як сукупність реальних способів вирішення найрізноманітніших проблем в цих сферах. І чільне місце в нашій країні займає саме політична корупція.

Політична корупція має набагато більший прихований та інваріантний характер і далеко не завжди є очевидною для пересічного громадянина [1, с. 215].

Відома міжнародна антикорупційна організація Трансперенсі Інтернешнл визначає політичну корупцію як «зловживання політичною владою для приватного блага» [2].

Суб'єктами політичної корупції можуть бути особи чи групи осіб, які беруть участь у політичному процесі, мають або прагнуть набути повноваження приймати та/або реалізувати політичні рішення [3, с. 5].

Світовий досвід показує, що повністю позбутися від корупції, зокрема, політичної, не вдається ні в одній країні, але істотно знизити його цілком можливо. Як слушно зазначає С. С. Рогульський, «корупція не завжди проявляється однаково й не завжди має однакові наслідки та мотивацію. Але, де і коли б вона не проявлялася, корупція завжди завдає шкоди нормальному функціонуванню суспільству, оскільки важливі рішення приймаються на підставі прихованих мотивів без врахування інтересу громадськості» [4, с. 28].

На нашу думку, необхідною умовою вдосконалення антикорупційного вектору України є проведення ґрунтовного аналізу європейського та загальносвітового досвіду впровадження та застосування нормативно-правових актів покликаних мінімізувати вплив корупції на суспільні та внутрішньодержавні процеси.

Досвід протидії корупції різних країн узагальнюється не тільки в нормах їх національних законодавств, а й в нормах міжнародних конвенцій і договорів, вироблених в тривалих дискусіях із залученням провідних експертів з усього світу.

Світова спільнота кілька останніх десятиріч виявляє посилений інтерес до цієї проблеми, а іноземні фахівці та вчені докладають чимало зусиль для того, аби опанувати всі аспекти цього явища. Увага передусім приділяється природі виникнення корупції як явища та

виробленню інструментарію, завдяки якому можливо буде, якщо не подолати, то хоча б локалізувати та мінімізувати його масштаби та вплив на суспільство [5].

Одним із перших офіційних визначень корупції на міжнародному рівні було надане 34-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН, на якій це явище було визначено як «виконання посадовою особою певних дій або бездіяльність посадової особи за винагороду в будь-якій формі в інтересах того, хто дає таку винагороду, як з порушенням посадових інструкцій, так і без їх порушення» [6].

Схоже визначення містить Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, який було затверджено резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1979 року № 34/169, який визначає корупцію як «зловживання службовим становищем для досягнення особистої або групової вигоди, а також незаконне одержання державними службовцями переваг у зв'язку з їх службовим становищем» [6].

В подальшому, визначення терміну «корупція» отримало розвиток у ряді наступних актів міжнародного характеру. Так, необхідно відзначити Практичні заходи боротьби з корупцією, підготовлені Економічною та Соціальною Радами Секретаріату ООН, затверджені резолюцією Конгресу ООН з попередження злочинності та поведіння із злочинцями в Гавані 27 серпня – 7 вересня 1990 року [7].

Аналізуючи зміст даного акту можна визначити основні положення щодо розкриття терміну «корупція», викладені у документі. У першій главі визначається, що термін «корупція» має загальний характер і не є точним правовим терміном. Найбільш явним проявом визначається одержання хабаря тією або іншою особою. Однак, разом з тим у документі зазначається, що проявами корупції можуть бути й інші діяння, які не охоплюються поняттям хабарництва, такі як крадіжка, розкрадання та присвоєння державної власності з метою приватного використання, зловживання посадовим становищем з метою неправомірного одержання окремих переваг, тобто будь-яке заплановане, передбачуване, необхідне або успішне отримання пільг у результаті необґрунтованого використання офіційного статусу та конфлікт інтересів – протиріччя між службовими обов'язками та особистими інтересами.

Таке трактування терміну «корупція», на нашу думку, є занадто загальним, і може використовуватися лише для доктринального визначення багатогранного поняття «неправомірна вигода», задля уникнення випадків змішування таких понять і неправильного визначення санкцій за кожен окремий вид правопорушення, що в тому чи іншому значенні може бути віднесене до корупційних діянь.

Ще одним актом, який спрямований на вирішення проблеми корупції є Міжамериканська конвенція проти корупції, прийнята на третій пленарній сесії 29 березня 1996 р. [8]

Зокрема, статтею 6 цієї Конвенції визначено, що актами корупції є:

а) спроба отримання або отримання, прямо чи опосередковано, урядовим чиновником або особою, яка здійснює публічні функції, будь-яких предметів грошової вартості, а також іншої користі, такої, як подарунок, послуга, обіцянка або перевага для себе або іншої особи чи організації в обмін на будь-яку дію або бездіяльність під час здійснення ним публічних функцій;

б) пропозиція або надання, прямо або опосередковано, урядовому чиновникові або особі, яка здійснює публічні функції, предметів грошової вартості, а також іншої користі, такої, як подарунок, послуга, обіцянка або перевага для себе або іншої особи чи організації, в обмін на будь-яку дію або бездіяльність під час здійснення ним публічних функцій;

в) будь-яка дія або бездіяльність при виконанні своїх обов'язків урядовим чиновником або особою, яка здійснює публічні функції, з метою незаконного отримання прибутку для себе або іншої сторони;

г) шахрайське використання або приховування майна, отриманого внаслідок вчинення одного з актів, на який було посилення у даній статті;

д) участь в якості виконавця, співучасника, підбурювача, пособника або співучасника після скоєння, або у будь-який інший спосіб, у скоєнні або замаху на скоєння, також у пособництві або змові з метою скоєння одного з актів, на який було посилення у цій статті.

Такий рівень розмежування корупційних діянь в контексті їхньої класифікації, як за видом злочинного посягання, так і за роллю конкретного суб'єкта такого діяння, є загалом позитивною законотворчою практикою, яку необхідно розглядати, як приклад техніко-юридичного планування розгалуженої системи антикорупційних заходів, на етапі розмежування складів кримінальних правопорушень за видом та суб'єктом.

Найбільш важливим міжнародно-правовим документом, який покликаний розвивати боротьбу із корупцією, є Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції (UNCAC), яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 21 листопада 2003 року (резолюція № A/RES/58/4). У цій Конвенції представлені узгоджене світовою спільнотою розуміння поняття корупції, її природи, а також сформовані основні заходи здійснення протидії корупції [9].

Серед основних цілей прийняття даної Конвенції визначається заохочення, сприяння та підтримка міжнародного співробітництва й технічної допомоги в запобіганні корупції та в боротьбі з нею.

У даній Конвенції підкреслюється, що корупція, як явище, підриває розвиток, послаблює демократію, боротьбу з організованою злочинністю, тероризмом та іншими загрозами загальної безпеки [9].

Для того, щоб Конвенція дійсно стала дієвим правовим інструментом боротьби з корупцією, у 2009 р. держави-члени схвалили механізм оцінювання її впровадження, який складається з двох частин: самооцінки державою свого прогресу і зовнішнього оцінювання незалежних експертів [10, с. 4].

Важливо зазначити, що ст. 20 даної Конвенції передбачає положення про кримінальну відповідальність за незаконне збагачення публічних посадових осіб, що є дуже дискусійним серед країн-підписантів.

За змістом цієї норми держава, яка ратифікувала названу Конвенцію, зобов'язана розглянути питання про криміналізацію умисного «незаконного збагачення», тобто значного підвищення доходів державної посадової особи, яке воно не може раціонально пояснити і яке не є результатом його професійної діяльності.

Фактично, дана стаття вводить так звану «презумпції винуватості чиновників», яка означає, по-перше, що кожен з них постійно підозрюється в скоєнні корупційних дій, а по-друге, що при виявленні фактів корупції звинувачення в участі в корупційних діях, перш за все, пред'являються чиновникам, а не громадянам чи бізнесменам, які могли брати участь в таких діях. В обох випадках чиновники повинні самостійно знаходити і пред'являти докази їхньої невинуватості у скоєнні корупційних дій.

Ще однією особливістю реалізації презумпції винуватості чиновників в корупції є те, що правоохоронні органи і суди довіряють свідченням громадян і ЗМІ про вчинення корупційних дій чиновниками, а тому завжди перевіряють такі відомості, незалежно від особистостей тих, хто їх представив, навіть без наявності комплексних доказів.

Наслідком презумпції винуватості чиновників в корупції є необхідність публікування ними декларацій доходів та витрат, як своїх, так і своїх родичів. При реалізації презумпції винуватості чиновників в корупції такі публічні декларації доходів і витрат при їх відповідності рівню легальних доходів чиновників є для них обґрунтуваннями їх непричетності до корупції. Ця обставина підтримує мотивацію чиновників публічно представляти декларації про свої доходи та витрати.

З урахуванням спірності з юридичної точки зору, на сьогодні у строгому розумінні положення ст. 20 Конвенції ООН проти корупції не імplementовані в Іспанії, Італії, Нідерландах, Швеції, Португалії, Фінляндії, хоча при підписанні названого договору перераховані країни застережень не робили. Зокрема, в Італії норма про незаконне збагачення була визнана такою, що не відповідає Конституції країни, і тому не діє. Аналогічною є позиція законодавців Іспанії, Фінляндії, Швеції. У свою чергу законодавець Португалії стверджує, що незаконне збагачення не може тягти за собою настання кримінальної відповідальності, оскільки є не діянням, а його результатом.

Приклади можливої реалізації ст. 20 Конвенції ООН проти корупції ми знаходимо в законодавстві ряду європейських країн. На сьогоднішній день норма ст. 20 Конвенції ООН проти корупції в повній мірі імplementована в кримінальні закони Бельгії, Франції і її реалізація не поставила вимогу про внесення доповнень, так як в національних законодавствах вже містилися інструменти протидії незаконному збагаченню.

В першу чергу, дана норма дозволяє боротись із явищами саме політичної корупції – і на перший план в даному аспекті виходить система правоохоронних органів та судів. Як відомо, судові та правоохоронні органи відіграють особливу роль у протидії корупції, оскільки їх головним завданням є забезпечення реалізації принципу верховенства права — тоді як корупція, зокрема політична, підриває дієвість цього принципу [11, с. 29].

Україна цього року зробила важливий крок на шляху до імplementації вищезгаданої Конвенції. Так, система електронного декларування, яка запрацювала нещодавно, дозволила отримати детальну інформацію про статки представників органів державної влади.

Процес декларування доходів чиновниками доходів та майна є загальноєвропейською практикою, що виступає одним із способів моніторингу рівня політичної корупції в суспільстві. Система електронного декларування держслужбовцями своїх доходів, нещодавно введена в Україні – спроба гармонізації українського та європейського правового інструментарію щодо протидії корупції, зокрема політичної.

В той же час, чинне антикорупційне законодавство України не позбавлене певних проблем, про що свідчить практика його реалізації в частині перевірки декларацій та притягнення до відповідальності за внесення до них недостовірних даних.

Окрім найважливіших міжнародних актів, які проаналізовано вище, Європейське співтовариство також займає активну позицію у сфері встановлення законодавчих механізмів боротьби із корупцією.

Також необхідно звернути увагу на Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією (ETS 173) Ради Європи [12].

Главою другою, «Заходи, що здійснюються на національному рівні», цієї Конвенції, визначаються заходи, що мають впроваджуватися кожною державою, задля викорінення діянь, що визнаються вищевказаною Конвенцією як корупційні. Так, до корупційних діянь віднесено:

- давання хабара національним державним посадовим особам, що полягає в обіцянці, пропонуванні чи дачі будь-якою особою прямо чи опосередковано будь-якої неправомірної вигоди будь-якій державній посадовій особі в своїй країні, для них особисто чи для інших осіб, з метою заохочення їх до виконання чи невиконання наданих їм повноважень;
- одержання хабара національними державними посадовими особами, що виражається в наступних діях: вимагання, одержання, прямо або опосередковано, будь-якої неправомірної вигоди, для них особисто чи для інших осіб, або прийняття пропозиції чи обіцянки такої вигоди з метою виконання чи невиконання наданих їм повноважень.

Іншими словами, Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією Ради Європи визначає корупцію, в першу чергу, як хабарництво та передбачає встановлення кримінальної відповідальності за вчинення вищезазначених діянь, що є занадто вузьким і повністю не охоплює таке комплексне поняття як корупція, адже корупція – це не лише кримінально-правова проблема, а, як влучно зазначає М.І. Мельник, «складне і багатоаспектне (економічне, політичне, правове, морально-психологічне) соціальне явище». [13, с. 56]

Ще одним актом Європейського товариства, в якому наведене визначення корупції, є Цивільна Конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 174) Ради Європи [14], першочерговою метою якої є створення ефективних засобів правового захисту для осіб, яким заподіяно шкоду внаслідок актів корупції, що дозволяють їм захищати свої права та інтереси, включаючи можливість отримання компенсації за шкоду.

Стаття 2 даної Конвенції визначає корупцію як пряму або опосередковану вимогу, пропозицію, давання або одержання, прямо або побічно, хабаря або іншої неналежної вигоди або можливості її отримання, що спотворюють належне виконання обов'язків одержувачем хабара або отримання неналежної переваги чи можливості отримання такої вигоди, або поведінки такої особи.

На відміну від Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією, Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією містить єдине визначення поняття корупції, що дає змогу визначити її природу та більш точно визначати корупційні діяння.

Отже, в Європейському Союзі передбачена не тільки кримінальна відповідальність за корупцію, а й цивільно-правова, яка передбачає розгляд в судах цивільних позовів, зокрема, про порушення прав і свобод, матеріальних і нематеріальних інтересів сторін.

Окрім наведених Конвенцій, Європейський Союз приділив значну увагу визначенню і запобіганню прикладам саме політичної корупції. Зокрема, Комітетом Міністрів Ради Європи у 2001 році було ухвалено Рекомендацію про загальні правила проти корупції під час фінансування політичних партій та виборчих кампаній [15, с. 5]. У ст. 14 цієї Рекомендації йдеться про те, що «держави повинні забезпечувати незалежний моніторинг фінансування політичних партій та виборчих кампаній... і незалежний моніторинг має включати контроль за рахунками політичних партій і витрат, які несуть партії під час виборчих кампаній, включаючи представлення себе і друковану продукцію» [15, с. 6].

Оскільки публічна влада сама по собі є насамперед політичним інститутом, то й корупція як форма зловживання цією владою є насамперед політичним феноменом. За такого підходу можна стверджувати, що будь-які корупційні діяння, вчинені представниками державної влади чи місцевого самоврядування, мають політичний зміст і можуть вважатися політичною корупцією [16, с. 7].

Зокрема, даний підхід підтримує Є. Невмержицький, який визначає, що у політичній корупції однією зі сторін є особа, яка перебуває на державній службі або виконує деякі владні повноваження в результаті делегування їй влади від виборців або будь-яким іншим способом [17 с. 205].

Висновки: Аналіз визначень корупції, сформульованих міжнародними організаціями, дозволив з'ясувати, що вони відображають швидше цілі тієї чи іншої міжнародної організації, аніж сутність явища як такого, і є занадто вузькими, і тому є недостатніми для визначення загальної теорії політичної корупції та її впливу на безпеку країни.

Фактично, на разі корупція впливає на майже усі сфери діяльності нашої держави, що потребує використання прикладів боротьби з корупцією успішних країн світу.

В процесі провадження антикорупційної політики Україні необхідно приділяти значну увагу позитивному зарубіжному досвіду.

Однак, використання зарубіжного досвіду в нашій країні не може проводитися за допомогою простого копіювання тих чи інших заходів державного або муніципального управління, асоціацій приватного бізнесу або громадських організацій, які показали свою ефективність в інших країнах. Корупція постійно адаптується до зміни політичних, економічних і соціальних умов діяльності, має національні особливості і стереотипи сприйняття. Тому ті заходи, які використовувались кілька років тому, а тим більше, кілька десятиліть тому були ефективні в інших країнах світу, можуть бути не ефективними в нашій країні. Ці заходи завжди необхідно буде адаптувати для застосування в нашій країні, пристосування до вітчизняної специфіки. Крім того, для реального зниження рівня корупції в силу її широкого поширення в нашій країні, необхідно буде застосовувати не одну якусь антикорупційну міру, а всю систему заходів і умов, які зможуть забезпечити ефективність протидії корупції.

На нашу думку, впровадження міжнародного досвіду в Україні особливо актуальне в контексті двох аспектів. Першим етапом має бути подальше формування ефективних антикорупційних органів, які будуть повністю незалежними від усіх без виключення органів державної влади та/або посадових осіб. Другим етапом боротьби з корупцією має бути делегування частини антикорупційних функцій як органам місцевого самоврядування, так і безпосередньо громадам, що дозволить підвищити оперативність припинення та попередження корупційних правопорушень, а також пришвидшить взаємообмін інформацією, про такі правопорушення між органами влади на загальнодержавному рівні. Наукова розробка та впровадження цих заходів зумовлює перспективність подальших досліджень.

Література:

1. Шведова Г.Л. Окремі питання характеристики суб'єктів корупційних злочинів: політико-кримінологічний аспект / Г.Л. Шведова // Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили : наукові праці. — Миколаїв, 2006. — Т. 69. — Вип. 56: Політичні науки. Правознавство.
2. Transparency International Progress Report 2015: Enforcement of the OECD Anti-Bribery Convention // [Електронний ресурс]: http://files.transparency.org/content/download/1923/12702/file/2015_ExportingCorruption_OECDProgressReport_EN.pdf
3. Політична корупція як явище: підходи до визначення. Аналітична доповідь Разумкова. — Національна безпека і оборона, 2009, № 7, 90 с.
4. Рогульський С.С. Адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією в Україні: дис. канд. юрид. наук за спеціальністю 12.00.07 / Київський національний університет імені Т. Шевченка. — К., 2005. — 187 с.
5. Чемерис І.В. Зарубіжний досвід протидії корупції в системі державного управління / І.В. Чемерис // Стратегічні пріоритети. - 2009. - №3(12). - С. 110-118.
6. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку — затверджений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1979 року № 34/169. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_282
7. Практичні заходи боротьби з корупцією затверджені резолюцією Конгресу ООН з попередження злочинності та поведінки із злочинцями в Гавані 27 серпня — 7 вересня 1990 року // [Електронний ресурс]: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_785/conv
8. Міжамериканська конвенція проти корупції, прийнята на третьому пленарному засіданні ООН 29 березня 1996 року / Матеріали міжнародного семінару «Антикорупційні розслідування та стратегія попередження корупції» (Київ, 15-16 травня 2002 року). — К., 2002. — с. 68-78.
9. Конвенція ООН проти корупції (ратифікована Законом України від 18 жовтня 2006 року № 251-V) [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16
10. Кохан Г.В. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз : монографія / Г. В. Кохан. — К. : НІСД, 2013. — 232 с
11. Конституційна реформа в Україні: перебіг, стан і перспективи. Аналітична доповідь Центру Разумкова. — Національна безпека і оборона, 2007, № 1.
12. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією № ETS 173 від 27 січня 1999 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_101
13. Мельник М.І. Корупція — корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) / М.І. Мельник. — К.: Юридична думка, 2004. — 400 с.
14. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 04.11.1999 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_102
15. Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи 1516 (2001). Фінансування політичних партій / Лабораторія законодавчих ініціатив. -[Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.parlament.org.ua/index.php?action=publication&id=8&ar_id=147&iar_id=180&as=2

16. Мельник М.І. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії. — Національна безпека і оборона, 2009, № 7 с 1 - 42.
17. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії / Є. В. Невмержицький : моногр. — К. : КНТ, 2008. — 368 с.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР ПОЛІТИКИ КОНГРЕСУ США У КІНЦІ XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Желіховський С. В.

У статті досліджено особливості політики американського парламенту відносно європейських держав. Виділено два основних напрями європейського зовнішньополітичного вектору Конгресу США: політико-гуманітарний і економічний. Показано законодавче забезпечення європейської політики, визначено особливості консолідації у Конгресі навколо стратегії трансатлантичного співробітництва.

В статье исследованы особенности политики американского парламента относительно европейских государств. Выделено два основных направления европейского внешнеполитического вектора Конгресса США: политико-гуманитарный и экономический. Показано законодательное обеспечение европейской политики, определены особенности консолидации в Конгрессе вокруг стратегии трансатлантического сотрудничества.

In the article the features of politics of American parliament are investigated in relation to the European states. Two basic directions of the European foreign policy vector of the US Congress are distinguished: political and humanitarian and economic. The lawmaking of European politics is shown, the features of consolidation in Congress round strategy of transatlantic collaboration are defined.

Ключові слова: Конгрес, Європейський парламент, зовнішня політика, Сполучені Штати Америки, Європейський Союз.

Актуальність теми. Період глобалізації політичних відносин, що ознаменував кінець XX – початок XXI століття, характеризується постбіполярним синдромом, котрий відображає прагнення домінування колишніх наддержав у регіонах світу. У той же час, домінування наддержав спирається також на пошук партнерів, серед яких часом бувають такі суб'єкти міжнародних відносин, як інтеграційні утворення, об'єднання держав на регіональній основі чи за принципами сумісності політичних ідеологій. Конкретним прикладом подібного явища можна вважати трансатлантичні відносини Сполучених Штатів Америки (США) та країн Європейського Союзу (ЄС) й інших держав Європи. Слід зазначити, що взаємодія окцидентальних держав побудована на конкретних політичних векторах, що реалізуються політичними режимами посередництвом вищих органів державної влади. На прикладі США та європейських держав важливе місце у цьому процесі належить Конгресу США як вищому представницькому органу, де узгодженість інтересів домінуючих політичних сил виступає прикладом злагодженості політики законодавчої влади і президентської адміністрації, а отже — стає важливим актуальним предметом дослідження прикладу ефективної консолідованої зовнішньополітичної стратегії, що є важливим для української політики в умовах протистоянь парламентських політичних сил щодо обрання пріоритетів зовнішньої політики.

Стан наукової розробки проблеми. Дослідження особливостей зовнішньої політики Конгресу США на європейському континенті засвідчують відсутність комплексного аналізу даної проблеми. Європейський зовнішньополітичний вектор розглянуто у роботах таких українських вчених, як В.А. Вергун, О.О. Головань, О.О. Грінченко, О.С. Двуреченська, І.Д. Дудко, Б.С. Левик, М.Ю. Лимар, де зовнішньополітична діяльність представлена через призму політики президентських адміністрацій. Зарубіжні дослідники, такі як Archick K., Carter R., Glen P., Sustaining U. та інші висвітлюють правові особливості політики США відносно ЄС, проте особливості політики Конгресу у зовнішньополітичному європейському векторі залишаються недостатньо дослідженою науковою проблематикою.

Мета і завдання дослідження. Метою даної статті є характеристика особливостей політики Конгресу США щодо європейських країн у кінці XX – на початку XXI століття. Завданням статті виступає виділення закономірностей у прийнятті політичних рішень Конгресу США у трансатлантичному співробітництві із європейськими державами.

Основний матеріал. Зовнішня політика Конгресу США сконцентрована на пріоритетних векторах, які завжди знаходили своє вираження у політичних доктринах президентів, будучи дзеркальним відображенням політичної волі більшості Конгресу. Серед інших, найголовнішим зовнішньополітичним пріоритетом такої політики вважаємо європейський вектор, який був найбільш чітко сформульований у доктрині Президента Білла Клінтона (Bill Clinton).

Характерним є те, що доктрина зовнішньої політики сформульована Б. Клінтоном ще у 1997 році зайняла основне місце у парламентських рішеннях Конгресу на найближчі 20 років.

Серед пріоритетів зовнішньополітичної діяльності США у вказаній доктрині на перше місце поставлений фактор стабільності Європи: «...Європейська стабільність життєво важлива для нашої безпеки. Європейська політика Сполучених Штатів переслідує дві стратегічні цілі. Перша з них полягає в побудові дійсно інтегрованої, демократичної, процвітаючої і мирної Європи ... Друга наша мета полягає в тому, щоб у взаємодії з нашими союзниками і партнерами по іншій бік Атлантики знаходити відповіді на глобальні виклики, — таке не під силу ні одній окремій країні. Це означає спільну підтримку мирних зусиль в кризових регіонах, протидія загрозам світового масштабу і формування більш відкритої світової економіки — без бар'єрів для трансатлантичної торгівлі та інвестицій ... НАТО залишається опорою американської присутності в Європі і стрижнем трансатлантичної безпеки ... Розширення НАТО є вирішальним елементом стратегії США і їх союзників в побудові нерозділеної, мирної Європи. Європа — ключовий елемент системи американської участі в глобальній економіці ... В рамках Нового трансатлантичного порядку денного, прийнятого в 1995 році на американсько-європейському саміті в Мадриді, Сполучені Штати і Євросоюз погодилися зробити конкретні кроки щодо зняття бар'єрів для торгівлі та інвестицій шляхом створення відкритого нового трансатлантичного ринку. Сполучені Штати твердо підтримують процес європейської інтеграції, втілений в ЄС. Підтримуючи історичні ринкові реформи в Центральній і Східній Європі та в країнах СНД, ми зміцнюємо нашу власну економіку і допомагаємо новим демократіям вкоренитися» [1, с. 601 – 602]. Зі слів Б. Клінтона витікають головні базові засади зовнішньополітичних рішень, ухвалення законодавчих актів і парламентської стратегії у цілому.

Дані особливості формування зовнішньополітичних стратегій пов'язані, насамперед, з тим, що згідно із національним законодавством США, джерелом зовнішньої політики цієї країни є глава держави — президент, а функції щодо її реалізації покладені на федеральний уряд — Державний департамент і його керівника — Державного секретаря. Основними принципами зовнішньої політики США офіційно проголошено «побудову безпечного світу» і «розповсюдження демократії на користь народу Америки і міжнародного співтовариства». США є учасником і співзасновником переважної більшості глобальних міжнародних організацій, зокрема ООН і НАТО. Дипломатичний корпус США є найбільшим у світі і активно залучається до вирішення значної кількості регіональних конфліктів [2, с. 66].

У той же час слід погодитись із І. Дудко [3, с. 94] у тому, що, не зважаючи на національне законодавство і задекларовані стратегічні наміри у доктрині Б. Клінтона, позиція Президента США завжди коригується рішеннями Конгресу. Зовнішньополітичні ініціативи адміністрації Б. Клінтона також значною мірою формувалися під впливом законодавчої гілки влади. Спочатку контрольований демократами Конгрес переорієнтував адміністрацію з переважної уваги до внутрішньої політики на зовнішню політику. Потім, за твердженням Р. Картера, Конгрес, представлений переважно республіканцями, здійснюючи критику політики адміністрації у зовнішньополітичній сфері, почав утверджувати власну позицію з багатьох найактуальніших тогочасних проблем у ЄС — щодо витрат на оборону, характеру здійснюваних під егідою ООН миротворчих операцій, прийняття рішень про поширення НАТО у Європі, характер і напрямки здійснюваних перетворень у межах зовнішньополітичного механізму та інших [4, с. 115].

Ставлення США до ЄС як зовнішньополітичного партнера розкрито у аналітичних доповідях К. Арчіка та Д. Мікса для Конгресу США [5]. Країни-члени ЄС визначаються як пріоритетні партнери, а проблеми у відносинах розглядаються як тимчасові [6, с. 10 – 11].

Пріоритетним напрямом політики Конгресу США у європейському векторі вважаю напрям забезпечення безпеки і стабільності. Для цього Конгрес США 30 вересня 1996 року прийняв закон «Про спрощення процедури розширення НАТО (1996 р.)». У цьому законі Конгрес констатував факт, що Північноатлантичний альянс відіграв дуже важливу роль у гарантуванні безпеки, свободи і добробуту США та європейських партнерів по Альянсу. США у цьому законі визначили перелік країн Східної і Центральної Європи: Словаччина, Естонія, Латвія, Литва, Румунія, Болгарія, Албанія, Молдова та Україна, сприяння економічній стабільності яких потребує активної підтримки з боку Сполучених Штатів, а також досягнення цими країнами рівня відповідності для вступу до НАТО. США, використовуючи свої дипломатичні важелі, повинні спонукати Європейський Союз до якнайшвидшого прийняття цих країн до ЄС, якщо їх критерії відповідають вступу до НАТО. Конгрес США підтримує зусилля своєї країни з модернізації обороноспроможності нових країн — претендентів до вступу у НАТО шляхом продажу та оренди цими країнами збройних систем, включаючи системи протиповітряної оборони, винищувачів вищого класу та телекомунікаційної інфраструктури. Будь-яка країна-претендент може бути виключена з визначеного переліку, якщо не відповідає встановленим критеріям. Про таке рішення повідомляє Президент США Конгресові за 15 днів до припинення права якоїсь країни на участь. [7, с. 250].

У цілому, стратегія Конгресу США щодо безпекової політики у Європі побудована на основі лідерства і домінування США у НАТО. З приводу зміцнення лідерства в європейському регіоні, у посланні Барака Обами (Barack Obama) до Конгресу США 2012 року підтверджується тактика подальшого поглиблення євроатлантичної інтеграції. США, відповідно до статті 5, будуть виконувати свої зобов'язання по відношенню до союзників по НАТО для розробки програми «Універсальної оборони», а також для визначення можливостей, які необхідні для вирішення завдань XXI століття [8].

У 10-х рр. XXI ст. взаємозалежність ЄС та США зростає. Обидві сторони є прихильниками демократії, відкритого суспільства, вільних ринків, прав людини. Вони активно розвивають політичне, безпекове і торгово-інвестиційне партнерство. Відбувається активна взаємодія як на рівні президента США та провідних посадовців ЄС, так і на рівні конгресменів, урядовців США та чиновників Євросоюзу. Рішення Конгресу США продовжують відображати підтримку ідеї про розвиток «єдиної і вільної» Європи, яка б сприяла реалізації інтересів американської держави. Створення більш безпечного світу є необхідною умовою подальшого розвитку ЄС та США, але жодна зі сторін не може вирішити ці проблеми самостійно. Відносини із ЄС, як цілісним учасником міжнародних відносин, для США поступово стають більш важливими, ніж двосторонні відносини з окремими державами-членами Євросоюзу. Рішення ЄС із широкого кола питань є спільними рішенням 28 країн, які представляють майже весь європейський регіон. Проте, отримання ЄС правосуб'єктності було неоднозначно сприйнято в США, адже тепер було накладено певні обмеження на діяльність США у відносинах з ЄС. Крім того, право ЄС заключати міжнародні договори може ускладнити практику односторонніх дій США [6, с. 12].

Дана специфічна практика політики США щодо ЄС та інших країн базується на низці нормативно-правових актів, серед яких важливе місце належить ухваленому Конгресом у 2005 році Закону про поширення демократії та демократичних цінностей в недемократичних країнах (Advance Democratic Values, Address Nondemocratic Countries, and Enhance Democracy Act). У даному законі американський парламент сформулював основні концептуальні засади щодо зовнішньої політики Сполучених Штатів щодо країн Європи та інших держав, де демократичні цінності не домінували у політичних режимах: «...щоб зміцнити альянси демократичних країн, збільшити фінансування програм неурядових організацій, приватних осіб та приватних груп, які сприяють демократії, а також для інших цілей» [9]. Для цього даним законом передбачено створення відповідних підрозділів у складі Державного департаменту та Міністерства закордонних справ США. Основна ідея законодавчого акту полягала у підтримці європейської моделі демократії у країнах європейського континенту та продукуванні демократичних цінностей у країнах, де режими мали характер недемократичних.

Із цього приводу американський дослідник П. Глен [10, с. 279] зазначає, що місією Держдепу і МЗС США мала стати функція реалізації інтересів Конгресу з підвищення трансформаційної дипломатії у європейських державах, утворюючи у кожній європейській державі посольства США «вільні будинки», що експортують демократичні цінності там, де у них є потреба і посилюють комунікацію щодо укріплення демократії у розвинених європейських країнах.

Отже, у політичній сфері політика Конгресу США реалізується в основному у двох напрямках: підтримання безпекового співробітництва посередництвом структур НАТО, а також співробітництво у напрямі розвитку демократичних цінностей. Для реалізації цих напрямів співробітництва Конгрес США ухвалює законодавчі акти, які мають внутрішньополітичний імперативний примат над міжнародно-правовими нормами, що дозволяє США у односторонньому порядку коригувати зовнішньополітичний курс держави, конкретним прикладом чого вважаємо особливості норм Закону про поширення демократії та демократичних цінностей в недемократичних країнах.

Політичний дискурс Конгресу США із Європарламентом і урядами інших європейських держав охоплює також і сферу економічної трансатлантичної політики американського парламенту. Дана тенденція взаємовідносин призвела до формування нових міжпарламентських і міжурядових структур США та ЄС, коли у квітні 2007 року на саміті у Вашингтоні була схвалена Декларація про основні напрямки посилення економічної інтеграції. На основі цього документу була створена ТЕР — Трансатлантична економічна рада (Transatlantic Economic Council — TEC), яка повинна була розвивати співробітництво в сферах регулювання торгівлі, захисту прав інтелектуальної власності, забезпечення стандартів безпеки виробництва і поставок експортних товарів, регулювання фінансових ринків, підтримки інновацій та передових технологій, регулювання та стимулювання інвестицій тощо [11]. Транснаціональний рівень сформовано магістральними діалогами, які визначають порядок денний співпраці по ключових напрямках, серед яких трансатлантичний діалог представників вищих органів законодавчої влади (TLD) — розпочатий в 1999 році як офіційна відповідь Європейського парламенту та Конгресу США на Новий трансатлантичний порядок денний

(НТА), головна мета якої полягає у підвищенні рівня дискурсу між членами зазначених структур. Незважаючи на сучасне протиставлення економік США та європейських держав, по мірі зміцнення ЄС, ми підтримуємо точку зору вчених, зокрема таких як Б. Тустанівський і М. Лимар, які засвідчують відсутність фактичних даних, які б констатували реальне протистояння між атлантичними сусідами [12, с. 34].

У рамках зазначених тенденцій американський Конгрес регулярно обговорює не лише зовнішньополітичні, а й зовнішньоекономічні проблеми, затверджує кандидатури держсекретаря та його заступників, послів США в країнах ЄС та інших країнах, асигнування на надання фінансово-кредитної допомоги іноземним державам, приймає закони, що стосуються зовнішньоторговельної, інвестиційної діяльності, ратифікує відповідні міжнародні угоди. Наприклад, для забезпечення зростання американського експорту в ЄС та інші держави Європи і світу Конгрес США щороку виділяє координаційному комітету 1,6 – 1,9 млрд. дол., які спрямовуються на підтримку зовнішньоекономічної діяльності американських фірм, передусім тих, що належать до малого і середнього бізнесу. Понад 50% зазначених коштів реалізуються через програми міністерства сільського господарства, 16% — міністерства торгівлі, 9% — державного департаменту, 8 – 14% — Ексімбанку тощо [13, с. 175].

Погоджуюсь із дослідниками у тому, що трансатлантичне економічне партнерство не можна однозначно розглядати як таке, що пропонує абсолютно рівні умови для обох центрів. Конгрес США та парламент ЄС мають різні підходи щодо ведення зовнішньої політики в даній сфері. З точки зору М. Лимар, на це впливає організаційний характер партнерів. Сполучені Штати — єдина держава з центральним владним апаратом. Європейське співтовариство — наднаціональне об'єднання, кожен з учасників якого має власні національні інтереси.

До 2005 року (докризисний період) Єврокомісія щорічно публікувала «Доповідь про торговельні та інвестиційні бар'єри в США» (Trade and Investment Barriers Report). У доповіді 2009 року акцентувалася увага на ухвалені Конгресом нового законодавстві США, яке спрямоване на підтримку національного виробника і встановлює нові обмеження на закордонні інвестиції та державні закупівлі. Незважаючи на те, що торговельні суперечки стосувалися лише частини товарообігу ЄС та США, стає очевидним, що Конгрес США не збирався надавати ЄС особливого статусу на своєму ринку [12, с. 34].

Разом із тим слід враховувати внутрішні причини взаємовідносин парламентарів у Конгресі США, коли сфера зовнішньої торгівлі залишається в США ареною серйозної політичної боротьби, в тому числі в Конгресі між демократами і республіканцями, а також між різними лобістськими організаціями американського бізнесу і профспілок. У безперервних дебатах з питань американської зовнішньоторговельної політики на законодавчому рівні стикаються позиції трьох найбільш впливових груп. До першої відносяться прихильники ліберальної торгівлі (trade liberalizers), які вважають, що відкритість зовнішніх ринків несе країні більше вигод, ніж витрат, і наполягають на знятті торгових бар'єрів як у самих США, так і в світі.

Другу групу складають прихильники так званої справедливої торгівлі (fair traders), які в принципі підтримують процес лібералізації торгівлі та підписання відповідних міжнародних угод, особливо з ЄС, але з умовою, що при цьому будуть дотримуватися "певні правила чесної гри" в сфері торговельної політики та практики, які хотіли б задавати США. У третю групу входять так звані "зовнішньоторговельні скептики" (trade skeptics), які виходять з того, що нинішня американська торгова політика не відповідає економічним інтересам країни, і перш за все традиційним галузям її промисловості, а міжнародні угоди і правила в рамках СОТ обмежують суверенітет США і обмежують свободу дій по захисту американських виробників і, відповідно, по збереженню робочих місць на американській території [14, с. 158].

На цьому тлі систематична і відкрита співпраця у сфері законодавства покликана усунути непринципові відмінності між відповідними законами і сприяти зниженню цін завдяки законодавчому регулюванню відносин між виробниками і споживачами. В рамках Трансатлантичної економічної ради висуваються пропозиції з трансформації сучасного «трансатлантичного діалогу законодавців» на Трансатлантичну асамблею. Ця асамблея буде складатися з однієї кількості депутатів Європейського парламенту і Конгресу США та працюватиме над створенням рамкового «модельного» законодавства з усіх питань, що стосуються поглиблення інтеграції трансатлантичного ринку. Відповідно об'єднаний за допомогою аналогічного законодавства, трансатлантичний ринок збереже наднаціональність Європейського Союзу, яка допоможе уникнути конкуренції, котра може ослабити трансатлантичне партнерство [15, с. 391].

Висновки. Таким чином, європейський вектор політики Конгресу США у кінці XX – на початку XXI століття складається із вдох основних напрямів: політико-гуманітарного та економічного. Політико-гуманітарний напрям, у свою чергу, уміщує у собі такі основні політичні сфери політики Конгресу, як забезпечення безпеки і стабільності у європейському регіоні шляхом укріплення структур НАТО, розширення військових контингентів та забезпечення фінансово-технічного потенціалу альянсу. Гуманітарна складова, будучи тісно пов'язаною із

політичною, відображає ідеологічну складову політики Конгресу США у Європі — розвиток і укріплення демократичних цінностей, упровадження демократичних режимів у східноєвропейських державах.

У цьому контексті Конгрес США на законодавчому рівні створює організаційно-правові і фінансово-ресурсні основи для реалізації даної політики. У той же час, економічний напрям політики Конгресу у Європі характеризується достатньо ґрунтовною проамериканською економічною політикою, яка побудована на постійному прагненні досягнення компромісу у парламентських рішеннях. Приклад європейського вектору політики американського парламенту у знаходженні внутрішніх компромісів між політичними силами заслуговує на окрему увагу у контексті потреби імплементації подібних політичних підходів в українській зовнішній і внутрішній політиці, особливо в умовах євроінтеграційних процесів.

Відтак, перспективою подальших досліджень виступає аналіз особливостей східноєвропейської політики Конгресу США в сучасних умовах кризових політичних явищ міжнародних відносин, котрі породжені військовою агресією Російської Федерації.

Література:

1. Извлечение из Стратегии национальной безопасности США для нового столетия (1997 г.) (Вашингтон, май 1997 г.) // Внешняя политика США. Хрестоматия / Сост. Д.В. Кузнецов. — Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2014. — 1058 с.
2. Головань О.О. Еволюція зовнішньої політики США на початку XXI століття. Дис. канд. політ. наук: 23.00.04 — політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку / О.О. Головань. — К., 2015. — 202 с.
3. Дудко І.Д. Конгрес у системі зовнішньополітичного механізму США: тенденції постбіполярних часів / І.Д. Дудко // Проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. — К.: КиМУ, 2011. — Вип. 3. — С. 86 — 98.
4. Carter R.G. Congress and Post-Cold War U.S. Foreign Policy // After the End. Making U.S. Foreign Policy in Post Cold War World / Ralf G. Carter. — Durham, London: Duke University Press, 1998. — P. 108–136.
5. Archick, K. U.S.-EU Cooperation Against Terrorism [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://fas.org/sgp/crs/row/RS22030.pdf>. (Accessed 20 July 2015)
6. Двореченська О. С. Відносини США і ЄС за часів президенства Б. Обама: спільне та відмінне // Вісник Дніпропетровського університету — 2015 — № 5. — С. 10 — 21.
7. Левик Б. С. Історичний аналіз допомоги конгресу США країнам-претендентам до вступу у НАТО в період 1994 — 2007 рр. / Б. С. Левик // Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. Ефективність державного управління. За загальною редакцією члена-кореспондента НАН України В. С. Загорського — Львів: Видавництво Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. — 2008. — № 16/17. — С. 247 — 255.
8. Sustaining U.S. Global Leadership: Priorities for 21st Century Defense [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.defense.gov/news/Defense_Strategic_Guidance.pdf.
9. Advance Democratic Values, Address Nondemocratic Countries, and Enhance Democracy Act [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.congress.gov/bill/109th-congress/senate-bill/516/text>
10. Patrick J. Glen, The Advance Democracy Act and the Future of United States Democracy Promotion Efforts // Santa Clara Journal of International Law. — № 9. — Volume 9. — Issue 2 (2011). — p. 273 — 308.
11. Framework for Advancing Transatlantic Economic Integration between the European Union and the United States of America // European External Action Service (EEAS): [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.eeas.europa.eu/us/docs/framework_trans_economic_integration07_en.pdf.
12. Лимар М. Ю. Економічна складова сучасного трансатлантичного співробітництва [Текст] / М. Ю. Лимар // Грані. Науково-теоретичний громадсько-політичний альманах. — 2015. — № 10/1. — С. 32-37.
13. Вергун В.А. Економічна дипломатія США: суть та особливості // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — Випуск 86 (Частина I). — 2009. — С. 173 — 179.
14. Глущенко Ю.Н. Состояние, проблемы и перспективы сотрудничества США и ЕС в экономической сфере // Проблемы национальной стратегии — № 4 (9) — 2011. — С. 146 — 161.
15. Гріненко О.О. Правове регулювання зовнішніх зносин ЄС — США у торговельній сфері / О. О. Гріненко // Актуальні проблеми держави і права. — 2011. — Вип. 60. — С. 387-393.

ДИСЦИПЛІНАРНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ СВІТ-СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ: ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ

Калінін В. Ю.

Кандидат політичних наук, викладач кафедри соціології

НТУУ «Київський політехнічний інститут ім. І. Сікорського»

Світ-системний аналіз як теорія і методологія для дослідження соціально-політичних явищ та процесів набуває все більшого поширення серед вітчизняних наукових пошуків. В рамках цього доцільно поставити питанням щодо дисциплінарного визначення світ-системного аналізу у співвідношенні з соціальними науками та власне з політологією (її ядром - політичним). Аналізуючи останні вітчизняні наукові доробки варто зазначити про малодосліджуваність цієї тематики. Відповідний стан речей можна пояснити двома вагомими чинниками. По-перше, це доволі складна та неоднозначна тема на межі з іншими науками. По-друге, сам світ-системний аналіз сприймається як соціологічна, історична або економічна теорія. В той час як її політична складова залишається поза увагою. Саме тому в статті буде розглянуті соціологічний, історичний, економічний та політичні виміри світ-системного аналізу. Заради досягнення поставленої мети були використані метод виявлення каузальних зв'язків та порівняльний метод.

Мир-системный анализ как теория и методология исследований социально-политических явлений и процессов становится все более популярной среди отечественных научных изысканий. В рамках этого целесообразно поставить вопрос о дисциплинарном определении мир-системного анализа в отношении социальных наук и собственно политологии (ее ядром – политическим). Анализируя последние отечественные научные публикации следует отметить о незначительном количестве литературы по указанной теме. Соответствующее положение вещей можно объяснить двумя весомыми факторами. Во-первых, это довольно сложная и неоднозначная тема на границе с другими науками. Во-вторых, сам мир-системный анализ воспринимается и интерпретируется как социологическая, историческая или экономическая теория. В то время как политическая составляющая остается вне фокуса. Именно поэтому в статье будет рассмотрены социологический, исторический, экономический и политические измерения мир-системного анализа. Ради достижения поставленной цели были использованы метод выявления каузальных связей и сравнительный метод.

World-system analysis as a theory and a methodology for researches are staying more and more popular among national scientists. Due to that, would be rational to raise issue of disciplinary place of world-system analysis (WSA) to the social sciences, including political science (the core – political). Reviewing the last publications, we should note that there is limited literature about this issue. We might provide at least two rational explanations. Firstly, the topic is controversial and tricky because lies on the line of different social sciences. Secondly, the perception and interpretation of WSA is popular as sociological, economic and historic theory. At the same time, political part of WSA is quite often out of the focus. That is why, in the article will be considered sociological, economic, historic and political dimensions of WSA. For achieving this goal have been used a method of identifying causal relations and comparative method.

Ключові слова: світ-системний аналіз, політичне, економіка, історія, соціологія.

Світ-системний аналіз як теорія і методологія для дослідження соціально-політичних явищ та процесів набуває все більшого поширення серед вітчизняних науковців. В рамках цього доцільно поставити питання про дисциплінарне визначення світ-системного аналізу у співвідношенні з соціальними науками та власне з політологією (політичним). Аналізуючи останні вітчизняні наукові доробки варто зазначити про малодосліджуваність цієї тематики. Відповідний стан речей можна пояснити двома вагомими чинниками. По-перше, це доволі складна та неоднозначна тема на межі з іншими науками. По-друге, сам світ-системний аналіз сприймається як соціологічна, історична або економічна теорія. В той час як її політична складова залишається поза увагою. Саме тому в статті буде розглянуті соціологічний, історичний, економічний та політичні виміри.

Історичний вимір світ-системного підходу можна побачити майже у всіх представників цього напрямку. Достатньо згадати, що саме поняття світ-економіки було впроваджено в працях історика Фернана Броделя. Окрім того, лідер підходу Іммануїл Валлерстайн поставив собі за мету презентувати всю історію сучасної капіталістичної світ-системи в п'яти томах. Навіть російський представник цього напрямку Юлій Кагарлицький презентував інтерпретацію історії

Росії з позицій світ-системного аналізу як історію периферійної імперії. Саме тому думка про фактичну історичність світ-системного аналізу є цілком раціональною.

Звідси, виникає питання чи є доцільним розглядати світ-системний підхід з політологічної точки зору. На нашу думку досить вдалою є відповідь нідерландського вченого Френка Анкерсміта. У своїй праці «Політична репрезентація» він пропонує повернути історичний вимір в політичну теорію, що було втрачено в XX столітті, і висуває думку про те, що «Історія та політика не тільки мають спільний предмет...», але їх об'єднує ще й метод [1, с. 9]. Сутність цього твердження полягає у тому, що пояснення є головною спільною рисою обох сфер життя. Іншим словами, інтерпретація історії змінює сприйняття сучасності, а поява будь-якого нового чи оновленого соціального інституту вимагає перегляд історичного процесу. В деякій мірі, тут доречно згадати про політику пам'яті, де на державному рівні визначаються найголовніші дати та події історії, які створюють та легітимують спільну ідентичність.

Аналогічно зауважує французький історик Жак ле Гофф, що, правда, щодо політичної історії. Відповідно до його поглядів, через феномен міждисциплінарності політична історія тепер «...зайнята виявленням структур, соціальним аналізом, семіотикою, пошуком пружин влади» [5, с. 416]. Тобто використання нових методів та теорій призводить до того, що традиційні проблемні поля стають спільними для декількох дисциплін. Зокрема, такі теми в галузі світ-системного аналізу як еволюція держави та розвиток ідеологій безумовно є предметом вивчення політології, що передбачають ширші джерела інформації аніж тільки теоретичні конструкції та емпіричні дослідження. Окрім того, навіть такий напрям як політична антропологія, що немає відношення до світ-системної перспективи, звертається, перш за все, до історичних та культурознавчих матеріалів, вважається важливою та невід'ємною частиною сучасної політичної науки. Звідси, історичні студії світ-системного аналізу мають розглядатися актуальними для політології. Отже, хоча історичність в даному випадку має право на власну автономію, втім політичне не втрачається у цій густині фактів. Адже воно перманентно властиве їй.

Наступний закид світ-системному аналізу базується на тезі щодо економікоцентризму вчення. Тобто, значна кількість матеріалу аналізується з позицій економічних ідей. Дійсно, представники світ-системного підходу використовували досягнення економічної думки для аналізу та інтерпретації тих чи інших політичних та соціальних явищ. Зокрема, доречно буде згадати про використані у світ-системному аналізі таких концептів як Кондратьєвські хвилі, поділ праці, класовий аналіз тощо.

Безумовно, всі зазначені теоретичні інструменти, деякі з яких прийнято асоціювати з марксизмом та неомарксизмом, мають місце і відіграють провідні ролі в цьому науковому підході. Наприклад, в світ-системному аналізі використовується також поняття політика накопичення. Доречно тут ставити питання чи є це політика, яку мають досліджувати політологи. Адже як вказує Макс Вебер, політику проводить навіть голова родини, в той же час наврод чи ця політика може бути безпосередньо пов'язана з феноменом політичного.

Оскільки закид базується на економізмі світ-системного аналізу, то оптимальну відповідь зможуть надати спеціалісти, які працюють на межі двох наук. В нашому випадку доречно буде звернутися до Нобелівського лауреата з економіки Пола Кругмана.

У своїй роботі «Кредо ліберала» американський вчений аналізує феномен економічної нерівності в США, приходять до висновку щодо політичних причин цього соціального явища. «...вся справа в політичних змінах» [8, с. 15]. Пол Кругман має на увазі, що політичні умови грають провідну роль у формуванні економічної нерівності/рівності. Дане твердження будується на декількох тезах, більшість з яких є прикладами з історії та сучасності США.

В контексті поставленої мети для нас буде цікавим те, що створення суспільства середнього класу в США відбувалося не поступово, а за короткий термін. Результатом цих змін заведено вважати створення інститутів започаткованих в часи президенства Франкліна Рузвельта. Тобто, фактично лише політичне рішення реалізоване в діючих суспільних інститутах змогло призвести до відповідного результату. По-друге, Пол Кругман вважає, що реалізація правої неоліберальної доктрини в США у 80-х роках була результатом консервативного політичного повороту у 70-х роках. Власне ці події призвели до поступового обмеження росту та зменшення у перспективі середнього класу. Знову ж таки політичні умови відігравали першочергову роль у формуванні економічних процесів.

На нашу думку можливе наступне пояснення політичності світ-системного аналізу в контексті його економізму. Якщо говорити про даний напрям як про новітню рефлексію (переосмислення) марксизму, то можна використовувати аналогічні аргументи щодо останнього. Марксизм за своєю суттю є політичним явищем, адже засоби досягнення визначених ним цілей абсолютно не базуються на господарських відносинах, а передбачають політичні дії. Окрім того, в даному випадку економічні дані, скоріше за все, виступають як

показники динаміки розвитку певних процесів, що описують їх, але не вказують на зміни. Звідси, говорити про марксизм і світ-системний аналіз, як суто економічні теорії буде не вірно.

Певний холізм (або прагнення до холізму) є характерною рисою світ-системного аналізу. Це стосується також історичного виміру. Наприклад, український дослідник Павло Кутуєв відзначає, що Франк «висуває гіпотезу єдиної світової системи, яка не змінювала власної ідентичності, переживаючи циклічні підйоми та падіння протягом останніх 5000 років» [10, с. 20]. А в основі цієї цілості лежить твердження, що «... економічне є також і політичним» [15, с. 21]. Дана теза просто виходить з бачення, що «... економічні та політичні сили неподільні» [15, с. 21].

Також доречним буде використати напрацювання Рональда Інглхарта та Крістіана Вельцеля в їх багаторічному дослідженні щодо розвитку та культурних змін. «Хоча автори класичних концепцій модернізацій (Маркс, Вебер та інші вчені) в багато чому помилялися, їх головна ідея полягає в тому, що в основі масштабних змін в соціальній, культурній та політичній сферах лежить соціально-економічний розвиток, в цілому відповідає дійсності» [6, с. 10]. Отже, навіть за умовою первинності економічного процесу (що далеко не завжди відповідає дійсним причинам) можна говорити про політичні наслідки та відповідну їх рефлексію над ними.

Таким чином, можна сказати, що економічні процеси на макрорівні можуть бути результатом як політичної активності, так і власне економічної. Як зауважує ще один Нобелівський лауреат з економіки Майкл Фрідман «... між економікою та політикою існує тісний взаємозв'язок, що можливі лише певні комбінації політичного та економічного устрою суспільства...» [12]. Слабким місцем даного твердження є те, що на національному рівні варто говорити про функціонуючу політичну систему, яка незалежно від ступеня демократичності, використовуючи поняття Джона Роулза., базується на такій інтелектуальній фікції про волю народу. Проте залишається відкритим питання чи буде даний стан тотожний у більших за розмірами структурах на прикладі світ-системи.

Звідси, доцільно буде розглянути відношення світ-системної перспективи з такою науковою дисципліною як теорія міжнародних відносин. Відповідно до Міжнародного колоквіуму з політології 1947 року, що відбувався у Парижі під егідою ЮНЕСКО, теорія міжнародних відносин була класифікована до галузей політичної науки. Тому в даному випадку світ-системний аналіз безумовно є політичним, в той же час відноситься до іншої спеціальності нашої науки.

З одного боку можна побачити, що світ-системний аналіз описує та інтерпретує боротьбу за глобальну першість між національними державами. Іншими словами, світ-системний підхід надає власну інтерпретацію історії та сучасності міжнародної системи, яка базується не тільки на безпосередньо політичній складовій, скільки на економічній взаємодії. Пояснення виходить з існування наднаціональних структур, всередині яких національні держави є агентами, що діють відповідно до певної логіки. В основі цієї структури лежить циклічна природа існування, яка передбачає періодичну зміну держав-лідерів. В даному випадку доречно буде навести приклади наступних концепцій міжнародної системи світ-системних теоретиків, зокрема зміна командних висот капіталізму (термін Джованні Аррігі) або еволюція глобальної політики (термін Джорджа Модельські). Хоча в цілому ці представники виходять з подібних теоретико-методологічних засад, проте надають різні інтерпретації в межах своїх гіпотез. Звідси, можна сказати, що світ-системна перспектива по суті є однією з теорій в галузі міжнародних досліджень

З іншого боку, варто зазначити, що хоча світ-системний є важливим критичним доповненням до теорії міжнародних відносин, проте сучасна наукова спільнота не зовсім одностайно відноситься до потреби відокремлення теорії міжнародних відносин від власне політології. Зокрема, існують підходи, що пропонує не відокремлювати внутрішню та зовнішню політику через «розмивання національних кордонів», що у свою чергу було спричинено в останні десятиріччя процесом глобалізації. Одним з них виступає концепція світової політики.

Насамперед, що необхідно розмежовувати світову політику як сферу діяльності та наукову дисципліну. Дана термінологічна плутанина, яка пов'язана з перекладом, з'явилася в російській політологічній думці на початку 90-х рр. XX ст.. Як зазначає Андрій Кокошин, світова політика як наукова дисципліна виникла пізніше, аніж теорія міжнародних відносин, а в Росії ще пізніше, ніж на «Заході». На сьогодні в більшості російських видань дані терміни широко використовуються. Зокрема можна назвати такі роботи як «Світова політика: теорія, методологія, прикладний аналіз» під редакцією Алексея Богатурова і Андрія Кокошина, «Світова політика в XXI столітті: актори, процеси, проблеми» Марини Лебедевої тощо.

Як було зазначено існує певна проблема щодо визначення меж компетентності між світовою політикою і міжнародними відносинами. Андрій Кокошин розглядає дані напрями в своїй роботі «Про системний та ментальний підходи в світополітичних дослідженнях». Він зазначає, що особливістю теорії міжнародних відносин є власне дослідження міждержавних відносин. В той же час світову політику маємо розглядати в двох вимірах [7, с. 4]: на

глобальному рівні як світову політичну систему та як дослідницьку область у широкому сенсі, тобто таку, що визнає існування й вплив акторів на рівні держави. Вона включає в себе міжнародні відносини.

Також він пропонує для розгляду третій термін — «глобальна політика», який безпосередньо пов'язаний з першими двома. Під глобальною політикою він має на увазі певний рівень проблем та явищ.

Отже, в сучасних наукових дискусіях теорії міжнародних відносин та сфери її компетентності не мають однозначного сприйняття, що також відкриває можливість ширшого розгляду питань, що раніше не входили в компетенцію політичної теорії.

Слід зазначити, що світ-системний аналіз не обмежується цими проблемними полями. Окрім цього, визначені теми в контексті теорії міжнародних відносин не відповідають поставленим завданням статті. Адже наша мета критично проаналізувати евристичний потенціал теорії. В даному випадку достатньо буде згадати хоча б питання організації наукового знання та місце політичного в ньому або критику девелопменталізму, що є актуальним як до власне політичної теорії, так і до теорії політичного розвитку.

Останньою буде розглянуте співвідношення між світ-системним аналізом та соціологією. Слід зазначити, що у вітчизняній науці даний напрям значно більше представлений профільними дослідженнями в галузі соціології. Окрім того, навіть лідер світ-системної перспективи Іммануїл Валлерстайн за освітою є соціологом. Звідси постає резонне питання чи не буде доцільнішим розглядати цей напрям як соціологічний підхід.

Доречним також буде поставити питання не стільки взаємодії світ-системного аналізу та соціології, скільки співставлення політології та соціології. Адже обидві науки є суспільствознавчими. Як зазначає з цього приводу Юрген Габермас «Сьогодні суспільствознавчі науки претендують на політичну систему як на свій предмет вивчення...» [13]. Дійсно, з одного боку проблемні поля обох дисциплін значною мірою можуть співпадати, з іншого ж боку – предметом політології все ж таки є владні відносини щодо організації життя суспільства, в той же час соціологія вивчає соціальну людину. Таким чином, предмет другої науки значною мірою направлений на дослідження всіх аспектів життя такої суспільної істоти як людина, де політика та владні відносини не є власне головним предметом на відміну від політичної науки. Звідси, якщо світ-системний аналіз розглядати як такий, що регулює суспільне життя через владно-політичні відносини, то він безумовно є предметом дослідження політології.

Коли вже були проаналізовані класичні науки, які претендують на право визначати світ-системний підхід як теорію всередині своєї дисципліни, то варто перейти до розгляду власне політичної складової. Хоча, як було зазначено раніше, світ-системний аналіз рідко визначається в контексті політології. Втім цей науковий підхід поставив питання про визначення політики. На думку Іммануїла Валлерстайна під цим терміном варто розуміти «...зміну владних відносин в суспільстві в більш чи менш сприятливому для чийось інтересів напрямі, тобто зміні напрямку соціальних процесів» [3, с.98-99]. Іншими словами дане визначення виходить з управління та керівництва суспільним життям на основі владних відносин. В контексті наданої дефініції можна зробити висновок про сприйняття політики як певним чином автономної сфери людської чи групової діяльності. Хоча світ-системний аналіз заявляє про некоректність поділу суспільного життя на окремі сфери, втім таке визначення легітимізує політологічний дискурс в цьому підході.

Також необхідно зупинитись більш детально на концепті влади, адже вона в контексті світ-системного підходу не завжди є власне політичною. В даному випадку буде актуальним зауваження американського політолога Йена Шапіро щодо збереження сучасної демократії: «... обмеження політичної влади капіталу – найважливіша частина з цих дій» [14]. Безумовно, як вже було вказано, що взаємодія між економічною та політичною підсистемами є доволі багатогранною й не може вимірюватися однонаправленими зв'язками. Швидше, варто говорити про політизацію неpolітичних процесів, термін був запропонований М.В. Ільїним, та про «побічні ефекти» У. Бека. Щодо першого, то тут визначається, що процеси, які традиційно не відносилися до політичних внаслідок дії глобалізації (локалізації), інтеграції (дезінтеграції) та демократизації (поширення авторитаризму) почали отримувати політичний характер. Найбільше це виявилось в економічній сфері через власне економізацію міждержавних відносин та політизацію економіки. Також У. Бек зазначає, що ТНК досить часто не ставлять за мету досягнення політичних цілей, проте, оскільки їхня діяльність тісно пов'язана з політикою цього не можливо уникнути.

Якщо заявляється про можливість політизації світ-системного аналізу, то варто поставити питання щодо його визначення як політичної теорії. Цікавим фактом є те, що Іммануїл Валлерстайн в своїх працях стверджує про некоректність найменування світ-системного підходу теорією, вже не кажучи про політичну теорію.. «Світ-системний аналіз – це не теорія про соціальний світ ... скоріше це протест проти тих способів за допомогою яких соціальне наукове пізнання було структуроване...» [4, с. 105]. В даному випадку американський вчений має на увазі, що першочергова цінність світ-системного аналізу знаходиться в

критичній складовій. Це не означає, що сам по собі напрям нічого не продукує. Просто відповідно до Іммануїла Валлерстайна, на сьогодні лише закладаються основи підходу, а його потенціал має бути презентований в майбутньому.

Так чи інакше, в Новій філософській енциклопедії, що видана під редакцією В.С. Степіна, зазначається щодо теорії наступне: «...в широкому сенсі комплекс поглядів, уявлень, ідей направлених на тлумачення та пояснення будь-якого явища; в більш вузькому і спеціальному сенсі – вища, найбільш розвинута форма наукового знання, що надає цілісне уявлення про закономірності та сутнісні зв'язки певної області дійсності...» [11, с. 42]. Виходячи з наданої дефініції можна зробити висновок, що світ-системний аналіз все ж таки є науковою теорією. Оскільки завдяки понятійно-категоріальному апарату (в даному випадку світ-система та пов'язані терміни), який використовується у формі евристичного інструменту, інтерпретуються великі соціально-політичні та економічні структури та процеси через виявлення сутнісних зв'язків із виробленням прогнозів щодо майбутнього.

Повертаючись до визначення світ-системного аналізу як політичної теорії варто звернутися до експерта з області теорії політики та порівняльних досліджень Клауса фон Байме. Німецький вчений говорить про можливість диференціації емпіричної політичної теорії на два напрями. Перший співвідноситься з науковим спадком Макса Вебера, а власне – робота з типологіями та ідеальними типами. Цей напрям базується на реконструкції соціальної реальності в історичній перспективі. Наприклад, ті ж самі три типи легітимного панування Макса Вебера. Другий напрям пов'язаний з іменем відомого французького соціолога Еміля Дюркгейма. Тут передбачається моделювання дійсності «... через виявлення залежних та незалежних перемінних величин» [2, с. 495]. Відповідно до другого напрямку моделі мають оцінюватися від точності прогнозів, а не від реалістичності висунутих гіпотез.

Загалом, класифікація Клауса фон Байме, як і будь-яка інша, є умовною. Тому, звичайно, теорії не завжди можуть повністю співпадати з якимось критерієм. В даному випадку світ-системний аналіз, скоріше за все, варто віднести до першого напрямку, пов'язаному з Максом Вебером. Висунуту тезу можна пояснити тим, що світ-системний підхід передбачає реконструкцію суспільного, в тому числі політичного, життя на макрорівні з розробкою багатоманітних інтерпретацій. Хоча даний напрям також висуває прогнози, втім вони базуються на використанні якісних методів дослідження.

Таким чином, можна сказати, що світ-системний аналіз може бути розглянутий, принаймні частково, як політична теорія. Це пов'язано з тим, що світ-системний підхід інтерпретує суспільні процеси, що пов'язані з організацією суспільного життя на основі використання влади.

Проілюстроване співвідношення світ-системного аналізу із різноманітними соціальним науками говорить про специфічний характер підходу. Виходячи з усього зазначеного, все ж таки не варто використовувати щодо світ-системної аналізу такі визначення як політична, економічна, соціологічна чи інша теорії. Оскільки таке обмеження надає лише частковий опис проблематики даного напрямку досліджень. Отже, економіка, теорія міжнародних відносин, соціологія та історія мають таке ж саме право використовувати надбання цього наукового підходу як і політологія.

Тому доцільніше говорити про світ-системний аналіз як окремішню науково-дослідницьку програму з власним порядком денним. Це не означає, що вона функціонує поза науковим дискурсом чи не реагує на зовнішні чинники. В цьому контексті світ-системний підхід, завдяки теоретико-методологічному фундаменту, створює оригінальну композицію теоретичних інструментів. Останні, у свою чергу, можуть бути використані в сферах політичних, економічних чи соціологічних дослідженнях.

Література:

1. Анкерсмит Ф.Р. Политическая репрезентация / Ф.Р. Анкерсмит; [пер. с англ. А. Глухова]. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 288 с.
2. Байме К. Политическая теория: эмпирическая политическая теория / К. Байме // Политическая наука: новые направления. [под ред. Р. Гудина и Х.Д. Клингельмана]. – Вече, 1999. – с. 495-506.
3. Валлерстайн И.М. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация / И Валлерстайн; [пер. с англ. К. А. Фурсова]. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2008 – с. 176.
4. Валлерстайн И. Миросистемный анализ / И. Валлерстайн // Время мира. Альманах. Вып. 1: Историческая макросоциология в XX веке; [под ред. Н.С. Розова]. – Новосибирск, 2000. – с. 105-123.

5. Гофф Ж. Среднековый мир воображаемого/ Ж. ле Гофф. [пер. с фр. и общ. ред. С.К. Цатуровой]. – М.: Издательская группа «Прогресс», 2001. – 440 с.
6. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель; [пер. с англ. М. Коробочкин] – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.
7. Кокошин А.А. О системном и ментальном подходах к мирополитическим исследованиям: Краткий очерк/ А.А. Кокошин - Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: ЛЕНАНД, 2008. – 88 с.
8. Кругман П. Кредо либерала / П. Кругман [пер. с англ. В.Л. Иноземцева]. - М.: Издательство "Европа", 2009. -368 с.
9. Кутуев П.В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / П.В.Кутуев. - К.: "Сталь", 2005. - 500 с
10. Кутуев П.В. Мировая система как предмет социологического анализа: новая исследовательская программа Андре Гундера Франка / П.В. Кутуев // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2007. — № 2. — С. 17-35.
11. Новая философская энциклопедия // [под ред. акад. В.С. Степина]. - М.: Мысль, 2010. — Т. 1 - 744 с.
12. Фридман М. Взаимосвязь между экономической и политической свободами [Электронный документ] / М. Фридман. – Режим доступа: http://kant.narod.ru/fried_1.htm
13. Хабермас Ю. Что такое «политическое». Рациональный смысл сомнительного наследия политической теологии. [Электронный документ] / Ю. Хабермас. – Режим доступа: <http://russ.dada.ru/Mirovaya-povestka/CHto-takoe-politicheskoe>
14. Шапиро И. Демократия под натиском капитала. [Электронный документ] / И. Шапиро. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/pole/Demokratiya-pod-natiskom-kapitala>
15. Frank A.G., Gills B. The world system is five thousand years: an introduction / A.G. Frank, B. Gills // Humboldt journal of social relations. – 1992. – number 18 – pp. 1-73.

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ ЯК ГОЛОВНИЙ ФАКТОР ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ: ПОШУК СПІЛЬНИХ ВЕКТОРІВ

Пінчук І. В.

магістр соціальної роботи,

Чернігівський національний технологічний університет

Здійснено пошук спільних векторів наукового дискурсу проблеми децентралізації та федералізації як головного фактору забезпечення сталого розвитку України. Висвітлюється досвід європейських країн, що успішно вирішили цю проблему.

Осуществлен поиск общих векторов научного дискурса проблемы децентрализации и федерализации как главного фактора обеспечения устойчивого развития Украины. Освещается опыт европейских стран, которые успешно решили эту проблему.

Common vectors of scientific discourse of the problem of decentralization and federalization as a main factor of providing the development of Ukraine. The experience of European countries that solved this problem successfully has been reviewed.

Ключові слова: децентралізація, федералізація, делегування повноважень, місцеве самоврядування, адміністративно – територіальний устрій, територіальні громади, унітарна держава, сталий розвиток.

Постановка проблеми. Україна проголосила курс на євроінтеграцію. Одним із головних факторів високорозвиненої європейської держави є ефективна влада та правильно побудований адміністративний устрій з метою досягнення рівноваги у розвитку регіонів. Україна після розпаду Радянського Союзу отримала в спадок систему управління, в якій вся повнота влади і повноважень зосереджувалася в центрі, а влада громад була цілком обмеженою, залишаючись в тіні місцевих державних адміністрацій. Надмірний централізм адміністративного устрою України, консервативне відношення до вирішення проблем державного та місцевого характеру призвели до стагнації економічного розвитку регіонів та високий рівень корупції влади на місцях. Провідні країни Європи, де прогресивна система адміністративного устрою, не стоять на місці, а перебувають у постійному русі змін, які призводять до розвитку цих держав. Україна, відстаючи від країн-членів Європейського Союзу у вищенаведених аспектах, не здатна йти в одну ногу з ними.

Актуальність проблеми. Нині Україна опинилася в тяжкій геополітичній ситуації, пов'язаної з Кримом, воєнним конфліктом на Донбасі та складними відносинами з Росією. Проблеми з Кримом та Донбасом, економічна криза є свідченням того, що Україні конче необхідно проводити реформування адміністративної системи управління. Тому постає питання проведення в Україні децентралізації або федералізації публічної влади. Який метод реформації адміністративної системи управління є ефективним, а який ні, є формальним питанням на фоні головних завдань щодо змін в системі влади – розподіл повноважень між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, підвищення значущості органів місцевого самоврядування, які будуть захищати інтереси та потреби територіальних громад – муніципалітету, та найголовніше – збереження територіальної цілісності України. Адже через незахищеність інтересів територіальних громад, обмеженість повноважень органів місцевого самоврядування, ігнорування проблем регіонального характеру, неврахування етнічних особливостей, ідеологічних переконань, які були в Криму та Донбасі, стало можливим посягання на територіальну цілісність України. Саме тому дослідження теоретико – методологічних аспектів децентралізації та федералізації є актуальним.

Аналіз публікацій і досліджень даної проблеми свідчить про її складність, неоднозначність, суперечливість і, як це завжди відбувається в Україні, заполітизованість. Так юристи-науковці О.М. Бориславська, А.М. Школик, І.Б. Заверуха досліджували та визначили поняття децентралізації. Науковці І.А. Грицьак, В.В. Говоруха, В.Ю. Стрельцов, В. Борденюк акцентували увагу на відмінностях децентралізації від федералізації та децентралізації від делегування. Науковці В.М. Хвостов, В.Ф. Погорілко та французький науковець Б. Гурне досліджували децентралізацію та визначили кілька її видів. Цінним матеріалом щодо дослідження проблем децентралізації та федералізації європейських країн є їх відповідна законодавча база.

Децентралізація – це процес перерозподілу або диспергування функцій, повноважень людей або речей від центрального управління. У науковій літературі децентралізацію визначено як такий спосіб організації публічної влади в державі, за якого адміністративно - територіальні одиниці або інші територіальні утворення мають право самостійно вирішувати питання місцевого значення і реалізувати власні завдання у межах, встановлених законодавством та під відповідальність уповноважених органів і посадових осіб, а втручання у їх діяльність може відбуватись винятково з метою нагляду за законністю в передбачених законом випадках і відповідних формах [1,13]. У загальноєвропейському середовищі децентралізацію розуміють як «процес широкого перерозподілу ролей та відповідальності з метою створення сприятливих умов для участі нових гравців (органи місцевого самоврядування, недержавні організації) в процесі вироблення, здійснення та застосування законодавства і політики Європейського Союзу» [2, 562]

Децентралізацію від централізації відрізняє те, що в останньому випадку значна частина владних повноважень в адміністративній системі переходить центральним органам, а відносно децентралізації частина повноважень переходить на нижчий рівень. Тому відповідно до розподілу повноважень між суб'єктами державної влади децентралізація поділяється на вертикальну та горизонтальну. Вертикальна децентралізація означає чітке визначення порядку прийняття рішень керівними органами різного рівня. Горизонтальна означає розподіл та визначення функцій і компетенцій всіх інших елементів структури органів державної адміністрації, крім керівного органу [1,15]. Залежно від форми державного устрою децентралізація може поділятися на адміністративну (характерну для унітарних держав) та політичну (відповідно для федеративних держав). Якщо в унітарних державах децентралізація відображає спосіб розподілу функцій та повноважень між центральними та місцевими органами державної влади здебільшого по лінії виконавчої влади (хоча не виключається децентралізація окремих повноважень по здійсненню законодавчої функції), то у федеративних державах децентралізація відображає спосіб розподілу функцій і повноважень по здійсненню державної влади спочатку між відповідними федеральними органами та органами суб'єктів федерації по лінії законодавчої, виконавчої та судової влади, а потім між органами суб'єктів федерації і місцевими органами публічної влади [3, 22].

Адміністративна децентралізація складається з чотирьох основних форм:

1) Деконцентрація, як слабка форма децентралізації перекладає відповідальність за прийняття рішень, фінанси та реалізацію певних суспільних функцій з посадових осіб центральних урядів на тих, котрі працюють у районах, або, за необхідності, на новопризначених під прямим урядовим контролем. Поняття «деконцентрація влади» не змінилося за своєю суттю від часів появи й передбачає законодавчу передачу повноважень центральних органів державної виконавчої влади передусім представникам центральної виконавчої влади на місцях. Деконцентрація влади не поширюється безпосередньо на представницькі органи місцевої влади, тобто на органи місцевого самоврядування. Інакше вихолощуватиметься природний характер прав і обов'язків суб'єктів місцевого самоврядування, якими є спільноти об'єднаного територіально й побутово у громади населення, що компактно проживає.

2) Делегування означає підпорядкування передачі відповідальності за прийняття рішень, фінанси й реалізацію певних державних функцій у напіваавтономних установах, котрі не контролюються повністю центральним урядом, але в кінцевому підсумку підзвітні йому. Делегування передбачає створення державно приватних підприємств чи корпорацій, або «органів влади», спеціальних проектів чи районів обслуговування, які матимуть досить велику свободу дій при ухваленні рішень, можуть бути звільнені від вимог державної служби і їм може бути дозволено брати з користувачів плату за послуги.

3) Деволуція – передача всіх повноважень у сфері управління, використання коштів та реалізації соціальної політики на субнаціональному рівні до регіонального або місцевого уряду, чи уряду штату.

4) Відчуження - може означати лише контракти на послуги приватних компаній, а також цілковиту відмову від усієї відповідальності за прийняття рішень, фінанси та реалізацію певних державних функцій. В умовах відчуження передбачається продаж послуг, переведення чи звільнення працівників, а надання послуг дозволяється приватним компаніям або некомерційним організаціям. Багато з цього спочатку здійснюють приватні особи, компанії, асоціації, але з часом ці справи переходять до уряду безпосередньо чи через регулювання діяльності господарюючих суб'єктів, які конкурують з новоствореними державними програмами [4].

Також розрізняють два типи територіальної децентралізації: децентралізація бюрократична та децентралізація демократична. Суть першої полягає в тому, що держава наділяє відповідними повноваженнями по здійсненню завдань і функцій державного управління на місцях місцеві органи державної влади. Ці органи є підпорядкованими, підзвітними і підконтрольними, відповідальними перед органами державної влади вищого рівня, які

сформували їх. Автор книги «Державне управління», французький науковець Бернан Гурне називає бюрократичну децентралізацію «деконцентрацією» [5,88], а у підручнику «Конституційне право України» за редакцією В.Ф. Погорілка «адміністративною децентралізацією» [6, 641]. Суть демократичної децентралізації полягає в тому, що держава наділяє відповідними повноваженнями по здійсненню завдань і функцій державного управління місцеві органи, що формуються у демократичний спосіб населенням відповідних адміністративно – територіальних одиниць.

Форми децентралізації можуть бути відмінними залежно від рівня територіальних громад та обраних ними органів, на які передаються повноваження по здійсненню державного управління. Якщо функції передаються на рівень територіальних громад, об'єднаних спільним проживанням у межах села, селища, міста, то така децентралізація матиме форму місцевого самоврядування. А у випадку надання повноважень територіальним колективам, які об'єднані проживанням у межах області чи певного регіону, то ця децентралізація матиме форму регіонального самоврядування, яка нерідко може виступати у формі територіальної (регіональної чи обласної) автономії. Регіональне самоврядування та регіональна (обласна) автономія відрізняються за ступенем децентралізації державної влади. Якщо у першому випадку відбувається децентралізація лише виконавчої влади, то у другому – децентралізація виконавчої та окремих аспектів законодавчої влади. За переконанням кандидата юридичних наук В. Борденюка, децентралізацію слід відрізняти від делегування. При децентралізації владні повноваження належать державі за законом, а делеговані повноваження закріплені за законом або певним нормативним актом, можуть бути передані менш повноваженим органам. Якщо для делегування повноважень потрібна згода органу, кому ці повноваження передаються, то при децентралізації такої згоди не потрібно [3, 24].

Ідея децентралізації в історії України не є новою. Вперше децентралізація згадується в Конституції Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 року. Зокрема, у пункті 5 розділу I зазначалося, що: «Не порушуючи єдиної своєї власті, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації» за роки незалежності можна відмітити такі спроби щодо децентралізації 15 липня 1997 року було прийнято Закон України «Про місцеве самоврядування».

У 2005 році була створена робоча група з адміністративно-територіальної реформи та була введена посада віце – прем'єр – міністра України з питань адміністративно-територіальної реформи. Обговорювалася ідея запровадження трирівневого територіального устрою: громада – район – регіон. Головними ідеями цієї реформи були наближення влади до громадян, забезпечення принципу «чим більше повноважень, тим більша відповідальність», що сприятиме прозорості прийняття рішень. Реформа передбачала зміну розподілу повноважень між регіональними, районними рівнями та рівнями громад.

У 2009 році була ще одна спроба проведення адміністративно – територіальної реформи. Однак даний законопроект не дістав належної підтримки Верховної Ради та був відхилений.

31 серпня 2015 року було попередньо схвалено законопроект «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)». Ініціатором законопроекту є президент України Петро Порошенко.

В цьому законопроекті запропоновано зміни щодо децентралізації державної влади в Україні та посилення ролі місцевого самоврядування. Будуть змінені окремі положення Конституції України щодо адміністративно-територіального устрою. Зокрема, закріплено, що територія України поділена на громади. Громада є первинною одиницею у системі адміністративно-територіального устрою України. Передбачається, що адміністративно-територіальний устрій України буде ґрунтуватися на засадах єдності та цілісності державної території, децентралізації влади, повсюдності та спроможності місцевого самоврядування, сталого розвитку адміністративно-територіальних одиниць з урахуванням історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій. Законопроектом також передбачено, що розмежування повноважень у системі органів місцевого самоврядування та їх виконавчих органів різних рівнів здійснюється за принципом субсидіарності, що відповідає Європейській хартії місцевого самоврядування, яку Україна ратифікувала 15 липня 1997 року.[7] Якщо докладніше розглянути систему влади на обласному та районному рівнях, то картина виходить таким чином: на обох рівнях обираються депутати у відповідні ради. Депутати рад обирають голів, ті в свою чергу очолюють виконавчі комітети. Щодо голови міської, селищної, сільської, районної в місті ради, який обирається прямим голосуванням мешканцями відповідного населеного пункту, очолює виконавчий комітет відповідної ради.

Законопроектом передбачено запровадження інституту префекта, якого призначає на посаду та звільняє з посади за поданням Кабінету Міністрів України Президент України. Префект зупиняє дію актів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України з одночасним зверненням до суду. У разі ухвалення головою громади, радою

громади, районною, обласною радою акта, що не відповідає Конституції України, створює загрозу порушення державного суверенітету, територіальної цілісності чи загрозу національній безпеці, Президент України зупиняє дію відповідного акта з одночасним зверненням до Конституційного Суду України, тимчасово зупиняє повноваження голови громади, складу ради громади, районної, обласної ради та призначає тимчасового державного уповноваженого. У разі визнання Конституційним Судом України акта голови громади, ради громади, районної, обласної ради таким, що не відповідає Конституції України, Верховна Рада України за поданням Президента України достроково припиняє повноваження голови громади, ради громади, районної, обласної ради та призначає позачергові вибори у визначеному законом порядку [7].

Україна згідно статті 2 Конституції України є унітарною державою [8]. А унітарною є та держава, в якій територія розподілена на адміністративно – територіальні одиниці та відсутні елементи суб'єктності та суверенітет прав цього суб'єкта, якими не можуть бути при унітарній державі ці одиниці. Унітарні держави поділяються на: децентралізовані, відносно децентралізовані та централізовані. В. Борденюк так описує види унітарних держав:

- до децентралізованих відносять, як правило, такі держави, де територіальне самоврядування реально функціонує на всіх рівнях адміністративно – територіального поділу, включаючи адміністративно – територіальні одиниці найвищого рівня. Сюди належать насамперед держави, де функціонує так звана англосаксонська система місцевого самоврядування;

- відносно децентралізованими визнаються держави, в яких місцеве самоврядування функціонує лише на, так званому, первинному рівні адміністративно – територіального поділу, тобто на рівні громад, комун, общин, муніципалітетів тощо. Відносно територіальних колективів адміністративно – територіальних одиниць вищого, аніж громада, рівня, то вони або не визнаються суб'єктами самоврядування, або якщо й визнаються, то управління в таких територіальних одиницях здійснюється на основі поєднання демократичної та адміністративної децентралізації (деконцентрації) владних повноважень. На рівні таких територіальних одиниць паралельно функціонують органи місцевого самоврядування та органи виконавчої влади; У децентралізованій унітарній державі місцеві органи формуються шляхом виборів місцевим населенням, тобто незалежно від центральних органів влади. Місцеві органи мають значні повноваження у вирішенні питань на місцях;

- централізованими вважаються держави, в яких місцеве самоврядування взагалі відсутнє. В таких державах управлінські функції на місцях здійснюються через розгалужену систему організаційно підпорядкованих по вертикалі органів державної виконавчої влади, у формуванні яких населення відповідних адміністративно – територіальних одиниць участі не бере. Така система управління на місцях характерна за умов надзвичайного стану або для держав з недемократичним політичним режимом [3, 23].

Україна на даний момент є відносно децентралізованою унітарною державою. Адже на обласному рівні функціонують обласні державні адміністрації та обласні ради. Районні та міські державні адміністрації діють в містах м. Києві та Севастополі. Відсутність органів виконавчої влади в інших містах, а також в районах в містах, селах і селищах можуть вказувати на те, що владні повноваження та вирішення питань місцевого значення належать до компетенції органів місцевого самоврядування. Однак тут має місце делегування повноважень органами виконавчої влади до органів місцевого самоврядування. Делеговані повноваження закріплені в статті 1 Закону України «Про місцеве самоврядування»[9]. Однак, враховуючи те, що органи місцевого самоврядування вирішують власні проблемні питання, пов'язані із забезпеченням прав та інтересів територіальних громад, вони ще отримують додаткове навантаження у вигляді «делегованих повноважень».

Україна згідно до статті 1 Конституції України є демократичною державою. Тому їй варто проводити демократичну децентралізацію, тобто передачу значних повноважень органам місцевого самоврядування. Україна повинна зробити перехід від відносно децентралізованої до децентралізованої унітарної держави, для того, щоб повнота влади на місцях була в руках територіальних громад.

Основною умовою ефективної діяльності місцевого самоврядування є її фінансова складова. Фінанси є уособленням можливостей. А повноваження та можливості - дві головні складові, які стосуються діяльності місцевого самоврядування. Місцева влада може мати кошти і бути обмеженою у своїх повноваженнях, прийнятті рішень, а може навпаки, мати достатньо повноважень, але при фінансовому обмеженні ці повноваження втрачають сенс. Тому поруч із децентралізацією влади потрібно проводити і бюджетну (фіскальну) децентралізацію. Вона потрібна для наявності в органах місцевого самоврядування власного бюджету. Не фінанси, зібрані в результаті трансфертів, субсидій або дотацій, а саме повноцінний бюджет органів місцевого самоврядування.

Для підтримання децентралізації влади було ухвалено та прийнято «Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» від 1

квітня 2014 року, Закони України «Про співробітництво територіальних громад» від 17 червня 2014 року та «Про добровільне об'єднання територіальних громад» від 5 лютого 2015 року.

Децентралізація має проводитися на таких принципах:

- послідовності й поетапності передачі функцій від центральної до місцевої влади;
- взаємозв'язку всіх етапів децентралізації;
- комплексності всіх заходів на кожному етапі, проведення реформ пакетом заходів, що пов'язані єдиною метою ті стратегією;
- втягнення у процес децентралізації широких верств населення і громадянського суспільства.

В цілому в Україні варто пройти 5 кроків для децентралізації влади:

Крок 1 -Визначити територіальну основу органів місцевого самоврядування та виконавчої влади. Створити трьохрівневу систему адміністративно-територіального устрою в Україні: регіони – райони - громади.

Крок 2 -Розмежувати повноваження між органами місцевого самоврядування різних рівнів. Необхідно найбільш важливі для людей повноваження передати на найближчий до людей рівень влади. Наприклад:

повноваження громади:

- дошкільна та шкільна освіта;
- первинна медицина та швидка допомога;
- комунальне господарство;
- охорона правопорядку;
- пожежна охорона;
- соціальний захист;

повноваження району:

- спеціалізована шкільна освіта;
- спортивні школи, школи-інтернати тощо;
- вторинна медицина, стаціонари загального профілю;

повноваження регіону:

- професійно-технічна освіта;
- спеціалізована медична допомога, онкоцентри, кардіоцентри та ін.;
- планування регіонального розвитку;
- збереження природних ресурсів [10].

Крок 3 - Розмежувати повноваження між органами місцевого самоврядування та виконавчої влади. Передати основні повноваження місцевих держадміністрацій органам місцевого самоврядування. Виконавчій владі залишити тільки право контролю.

Крок 4 - Визначити, скільки ресурсів треба на кожному рівні. Потрібно повністю оновити бюджетну систему. Коли розмір громади чи району збільшаться - з'являться додаткові ресурси на місцях, їх можна буде раціонально використовувати. Адже саме на цьому рівні потрібні гроші, наприклад, на благоустрій: ремонт доріг, охорону правопорядку, роботу початкової школи, тощо. Усі місцеві бюджети отримують прямі стосунки з державним, кошти до місцевої громади надходять стабільно, витрати можна буде прогнозувати. Місцеві податки стають основою місцевого бюджету, а вже він прямо залежить від громади та її влади. Це мотивує владу громади до збору податків, а мешканців - до їх сплати. У місцевих бюджетах збільшуються можливості.

Крок 5 - Зробити органи місцевого самоврядування підзвітними перед виборцями і державою. Люди почнуть розуміти, що від їхнього голосування залежить, чи добре працюватиме для них місцева влада. А отже, від самих мешканців залежить якість життя [10].

Прикладом унітарної країни, в якій проходила децентралізація, для України може послужити Італія. Коли Італія ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування, головними принципами стали: місцева автономія та широка децентралізація в межах єдиної, унітарної та неподільної республіки [11,119-120]. Основи децентралізації були закладені в Конституції. Вона закріпила два принципи: принцип політичної децентралізації та принцип територіальних колективів у межах єдиної держави. Це означало надання самостійності, певних адміністративних повноважень усім територіальним колективам: областям, провінціям, комунам [12].

Найбільшими одиницями є 20 областей, наділені широкою автономією. Вони володіють законодавчою, адміністративною та фінансовою самостійністю. З цих областей 5 мають особливий статус спеціальної.

Нижню ланку адміністративної системи складають провінції. Вони приймають власні багаторічні програми і плани розвитку території. На підставі таких програм провінції координують діяльність комун (найнижчий орган влади) в сфері туризму, комерційній, соціальній та економічній сферах. Області, провінції та комуни мають виборні органи й органи виконавчої влади.

В усіх територіальних одиницях Італії є представницькі органи влади. В областях – урядовий комісар; у провінції – префект; у комунах – керуючий, що інформує префекта про стан справ в усіх сферах життя населеного пункту.

Іншим варіантом удосконалення адміністративного устрою України є проведення федералізації. Федералізація - адміністративно-політичний процес та конституційна реформа, які спрямовані на перехід від унітарного державного устрою до федеративного.

Від децентралізації федералізація відрізняється тим, що при першій частина повноважень покладається на органи місцевого самоврядування, а при останній – на рівень регіонів з правом на статус суб'єкта влади вищого рівня.

Як і у випадку з децентралізацією, ідея федералізації в історії України пролунала не вперше.

Відомим теоретиком федералізму в Україні був М. Драгоманов, який вбачав у ньому найкращу (найповнішу) форму демократії. 1891 року Братство тарасівців стало першою політичною організацією, що виступила за вільну соборну федеративну Україну, окресливши у своїй програмі майбутню українську державу як федерацію Лівобережної, Правобережної, Степової України, Кубані й Галичини. А вже у вересні 1905 року Микола Міхновський розвинув цю ідею в запропонованому проекті Конституції, опублікованій у Львові в першому номері часопису «Самостійна Україна» [13]. В цій Конституції Україна позиціонувалася як вільна, соборна федеративна держава. Міхновський вважав, що влада в Україні має належати Всеукраїнській Спільноті в особі українського народу. Ця Спільнота має об'єднати дев'ять українських земель: Чорноморська Україна, Степова Україна, Слобідська Україна, Лівобережна (Гетьманщина), Північна Україна, Гайова Україна (Полісся), Підгірська Україна, Горова Україна та Понадморська Україна. Кожна із перерахованих земель є спільнотою «вільних і самоврядних громад» [14].

Однак, навряд чи цю форму держави можна назвати федерацією, адже за твердженням Міхновського український народ є обличчям Спільноти, яку варто відрізнити від громади. Дане твердження вказує на унітарну форму держави. Можливо така відмінність Спільноти від громади є досить умовним, або напочатку ХХ століття поняття та уявлення про Федеративну Україну були зовсім іншими, ніж зараз.

Прихильником федеративної України був і В'ячеслав Чорновіл, який мріяв, щоб кожна її земля мала б власний парламент і власний уряд, а на федеральному рівні запрацювала б двопалатна Центральна Рада України. У своєму начерку «Моя виборча програма», будучи кандидатом у народні депутати УРСР на виборах 1990, він зазначав: «Я уявляю майбутню Україну федеративною державою — союзом земель, які склалися історично й несуть на собі природно-кліматичні, культурно - етнографічні, мовно-діалектні, побутово - господарчі та інші відмінності, що творять неповторне різноманітне обличчя єдиного народу. Бачу в складі Української Федеративної Народної Республіки такі землі, як Київщина, Поділля, Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття, Гетьманщина, Слобожанщина, Запоріжжя, Донеччина, Таврія (Чорноморія), а Крим — як незалежного сусіда або автономну республіку в союзі з Україною» [13].

Зараз деякі наукові діячі вбачають у федералізації альтернативу децентралізації. Політичний аналітик Данило Коптін запропонував свою модель адміністративно – територіального устрою, який може сформуватися в результаті федералізації в, так званій, «Федеративній Республіці Україна».

Українська Федерація складатиметься не з областей, а з більш великих утворень - земель. До її складу мають входити федеральні землі і федеральні міста. До федеральних земель відносяться: Волинська Земля (Рівненська, Житомирська, Волинська області; столиця - Рівне); Галицька Земля (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька області; столиця - Львів); Донецька Земля (Донецька, Луганська області; столиця - Донецьк); Закарпатська Земля (Закарпатська область; столиця - Ужгород); Запорізька Земля (Запорізька, Дніпропетровська, столиця - Дніпропетровськ); Київська Земля (Київська, Чернігівська, Полтавська, Кіровоградська області, столиця - Чернігів); Кримська Земля (АР Крим Включає Севастополь; столиця - Сімферополь); Подільська Земля (Вінницька, Хмельницька, Черкаська області; столиця - Вінниця); Придністровська Земля (колишня Молдавська АРСР: столиця - Тирасполь); Слобідська Земля (Сумська, Харківська області; столиця - Харків); Чорноморська Земля (Одеська, Миколаївська, Херсонська області; столиця - Миколаїв) [15].

До федеральних міст відносяться міста Київ (столиця Федерації) і Одеса (вільне місто). Федеральні землі і федеральні міста є рівноправними учасниками Федерації. Землі є самоврядними, при цьому федеральним властям належать виключні повноваження щодо здійснення зовнішньої політики, оборони, безпеки, контроль за фінансовою політикою. Центральна влада представлена двопалатним парламентом: нижня палата-Центральна Рада і верхня - Федеральний Сенат. Центральна Рада вибирається за пропорційно-мажоритарною системою: половина за партійними списками, половина - по одномандатних округах.

Федеральний Сенат формується Федеральними Землями: вони делегують по 3 представника з числа депутатів кожної Земельної Ради. Крім того, довічними сенаторами стають колишні президенти і прем'єр-міністри, що пробули на посаді не менше півроку - року. Центральна Рада формує зі своїх членів Федеральний уряд, який і є головним виконавчим органом на території України. Президент України також вибирається Центральною Радою, рішення якої схвалюється Федеральним Сенатом. Президент як глава держави здійснює представницькі функції, а також є верховним головнокомандувачем. Фактично головна фігура федерального рівня - Прем'єр-Міністр. Він очолює виконавчу владу, керує роботою уряду, здійснює реалізацію межземельних і федеральних програм. Якщо продовжити аналогію з Німеччиною, то він - український канцлер. Федеральний Сенат призначає голову Федерального Банку та суддів Федеральних судів - Конституційного, Верховного та Арбітражного. Сенат вирішує проблеми міжземельних відносин, приймає остаточне рішення про оголошення воєнного чи надзвичайного стану. Головну роль в регіонах грають Земельні Ради. Вони володіють всією повнотою влади на території Землі, за винятком повноважень Федерації. Вони формують Земельні уряди, вони делегують своїх представників до Федерального Сенату. Податкова система будується на основі бюджетного федералізму - в Землях повинно залишатися не менше 50 відсотків зібраних там податків. Землі безпосередньо взаємодіють між собою при здійсненні спільних проєктів[15].

Стосовно фінансових ресурсів, федералізація такої унітарної держави, як Україна потребує посилення субнаціонального та місцевого рівнів управління, так як основна частина коштів у місцевих бюджетах у вигляді зібраних податків і зборів повинна використовуватися органами місцевої влади на власний розсуд.

Гарним прикладом федеративної держави для України є Швейцарія. Хоча офіційна назва країни - Швейцарська Конфедерація, за державним устроєм вона є Федерацією. В історії Швейцарія існувала як «Вічний союз» для протистояння зовнішній загрозі, потім як «Швейцарське присяжне товариство», а у 1848 році остаточно утвердилася як федерація.

Швейцарія складається з 23 кантонів, три з яких поділяються на напівкантони. Перелік кантонів та напівкантонів закріплений в статті 1 Союдної конституції Швейцарської Конфедерації [16].

В статті 3 Конституції зберігаються норми про суверенітет кантонів, однак це може бути пов'язано з даниною традиції. Кантони мають ознаки державності, можуть мати свою Конституцію, громадянство, законодавство, але у статті 49 закріплюється "примат і дотримання федерального права". Кантони не мають право сецесії (виходу зі складу федерації). Питання розмежування повноважень закріплені в третьому відділі Конституції, главі 1-«Відносини між Конфедерацією і кантонами» [16]. Компетенції розмежовані між Швейцарською Конфедерацією та кантонами. До компетенцій Конфедерації відносять оборону, митні справи, міжнародні справи, грошова емісія та ін. До компетенцій кантонів відносять регулювання відносин між церквою та державою, комунальне господарство, судочинство по кримінальним та цивільним справам.

Законодавчу владу здійснює парламент - Федеральні збори, який складається з 2 палат - Національної ради і Ради кантонів, які очолюють Президенти відповідних рад.

Для будь-якої федерації, в тому числі і для Швейцарії, важливе значення мають відносини між центральною владою та суб'єктами в сфері фінансів. Держава фінансується в основному через систему оподаткування, а податки виступають в цих умовах як основний засіб фінансування її діяльності.

У Швейцарії регіональна влада володіє практично повною автономією у виборі податків, бази оподаткування та податкових ставок. Громади мають також високий рівень фінансової автономії. Існують спільні принципи та рекомендації до звітності, які затверджуються міністрами фінансів кантонів, але кантони розглядають їх по-різному. Кантони можуть самі затверджувати фінансові інструкції для громад.

Отже, враховуючи вищевикладене попри особливості децентралізації та федералізації, варто виділити їх позитивні та негативні сторони.

Серед позитивних моментів децентралізації можна виділити: об'єднання громад, наявність власного бюджету, і вихід на прямі стосунки з державним бюджетом. Враховуючи велику кількість адміністративно-територіальних одиниць в Україні має місце складний процес державного управління, тому громади треба підштовхувати до об'єднання. Перевагою є нові податки. Органи місцевого самоврядування матимуть реальні джерела надходжень, які будуть спрямовуватися на розвиток інфраструктури населених пунктів.

Недоліками у проведенні децентралізації є повільні темпи через високий рівень корупції в Україні. Також є ризик «фіктивного» проведення децентралізації. Адміністративно-територіальна реформа 2005 року так і не була реалізована через неієздатність організаційної структури, маючи при цьому продуману теоретичну основу.

Серед позитивних моментів федералізації можна виділити широкі повноваження регіонів у вирішенні економічних, культурних, етнічних та інших питань. Враховуючи ідеологічні

зіткнення, мовні проблеми між «заходом» та «сходом» України, процес федералізації міг би допомогти вирішити ці негаразди та створити необхідний баланс між регіонами у цих питаннях. Регіони матимуть широкі повноваження у законодавчій, виконавчій та судовій гілках влади та міцну фінансову базу. Прихильники федерації обґрунтовують її доцільність географічними, історичними, мовними, культурними особливостями різних українських територій та зовнішньополітичними поглядами їхніх мешканців.

Щодо недоліку, то більшість науковців бачать у федералізації «план по розколу» України. На їх думку, федералізація є посяганням на територіальну цілісність України та порушенням 2 статті другої Конституції України, що Україна є унітарною державою і ця унітарність є основою її цілісності та єдності.

Отже, в умовах функціонування застарілої системи публічної влади проведення децентралізації або федералізації необхідно. Будь – який з цих процесів реформування покликаний на покращення діяльності органів влади усіх рівнів; розмежування компетенцій між органами виконавчої влади загальнодержавного та місцевого рівнів; між органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування; посилення ролі громад у діяльності органів місцевого самоврядування, участь цих органів у захисті законних прав та інтересів громад; наявність власного бюджету в цих органах та право більш вільно ним розпоряджатися щодо розвитку регіону.

Найголовніше, щоб процес реформування йшов демократичним шляхом, адже варто повернути довіру громадян до влади. За таких умов буде змінюватися характер взаємовідносин між органами центральної державної влади та місцевого самоврядування. Розширення повноважень регіонів не означає зниження ролі центральних органів влади або взагалі їх ліквідацію на місцях. Централізм природньо притаманний будь-якій державі, так як він є гарантією цілісності та неподільності країни.

Література:

1. Бориславська О. М., Заверуха І.Б., Школик А.М., Захарченко Е.М., Курінний О.В., Топпервін Н. Децентралізація публічної влади: досвід Європейських країн та перспективи України / О.М. Бориславська, І.Б. Заверуха, А.М. Школик, Е.М. Захарченко, О.В. Курінний, Н. Топпервін; Центр політико – правових реформ. – К., 2012. – 127 с.
2. Грицяк І.А., Говоруха В.В., Стрельцов В.Ю. Правова та інституційна основи Європейського Союзу: підруч. – Х., 2009. – 619 с.
3. Борденюк В. Децентралізація державної влади і місцевого самоврядування: поняття, суть, та форми (влади) [Текст] / В.Борденюк // Право України. 2005. – 1. – с. 21 – 25
4. Грицяк І. Децентралізований та регіональний унітаризм як нові форми державного устрою. [Текст] / І. Грицяк // Віче. – 2015 №14. с. – 5 -11
5. Гурне Б. Державне управління / Пер.з франц. В. Шовкуна. – К.: Основи, 1993. – 165 с.
6. Конституційне право України: Підручник / За ред. В.Ф. Погорілка. – К.: Наукова думка, 1999. – 735 с.
7. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади). Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Проект_Закону_про_внесення_змін_до_Конституції_України_щодо_децентралізації_влади
8. Конституція України. Верховна Рада України; Конституція, Закон від 28.06.1996
9. Закон України Про місцеве самоврядування в Україні. Верховна Рада України; Закон від 21.05.1997. С.1.Р.І
- 10.5 необхідних кроків для проведення реформи. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://decentralization.gov.ua/5_steps
11. Падалко Г.В. Централізація та децентралізація в організації служби в органах місцевого самоврядування: муніципально – правовий аспект [Текст] / Г.В.Падалко // Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. НАН України. Держава і право. Юридичні і політичні науки. Збірник наукових праць. – 2012. - №5. С. – 117- 123.
12. Автономов С. А. Сивицький В. А., Черкасов А. І. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: навчальний посібник. М.: АСТ ВІСІ, 2003 - С. 323-324.
13. Федеративна Україна. Матеріал з Вікіпедії, вільної енциклопедії. [електронний ресурс]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Федеративна_Україна
14. Конституція Міхновського. Матеріал з Вікіпедії, вільної енциклопедії. [Електронний документ]. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Конституція_Міхновського
15. Данило Коптів. Федеративна республіка Україна. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/576702.html>

16. Союзная конституция Швейцарской Конфедерации. [Електронний документ]. Режим доступу: http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/swiss/swiss--r.htm
17. Децентралізація публічної влади: досвід європейських держав та пропозиції для України / А.М. Школик, О.М. Бориславська, І.Б. Заверуха [та ін.]. – К.: Центр політико-правових реформ, 2011. – 219 с.

ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ СЛОВА В КОНТЕКСТІ ВИСВІТЛЕННЯ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ БОРотьБИ: НАУКОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Покровська А. В.

*Аспірантка Національного інституту
стратегічних досліджень при Президентові України*

Стаття присвячена розгляду основних підходів до проблеми забезпечення свободи слова та ЗМІ під час проведення антитерористичних операцій у демократичному суспільстві. Визначені механізми обмеження свободи слова під час висвітлення конфліктних ситуацій з урахуванням вимог національної безпеки; акцентована увага на необхідності співпраці держави та ЗМІ у питанні розробки стандартів при висвітленні антитерористичної діяльності.

Статья посвящена рассмотрению основных подходов к проблеме обеспечения свободы слова и СМИ во время проведения антитеррористических операций в демократическом обществе. Определены механизмы ограничения свободы слова при освещении конфликтных ситуаций с учетом требований национальной безопасности; акцентировано внимание на необходимости сотрудничества государства и СМИ в вопросе разработки стандартов при освещении антитеррористической деятельности.

The article considers the main approaches to the problem of ensuring freedom of speech and the media during antiterrorist operations in a democratic society. Mechanisms of limitations of freedom of speech during media coverage of conflicts are defined taking into account the needs of national security; the need for cooperation between the state and the media in the development of standards of media coverage of antiterrorist activities are also considered.

Ключові слова: тероризм, свобода слова, самоцензура, антитерористичні операції, інформаційна безпека.

Питання свободи ЗМІ та самовираження і мережі Інтернет в контексті антитерористичної боротьби є одним з найбільш суперечливих, про що свідчить невіршеність цієї проблеми як у сфері державної політики, так і в науковому середовищі. Враховуючи, що процес комунікації між терористами, потенційними та реальними жертвами та ключовими цілями терористів (залякування, примус чи пропаганда) носить маніпулятивний характер [1], не дивним є те, що між тероризмом та медіа існує свого роду симбіотичний зв'язок – тероризм дає ЗМІ сенсаційні історії, а ЗМІ поширюють у такий спосіб меседж терористів та створюють атмосферу страху та занепокоєння серед населення. Сьогодні тероризм відіграє, перш за все, пропагандистську роль, головною його задачею виступає маніпуляція суспільною свідомістю, що виражається у вигляді залякування населення, породження паніки та істерії, примушення влади йти на поступки та виконувати певні вимоги терористів. Бурхливий розвиток інформаційних технологій спричиняє зміну методів терористичної боротьби, значно спрощує координацію діяльності терористичних мереж, відкриває нові шляхи нанесення шкоди життєво важливим об'єктам державної інфраструктури. Крім того, переміщення ЗМІ, що з давніх часів слугували для терористів свого роду рупором для пропаганди їх діяльності, у віртуальний простір, який регулювати дуже важко, надає терористам ще більших свобод.

У ліберальному демократичному суспільстві заборонити ЗМІ висвітлювати діяльність терористів неможливо, хоча медіа і допомагають терористам у досягненні їх цілей. Демократія є найкращим полем для тих, хто бажає досягти цілей насильницькими методами, а ЗМІ у демократичних суспільствах часто звинувачують у тому, що вони стають найкращими друзями терористів [2]. Це є як нормативною проблемою, так і суспільною, оскільки цензура підриває довіру населення та грає на руку терористам. Крім того, із поширенням соціальних медіа та мереж, державна цензура стає явищем ще більш суперечливим [3]. Так, наприклад британський дослідник А.Спенсер зазначає про важливість саморегуляції ЗМІ, самоцензури та вироблення стандартів висвітлення тероризму самими демократичними ЗМІ. Для цього можна використовувати техніку фреймінгу, коли певна проблемна тематика висвітлюється певним чином, застосовуються менш агресивні та страхітливі метафори, що зменшує рівень занепокоєності аудиторії [4]. Фреймінг у випадку висвітлення терористичної діяльності базується на типовому пропагандистському протиставленні «свій-чужий», допомагаючи мобілізувати аудиторію проти хай навіть і не чітко визначеного ворога та легітимізувати заходи,

які у демократичному суспільстві можуть становити загрозу громадянським свободам. На думку американського дослідника Г. Сімонса, фреймінг включає у себе створення словника для ЗМІ, який має використовуватись під час висвітлення конфліктів та тероризму; такий словник дозволяє державі контролювати терористичний дискурс у ЗМІ та спрямовувати обговорення проблеми у суспільстві у потрібне русло [5].

Подібні заходи застосовувались під час висвітлення низки антитерористичних операцій. Одним з хрестоматійних прикладів фреймінгу стала інформаційно-ідеологічна кампанія, спрямована на американське населення та світову спільноту під час проведення антитерористичної операції «Свобода Іраку» 2003 року. Так, у зверненнях Дж. Буша до американців підкреслювалося, що в іракському конфлікті США бореться з ворогом, який нехтує правилами ведення війни та мораллю, а головною метою героїчних американських солдат є «допомогти іракцям домогтися єдиної, стабільної та незалежної держави» [6]. Для переконання світової громадськості у необхідності військових дій США використали стратегію емоційного впливу саме через ЗМІ: основний акцент було зроблено на «демонізації» іракського лідера та його режиму. С. Хусейн зображувався як «кровожерливий тиран», «найжорстокіший диктатор у світі», «учень Сталіна» тощо. Використовувався широкий спектр маніпулятивних прийомів: формування атмосфери страху та загрози повторення жахів 11 вересня 2001 р.; переконання у ймовірності несподіваного використання Іраком ЗМЗ; акцентування на безжалісності С. Хусейна та систематичному невиконанні ним міжнародних зобов'язань; використання кількісних показників, які свідчать про чисельність жертв політики іракського диктаторського керівництва [6]. Під час проведення операції американцями було застосовано модель формування інформаційних потоків, розроблену ще під час війни у Перській затоці у 1990-1991 рр. «Embedded journalism» – таку назву отримала нова форма журналістики: система безпосереднього знаходження американських журналістів у складі фронтових підрозділів та передачі інформації звідти [7]. Американські журналісти отримали вказівки забезпечувати прямі репортажі та транслювали переможні дії американських військових по захопленню міст та іракських військовослужбовців, при цьому постійно применшуючи власні втрати, а також стверджували, що ось-ось мають знайти ЗМЗ (якої насправді не було). Під час активної фази війни в Іраку армія Великобританії, головного союзника США по анти-іракській коаліції, давала вказівки вітчизняним ЗМІ, аби ті висловлювались на користь проведення операції [8]. Однак, незважаючи на активний інформаційний вплив на світову спільноту, США не домоглися підтримки інших провідних держав Європи, таких як Німеччина, Франція, а також Росія, які вже на першому етапі інформаційної війни проти Іраку висловили неприйняття дій Америки.

Зрозумілим є те, що медіа не повинні публікувати інформацію, що ставить під загрозу життя людей, не ставати на заваді діяльності держави з попередження тероризму та співпрацювати з нею, не звеличувати терористів опосередковано, не вдаватися до сенсаційності та використовувати стриману термінологію, відмовитись від прямої трансляції терористичних актів та антитерористичних операцій. Цензура необхідна для захисту від загрозливої інформації, однак цензура має бути не державною, а ініційованою самими ЗМІ. Американський дослідник Р. Боудіш стверджує, що медіа мають займати активну нормотворчу позицію для захисту населення від когнітивної шкоди та терористичної пропаганди. Журналісти мають не лише надавати об'єктивну правдиву та надійну інформацію, а й мінімізувати шкоду від негативної інформації, такий принцип має бути закріплений у кодексах журналістської етики, стандартах провайдерів комунікацій та телевізійного віщання. ЗМІ необхідно уникати риторики залякування, використовувати стримані формулювання [9]. Свобода слова, хоча і є фундаментальним правом, однак, вона не повинна ставити під загрозу життя та гідність людини.

Регулярні дослідження свободи слова проводять правоохоронні та інші міжнародні організації. Так, Організація 19 статі, не заперечуючи необхідність обмеження свободи слова та самовираження у цілях громадського порядку та національної безпеки, неодноразово наголошувала на тому, що, зокрема, британські антитерористичні закони містять занадто широке трактування терористичної діяльності, а такі поняття як «непряме підбурювання» та «звеличчування» створюють простір для свавілля правоохоронних органів [10]. Тривогу щодо всеосяжності терміну тероризм та впливу цього на свободу слова висловлює також ООН [11]. Аналізуючи загальносвітові тенденції свободи слова та розвитку медіа у 2015 році, дослідники з ЮНЕСКО дійшли висновку, що за останні роки кількість випадків засудження журналістів за порушення законодавства у сфері національної безпеки, боротьби з тероризмом та екстремізмом значно зросла, навіть незважаючи на удосконалення законодавства у медіа-сфері [12]. ОБСЄ у питаннях свободи ЗМІ при висвітленні терористичної діяльності дотримується позиції, що порозуміння можна досягти шляхом заохочення саморегулювання ЗМІ, що сприятиме повазі етичних стандартів щодо тероризму і запобігатиме надмірне втручання держави. Будь-яке висвітлення тероризму має бути позбавлене оціночних емоційних суджень автора та мінімізувати ефект страху [13].

Російські дослідники мають очікувано більш категоричні погляди на те, наскільки може бути обмежена свобода медіа при висвітленні терористичної діяльності. І. М. Панарін, наприклад, доводить, що влада при проведенні антитерористичних заходів повинна вміло керувати інформаційними потоками, налагодивши конструктивну співпрацю зі ЗМІ, зменшуючи шкоду, що наноситься терористами суспільству. Зокрема, владі необхідно мати низку «заготовок» повідомлень для ЗМІ, обмежувати витік чутливої інформації. ЗМІ мають керуватися етичними кодексами, висвітлювати обмежену кількість фактів коротко та стримано, не поширюючи паніку та страх, уникаючи зображень жорстокості та насилля. Діяльність ЗМІ має знаходитись під контролем спеціального державного органу з інформаційного спротиву терору [14]. Слід зазначити, що в Росії у досить виродженій формі це реалізовано у діяльності «Роскомнадзору».

Не менш радикальні заходи пропонує російський науковець А. А. Робінов. Він наголошує про необхідність надання прав державним органам накладати штрафи на ЗМІ, що розміщують чутливі матеріали про тероризм, запроваджувати зовнішнього цензора, закривати такі видання, прирівнювати їх відповідальність до терористичної. З метою найбільш ефективного контролю ЗМІ в інтересах боротьби з інформаційним тероризмом автор пропонує чітко встановити зони національної юрисдикції в кіберпросторі в контексті Міжнародної конвенції про кіберзлочинність. У разі укладення Єдиної Конвенції про боротьбу з тероризмом, необхідно закріплення в її тексті положень, що відносяться до мотивованого обмеження свободи ЗМІ в інтересах боротьби з тероризмом в інформаційному просторі [15]. Про роль громадянського суспільства у системі протидії інформаційному тероризму та необхідності робити акцент на саморегулюванні ЗМІ мова йде лише у деяких російських дослідженнях [16, 17, 18], що не є дивним.

Більшість українських авторів дотримуються думки, що основоположні права та свободи, зокрема, свобода слова, думки і самовираження, мають залишатися для держави пріоритетом і обмежуватися лише у випадках реальної загрози державній чи громадській безпеці. Так, наприклад, І.В. Галицький наголошує на тому, що для боротьби з поширенням екстремізму в інформаційному віртуальному середовищі необхідною є консолідація зусиль влади та недержавних структур, розвиток міжнародного співробітництва у цій сфері та залучення громадськості до модерації будь-яких вагомих змін. Будь-яке втручання держави у реалізацію особою її права на свободу слова має бути спрямованим лише на захист національної безпеки, громадського спокою та суспільного добробуту, охорону правопорядку чи запобігання злочинам [19].

А. Д. Гулієв, досліджуючи роль ЗМІ у поширенні тероризму та екстремізму, зазначає, що найбільш ефективною формою боротьби з цими явищами є самоцензура, що має підтримуватися усіма гравцями інформаційного поля бою. Автор вважає необхідним формування комплексного антитерористичного комунікаційного середовища, в якому влада, ЗМІ та громадянське суспільство будуть тісно пов'язані діятимуть на рівних. Основою такого співробітництва мають стати взаємна довіра та усвідомлення спільності інтересів цих ключових суб'єктів [20]. Б. Д. Леонов переконаний, що боротися з тероризмом та іншими видами злочинності неможливо, застосовуючи лише репресивні державні заходи, необхідне широке залучення громадськості до запобіжної діяльності. Автор переконаний, що ЗМІ не повинні виступати посередниками між владою і терористами, тим більше не можна надавати останнім ефір, навіть у випадку, коли злочинці обіцяють звільнити частину заручників. Невиконання ЗМІ встановленого законодавством обов'язку не поширювати заборонену інформацію має тягнути за собою відповідальність, передбачену законом. Дослідник також зазначає, що проблема боротьби з тероризмом пов'язана з удосконаленням діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом [21].

На думку, Д. В. Дубова роль ЗМІ у суспільстві як легітимізатора експлуатується терористами, які з джерела повідомлення перетворюються на його адресантів, які підсвідомо сприймаються громадянами як легітимізоване джерело інформації. Надання прямих ефірів терористам, інтерв'ю з ними призводить до планомірної, «неправдивої» легітимізації терористів, що в цілому формує у громадян відчуття «правильності» їх діяльності. Автор зазначає, що суспільство безумовно має бути поінформоване про терористичну діяльність, однак це необхідно робити дуже специфічно та обережно [22]. Держава має розробляти нові правові підходи до взаємодії зі ЗМІ, наприклад, на постійній основі організовуючи круглі столи з представниками влади, ЗМІ, експертного середовища для розробки спільних підходів до висвітлення терористичної діяльності.

Взаємодія ЗМІ та держави у питанні висвітлення екстремізму та терористичних актів має регулюватися шляхом відкритого діалогу та встановлення правових рамок такої взаємодії; відповідні державні органи боротьби з тероризмом та екстремізмом мають дбати про належне пропагандистське забезпечення своєї діяльності. Дотримуючись кодексу журналістської етики, ЗМІ мають підтримувати адекватні заходи влади по боротьбі з тероризмом та злочинним екстремізмом та ізолювати злочинців від доступу до публічності. Разом із тим, відносини ЗМІ і

держави під час висвітлення тероризму і конфліктних ситуацій, як і в інших випадках, ЗМІ не можна розглядати як партнерські, оскільки різниця між їх інтересами та інтересами держави суттєва; мова може йти лише про співробітництво, визначене чіткими правовими рамками. При висвітленні діяльності силових та розвідувальних структур у питаннях боротьби з тероризмом ключовим аспектом має залишатися не їх відкритість, а рівень поінформованості громадян.

Беручи до уваги зазначені вище теоретичні розробки та сучасний стан проблеми висвітлення терористичних і сепаратистських рухів у східних регіонах України, доцільним вбачається вжити ряд заходів, серед яких, зокрема: пошук балансу між інтересами держави та ЗМІ та встановлення довірливих взаємин; розробка пакету програмно-аналітичних документів, у тому числі «методички» з роз'ясненням ситуації на сході України; розробка словника з чітким визначенням термінології, яка має застосовуватись під час висвітлення воєнних дій та терористичних актів (сьогодні, наприклад, різні відомства України говорять «різними мовами»); встановлення домовленостей між армією та ЗМІ щодо роботи в екстремальних ситуаціях (зокрема, ЗМІ мають бути готові до самообмежень у частині надання інформації); розробка меморандуму про співпрацю між ЗМІ та відомствами, задіяними в антитерористичній боротьбі; розробка та прийняття стандартів поведінки ЗМІ в особливих умовах. Крім того, актуальним є також закріплення на законодавчому рівні необхідності співставлення засобами масової інформації власної позиції щодо висвітлення подій на сході України з державною політикою та відповідальності ЗМІ перед суспільством з урахуванням сьогодишніх інформаційних викликів, а також питання захисту журналістів від волюнтаризму з боку представників органів влади і військових.

Таким чином, проблема свободи слова та відповідальності ЗМІ за сприяння терористичній діяльності є однією з ключових серед сучасних досліджень у даній сфері. Більшість науковців погоджуються з тим, що свобода слова, думки і самовираження, мають залишатися найвищим пріоритетом у демократичних суспільствах і обмежуватись лише для забезпечення національної безпеки, громадського порядку та ліквідації загроз життю громадян. Важливе значення має співпраця держави з недержавним сектором та широкою громадськістю, надання ЗМІ можливості самостійної розробки етичних стандартів при висвітленні терористичної діяльності. Значно складнішою є проблема регулювання мережі Інтернет, що вимагає подальшої наукової розробки раціональних та ефективних шляхів її вирішення.

Література:

1. Weinmann G. The theater of terror: mass media and international terrorism [Електронний ресурс] / G. Weinmann, C. Winn // Longman. – 1992. – Режим доступу до ресурсу: https://books.google.co.uk/books/about/The_theater_of_terror.html?id=WWIIAAAAMAAJ.
2. Cohen-Almagor R. Media Coverage of Acts of Terrorism: Troubling Episodes and Suggested Guidelines [Електронний ресурс] / Raphael Cohen-Almagor // Canadian Journal of Communication, Vol 30, No 3. – 2005. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.cjc-online.ca/index.php/journal/issue/view/112/showToc>.
3. Ross J. Deconstructing the Terrorism – News Media Relationship [Електронний ресурс] / Jeffrey Ross // University of Baltimore - School of Law, Crime Media Culture, Vol. 3, No. 2, pp. 215-225. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2427922.
4. Spencer A. Lessons learnt: Terrorism and the Media [Електронний ресурс] / Alexander Spencer // The Arts and Humanities Research Council. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ahrc.ac.uk/News-and-Events/Publications/Documents/Lessons-Learnt-Terrorism-and-the-Media.pdf>.
5. Simons G. Mass Media and Modern Warfare: Reporting on the Russian War on Terrorism / Greg Simons. – Лондон: Routledge, 2010. – 216 с.
6. Конах В. К. Роль інформаційних операцій та інформаційних воєн у державній політиці США/Стратегічна панорама: Щоквартальний науково-практичний журнал Ради нац. безпеки і оборони України. – К.: Академпрес, 2004. – №1. – 2004. – С. 164-169.
7. Варивода Я.О. Особливості сучасної інформаційної стратегії США під час проведення військових акцій (на прикладі війни проти Іраку 2003 року)//Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: ИМВ, 2004. – Вип. 50, ч. 1 – К., 2004 – С. 136-139.
8. Safdar A. Media conformity to foreign policy: coverage of war on terror by the British press [Електронний ресурс] / A. Safdar, A. Budiman, N. Abdul Hamid // J.R.S.P.. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: https://www.researchgate.net/publication/306066373_MEDIA_CONFORMITY_TO_FOREIGN_POLICY_COVERAGE_OF_WAR_ON_TERROR_BY_THE_BRITISH_PRESS.

9. Bowdish R. Cry Terror and Let Slip the Media Dogs [Електронний ресурс] / Randall Bowdish // Countering Terrorism and Insurgency in the 21st Century. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: <file:///C:/Users/a.pokrovskaya/Downloads/247-1694-1-SP.pdf>.
10. The Impact of UK Anti-Terror Laws on Freedom of Expression [Електронний ресурс] // ARTICLE 19. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.article19.org/data/files/pdfs/analysis/terrorism-submission-to-icj-panel.pdf>.
11. Права человека, терроризм и борьба с терроризмом [Електронний ресурс] // Управление Верховного комиссара ООН по правам человека. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/Factsheet32ru.pdf>.
12. World Trends in Freedom of Expression and Media Development [Електронний ресурс] // UNESCO Publishing. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002349/234933e.pdf>.
13. Countering Terrorism, Protecting Human Rights [Електронний ресурс] // OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.osce.org/odihr/29103?download=true>.
14. Панарин И. Н. СМИ и терроризм [Електронний ресурс] / Игорь Николаевич Панарин. – 2005. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.panarin.com/doc/102/>.
15. Робинов А. А. Ограничения свободы средств массовой информации в интересах борьбы с терроризмом [Електронний ресурс] / Алексей Александрович Робинов // МГИМО. – 2003. – Режим доступу до ресурсу: <http://lawtheses.com/ogranicheniya-svobody-sredstv-massovoy-informatsii-v-interesah-borby-s->
16. Рекомендации о взаимодействии СМИ, институтов гражданского общества с государственными органами в профилактике терроризма и экстремизма, формах и методах их пропагандистской деятельности. – М., Университетская книга, 2010. – 16 с.
17. Антитеррористическая конвенция средств массовой информации [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://iskran.ru/cd_data/disk2/r1/066.pdf.
18. Методические рекомендации к организации информационного противостояния терроризму и экстремизму в обществе [Електронний ресурс]. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://scienceport.ru/filess/bro-protiv-ekstr-terr2012.pdf>.
19. Галицкий І. В. Екстремізм в соціальних мережах: організаційно-правові заходи протидії [Електронний ресурс] / І. В. Галицкий. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://intlwalmanac.net/v4/11.pdf>.
20. Гулієв А. Д. Права человека в условиях борьбы с терроризмом: двойные стандарты [Електронний ресурс] / А. Д. Гулієв // Наука і правоохорона, №2(24). – 2014. – Режим доступу до ресурсу: http://naukaipravoohorona.com/index_htm_files/02_Guliev.pdf.
21. Леонов Б. Д. Запобігання та протидія тероризму: теоретичні підходи [Електронний ресурс] / Б. Д. Леонов // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право», №2(6). – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12lbdhttp.pdf>.
22. Дубов Д. В. Засоби масової інформації як якісно нові суб'єкти політичних комунікацій [Електронний ресурс] / Д. В. Дубов // Політичний менеджмент, № 1. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/handle/123456789/8946>.

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІНАНСОВО-ПОЛІТИЧНИХ ГРУП У СИСТЕМІ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ: РЕАЛІЇ УКРАЇНИ

Телешун Я. С.

Аспірант кафедри політології,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

В межах статі досліджено проблему нерівномірного розподілу благ/ресурсів у суспільстві і домінантного впливу великого капіталу у сфері вироблення публічної політики. Виокремлені основні причини майнової диференціації в світі. Проаналізовано діяльність фінансово-політичних груп в умовах нестабільного інституційного середовища в Україні. Визначено основні характеристики функціонування цих корпоративних об'єднань. Виокремлені та проаналізовані основні механізми впливу фінансово-політичних груп на формування державної політики в Україні.

В рамках статті досліджена проблема неравномерного распределения благ/ресурсов в обществе и доминантного влияния большого капитала в сфере реализации публичной политики. Выделены основные причины имущественной дифференциации в мире. Проанализирована деятельность финансово-политических групп в условиях нестабильной институциональной среды в Украине. Определены основные характеристики функционирования данных корпоративных объединений. Выделены и проанализированы основные механизмы влияния финансово-политических групп на формирование государственной политики в Украине.

This paper examines the problem of uneven distribution of wealth/resources in society and the dominant influence of the big capital in the sphere of public policy implementation. The main causes of property differentiation in the world are marked out. It was analyzed the activities of financial-political groups' in an unstable institutional environment in Ukraine. The basic characteristics of these corporate associations' functioning were determined. The basic characteristics of these corporate associations' functioning were determined too. It was identified and analyzed the main mechanisms of financial-political groups' impact on the formation of the State policy in Ukraine.

Ключові слова: фінансово-політичні групи, публічна політика, групи інтересів, великий капітал, нестабільне інституційне середовище, соціально-економічна нерівність.

Бурхливий початок ХХІ століття сформував перед міжнародним співтовариством, національними урядами і науковою спільнотою ряд системних викликів і загроз соціально-політичного, економічного і гуманітарного характеру. Насамперед мова йде про новий етап «Великого переселення народів»; критичне і стрімке зростання соціальної та економічної нерівності, кризи середнього класу і як наслідок – несистемні громадянські конфлікти; посилення радикальних ліво-соціальних і право-національних рухів; «індивідуальний» екстремізм; поява нових квазідержавних і парамілітаристських утворень; техногенні катастрофи та пандемії; ресурсні революції; посилення ролі національних держав у глобальному світі, переформатування наднаціональних світових і регіональних політично-економічних утворень; криза глобальної транскорпоративної відповідальності тощо[18]. Всі ці виклики, загрози і подекуди кризи вимагають пошуку нових, конкурентних і життєздатних форм світового порядку, якісних моделей управління та нового соціального договору.

Однією з найважливіших суспільних вимог до нової моделі соціального договору є вирішення проблеми нерівномірного розподілу благ/ресурсів у суспільстві і домінантного впливу великого капіталу у сфері вироблення публічної політики.

Головними причинами колосальної майнової диференціації, на думку окремих експертів, є існування так званих «податкових раїв» – офшорних зон, що дають змогу власникам великого капіталу уникати сплати податків[10], по-друге, неефективність або небажання національних урядів і світового співтовариства у регуляції даного питання. Відповідно Оxfam (Оксфордський комітет допомоги голодуючим) у період з 2000 по 2014 роки кількість інвестицій в офшорах збільшилася в чотири рази, а дев'ять з десяти найбільших світових корпорацій представлені хоча б в одному з офшорів[10].

Вирішення даної проблеми потребує розуміння особливостей функціонування заінтересованих груп в системі публічної політики задля внутрішньої стабілізації суспільно-політичних та економічних відносин і зовнішньої конкурентоспроможності. Адже, на думку проф. С. Телешуна, який аналізує світовий доробок з цього питання (роботи К. Армінгеона, У. Кльоті, П. Кньопфеля, Я. Попадопулоса, К. Ларю, Ф.Верона, С. Томсона, С. Джона, С. Ситник, І. Рейтеровича та інших) публічна політика є системою комунікативного зв'язку та дій у вигляді послідовних рішень, що приймаються публічними акторами та громадянським сектором суспільства, політичні та інституційні інтереси яких можуть не збігатися, проте які об'єднанні метою розв'язання проблем, політично визначених як колективні[8 с. 10].

Розуміння небезпеки сучасної моделі взаємозв'язку великого капіталу і держави, наслідком якої є нерівномірний розподіл суспільних благ, панує у науковому середовищі. Зокрема у сфері економіки і фінансів про це свідчать дослідження лауреатів Нобелівської премії з економіки: французького дослідника Ж. Тіроля (за дослідження ринкової влади та її державного регулювання, 2014 р.) та британця А. Дітона (за дослідження споживання, бідності та добробуту 2015 р.). В сфері політичної науки ця проблематика була покладена в основу XXIV-ого Світового конгресу Міжнародної Асоціації Політичної Науки (IPSA) в Познані (2016), на тему: «Політика в світі нерівності» («Politics in a World of Inequality»).

Відповідно до підрахунків Oxfam з 2010 року статки найбагатших людей світу збільшилися на 0,5 трлн. і складають 1,76 трлн. доларів. Зовсім інша ситуація з їх «фінансовими опонентами» - найменш забезпеченою половиною людства, що за цей же час, збідніла приблизно на 1 трлн. доларів, втративши 41% свої збережень. 62 найбагатші людини планети володіють такою ж самою кількістю майна як і 3,6 мільярдів найбільш бідних людей, а добробут 1% найбагатших зрівнявся з добробутом решти людства в 2016 році[10].

В політичній науці існують різні терміни, що характеризують вплив певних груп на вироблення державної політики, зокрема і власників великого капіталу.

Одним з найпоширеніших термінів, вживаних у науковій лексиці є поняття «групи інтересів». Український дослідник Ю. Сабанадзе, узагальнюючи різні підходи (А. Бентлі, Д. Трумена, М. Олсона, Р. Салісбері, Р. Даля, А. Лейпхарта, Ф. Шміттєра, Дж. Лембруха, А. Косона тощо) до тлумачення поняття, визначає групи інтересів як «організації, які об'єднують громадян на основі тих чи інших специфічних цілей або функцій, артикують колективні вимоги та шукають оптимальні шляхи їх просування переважно через вплив на прийняття політичних рішень»[6, с. 18]. На думку професора Федеральної Академії державного управління (Німеччина) В. Екерінга, групи інтересів почали чинити вплив на державне управління вже починаючи з XIX століття (у період існування німецької імперії з 1871 до 1914 рр.). Організований вплив союзів і об'єднань з метою реалізації власних інтересів, на його думку, поширювався «приблизно рівномірно на три сфери: на громадську думку, на парламент як законодавчий орган і на уряд як виконавчу владу»[3, с. 73].

Основа складності дослідженні «груп інтересів» полягає у точному виділенні предмета дослідження, виокремленні ознак та визначенні їх акторів. Зокрема, крім груп інтересів (Advocacy groups) використовуються поняття як «групи за інтересами» (Interest groups) або «спеціальні групи за інтересами» (Special interest groups), «зацікавлені групи», «організовані інтереси» (Organized interests), «організовані групи» (Organized groups), «лобістські групи» (Lobby groups), «групи з проведення кампаній» (campaign groups) тощо. На думку Ю. Сабанадзе, всі ці терміни часто «вживаються як синоніми, на практиці не завжди описують одні й ті ж об'єднання та структури»[6, с. 14].

Намагаючись уникнути цю термінологічну невизначеність французький політолог М. Дюверже ввів у обіг термін «групи тиску» як синонім політичних груп інтересів, визначивши тим самим їхнє відношення і кореляцію з політикою[2, с. 261].

Варто зауважити, що поняття «групи інтересів» і «групи тиску», на нашу думку, не розкривають специфіку функціонування заінтересованих груп впливу (зокрема і великого капіталу) в системі публічної політики в так званих «розвинутих»/«молодих» демократіях і конкурентних державах.

Для «молодих» демократій з нестабільним інституційним середовищем небезпечним є «закорінення» неформальних структур елітних груп в системі державних інститутів: уряду, парламенту і судової влади. Як правило це призводить до значного поширення корупції у державному апараті, в результаті якої державні інституції перетворюються в інструмент отримання надприбутку невеликою групою. За таких умов політичні актори «звільняються і від демократичного, і від конституційно-правового контролю»[6, с. 63].

На думку, Ф. Фукуями: «існує два окремі явища, пов'язані з корупцією, і вони не ідентичні. Перше — це створення і отримання ренти, друге — це патронат або клієнтелізм»[12].

Патронаж або клієнтелізм може проявлятися у різних типах суспільства, незалежно від рівня його розвитку, але найсприятливіші умови виникають у поляризованому, нестабільному суспільстві. Нестабільна і слаборозвинена економічна система змушує людей зосереджуватися

лише на «ситуативних» проблемах, ігноруючи довгострокову перспективу. В свою чергу, ну думку, Ю. Сабанадзе «різниця у рівнях доходів може бути важливішою, ніж бідність сама по собі, і змушувати до активнішої участі у таких неформальних об'єднаннях, як клани»[6, с. 175].

Клієнтелізм передбачає такі відносини, в основі яких лежить взаємовигідний обмін послугами між особами різного статусу і влади, клієнтові, зазвичай, надається протекція в обмін на його лояльність і політичну підтримку.

Рента, в свою чергу, отримується заінтересованими групами через монополію на дефіцитні ресурси або через доступ до адміністративного ресурсу (здатність уряду, місцевих органів виконавчої влади створювати штучний дефіцит, механізми ліцензування, запровадження тарифів на імпорт, регулювання податкової ставки, провадження відкритих торгів зі «спеціальними» умовами тощо). Зокрема, Україна за індексом «кумівського капіталізму» журналу «The Economist» посідає 5 місце в світі [17].

Варто додати і третій вид явища пов'язаний з корупцією – «чорний» або «гламурний» лобізм. Адже представники українських, і не тільки українських, елітних груп мають великий бізнес за кордоном, нерухомість, а значить вихід на представників політичної і бізнесової еліти окремих країн (країни ЄС, США, Канада тощо), що дає їй змогу не тільки лобіювати власні інтереси а й впливати на внутрішню політику цих країн.

Для характеристики систем, що характеризуються злиттям великого капіталу та органів державної влади, зокрема і в Україні, науковці, журналісти і пересічні громадяни часто використовують такі поняття як «олігархія» так «олігарх». На нашу думку, дані терміни є не найкращими адже зміст цих понять має занадто широкі межі. На думку австралійського вченого С. Фортеск'ю, поняття «олігарх» «настільки широко використовується, що його використання виглядає справжнім збоченням»[9, с. 8].

На нашу думку, існує декілька причин, що вказують на недоцільність використання даного поняття для характеристики взаємодії влади і великого капіталу в Україні:

1. Занадто широке і суперечливе використання терміну «олігарх». В свій час, професор Ганс-Хеннінг Шредер зазначив, що «цей термін надмірно використовується в політичній полеміці, причому настільки не визначено, що широка публіка вкладає в нього абсолютно суперечливий зміст»[13, с. 50]. Активне ж використання даного терміну пояснюється небажанням вводити в профанний і науковий обіг «довгі і незграбні визначення».

2. В свої переважній більшості, так звані «олігархи», не прагнули стати олігархами в повному розумінні цього слова. Вони ніколи не «бажали управляти державою в тому значенні, що має на увазі суфікс «-арх»[9, с. 8]. Адже, греки називали «олігархом» людину, яка володіла вищою владою. За рідкими виключенням жоден з них не прагнув мати формальну політичну владу. Олігархи не прагнули впроваджувати політику в цілій низці сфер, які є базовими для управління державою. Ну думку А. Аслунда, більш доцільно буде використовувати термін «плутократи» «адже їхня мета – збагачуватися, а не керувати державою»[1, с. 49].

3. Більшість тих, хто використовує даний термін вкладає в нього свідомо чи несвідомо негативний міст, що пов'язано ще з давньогрецькою практикою, де олігархія, вважалася неідеальною формою правління. За умови катастрофічного майнового розшарування в умовах нестабільного середовища негатив щодо даного терміну посилюється, що ускладнює проведення об'єктивного аналізу даної проблематики.

4. Класичне визначення трактує олігархію як «владу в руках кількох осіб», що ставить питання про можливість використання даного поняття в однині.

Окрім вищезазначених причин, на нашу думку, термін «олігархи» не розкриває в повній мірі особливості функціонування великого капіталу в системі публічної політики в Україні. Адже, так звані «олігархи» є в багатьох розвинутих державах, але їх взаємозв'язок з державними інституціями докорінно різниця з українським досвідом: «сильні олігархічні угруповання звичні також у країнах із добрим врядуванням, як Канада, Фінляндія та Швеція. Насправді, олігархія – це нормальний стан корпоративного врядування у більшій частині світу»[16]. Для підкреслення специфіки взаємовідносин відносин між великим капіталом й державою у нестабільних системах, де великий капітал має значну можливість впливати на державні управлінські рішення, американський економіст Д. Геллман, вів поняття «захоплення держави»[14].

На думку працівника апарату Конгресу Сполучених Штатів Америки М. Лофгрена, «захоплення держави» відбувається не тільки в нестабільних державах, а й в «передових» державах світу. Для характеристики впливу недержавних структур на сферу прийняття управлінських рішень в США, він в книзі «Глибина держава: падіння конституції і піднесення тіньового уряду» (The Deep State: The Fall of the Constitution and the Rise of a Shadow Government) вводить поняття «глибина держава»[15]. Причина утворення «глибинної держави» - тобто «держави в державі», вбачається в небажанні громадян на виборах, в умовах системної світової кризи управління, міняти «шило на мило» (підтвердженням цього слугують результати референдуму в Великій Британії – «Brexit»; результати Президентських виборів в США тощо). «Глибину державу», на його думку можуть очолювати з одного боку високопосадовці різних

розвідувальних організацій, військових і судових інституцій та злочинних груп, з іншого – союз топ-менеджерів фінансово-промислових секторів за участі певних державних інституцій. І в першому і в другому варіанті головна задача цих груп направляти макроекономіку США.

Функціонування таких «глибинних держав» характеризуються:

- ✓ державне управління здійснюється через прийняття певних рішень без узгодження з обраними особами і через нав'язування ним певних наперед визначених позицій;
- ✓ керівники «глибинних держав» підкоряються не закону, а зовсім іншій ієрархічній системі;
- ✓ рядовий громадянин не має можливості впливати на процес прийняття рішень.

В свою чергу, американські вчені, приділяючи уваги реаліям України говорять більше не про «глибину»/«паралельну» державу, а про «баронів» і «магнатів». Зокрема, американський дослідник Б. Де Лонг, вважає, що нинішні українські «олігархи» є чудовим відповідником «баронів-розбійників» США XIX століття. Ці «барони», як і сучасні українські представники великого капіталу заробили свої статки на вугіллі, сталі та залізницях під час великого товарного буму перед Першою світовою війною. Відмінність же тогочасних «американських баронів» від сучасних українських, на нашу думку, полягає в тому, що незважаючи на свою «хижацьку» бізнес-поведінку всі свої набуті статки (які в своїй більшості були втрачені наступними поколінням: їхні маєтки в Ньюпорті, штат Род-Айленд 1960-70 роках продавалися за 2% від початкової ціни) були інвестовані в розвиток власної країни, що дало поштовх розвитку економіки країни загалом. В свою чергу, для українських реалій характерна інша ситуація – вивід грошей з країни через різні офшорні зони і їх подальша інвестиція в економіку розвинутих країн Європи і Північної Америки.

За результатами дослідження статків великого капіталу (а саме власників-мільярдерів) Інститутом міжнародної економіки Петерсона (США) можна зробити висновок, що в Україні проживає 0,5% від сумарної кількості мільярдерів у світі. Жоден з представників українського великого капіталу не отримав гроші ані в спадок, ані будучи власником чи топ-менеджером потужної компанії[11]. Відповідно до доповіді 11% українських «товстосумів» заробили свої статки як засновники компанії, 33% - у фінансовій сфері, переважна ж більшість 55%, отримали свої статки завдяки зв'язкам з політикою та видобутком і експортом сировини. Так як основними сферами надприбутку в Україні є фінанси (перш за все банківська система) і промисловість (перш за все видобуток і експорт сировини), то це дає змогу українським вченим, зокрема І. Рейтеровичу, С. Телешуну, говорити про функціонування в Україні так званих фінансово-промислових груп, що з часом трансформуються в фінансово-політичні групи.

Фінансово-промислова група - це об'єднання виробничих і торгівельних підприємств з кредитно-інвестиційними, банківськими установами з наступною їх трансформацією у великі багатогалузеві господарські системи зі спільною економічною стратегією та внутрішнім товарообігом. Вони виступають організаційною оболонкою фінансового капіталу, що закріплює єдність виробничих, фінансових та інших інтересів низки компаній та банків[4, с. 824]. В умовах транзитивного суспільства таке об'єднання, як фінансово-промислові групи, найбільш пристосовані до мінливих ринкових умов за рахунок диверсифікації діяльності та зменшення фінансового ризику (фінансування відбувається за рахунок власних коштів фінансово-промислових груп). Небезпека, в свою чергу, полягає в тому, що за умов нестабільності політичної системи (не тільки економічної) фінансово-промислові групи позбавляються виключно економічних рис і набувають нових ознак, що дозволяє їх класифікувати як фінансово-політичні[5]. Для таких груп є характерне поєднання економічних, політичних і адміністративних складових з метою реалізації приватних інтересів.

До найбільших сучасних фінансово-політичних груп в Україні можна віднести корпорацію «System Capital Management», корпорацію "Інтерпайп", корпорацію "Укрпромінвест" (яка де-юре припинила свою діяльність в 2012, а де-факто діє і нині), фінансово-політичну групу "Приват", групу "Континіум", компанію «Group DF», групу «Конті», корпорацію "Індустріальний союз Донбасу" тощо[7].

Для фінансово-політичних груп, як учасників політичного процесу, притаманне використання публічних так і непублічних методів «впливу на прийняття владних рішень, передусім через монополізацію контролю над системою державного управління, нав'язуючи їй феномен тіньової економіки, явища корупції та систему кулуарного лобізму»[5].

На думку, українських вчених А. Гальчинського, О. Пасхавера, І. Рейтеровича, С. Телешуна та інших діяльність цих корпоративних об'єднань характеризується наступними ознаками:

- ✓ контроль над промисловими та фінансовими активами;
- ✓ управління фінансовими потоками через власний банк;
- ✓ наявність власної депутатської фракції (або групи депутатів) у вищому законодавчому органі країни, яка виступає головним лобістом інтересів фінансово-промислової групи;

✓ делегування своїх представників у структури виконавчої та, іноді, судової влади;
✓ вплив на редакційну політику засобів масової інформації загальнодержавного масштабу[5].

В свою чергу, основними механізмами впливу фінансово-політичних груп на формування державної політики є:

1. Легальні:
 - ✓ створення політичних партій і громадських рухів, їх подальше фінансування та перетворення на знаряддя лобізму власних інтересів;
 - ✓ особиста та відкрита участь підприємців у виборах;
 - ✓ формування громадської думки з різноманітних політико-економічних питань;
 - ✓ організація різноманітних політичних акцій;
 - ✓ забезпечення політичних зв'язків для впливу на процес прийняття політичних рішень;
 - ✓ мобілізація мас за допомогою ЗМІ, створення умов для реалізації прямої демократії;
2. Нелегальні:
 - ✓ прямий підкуп чиновників;
 - ✓ шантаж чиновників;
 - ✓ «купівля» посад у структурах виконавчої влади;
 - ✓ інвестування грошей в політичні сили різних країн;
 - ✓ лобіювання власних інтересів через політичні/бізнес-кола інших країн
 - ✓ відмивання «сірих» коштів через треті країни використовуючи офіційні фонди, громадсько-політичні рухи, ЗМІ та волонтерські проекти тощо.

Отже, можна зробити висновок, що найбільш влучним поняттям для характеристики функціонування великого капіталу в Україні є фінансово-промислова група. За умови нестабільного інституційного середовища відбувається заміщення формальної інституціональної системи взаємовідносин у трикутнику «влада – фінансово-промислові групи – суспільство», на неформальну інституційну систему, головною ознакою якої є активна участь бізнес-еліти в політичному житті держави, що дає змогу нам говорити про функціонування вже фінансово-політичних груп. В умовах нестабільного інституціонального середовища, конфлікту на сході України, що посилений зовнішньою інтервенцією, торгівельними війнами, залежністю від капіталів зовнішніх кредиторів та масовою бідністю громадян України, проблема взаємозв'язку великого капіталу і влади стає «Гордієвим вузлом» сучасної української політики.

Література:

1. Аслунд А. Україна. Що пішло не так і як це виправити [Текст] / Андерс Аслунд ; [пер. з англ. В. Губенко та ін.]. - Київ : Києво-Могилянська академія : Ін-т міжнар. економіки Петерсона, 2015. - 292 с.
2. Дюверже М. Партийная политика и группы давления. Сравнительное введение // Социально-гуманитарные знания. – 2000. - №4. – С. 261-271.
3. Екеринг В. Управление и организованные структуры // Российская академия государственной службы при Президенте РФ. Информационно-аналитический центр. Реферативный сборник «Государственная служба. Группы интересов. Лоббирование. Взгляд из-за рубежа». – Москва, 1995. – Выпуск 4.
4. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. = К. : Тернопіль, 2002. - Т. 3. - 2002. - 952 с.
5. Рейтерович В. І. Особливості функціонування фінансово-політичних груп інтересів у системі публічної політики // "Державне управління: удосконалення та розвиток", № 5, 2011 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=285> (Дата звернення: 12.11.2016).
6. Сабанадзе Ю. В. Группы интересов у переходных обществах: [монографія] / Ю. В. Сабанадзе. – К.: Логос, 2009. – 208 с.
7. Телешун С. О., Рейтерович І. В. Вплив фінансово-політичних груп на прийняття стратегічних рішень у сфері політики та економіки: українські реалії : монографія / С. О. Телешун, І. В. Рейтерович. – Київ-Херсон, 2008. - 151 с.
8. Телешун С. О. Суспільні виклики та ефективна публічна влад: українські реалії // Трибуна. - 2010. - №7/8. - С. 8-10.
9. Фортескью Стивен Русские нефтяные бароны и магнаты металла. Олигархи и государство в переходный период [Текст] / С. Фортескью ; пер. с англ. Т. Новикова. - М. : Столица-принт, 2008. - 379 с.

10. An economy for the 1% // Oxfam briefing paper, 18 January 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/file_attachments/bp210-economy-one-percent-tax-havens-180116-en_0.pdf (Дата звернення: 16.11.2016).
11. Freund C., Oliver S. The Origins of the Superrich: The Billionaire Characteristics Database \ Working Paper, Peterson Institute for International Economics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://piie.com/publications/wp/wp16-1.pdf> (Дата звернення: 21.11.2016).
12. Fukuyama F: What is Corruption? // Against Corruption: a collection of essays [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gov.uk/government/publications/against-corruption-a-collection-of-essays/against-corruption-a-collection-of-essays> (Дата звернення: 07.01.2016).
13. Hans-Henning Schroder, "The Oligarch" a Force to be Reckoned With?", in Stefanie Harter and Gerald Easter (eds), "Shaping the Economic Space in Russia. Decision making processes, institutions and adjustment to change in the El'tsin era", Ashgate, Aldershot, 2000.
14. Hellman J. "Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions," World Politics, vol. 50, no. 2 (January 1998).
15. Isquith E. Controlled by shadow government: Mike Lofgren reveals how top U.S. officials are at the mercy of the "deep state" \ Salon [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.salon.com/2016/01/05/controlled_by_shadow_government_mike_lofgren_reveals_how_top_u_s_officials_are_at_the_mercy_of_the_deep_state/ (Дата звернення: 07.01.2016).
16. Morck R., Wolfenzon D., Yeung B. 2005. "Corporate Governance, Economic Entrenchment, and Growth." Journal of Economic Literature, 43(3): 655-720.
17. The party winds down // The Economist [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economist.com/news/international/21698239-across-world-politically-connected-tycoons-are-feeling-squeeze-party-winds?fsrc=scn/fb/te/pe/ed/thepartywindsdown> (Дата звернення: 24.11.2016).
18. Teleshun S. Ukraine Through the Prism of Geopolitical Challenges: Analytical Aspect // Polish Journal of Political Science [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://inop.edu.pl/wp-content/uploads/2016/04/PJPS_012.pdf (Дата звернення: 18.11.2016).

ГІБРИДНІ ВИБОРЧІ СИСТЕМИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ: ОСНОВНІ РІЗНОВИДИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЗАСТОСУВАННЯ НА ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Чупрін Р. В.

*кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук,
Чорноморський національний університет імені Петра Могили*

У даній статті розглядається «гібридна виборча система» як окремий тип сучасної виборчої системи, що має самостійне наукове значення. Проведений автором аналіз відомостей бази даних PARLINE, наданої Міжпарламентським союзом, дозволив виявити 34 палати парламентів в 31 країні світу, які обираються за допомогою гібридних виборчих систем та виокремити 8 видів гібридних виборчих систем. Також у статті описуються деякі суттєві тенденції в поширенні та застосуванні гібридних систем та пропонується коефіцієнт для оцінки рівня гібридності виборчої системи.

В данной статье рассматривается «гибридная избирательная система» как отдельный тип современной избирательной системы, имеющий самостоятельное научное значение. Проведённый автором анализ базы данных PARLINE, предоставленной Межпарламентским союзом, позволил выявить 34 палаты парламентов в 31 стране мира, избираемые с помощью гибридных избирательных системы выделить 8 видов гибридных избирательных систем. Также в статье описываются некоторые существенные тенденции в распространении и применении гибридных систем, предлагается коэффициент для оценки уровня гибридности избирательной системы.

This paper discusses the issue of “hybrid electoral system” as a certain type of modern electoral systems. Further analysis of the PARLINE database provided by the Inter-parliamentary union helped to discover 34 chambers of parliaments in 31 countries of the world elected with the help of hybrid electoral systems. The author also distinguishes 8 types of hybrid electoral systems. The paper describes some essential trends in hybrid electoral systems’ spread and implementations. The author also proposes a coefficient for the evaluation of hybridity level of an electoral system.

Ключові слова: виборча система, гібридна виборча система, класифікація виборчих систем, вибори, парламентські вибори, виборчий округ.

Постановка проблеми. Виборча система традиційно була і залишається однією з найбільш динамічних складових політичної системи. Гнучкість виборчого законодавства неодноразово ставала запорукою розв’язання або і попередження конфліктів у суспільстві. Разом з тим, ця гнучкість традиційно не стосувалася низки фундаментальних принципів проведення вільних демократичних виборів. Серед таких принципів, безумовно, і принцип рівності голосів усіх виборців. Втім, реальна практика проведення виборів дає цілу низку прикладів, коли виборці частини території країни не можуть реалізувати своє право голосу в повній мірі. Нажаль, серед числа таких держав нині опинилася і Україна.

Постаючи обличчям перед подібною проблемою, законодавець нерідко змушений вдаватися до гібридизації виборчої системи, яка використовується при проведенні виборів загальнонаціонального масштабу, в першу чергу, парламентських виборів. Гібридною при цьому вважається виборча система, за якої одна частина виборців обирає своїх представників до певного органу з допомогою виборчої системи одного типу, а інша – з допомогою виборчої системи іншого типу. Наявність потенційних передумов для використання виборчої системи гібридного типу в Україні робить її актуальним об’єктом для дослідження у вітчизняній політичній науці.

Аналіз останніх публікацій. Дослідження гібридних виборчих систем як окремого самостійного різновиду виборчої системи практично не велося, а сам термін «гібридна виборча система» епізодично застосовувався або як синонім поняття «змішана виборча система», або для позначення окремих різновидів останньої. Серед робіт, у яких гібридні виборчі системи розглядаються саме в такому ракурсі, слід відзначити «Енциклопедію демократичної думки» під редакцією П. Кларка та Дж. Фоурейкера [1], колективне дослідження групи фахівців під проводом П. ді Кортоні «Оцінювання та оптимізація виборчих систем» [2], розділ за авторством А. Бле і Л. Маскотта у другому виданні «Порівняння демократій» [3].

Чи не єдиною роботою, у якій трактування «гібридних систем» дозволяло розглядати їх як окремий самостійний випадок виборчої системи, можна вважати книгу Е. Рейнольдса, Б. Рейлі та Е. Елліса «Розробка виборчих систем» [4].

Формулювання цілей статті. Дане дослідження має на меті обґрунтувати відокремлення гібридних систем в окремий тип виборчих систем, перш за все, відділити їх від змішаних систем; виокремити основні різновиди гібридних систем; визначити ступінь поширеності їх застосування в сучасному світі на виборах загальнонаціонального масштабу; визначити загальні тенденції такого їх застосування.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, слід вказати, що хоча гібридні виборчі системи дуже часто ототожнюються зі змішаними системами, можна виділити кілька підходів до їх розуміння в сучасній науці. Так, наприклад, П. Кларк і Дж. Фоурейкер в «Енциклопедії демократичної думки» вказують, що гібридна виборча система комбінує елементи систем з використанням одномандатних округів і систем пропорційного представництва. При цьому наголошується, що прикладом застосування такої системи на практиці може вважатися саме Федеративна Республіка Німеччина, яка використовує її з 1949 року [1].

Обмеженість такого підходу досить очевидна хоча б тому, що він виключає інші варіанти змішування, що застосовуються, наприклад, при виборах до сенату Мексики, де частина депутатів обирається у тримандатних округах, а частина – в єдиному національному багатомандатному окрузі [5]. Таким чином, дане трактування є занадто вузьким, щоб спиратися на нього при розгляді даної проблеми.

Протилежним настільки вузькому трактуванню можна назвати підхід, запропонований П. ді Кортон та його колегами. В їх роботі розуміння гібридних систем навпаки досить суттєво розширено. Однак симптоматично, що й тут це скоріше не окремий різновид виборчої системи, а синонім змішаної системи. П. ді Кортон більш детально підходить до аналізу гібридних систем, виділяючи три їх різновиди, які становлять інтерес в тому числі і для даної роботи [2, с. 120].

Перший різновид – «співіснування» – передбачає, що на більшій частині території країни використовується метод відносної більшості, проте деякі окремі адміністративно-територіальні одиниці використовують для проведення виборів пропорційні системи. В якості причини таких винятків із загального правила виступає бажання законодавця забезпечити представництво у виборних органах для етнічних меншин.

Другий різновид – «комбінування» – описує змішану виборчу систему, у якій розподіл місць за мажоритарною і пропорційною складовою відбувається незалежно одна від одної. Такі системи прийнято також називати змішаними непов'язаними або паралельними системами.

Третій різновид – «корекція» – включає в себе численні варіанти, за яких розподіл мандатів за пропорційною складовою залежить від результатів голосування і розподілу мандатів за мажоритарною складовою. П. ді Кортон вказує, що корекція застосовується таким чином, що при розподілі мандатів за пропорційною складовою до уваги беруться не всі голоси виборців. Така система спрямована на зменшення числа «втрачених голосів», що утворюються в результаті застосування мажоритарних виборчих систем, особливо системи відносної більшості. Прикладом такої системи може слугувати сучасна виборча система Німеччини.

А. Бле і Л. Массікотт, на яких посилаються П. ді Кортон з колегами, проте, в більш пізній роботі воліють вживати для своєї класифікації саме термін змішані, а не гібридні системи, виділяючи крім описаних у П. ді Кортон трьох типів змішаних (гібридних) систем ще один – суперзмішані системи. Останні передбачають багаторівневе змішування в кілька стадій [3, с. 46].

А. Бле і Л. Массікотт також вказують, що гібридні системи і змішані системи – це синоніми, якими позначається виборча система, яка передбачає одночасне застосування на виборах різних виборчих формул [3, с. 54].

У той же час, Е. Рейнольдс, Б. Рейлі та Е. Елліс пропонують відокремити гібридні системи від змішаних і багатоярусних. У їх розумінні гібридною є система, за якої одна частина населення країни обирає представників, використовуючи одну виборчу систему, а інша частина населення обирає представників, використовуючи іншу систему [4, с. 105].

Визначення Е. Рейнольдса та його колег виглядає більш доречним, оскільки передбачає самостійну значущість терміна «гібридна система». Воно також не є штучним, оскільки природа такої системи кардинально відрізняється від інших систем, вище приписуваних до гібридних, але таких, що, по суті, є різновидами змішаної виборчої системи. За змішаної системи виборець має справу з обома її складовими – і, таким чином, його вибір завжди є двояким. Гібридна ж система завжди дає виборцю можливість зробити вибір, який не може зробити частина решти виборців.

Змішані системи є результатом спроб штучно поєднати переваги різних типів виборчих систем, нівелюючи при цьому їх недоліки. Гібридні системи ж скоріше є вимушеними відступами від класичного принципу рівності голосів виборців між собою. Такі вимушені відступи можуть

бути обумовлені різними обставинами, що дозволяє говорити про декілька різновидів гібридних виборчих систем залежно від їх природи. При цьому відмінності, на яких автор має намір зупинитися, стосуються не стільки механіки голосування або виборчої формули, скільки тих причин, які зумовили застосування гібридних систем в кожному конкретному випадку.

Для дослідження різновидів гібридних систем, що застосовуються на рівні парламентських виборів, за основу була взята база даних PARLINE Міжпарламентського союзу, що містить інформацію про виборчі системи, що застосовуються при виборах 266 палат національних парламентів у 189 країнах світу [6]. Надалі, ведучи мову про поширеність гібридних виборчих систем або звертаючись до статистичних показників, автор буде виходити саме з цієї вибірки. Її аналіз дозволив виявити 34 випадки застосування гібридних виборчих систем в 31 державі світу. У процесі більш детального вивчення цих випадків вдалося виокремити 8 різновидів гібридних виборчих систем в залежності від тих причин, які обумовлюють гібридизацію системи.

Першою причиною гібридизації виборчої системи є бажання законодавця підвищити її інклюзивність, надавши право вибору тим громадянам країни, які проживають за її межами. Гібридизація в такому випадку настає, якщо закордонні виборці мають можливість окремо обрати своїх представників за системою, що відрізняється від використовуваної на «домашніх» виборчих дільницях. Прикладами тут можуть слугувати Ангола, Еквадор, Македонія та Мозамбік.

Всі названі вище випадки об'єднує один важливий показник – частка місць в парламенті, що розігруються в результаті голосування громадян країни, які проживають за її межами, не перевищує 5% і є фіксованою.

Другим мотивом для створення гібридної системи може бути бажання органів влади (виконавчої влади, президента і т.д.), відповідальних за формування виборчих округів, зберегти можливості для впливу на результати виборів. Тут також відкриваються широкі можливості як для класичного, так і для ірландського джеррімандерінгу, що свідчить про наявність потенційних негативних наслідків у разі застосування на практиці гібридних систем, у яких правила розподілу мандатів між адміністративно-територіальними одиницями жорстко не закріплені в законодавстві.

Прикладами тут можуть слугувати виборчі системи Йорданії, Камеруну та Кот-Д'Івуару. Їх можна охарактеризувати як потенційно гібридні системи, гібридність яких визначається конкретними політичними обставинами безпосередньо перед кожними наступними виборами. Невизначеність процедури формування виборчих округів створює в описаних випадках можливості для легального маніпулювання параметрами виборчої системи в інтересах окремих партій чи кандидатів – в тому числі і через зміну ступеня її гібридності.

Третій варіант гібридизації виборчої системи обумовлений демографічними факторами. В даному випадку законодавець ставить магнітуду виборчих округів в сувору залежність від чисельності їх населення (або чисельності виборців) таким чином, що в країні можуть утворюватися як одномандатні, так і багатомандатні округи.

Такий варіант гібридної виборчої системи можна спостерігати у Венесуелі, Гондурасі, Греції, на Мадагаскарі, в Малі, Омані, Панамі, Сенегалі, Чаді, на виборах до нижньої палати парламенту Швейцарії.

В цілому, необхідно вказати, що хоча чітка залежність магнітуду округів від демографічних показників і звужує можливості для зловживань, вона не знімає питання про різницю значущості голосів виборців в одномандатних і багатомандатних округах. З огляду на те, що в окремих випадках гібридна складова у виборчій системі перевищує 40% (Венесуела, Мадагаскар, Оман), просто ігнорувати таку різницю не можна. Теоретично ця проблема легко вирішується двома шляхами: об'єднанням декількох невеликих адміністративно-територіальних одиниць в один округ з більшою магнітудою; прийняттям таких норм представництва, за яких кожен округ буде обирати мінімум двох депутатів. Однак перше рішення може наштовхнутися на культурні або історичні протиріччя, а друге – на небажання штучно збільшувати число парламентарів і пов'язані з цим витрати.

Четвертим фактором, що обумовлює використання гібридної виборчої системи, є специфіка географічного розташування держави або окремих її частин і обумовленого цим його адміністративно-територіального поділу.

Прикладами тут можуть слугувати: Фінляндія, де виняток зроблено для Аландських островів [7]; Італія, де на північному заході країни розташований ізольований регіон Валле д'Аоста [8]; Іспанія, де гібридизація обумовлена наявністю в Північній Африці анклавів Сеута і Мелілья [9].

Така гібридизація виборчих систем з географічних міркувань характерна виключно для держав Європи, де виборчі системи пройшли тривалий шлях розвитку і позбулися деякої схильності до надмірної простоти, що йшла на шкоду більш повному представництву інтересів

громадян, яку можна спостерігати в деяких державах з відносно невеликим досвідом проведення конкурентних виборів.

Таким чином, в описаних випадках регіони зі специфічними інтересами отримують своїх представників в парламенті, а гібридизація виборчої системи стає радше формальною, оскільки частка депутатів, що обираються за її гібридною складовою, є мінімальною і мало впливає на загальну розстановку сил в парламенті.

П'ятим чинником, що обумовлює гібридизацію системи, є бажання законодавців гарантувати представництво в парламенті певним групам громадян, які не локалізовані географічно, проте мають специфічні інтереси, зумовлені етнічними або релігійними факторами.

Прикладом такої системи може слугувати виборча система Ірану, яка передбачає особливе представництво для ряду релігійних меншин країни. Зокрема, по одному члену парламенту обирають зороастрійці, іудеї, вірменські християни півночі країни, вірменські християни півдня країни, а також спільно ассирійці і халдейські християни [10, с.33]. Таким чином, гібридизація у виборчій системі Ірану використовується для гарантування представництва релігійних меншин в парламенті країни.

Логічно, що даний варіант може застосовуватися для забезпечення представництва в парламенті національних меншин. Така практика прийнята в Нігері, Словенії і Сінгапурі. Протилежну модель обрали на Самоа, де в окремому двомандатному окрузі обирають своїх представників громадяни несамоанського або частково самоанського походження [11].

Гібридизація виборчої системи для забезпечення представництва в парламенті меншин, в цілому, виглядає логічним кроком, якщо в силу своєї нечисленності або географічної розпорошеності вони не мають шансів обрати своїх представників на загальних підставах.

Шостий варіант гібридизації тісно пов'язаний з питанням географії, як і деякі попередні, проте заслуговує на виділення в окрему категорію. Йдеться про острівні держави, розташовані на архіпелагах, в які входять невеликі або малонаселені острови. Тут гібридизація багато в чому виправдана бажанням законодавця зберегти кожен острів або частину острова зі своєю специфічною культурою в якості окремої виборчої одиниці (винятки робляться в таких випадках, як правило, для столиць і островів, на яких вони розташовані).

Прикладом такої гібридної системи можуть слугувати Кірибаті, Маршаллові острови, Самоа, вже згадуване вище, а також – Тувалу.

Острівний варіант гібридизації виборчих систем відрізняється від описаних вище варіантів, де гібридизація також залежала від адміністративно-територіального поділу та кількості населення, більш жорстким визначенням магнітуди округів. Тут на рівні нормативно-правових актів частіше вказується не залежність від чисельності населення, а конкретне число депутатів, що обираються від острова.

Сьомий варіант використання гібридної виборчої системи стосується випадку, коли вона застосовується в якості перехідного варіанту в ситуації, в якій країна потребує обрання нового легітимного загальнонаціонального представницького органу, проте умови не дозволяють використовувати єдину виборчу систему в різних частинах держави.

Сучасним прикладом тут може слугувати Лівія, яка в 2012 році отримала гіпергібридну виборчу систему, за якої в різних округах співіснують цілих 3 виборчих системи [12]. Безумовно, таке різноманіття може бути виправдане лише з точки зору тимчасової необхідності.

Восьмий випадок гібридизації виборчої системи зустрічається в державах з федеративною формою територіального устрою. З одного боку, тут, як правило, верхня палата складається з представників суб'єктів федерації, але при цьому може виникнути необхідність якогось специфічного представництва, яке потребуватиме іншої виборчої системи (прикладом є федеральна столична територія в Нігерії [13]). З іншого боку, законодавство може віддавати право визначення виборчої системи окремим суб'єктам федерації (такі норми стосуються обрання верхньої палати парламенту Швейцарії і обох палат парламенту США).

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити ряд висновків узагальнюючого характеру. Використання гібридних виборчих систем для обрання парламентів не є рідкісним випадком в сучасному світі. 12,7% (34 палати) палат парламентів в 16,4% (31 країна) країн світу обираються за допомогою гібридних виборчих систем.

Географічно гібридні виборчі системи найбільш поширені в Африці – близько 1/3 зафіксованих випадків використання. Загальна картина така:

- Африка – 11 палат парламентів в 11 країнах (Ангола, Камерун, Кот-д'Івуар, Лівія, Мадагаскар (нижня палата), Малі, Мозамбік, Нігер, Нігерія (верхня палата), Сенегал, Чад);
- Європа – 9 палат в 7 країнах (Греція, Італія (нижня і верхня палати), Словенія (нижня палата), Іспанія (нижня палата), Швейцарія (нижня і верхня палати), Македонія, Фінляндія);

- Азія – 4 палати в 4 країнах (Іран, Йорданія (нижня палата), Оман (нижня палата), Сінгапур);
- Океанія – 4 палати в 4 країнах (Кірибаті, Маршаллові острови, Самоа, Тувалу);
- Північна Америка – 4 палати в 3 країнах (Гондурас, Панама, США (нижня і верхня палати));
- Південна Америка – 2 палати в 2 країнах (Венесуела, Еквадор).

Гібридні системи менш поширені при виборах двопалатних парламентів. При загальній частці двопалатних парламентів у аналізованій базі даних у 40,7% частка країн з двопалатними парламентами серед тих, які використовують гібридні системи, становить всього 29%.

Серед 9 двопалатних парламентів, при обранні яких використовуються гібридні системи, лише в 3 країнах обидві палати обираються за допомогою гібридних виборчих систем.

З 12 палат двопалатних парламентів, які обираються за допомогою гібридних виборчих систем, у 8 випадках гібридна система застосовується при формуванні нижньої палати, а у 4 – при формуванні верхньої. При цьому тільки в одному випадку (Нігерія) верхня палата є єдиною палатою парламенту, яка формується за допомогою гібридної виборчої системи.

Найбільш популярними комбінаціями типів виборчих систем, що використовуються в гібридних системах, є комбінація системи відносної більшості з пропорційною системою партійних списків (зафіксовано 14 таких випадків) і системи відносної більшості з системою блокового голосування (виявлено 6 таких випадків).

Для оцінки ступеня гібридності системи можна запропонувати коефіцієнт гібридності, який може розраховуватися як відношення числа мандатів, що розігруються за виборчою системою, яка застосовується для розіграшу меншої частини мандатів, до загальної чисельності розігрованих мандатів. Такий коефіцієнт може приймати значення від 0 (система не є гібридною) до 0,5 (система максимально гібридна).

Найбільш високі значення коефіцієнту гібридності характерні для випадків, пов'язаних з політично і демографічно обумовленою гібридністю системи, а також з острівними державами і, в окремих випадках – з федераціями. Саме такі випадки і є найцікавішими з точки зору подальшого дослідження гібридних виборчих систем.

Література:

1. Clarke P. Encyclopedia of Democratic Thought / P. Clarke, J. Foweraker. – New York : Routledge, 2003. – 768 p.
2. Di Cortona P. Evaluation and optimization of electoral systems / P. Grilli Di Cortona, C. Manzi, A. Pennissi, F. Ricca, B. Simeone. – Philadelphia : SIAM, 1999. – 230 p.
3. LeDuc L. Comparing democracies 2 / L. LeDuc, R. Niemi, P. Norris. – London : SAGE Publications. – 269 p.
4. Рейнольдс Э. Разработка избирательных систем : Пер. с англ. / Э.Рейнольдс, Б.Рейли, Э.Эллис. – Бишкек : ОсОО "Premier LTD", 2006. – 286 с.
5. IPU PARLINE database : MEXICO (Cámara de Senadores), Electoral system [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipu.org/parline-e/reports/2212_B.htm
6. IPU PARLINE database on national parliaments : Search [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ipu.org/parline-e/parlinesearch.asp>
7. IPU PARLINE database : FINLAND (Eduskunta - Riksdagen), Electoral system [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipu.org/parline-e/reports/2111_B.htm
8. IPU PARLINE database : ITALY (Camera dei Deputati), Electoral system [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipu.org/parline-e/reports/2157_B.htm
9. IPU PARLINE database : SPAIN (Congreso de los Diputados), Electoral system [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipu.org/parline-e/reports/2293_B.htm
10. Alem Y. Duality by design : the Iranian electoral system / Y. Alem. – Washington: IFES, 2011. – 122 p.
11. IPU PARLINE database : SAMOA (Fono), Electoral system [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipu.org/parline-e/reports/2351_B.htm
12. IPU PARLINE database : LIBYA (Al Mutamar Al Watani Al Aam), Electoral system [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipu.org/parline-e/reports/2185_B.htm
13. IPU PARLINE database : NIGERIA (Senate), Electoral system [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipu.org/parline-e/reports/2364_B.htm

ОСОБЛИВОСТІ ПОЗАЧЕРГОВИХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ КАМПАНІЙ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Яковлева Н. І.

Кандидат політичних наук, викладач кафедри соціології

Факультету соціології і права Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена комплексному розгляду усіх позачергових парламентських виборчих кампаній в Україні. Досліджено політичні кризи як головну причину їхнього призначення; хід електоральних кампаній з врахуванням виборчих систем і застосуванням політичних технологій; наслідки оновлення складу парламенту та суспільних трансформацій. Виокремлено головні характеристики дострокових парламентських виборчих кампаній (1994, 2007, 2014 р.р.).

Статья посвящена комплексному рассмотрению всех внеочередных парламентских кампаний в Украине. Исследованы политические кризисы как главную причину их назначения; ход электоральной кампании с учётом избирательных систем и использования политических технологий; последствия обновления состава парламента и общественных трансформаций. Выделены главные характеристики досрочных парламентских кампаний (1994, 2007, 2014 г.г.).

The article deals with the complex scrutiny of every snap parliamentary election campaign in Ukraine. The political crises as the main cause for calling the snap parliamentary elections; the course of the election campaigns adjusted for the specific electoral systems and with application of the political strategies; the consequences of parliament membership re-formation and the social transformations have been encompassed by the research. The principal characteristics of the snap parliamentary election campaigns (1994, 2007, 2014) have been identified.

Ключові слова: вибори, позачергові вибори, парламент, Верховна Рада, електоральна кампанія.

Становлення політичної системи будь-якої «молодої» держави супроводжується низкою суспільних трансформацій, Україна в цьому плані не є виключенням. Процес демократизації політичного режиму відбувається шляхом оновлення представницьких органів влади, тому вибори, як головний інструмент легітимізації правлячої еліти, є невід'ємним елементом політичного розвитку. Керівництво держави, визначаючи стратегічний курс, має відповідати запитам громадян, резонувати з їх настроями та враховувати детермінанти ментально-історичного вектору суспільного руху.

У цьому контексті чергові вибори, час проведення яких закріплений у Конституції України та інших законах, постають як підтвердження авторитету і довіри громадян до виборних органів влади на підставі відповідного підрахунку голосів виборців. Проте, за час Незалежності нашої держави відбулося п'ять дострокових виборчих кампаній: дві з них – президентські (1994, 2014 р.), а інші – парламентські (1994, 2007, 2014 р). У 1994 і 2014 роках були спроби повністю перезавантажити політичну систему держави, коли за один рік відбулися і президентські, і парламентські вибори.

Загалом, у період Незалежності в Україні відбулося сім парламентських виборів, з яких троє були достроковими. Усі позачергові вибори проводилися в умовах зростання соціальної напруги, втрати довіри до діючого вищого законодавчого органу, а також колапсу у взаємодії органів вищої влади або відсутності можливостей їх функціонування.

Однозначна оцінка інституту позачергових парламентських виборів відсутня. Позитивно можна характеризувати, що вони сприяють формуванню складу Верховної Ради, відповідного електоральним настроям українських громадян, кристалізації структур громадянського суспільства, яке, у подальшому, здійснює контроль за рішеннями парламенту. Негативними наслідками дострокових виборів можна вважати відсутність здійснення системних державницьких реформ і реалізації стратегічного політичного курсу, а також зростання рівня політичної апатії і абсентеїзму серед українців.

Проблема полягає в тому, що наразі питання оголошення та проведення ще одних парламентських позачергових виборів не знято з порядку денного, і актуалізується в умовах продовження військової агресії на Донбасі, поглиблення економічної кризи і невдоволення ефективністю політичних рішень діючої влади.

Науковий інтерес до електоральних процесів є надзвичайно широким, тому важливо зосередитися на дослідженнях у галузі дострокових виборів. Серед українських дослідників, що розглядають позачергові кампанії у політологічному аспекті варто назвати: У. Гев'юк, А. Колодій, Т. Мадригу. У той же час надзвичайно актуальним є юридичний розгляд даного питання у науковому доробку Б. Руснака, В. Федоренко, а також соціологічний аспект зміни електоральних настроїв і поведінки громадян України у працях О. Балакіревої, Т. Бондар, Д. Дмитрука.

У країнах Західної Європи і США приділяють набагато менше уваги науковому розгляду позачергових виборів, що пов'язано зі сталістю демократичних виборчих процедур і відсутністю потреби дострокового припинення повноважень представницьких органів. Проте, ряд західних дослідників аналізують виборчі кампанії в Україні (М. Зунберг, Т. Колтон, Е. Херрон).

Незважаючи на широке коло наукових пошуків, відсутнє комплексне дослідження присвячене усім позачерговим парламентським виборам в Україні. Відповідно, метою дослідження є встановити інституційну специфіку дострокових парламентських виборчих кампаній в Україні, які відбулися у 1994, 2007, 2014 роках, що дасть змогу сформулювати концептуальні особливості їх проведення.

Виходячи з поставленої мети, головними завданнями є: окреслити причини призначення позачергових парламентських виборів; узагальнити характеристики ходу виборчих кампаній 1994, 2007, 2014 років; оцінити наслідки їх проведення у контексті зміни конфігурації складу парламенту; виокремити головні особливості, що вирізняють дострокові виборчі кампанії до Верховної Ради України з поміж інших електоральних процесів.

Перш за все, потрібно сформувати дефініцію головної категорії, що є предметом розгляду. П. Шляхтун дає таке визначення позачергових виборів: «це вибори, що проводяться у разі дострокового припинення повноважень представницького органу або вищої посадової особи» [15, с. 352]. У цьому ж контексті, але більш розширено, правознавець Ф. Федоренко трактує позачергові вибори «як інститут виборчого права України, що об'єднує систему взаємоузгоджених і взаємообумовлених матеріальних, процесуальних і колізійних норм конституційного права, які визначають і регулюють поняття, принципи, порядок організації та проведення позачергових виборів до парламенту за умови дострокового припинення його повноважень у легітимний спосіб» [14, с. 43].

З вищенаведених визначень випливає, що позачергові вибори завжди пов'язані з непередбачуваними обставинами, які призводять до політичної кризи. Відповідно, варто звернутися до аналізу головних причин призначення дострокових виборів. Зокрема, 1993 році відбулися масові протести шахтарів на Донбасі, що були викликані глибокою економічною кризою перехідного періоду.

Прикладом незгоди щодо способу розбудови української економіки було те, що електорат східних регіонів був схильний до поступової переорієнтації у бік ринкових відносин, в той час як населення західної України було готове якнайшвидше відмовитись від державного контролю над економікою та перейти до умов вільного ринку. В Україні не було чіткого національного консенсусу, і Л. Кравчук не зміг консолидувати українців. Американський експерт З. Бжезінський відмічав той факт, що «Л. Кравчук розривається, вірячи в необхідність ринкових реформ, але побоюючись їх наслідків» [20].

Врешті-решт влада тогочасної України пішла на поступки протестуючим, задовольнивши їхню вимогу про дострокові парламентські і президентські вибори.

У 2007 році політична криза виникла через нечітко прописані норми конституційної реформи 2004 року, які за досить короткий період змінили форму державного правління із президентсько-парламентської на парламентсько-президентської республіку в Україні. У свою чергу повноваження між гілками влади не мали чіткого розмежування, тому виникло політичне протистояння між президентом, з однієї сторони, і прем'єр-міністром та парламентською коаліцією, з іншої [2, с. 80].

Згодом конфлікт у системі взаємодії органів державної влади тільки посилювався, тому Віктор Ющенко оголосив дострокові парламентські вибори. Враховуючи те, що попередні вибори до Верховної ради відбулися в 2006 року, то електоральні настрої в суспільстві не змінилися радикально, а, відповідно, не відбулося формування нової конфігурації політичних фракцій у парламенті. Тобто ці дострокові вибори, були призначені в умовах відсутності кризи «суспільство-влада», проте у період загострення кризи «президент-парламент-уряд».

Принципово іншими були витоки оголошення позачергової передвиборчої кампанії 2014 року. Після Революції гідності, яка супроводжувалося жорстким протистоянням по вертикалі «влада-суспільство», відбулися дострокові президентські вибори. Проте, склад парламенту, обраний у 2012 році, не відповідав новим суспільним запитам, тому другим етапом перебалансування політичної системи стали дострокові парламентські вибори, які докорінно переформатували склад депутатських фракцій нового скликання.

Відповідно, узагальнюючи причини призначення позачергових парламентських виборів варто акцентувати увагу на тому, що вони призначалися за умов посилення внутрішньодержавних криз, які були пов'язані або з економічним спадом і масовими акціями протесту, або з протистоянням різних органів державної влади, що відображає недосконалість конституційних реформ щодо становлення системи стримувань і противаг.

Оцінюючи хід проведення виборчих кампаній, потрібно звернути увагу на два аспекти: виборча система, за якою відбувалося обрання народних депутатів та політичні технології, що найбільш активно використовувалися під час цих кампаній.

У 1994 році вибори до Верховної Ради України були проведені згідно мажоритарної системи, яка не сприяла структуруванню парламенту, що негативно позначилося на ефективності його роботи. Партійний склад парламенту виявився досить строкатим при наявності великої кількості безпартійних кандидатів [2, с. 79].

За результатами цих виборів саме безпартійні кандидати здобули найбільшу кількість мандатів, зокрема 168, у той час як за партійною приналежністю найбільшу кількість мандатів отримала Комуністична партія (85 депутатів), а всього у Верховній Раді було представлено 14 партій. Загалом, це були перші вибори парламенту в умовах незалежності, тому атомізованість представництва різних сил характеризує початок трансформації політичної системи.

Позачергові вибори до Верховної Ради 2007 року відбувалися за пропорційною системою, що призвело до нестабільної фракційної структури парламенту, постійного «броунівського» руху народних депутатів з однієї до іншої фракції, формування та розпаду численних ситуативних більшостей. Характерною рисою цих виборів було падіння активності населення, яке пояснювалося розчаруванням щодо перших кроків «помаранчевих сил» у виробленні та реалізації програми розвитку країни [4, с. 327].

У 2014 році вибори до парламенту проходили за змішаною виборчою системою (50% депутатів обиралися за пропорційною, інші 50% - за мажоритарною). Наслідком використання такої системи стало те, що Народний фронт отримав більшість за партійними списками, проте найчисельнішою фракцією у парламенті став БПП-Солідарність. До того ж велика кількість мажоритарних депутатів, які не увійшли до великих фракцій змогли сформувати дві потужні депутатські групи: Відродження і Воля народу.

Усі троє позачергових парламентських виборів в Україні, проходили за різними виборчими системами, у 1994 році застосувалася мажоритарна, у 2007 – пропорційна з прохідним бар'єром у 3%, а в 2014 – змішана, з прохідним бар'єром для партій у 5%.

Якщо розглядати застосування виборчих технологій під час аналізу дострокових парламентських кампаній, то варто відмітити, що кампанія 1994 року характеризувалася фрагментарним, інтуїтивним запозиченням окремих виборчих технологій, часто без належної адаптації до вітчизняних умов [5, с. 62].

Тобто у той час мало оцінювалися ризики і специфіка застосування виборчих технологій. Але кожна кампанія і, відповідно, комплекс застосовуваних технологій по-своєму унікальні, тому для мінімізації ризиків в рамках заданої стратегії можна приймати рішення з меншою ефективністю, але з більшими шансами на своєчасну та успішну його реалізацію [12, с. 466].

Як раз в умовах мажоритарної виборчої системи актуалізувалася ставка не стільки на партію, як на особистості кандидатів. Найчастіше кампанія базувалася за принципом підтримки свого земляка, який захистить інтереси в парламенті.

Застосування пропорційної виборчої системи у 2007 році принципово змінило підхід, враховуючи чинник удосконалення виборчих технологій в українській практиці. Чітка партійна прив'язка змушувала політтехнологів розбудовувати стратегію кампанії навколо лідерів. Зокрема, кампанія Блоку Юлії Тимошенко була програмною з елементами моделі ідеального кандидата. Постійно наголошувалось на успішній діяльності Ю.Тимошенко на посаді прем'єр-міністра України, її рішучій боротьбі з корупцією, особистих і ділових якостях. У той час головний конкурент – Партія регіонів протиставляла якість роботи уряду на чолі зі своїм лідером, наголошуючи на досягненнях уряду В. Януковича та неефективності роботи урядів на чолі з Ю.Тимошенко та Ю.Єхануровим [10, с. 364]. Тобто відбувалося чітке протиставлення позицій з метою мобілізації власного електорату.

У 2014 році позачергові вибори були оголошені після президентських, але враховуючи велику кількість нових політичних сил, що брали участь у електоральному процесі, виборчі штаби політичних партій та кандидатів формувалися надзвичайно швидко, що не дало можливості провести належну підготовчу роботу [13].

Оскільки вибори відбувалися за змішаною системою, то кампанія поділялася на два базиси: загальнонаціональна агітація політичних партій та стратегії перемоги по мажоритарним округам, які мали принципово різний характер. Кандидати, що балотувалися по мажоритарним округам часто будували свою кампанію на принципі «добрих справ», що вважалося ефективною технологією. Але коли підходив день голосування, то виявлялося, що громадяни не настільки

вдячні, та й розуміють, що політик робить це не безкорисливо. Тоді виникло питання як конвертувати «добрі справи» у голоси виборців, що на практиці стало великою проблемою для багатьох кандидатів [11, с. 25].

Стосовно партійних стратегій, які є основним вектором розвитку кампанії, то тут важливо було зрозуміти, що може спонукати виборців проголосувати за партію, які повідомлення і через які інформаційні канали слід доносити до електорату, як правильно розпорядитися завжди обмеженими ресурсами виборчої кампанії для вирішення цих завдань [3, с. 26].

Враховуючи короткий термін виборчої кампанії 2014 року, значною мірою інтенсифікувалися процеси мобілізації прихильників одних політичних партій та зниження підтримки інших. На виборах 2014 року була рекордна кількість людей, що не визначилися, цей показник подекуди перевищував 2/3 від активного електорату, ще більш невизначеною громадська думка була щодо кандидатів-мажоритарників по деяких одномандатних округах. Саме це і викликало більшість швидкісних змін [1, с. 43].

Часто для швидкого підвищення рейтингу українські політики використовували популізм. Проте, під кінець виборчої кампанії частина виборців розібралася з партійною риторикою різних політичних суб'єктів, зниживши свій інтерес до Радикальної партії і Батьківщини [6].

Окремо потрібно зазначити, що останні парламентські вибори 2014 року відбувалися за умов військової агресії на сході держави та анексії Криму. Влада визнала, що не зможе провести вибори по усій території держави, але намагалася забезпечити дотримання прав громадян, які проживають на тих територіях. Зокрема, населення Криму могло взяти участь у голосуванні на території Херсонської області, а ділянки з окупованих територій та територій, де відбувалися бойові зіткнення були перенесені до більш безпечних районів Донецької і Луганської областей. Більшість спеціалістів схиляється до думки, що позбавлення можливості проголосувати населення певних територій не значним чином вплинуло на результати парламентських виборів [19, с. 425].

В аспекті використання політичних технологій варто зазначити, що вони можуть варіюватися в залежності від виборчої системи, яка застосовується під час обрання депутатів до Верховної Ради. Проте, короткий термін позачергових кампаній змушує орієнтуватися кандидатів та політичні сили не на змістовність стратегії кампанії, а на мобілізаційний принцип.

Враховуючи головні завдання наукового пошуку, важливо оцінити наслідки проведення позачергових парламентських кампаній. Оцінюючи вибори 1994 року, американські експерти характеризували їх як обнадійливі для Києва. Сам факт народного переобрання вищого законодавчого органу країни вже розцінювався як досягнення. Складнощі були «природними», адже Україна, як новопостала держава, перебувала у фазі активного формування політичної системи і переходу до демократичного режиму. Проте, зверталася увага і на порушення під час ходу голосування, зокрема тиск на виборців, низька якість роботи ЦВК, відмова у доступі іноземним спостерігачам на деяких ділянках [7]. Варто відзначити, що більшість таких проблем виборчого процесу й досі залишаються актуальними для України.

Якщо поглянути на вибори до Верховної Ради 1994 року у аспекті оновлення його складу, то у кількісному вимірі це 84%, лише 65 депутатів входили до попереднього складу парламенту.

На противагу дострокові вибори 2007 року не дали відповідей на запити внутрішньої та міжнародної політики. Конфігурація політичних сил у Верховній Раді залишилася майже такою, як була до цього, до VI скликання увійшла лише одна нова партія – Блок Литвина, а СПУ залишила Верховну Раду. Такі локальні зміни не дозволили переформатувати парламентську більшість і спрямувати її на системну та ефективну роботу. Оновлення депутатського складу відбулося лише на 34%, у переважній більшості на базі кадрової ротації серед переможців виборів [18, с. 553].

Відповідно, позачергові вибори 2007 року виявили переможців, але не дали можливості заволодіти переможцю владою. Електоральна карта України за підсумками дострокової парламентської кампанії залишилася майже без змін: «Схід – Захід» (50 на 50) [8]. Тобто тенденція 1994 року підтверджується у електоральних настроях 2007 року: одні політичні сили підтримують громадяни східних областей, а інші – західних.

Цей же вектор був характерним і для виборів 2014 року. Проте Україна, не єдина держава, де прослідковуються такі політичні тенденції. Т. Колтон стверджує, що в американських реаліях результати кожного виборчого суб'єкта залежать від географічної локації виборців. Проте, в межах України аналізувати настрої окремої області не є доцільним, за рахунок цього і постає дихотомія «Схід-Захід» [16, с. 19].

Після виборів 2014 року відбулося радикальне оновлення партійних брендів у парламенті, з партій, які пройшли у Верховну Раду в результаті виборів 2012 року, зберегла свою фракцію лише одна Батьківщина. Але за рахунок того, що формувалися нові політичні

сили, які включили народних депутатів минулого скликання склад Верховної Ради оновився на лише на 56 %.

При цьому А. Колодій відмічає, що для післяреволюційного періоду несподівано низькою була явка виборців (52,4%), особливо молоді. Очікуючи появи на політичній арені нової еліти, суспільство й надалі доручає їй селекцію більш дисциплінованому старшому поколінню. Переважна частина молоді після Революції гідності швидко демобілізувалася, що виявилось у неготовності до рутинної політичної участі [6].

Під час аналізу трьох дострокових кампаній можна констатувати, що вони мали різні ступені оновлюваності депутатського складу. У 1994 році нових облич серед народних депутатів було 84%, у 2007 році – лише 37%, а у 2014 році – 56%. Це свідчить про те, що якщо дострокові вибори до Верховної Ради спричинені конфліктом «суспільство-влада», а не кризою у діяльності вищих органів державної влади, то депутатський корпус має більш радикальні зміни.

Відповідним цьому критерію є потужність зміни конфігурації парламентських суб'єктів. Через строкатість складу парламенту у 1994 році більшість була виключно ситуативною під прийняття конкретних політичних рішень і законопроектів. У 2007 році вибори, як механізм подолання кризи, не були використані максимально ефективно, тому не відбулася ліквідація політичного протистояння між центральними органами влади. Особливістю політичних наслідків парламентських виборів у 2014 році можна вважати формування конституційної більшості у складі 302 народних депутатів, проте менш ніж через рік вона розпалася.

У даному аспекті П. Кутуєв наголошує, що інституційний дизайн України поєднує елементи як традиційних, так і модерних політичних систем, а політична складова суспільної трансформації набуває рис занепаду/інволюції, завдання модернізації є як ніколи актуальним з точки зору визначення орієнтирів суспільно-політичних змін українського соціуму [9, с. 147].

Підсумовуючи, важливо наголосити, що були розглянуті три головні критерії електорального процесу дострокових виборів, якими є причини їх призначення, що постали як спосіб зняття соціальної напруги та перезавантаження представницького органу; основний хід кампанії, включаючи тип виборчої системи та основні використані політичні технології; наслідки, які відображаються у відсотковому оновленні складу парламенту, зміні конфігурації депутатських груп, фракцій і парламентської коаліції, оцінці ефективності зняття соціальної напруги за допомогою механізму виборів.

Відповідно, можна виокремити ряд особливостей, що є характерними для трьох позачергових парламентських виборчих кампаній 1994, 2007, 2014 років в Україні. Перш за все, їх призначення завжди пов'язано з глибокою політичною кризою на рівнях або «суспільство-влада», або «президент-парламент-уряд». По-друге, найважливішою рисою, що відрізняє позачергові парламентські кампанії від чергових, є їхня короткотривалість та швидкоплинність, що викликає інтенсифікацію агітаційного процесу. Третя особливість витікає з попередньої, полягаючи у наявності організаційних труднощів їх проведення. Зокрема, необхідно додаткове державне фінансування, оперативний календарний план ЦВК, який вимагає швидкості реагування потенційних суб'єктів політичного процесу, формування виборчих штабів, базуючись на чиннику часу, а не якості, часто хибна політика партій щодо підбору кадрів у потенційні кандидати. По-четверте, агітаційна кампанія партій і кандидатів позбавлена хвилеподібного або гребеневого розвитку.

Оскільки відсутні якісні можливості зробити її переконливою, використовується мобілізаційний принцип: стратегія партій/кандидатів полягає у максимальній активізації свого електорату.

Вищеописані особливості, визначають наступну, можливо найголовнішу – слабка прогнозованість результатів виборів. Політичні суб'єкти, які на початку виборчого процесу мали не високий електоральний рейтинг можуть здобути першість, або навпаки. У випадку дострокових виборів, навіть за умови проведення якісних соціологічних опитувань важко сформувати повноцінну картину, адже більшість громадян з вибором визначається перед днем голосування або безпосередньо на дільниці.

Література:

1. Балакірева О.М., Бондар Т.В., Дмитрук Д.А. Електоральні орієнтації та поведінка виборців під час виборів народних депутатів України 26 жовтня 2014 р. / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар, Д. А. Дмитрук // Український соціум. – 2014. – № 4. – С. 43-61.
2. Гев'юк У. Позачергові парламентські вибори 1994 та 2007 рр. в Україні: порівняльний аналіз / Уляна Гев'юк // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. – 2010. – Вип. 14. – С. 78–82.
3. Гуваков В. И. Стратегический консалтинг в современном электоральном цикле / В.И. Гуваков. – М.: ГУ ВШЭ, 2007. – 52 с.

4. Жданов І. Вплив типу парламентської виборчої системи на ефективність функціонування парламенту та уряду / Ігор Жданов // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2010. – Вип. 6. – С. 318-332.
5. Колесников О. Еволюція виборчих технологій у контексті демократичного процесу в Україні / Олексій Колесников // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2011. – № 2 (21). – С. 56-63.
6. Колодій А. Позачергові президентські й парламентські вибори 2014 року в Україні: особливості та наслідки [Електронний ресурс] / Антоніна Колодій. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=1263>
7. Корнієнко Н.В. Парламентські та президентські вибори 1990-х рр. в Україні за оцінками американських експертів [Електронний ресурс] / Н.В. Корнієнко – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/41/32.pdf
8. Коротков Д. Зміна політичних еліт у контексті парламентських виборів в Україні (1998-2007 рр.) [Електронний ресурс] / Дмитро Коротков. – Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/pm/pm_55_56/korotkov_zmina.pdf
9. Кутуєв П.В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм/ Павло Кутуєв. – К.: «Сталь», 2005. – 500 с.
10. Мадрига Т.Б. Стратегії основних суб'єктів виборчої кампанії на позачергових парламентських виборах 2007 / Т. Б. Мадрига // Гілея (науковий вісник). – 2009. – Вип. 27. – С. 359–366.
11. Малкин Е.Б., Сучков Е.Б., Мамитов А.К., Петров В.В. Политические технологии: работа над ошибками / Под ред. Малкина Е.Б., Сучкова Е.Б. – М.: НП ИД «Русская панорама», 2016. – 224 с.
12. Мокан В. Технологічний ризик як складова оцінки ефективності виборчих технологій / Василь Мокан // Гілея (науковий вісник). – 2010. – Вип. 30. – С. 461-466.
13. Руснак Б. Особливості проведення позачергових виборів народних депутатів 26 жовтня 2014 року [Електронний ресурс] / Борис Руснак. – Режим доступу: <http://buk-visnyk.cv.ua/naukova-dumka/329/>
14. Федоренко В. Інститут позачергових виборів до Верховної Ради України в системі національного конституційного права / Владислав Федоренко // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – №3 (14). – С. 38-45.
15. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. – К: Либідь, 2005. – 568 с.
16. Colton T. An Aligning Election and the Ukrainian Political Community / Timothy J. Colton // Harvard University, Cambridge, MA, East European Politics and Societies. – 2011. – Vol. 25. – № 1. – P. 4-27.
17. Garretta R.S. Concepts, Crises and Campaigns. How Political Professionals Define Electoral Crisis / R. Sam Garretta // Journal of Political Marketing. – 2006. – Vol. 5. – No. 1-2. – P. 127-148.
18. Herron E. S. Notes on Recent Elections. The parliamentary election in Ukraine, September 2007 / Herron Erik S. // Electoral Studies. – 2008. – Vol. 27. – Issue 3. – P. 551–555.
19. Herron E.S., Thunberg M. E., Boyko N. Crisis management and adaptation in wartime elections: Ukraine's 2014 snap presidential and parliamentary elections / Erik S. Herron, Michael E. Thunberg, Nazar Boyko // Electoral Studies. – 2014. – Vol. 40. – P. 419–429.
20. Ukraine's Opportunity: Western Suspicions of Russia [Електронний ресурс] / Steven Erlanger // The New York Times. – 1994. – April 17. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/1994/04/17/world/ukraine-s-opportunity-western-suspicions-of-russia.html>

ТЕЗИ УЧАСНИКІВ VI МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ІСТОРИЧНА СОЦІОЛОГІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ: МОДЕРН ПОМІЖ ДЕМОКРАТІЄЮ ТА НЕРІВНІСТЮ» (30-31 ТРАВНЯ 2016 РОКУ)

Кучко О.Є. (м. Київ)
axelsandr@gmail.com

РІЗНІ МОДЕЛІ ЕЛЕКТРОННОГО ВРЯДУВАННЯ ЯК РІЗНІ ШЛЯХИ ДО МОДЕРНІЗАЦІЇ

25 років після СРСР в Україні відбуваються постсоціалістичні трансформації. Останні два роки через значні соціально-політичні зміни в країні вони отримали новий імпульс та можливості для прискорення модернізації, сприятливі умови для реформ. Однією з важливих реформ та інструментом модернізації наразі виступає електронний уряд. Його впровадження є однією з умов переходу від традиційного суспільства до сучасного та інформаційного.

Модернізація у соціальному розумінні має на меті перетворення традиційного суспільства на сучасне через соціальні, економічні та політичні зміни [2]. Конкретне розуміння процесу змінювалось з часів Дюркгейма та Вебера до часів Алтора та Гіденса.

Наразі ми можемо звести його до наступних складових, які справедливі до будь-якого інституту: відхід від традицій та консерватизму до певних ціннісних універсалій, побудованих на раціоналізмі та заохочуванні економічного зростання; соціальна диференціація на протидію клановості; перевага індивідуального над груповим; інновація як головна рушійна сила замість експлуатації. Одним із елементів політичної модернізації (вторинної більшою мірою) виступає електронна демократія як одна з варіантів прямої. Але це дуже широке поняття, під яким розуміють використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) урядами, громадянами та іншими учасниками політичних процесів на різних рівнях з метою розширення участі громадян в процесах прийняття державних рішень загалом [1, с.149]. Електронне врядування виступає лише необхідною складовою. Це спосіб надання інформації та державних послуг громадянам, чиновникам, бізнесу з використанням ІКТ. Концепт електронного уряду змінився від ідеї про комп'ютеризацію відомств, до переходу на електронний документообіг з електронним підписом. Наразі основними варіантами залишаються ідея «одного вікна», відкритого уряду, сервісного уряду.

У першому випадку зменшується кількість взаємодій із бюрократами, їх тривалість. У цьому випадку має реалізовуватись модель бюрократії Вебера, коли чиновників буквально не видно і вони мають бути просто функціями. Таким чином дотримується умова про економічну виправданість. Проте постає проблема комунікації людина-машина замість людина-людина. Відкритий уряд же зменшує замкненість системи, забезпечує зворотній зв'язок і через нього інновації, які має генерувати та просувати громадянське суспільство [3]. Тим самим руйнуючи консерватизм та традиції, постійно підпираючи їх. Проте він не змінює комунікацію всередині системи. Тим самим залишаючи великі простори для консервування традицій де факто.

Сервісний уряд же повинен підходити до виконання функцій, як комерційні компанії – тобто як надання послуги клієнтам. Таким чином критерієм якості є задоволеність громадян. Критиковану бюрократію Вебера мають замінити мережі Кастельса, коли ми знімаємо принцип ієрархії, а вводимо конкуренцію, децентралізацію та індивідуалізацію.

Це забезпечується через залучення як приватних підприємців на різні послуги та функції, так і децентралізацією і регіональних відомств від центру, і окремих служб від міністерств [4, с. 291]. Соціологічний аналіз показує, що дійсний зміст електронного врядування складніший та неоднозначніший. Існує декілька моделей і вони різняться за своїм підходом. В електронний уряд закладені деякі принципи модернізму, ряд дотичних, але є і протилежноріючі елементи в окремих варіантах реалізації е-уряду.

Література:

1. Архипова Є.О., Дмитренко Н.О. Досвід впровадження електронного врядування в Естонії та його імплементація в Україні / Є.О. Архипова, Н.О. Дмитренко // Молодий вчений. – 2015. – № 11 (26), частина 3. – с. 148.
2. Д. Дэвид, Джери Дж. Большой толковый социологический словарь, 2001 г.
3. Риженко О. В. Развитие электронного врядування в Україні: сучасний стан,

4. проблеми та перспективи / О. В. Риженко // Дні інформаційного суспільства – 2015 р. [Текст] : матер. щоріч. наук.-практ. конф. — К. : Видавництво “Тезис”, 2015. — С. 113—115.
5. Трахтенберг А.Д. Электронное правительство: состоится ли «изобретение государства заново»? // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. Вып. 11. Екатеринбург: УрО РАН, 2012. С. 285 – 297.

Потерейко О. О. (м. Львів)

ВІРТУАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВИ ЯК НОВІТНЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ДОБИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У процесі всезагальної віртуалізації, як результату стрімкої еволюції новітніх інформаційних технологій, держава як ззовні так і зі середини поступово втрачає традиційне значення та переформатовується у новий тип – кібердержаву – з істотно новими ознаками. Інформаційний прогрес призвів не лише до деформування такої основної ознаки держави як територія, але й до зміни низки інших сутнісних ознак. Особливо активний вплив віртуалізація має на державну владу, що виявляється в електронній системі комунікації між органами, уповноваженими на виявлення волі народу, та власне народом, а також у формуванні ринку нових послуг влади в умовах глобалізації. Це зумовило необхідність проаналізувати особливості проникнення віртуальності в управлінську функцію держави під впливом інформаційного-комунікативних технологій у контексті поступової віртуалізації держави.

Цій проблематиці присвячено небагато досліджень, зокрема, виділимо працю Д. Іванова «Віртуалізація суспільства»[1; с. 51]. На його думку, демократичні політичні інститути сформувалися в індустріальну епоху як комплекс норм, що визначають способи постановки та розв'язання проблем володіння владою. В наш же час, при переході до інформаційного (за М. Кастельсом) суспільства та наростаючого процесу віртуалізації ці базові компоненти політичних практик починають симулюватися, викликаючи віртуалізацію політичних інститутів – виборів, держави, партій. Суттю є очевидний симптом віртуалізації головних інститутів народовладдя – виборів і, власне, держави.

Держава – частина суспільства, яка має владу та силу. У віртуальній державі інформація становить владу. Успішність держави дедалі менше залежить від території та матеріальних ресурсів. Чим віртуальнішою стає держава, тим менше її уряд залежить від території та інших матеріальних ресурсів, тому навіть найменші держави зможуть бути найінноваційнішими.

Віртуалізація державного управління є процесом заміни реальних акторів управління державою символічними (віртуальними). Віртуалізація влади держави проявляється у маніпуляції державними символами, широким впровадженням маркетингових технологій у розробку політичних (зокрема, електоральних) стратегій, тобто конструювання та демонстрація тих політичних процесів, які в певний момент намагаються найбільше відповідати прийнятим у суспільстві нормам, стереотипам і очікуванням, що, природно, далеко не завжди корелює з інтересами держави. Публічна політика постає суспільству не у вигляді себе самої, а в тому вигляді, в якому суспільство бажає її бачити та пізнавати.

Інший симптом віртуалізації державного управління – заміщення апеляцій до суспільної думки маніпуляціями з рейтингами. Політика нині здійснюється в PR-агентствах, телестудіях і на концертних майданчиках. Власне, управління та політика наприкінці XX століття розійшлися так само, як розійшлися виробництво і економіка. Наслідком цього стає зміна характеру політичного режиму – масової демократії. Під час виборів більше не відбувається якихось істотних змін чиновників-експертів, які здійснюють рутинну керівну роботу в «коридорах влади». Схоже, що віртуальне співтовариство громадян більше не матиме потреби в екстремальних засобах вияву власної позиції, щоб перебороти інерцію внутрішньої організації владної еліти. Це є прикладним проявом можливостей цифрової демократії.

Процес віртуалізації політики полягає не тільки в перенесенні частини діяльності в мережевий формат, але й у принциповому обранні як провідної виборчої технології електронної симуляції діяльності. Однак, політика, створювана в PR-агентствах, на телебаченні і в ЗМІ – це все ж віртуальна політика. Важливо розуміти, що влада, яка набуває ознак легітимності такими віртуальними засобами, є абсолютно реальною, хоча її діяльність не має нічого спільного з образом, за який голосували виборці.

Отже, основною особливістю віртуалізації держави в процесі глобалізації є здійснення електронного урядування з метою реалізації політики. Така трансформація уможливорює виконання одночасно кількох завдань, зокрема: по-перше, наблизитися до знищення бюрократизованості, адже електронне урядування здатне не тільки подолати непотрібну паперову тяганину, а й прискорити як владні процеси, так і документообіг пересічних громадян; по-друге, підвищить успішність запобігання корупції; по-третє, дозволить державі піднятися ще на одну сходинку на шляху до віртуалізації. Це пов'язано із проблемами законодавчого

характеру, оскільки Інтернет не підлягає державному регулюванню (хоч окремі держави контролюють його) і розвивається в умовах вільного ринку. Інтернет впливає також на розвиток влади: з однієї сторони, він становить загрозу демократії (поширення несанкціонованої інформації і т. д.), а з іншого боку, інтернет-комунікація (наприклад, через реалізацію свободи слова) сприяє розвитку демократії на глобальному рівні.

Література:

1. Иванов Д. В. Виртуализация общества. Версия 2. 0: монография / Д. В. Иванов. — С.Пб. : Петербург. востоковедение, 2002. — 214 с.

Суванова А.А. (м. Київ)

ФАКТОРИ МОТИВАЦІЇ ОТРИМАННЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ СТУДЕНТАМИ КНУ ІМ.Т.ШЕВЧЕНКА ТА ЇХ ДИНАМІКА НА ПРИКЛАДІ UNIDOS

У період глобальних трансформаційних змін, що наразі мають місце в нашому суспільстві, очевидно стає необхідність екстенсивного та інтенсивного оновлення інституту вищої освіти як одного з ключових соціальних інститутів суспільства.

Важливу роль у виборі університету і спеціальності грає мотивація майбутнього студента. Визначення мотивів – один з найважливіших етапів вибору університету, оскільки саме внутрішні мотиви задають напрям вибору і визначають його стратегію. Саме тому необхідно вивчати мотиви вибору спеціальності і скоригувати мотиви навчання для їх позитивного впливу на професійне становлення студентів.

Враховуючі останні події, що відбулися в багатьох сферах українського суспільства, а саме - занепад економічної сфери, проблеми з вимушеними переселенцями, зміни настроїв населення, збільшення стресових ситуацій. Як наслідок, маємо високий рівень депресивних настроїв, тому доцільно було б перевірити, чи вплинули ці події на мотиви вступу молодих людей, головних акторів змін в українському суспільстві, до університету.

Ці зміни обумовлюють актуальність соціологічного аналізу освітніх мотивацій у нових умовах. Назріває необхідність не тільки формування нової освітньої парадигми, але й поетапного дослідження найбільш важливих соціальних компонентів, що визначають вузлові моменти її здійснення.

Виявлення мотивів здобуття вищої освіти та причин вибору спеціальності студентами є необхідною умовою підвищення якості освітніх послуг, які надає університет. Мотивації до навчання впливають на успішність студента, спрямованість його академічних і наукових інтересів. Крім того, це очікування, які студент має щодо результату навчання в університеті, його або її бачення ролі вищої освіти в подальшому житті. Виявлення мотивацій до навчання серед студентів необхідне для забезпечення успішної взаємодії між університетом та студентом, адже без цього знання неможливо адаптувати навчальний процес під потреби студентів.

Задля вирішення поставленого завдання було здійснено аналіз емпіричних даних, які стосуються загальної характеристики мотивів отримання вищої освіти студентською молоддю та особливостей її використання у соціологічних дослідженнях.

З метою організації таких досліджень, факультетом соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка було запроваджено моніторингове дослідження «UNIDOS» (Університетське дослідження). Здійснення моніторингових досліджень покладене на лабораторію з прикладних соціологічних досліджень під керівництвом декана факультету соціології Горбачика А.П.

В роботі було використано метод факторного аналізу для виділення факторів мотивації здобуття вищої освіти студентською молоддю КНУТШ в щорічному моніторинговому дослідженні UNIDOS. Окрім того, було проведене дослідження серед студентів КНУ ім.Т.Шевченка за допомогою методу фокус-груп, щоб перевірити чи вплинула ситуація в регіоні АТО на фактори мотивації отримання вищої освіти, що в свою чергу необхідне для перевірки доцільності виділення нової ознаки в межах університетського дослідження UNIDOS.

Зважаючи на те, що метою є дослідження змін у мотивації отримання вищої освіти студентами КНУТШ, їх загальні преференції та розуміння ролі вищої освіти у житті сучасної людини, відповідно до цього були обрані блоки запитань зі щорічного моніторингу, котрі дадуть змогу провести аналіз існуючої ситуації.

Так, блок запитань присвячений загальній цінності вищої освіти дасть змогу проаналізувати мотивації одержання вищої освіти в період кардинальних суспільних трансформацій і реформування української освітньої системи.

Блок, присвячений вищій освіті як певному старту для майбутнього життя зможе відповісти на запитання, що саме визначається студентами як засіб підвищення (набуття, утримання) соціального статусу.

Відсутність перспективи кар'єрного росту без наявності вищої освіти чітко усвідомлюється більшістю молодих людей ще при вступі до ВНЗ. Прагнення до одержання вищої освіти, незважаючи на відсутність гарантій працевлаштування, виступає вагомою передумовою для підвищення загальної ефективності якості вищої освіти.

І останній блок запитань, що присвячений вищій освіті як можливості подальшого працевлаштування дасть змогу проаналізувати оптимальні можливості працевлаштування випускників ВНЗ, що детерміновані багатьма об'єктивними та суб'єктивними чинниками.

УДК 342.95

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРОЦЕДУРНИЙ КОДЕКС – НЕОБХІДНА ПРАВОВА ОСНОВА НАДАННЯ ДЕРЖАВНИХ ПОСЛУГ ПОЛІЦІЄЮ

Развадовський В.Й.

*Доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
Народний депутат України*

Голосніченко І.П.

*Доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
(НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»)*

Голосніченко Д.І.

*Доктор юридичних наук, доцент
(НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»)*

Розглядаються питання щодо правового регулювання адміністративних процедур надання адміністративних послуг поліцією. Уточнюються певні поняття, що застосовуються як в чинному законодавстві, так і в законопроектах, які планується прийняти законодавцю для правового регулювання адміністративних процедур.

Рассматриваются вопросы относительно правового регулирования административных процедур предоставления административных услуг полицией. Уточняются определенные понятия, как в действующем законодательстве, так и в законопроектах, которые планируется принять законодателью для правового регулирования административных процедур.

Several issues of legal regulation of administrative procedures and administrative services of the police are considered. Certain concepts used in the legislation and in the bills which will be taken to the legislator of legal regulation of administrative procedures are clarified.

Ключові слова: Адміністративно-процедурний кодекс, поліція, послуги, індивідуальна адміністративна справа.

Актуальність дослідження: Нині в Україні функціонує нова державна служба – Національна поліція. Вона має здійснювати свою діяльність у суворій відповідності до законів. У той же час законодавець відстає від потреб, що виникають у нашій державі і суспільстві. Недостатньо врегульованими залишаються процедурні відносини, не на достатньому рівні регулюється надання адміністративних послуг поліцією. Тому є необхідність дослідження відносин процедурного характеру для надання адміністративних послуг органами публічної адміністрації, у тому числі поліцією.

Ступінь дослідження проблеми. Питання адміністративних процедур надання адміністративних послуг досліджувалися в роботах В.Б.Аверьянова, О.Ф. Андрійко, О.М.Буханевича, І.Б.Коліушка, О.Г. Циганова, О.О. Попової, М.О. Журби, І.В. Бойко та ін. Однак поєднання в дослідженні адміністративних процедур та адміністративних послуг, що надаються поліцією досліджено не достатньо.

Мета статті. Звернути увагу на неврегульованість адміністративних процедур надання адміністративних послуг. Уточнити категоріально-понятійний апарат та запропонувати розробникам законопроектів відповідну положення щодо регулювання відносин процедурного характеру. Немає необхідності доказувати, що нині послугами, які надаються органами внутрішніх справ, громадяни не повністю задоволені. Окрім інших факторів, які обумовлюють незадовільне надання державних, у тому числі адміністративних послуг не тільки поліцією, але і іншими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, є неврегульованість адміністративних процедур розгляду звернень громадян, не встановлення принципів і застарілість загальних норм адміністративного права щодо провадження в таких справах. Крім

того, державними послугами, що надаються поліцією, потрібно громадян та інших приватних осіб задовольняти не тільки повно, але і робити це на рівні високої якості. Без достатньої правової регламентації досягти відповідної якості надання державних послуг поліцією неможливо.

Потрібно зазначити, що послуги, які надаються з боку підрозділів поліції, безумовно є публічними послугами. Характеризуючи ці послуги необхідно відзначити, що найбільша їх частина є послугами адміністративними, цебто такими, що базуються на діях підрозділів поліції, як складової частини органу внутрішніх справ, які мають управлінський характер, або при їх вчиненні застосовуються заходи примусу, врегульовані адміністративним правом та направлені на створення умов задоволення потреб приватних осіб. Суб'єктами надання таких послуг можна вважати також і підрозділи місцевої поліції. Місцева поліція утворюється за рішенням органів місцевого самоврядування на підставі подання місцевих державних адміністрацій та виконавчих органів рад, погодженого з Міністерством внутрішніх справ України. Утримується вона за рахунок місцевого бюджету. Тому зараз у даного виду поліції є ознаки підрозділу виконавчого органу місцевого самоврядування. Отже можна сказати, що вказані публічні послуги надаються як державною поліцією так і поліцією місцевого самоврядування, тому в залежності від суб'єкту надання їх можна класифікувати на державні та муніципальні. Крім того, остільки вони надаються поліцією, оскільки їх можна також назвати поліційними послугами. В системі адміністративно-процесуальних відносин виділяються різні види проваджень. Одним видом адміністративного провадження можна вважати провадження щодо вирішення адміністративних справ за заявами та прийняття індивідуальних адміністративних актів. Реалізація прав громадян на отримання послуг, що надаються поліцією, здійснюється шляхом використання ними своєї правоздатності у вирішенні конкретних справ. Право на звернення громадян закріплено в Законі України "Про звернення громадян", стаття перша якого проголошує, що громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення. Військовослужбовці, працівники органів внутрішніх справ і державної безпеки мають право подавати звернення, які не стосуються їх службової діяльності. Особи, які не є громадянами України і законно знаходяться на її території, мають таке ж право на подання звернення, як і громадяни України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами [1].

Таким чином, серед ряду інших звернень цей Закон називає заяви. Причому заяви подаються для реалізації прав громадян.

Однак, зауваження, скарги, пропозиції, заяви й клопотання різняться як за своїм змістом і призначенням, так і за об'єктивно необхідними процедурами їх вирішення. Пропозиція або зауваження (навіть як це витікає зі ст.3 Закону України "Про звернення громадян") – це звернення громадян, де висловлюється порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного й громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства. Скарга у відповідності до того ж закону - це звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб. Заява, клопотання відрізняється від інших видів звернення і полягає у проханні про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством прав та інтересів громадян або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. Клопотання – письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Заяви громадян щодо вирішення їх індивідуальних адміністративних справ відрізняються також від заяв, які передбачає Закон України "Про звернення громадян", інакше кажучи, це поняття співвідноситься з поняттям, що дається в даному законі, як частина і ціле. Спочатку треба сказати, що заяви, про які йдеться в законі, це такі заяви, які подаються не тільки до органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, але і до підприємств, установ, організацій, причому незалежно від форм власності, до засобів масової інформації. Треба зазначити, що загальний підхід до заяв був породжений соціалістичними традиціями. Раніше існували лише дві форми власності, на яких засновувалися підприємства, установи й організації – це державна та колгоспна.

Тому подання заяви як до органів влади, так і до адміністрації державних підприємств (власне, також органу внутрішніх справ) нічим не могло відрізнитися.

Зміна політичної й соціально-економічної ситуації у державі вплинули і на відносини адміністративно-правового забезпечення прав і свобод громадян. Громадяни України і також іноземці в нашій країні мають значно більше прав і свобод ніж за часів тоталітарної держави. Але без адміністративно-процесуального забезпечення більшість із цих прав не може бути реалізовано. Як правило, формою звернення за вирішенням своїх прав в органах внутрішніх справ громадяни використовують заяви.

Закон України "Про звернення громадян" не може вже задовольнити адміністративно-правове регулювання процесу прийняття, розгляду заяв, прийняття рішень щодо них, так як не тільки не глибоко регулює процесуальні відносини, але і має зовсім інше призначення. Як випливає із преамбули даного закону, він регулює питання практичної реалізації громадянами України наданого їм Конституцією України права вносити в органи державної влади, об'єднання громадян відповідно до їх статуту пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів. Закон забезпечує громадянам України можливості для участі в управлінні державними й громадськими справами, для впливу на поліпшення роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, для відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення. Як видно з цього визначення, в ньому пріоритет віддається не інтересам людини й громадянина, а інтересам держави, органів місцевого самоврядування, об'єднанням громадян, підприємствам, установам й організаціям.

Нам здається, що в нових суспільних відносинах, які склалися зараз в Україні, коли права й свободи громадян є пріоритетними, необхідно створити відповідні адміністративно-процесуальні умови реалізації цих прав і свобод.

Саме тому рішенням Кабінету Міністрів України було створено робочу групу з підготовки проекту Кодексу адміністративних процедур в Україні, яка приступила до виконання цієї роботи ще в 1997 році, однак, дотепер цей нормативний акт ще не прийнятий, і суспільні відносини регулювання процесу розгляду заяв громадян врегульовані неповно.

Під індивідуальною адміністративною справою в попередніх редакціях проекту Кодексу адміністративних процедур вважаються фактичні обставини, питання життєдіяльності фізичної або юридичної особи, які потребують вирішення з боку органу виконавчої влади або відповідної посадової особи шляхом прийняття індивідуального адміністративного акта [2]. В цьому ж документі дається визначення поняття провадження по індивідуальній адміністративній справі за заявою, де підкреслюється, що це визначений законом порядок здійснення адміністративних процедур, що завершується прийняттям конкретного індивідуального адміністративного рішення та його виконанням. Проект Кодексу адміністративних процедур України в основному вже готовий. Він справляє досить позитивне враження. Його призначенням є встановлення правил провадження щодо вирішення індивідуальних адміністративних справ за заявами та скаргами громадян України, іноземців та юридичних осіб. Це стосується заяв і скарг, які подаються до органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, в тому числі і до поліції.

В останній період фахівцями розроблено проект Закону України «Про адміністративну процедуру». Взагалі в даний проект увійшли напрацювання, які зробила група вчених при проектуванні Адміністративного процедурного кодексу України. Але в новому законопроекті є неточності і помилки. Навіть назва цього закону потребує уточнення. Адже процедура – це одна дія характерна як для адміністративно-процедурних проваджень, так і для адміністративно-юрисдикційного процесу. Потрібен закон «Про адміністративні процедури», як уже потім можна ділити на адміністративно-процедурні провадження. Поки ще не пізно треба виправити помилку, допущену розробниками законопроекту.

6 вересня 2012 року було прийнято Закон України «Про адміністративні послуги», яким дано законодавче визначення адміністративної послуги. Адміністративна послуга, закріплено в законі, - «результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи відповідно до закону» [3].

У проекті Адміністративно-процедурного кодексу України введено також поняття управлінських послуг та пропонується визначити порядок їх надання. "Управлінські (адміністративні) послуги, - говориться в пропозиціях, - це передбачена законом розпорядча діяльність управлінських органів, що здійснюється за ініціативою фізичних та юридичних осіб і спрямована на реалізацію їх прав і свобод та законних інтересів" [4]. Нам здається, що ці визначення не зовсім точні. Не завжди надання адміністративної послуги є результатом здійснення владних повноважень, досить часто це здійснення організаційних дій, що в компетенції відповідного органу чи установи. Розпорядча діяльність також не може бути послугою. На наш погляд, управлінська послуга – це створення організаційних умов для реалізації свого права громадянином або іншим суб'єктом адміністративно-правових відносин. Не всяка розпорядча діяльність, навіть направлена на реалізацію прав і свобод громадян, є послугою. Адже вся діяльність органів виконавчої влади, їх посадових і службових осіб має

призначенням забезпечувати права й свободи громадян та інших осіб. Управлінська послуга прямо передбачена в законі. Законодавством передбачається і цілий ряд організаційно-процедурних дій щодо створення умов для реалізації прав громадян або їх законних інтересів. Правове регулювання надання адміністративних послуг полягає у встановленні порядку звернення за послугою, інформування про послуги, подання заяви та вимоги до заявників, визначення строків проваджень, надання управлінських послуг та сам порядок їх надання. Ці напрями діяльності передбачені в Законі України «Про адміністративні послуги».

Проект Адміністративно-процедурного Кодексу України в розділі III передбачає основні вимоги щодо проваджень у справах за ініціативою уповноваженого органу, тобто органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування.

В цьому розділі зазначається, що передбачені Кодексом норми, що регулюють провадження за заявами, поширюються і на провадження у справах за ініціативою уповноваженого органу, тобто органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування (в нашому випадку – органу внутрішніх справ). Визначається обов'язок органу повідомити всіх осіб, на права та законні інтереси яких може вплинути рішення по справі, про початок провадження у справі за своєю ініціативою. Нам здається, що законодавець повинен передбачити розділи і норми, які регулювали б відносини при втручанні органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування у права і законні інтереси громадян та інших осіб. Органи внутрішніх справ як самі у передбачених законом випадках виступають в якості органів, за втручанням яких здійснюється відповідне провадження, крім того, вони виступають від імені держави при втручальному провадженні, коли охороняють громадський порядок.

Практика знає випадки, коли місцеві державні адміністрації, виконками місцевих рад або інших органів приймають рішення щодо знесення приватних будинків з метою заволодіння земельною ділянкою для суспільних потреб. Часто такі випадки трапляються, коли прокладаються теплотраси, трубопроводи, автомагістралі або забудовуються нові масиви. І тут мова йде не стільки про цивільно-правові відносини, скільки про адміністративно-правовий вольовий вплив на громадян чи юридичних осіб. Адже мова йде про примусове перенесення будівлі або про прокладку трубопроводу через дворище, або про перенесення гаража тощо, де особа вступає з органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування в адміністративно-правові відносини. Раніше було достатньо рішення виконкому на відселення особи з наданням їй у відповідності з нормами на житло, що існували в тому чи іншому населеному пункті, квартири в новозбудованих будинках. При цьому поліція охороняла передбачений законом порядок при виконанні певних процедур. Цей час минув. Стаття 41 Конституції України закріплює норму, в якій проголошується, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі та в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього й повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів із наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану [5]. Але соціальні потреби є й будуть існувати і їх треба буде вирішувати органам виконавчої влади і місцевого самоврядування. Саме через норми Адміністративно-процедурного кодексу повинен визначатися порядок прийняття рішення щодо вирішення справи в задоволенні суспільного інтересу (інтересу держави або громади), в якому, на наш погляд, слід передбачити узгоджувальні процедури у випадках конфлікту інтересів держави чи громади і приватної особи. Окрема стаття повинна передбачати ініціювання провадження в таких справах, інші – передбачати порядок ведення переговорів між органом виконавчої влади чи місцевого самоврядування і громадянином або іншою особою, інтереси якої входять у конфлікт із суспільним інтересом. Потрібно також передбачити в Адміністративно-процедурному кодексі України порядок закріплення результатів домовленостей між сторонами. На наш погляд, для вирішення нормотворчої проблеми ми могли б запозичити досвід Федеративної Республіки Німеччина, де Законом про адміністративну процедуру в редакції від 21 вересня 1998р. передбачається можливість застосування замість прийняття адміністративного акта укладання публічно-правового договору. Параграфи 54-62 цього правового акта саме і присвячені порядку застосування цієї форми державного управління[6].

Цей нормативний акт надає право замість видання адміністративного акта заключати публічно-правовий договір. § 55 даного закону проголошує, що завдяки публічно-правовому договору через взаємні поступки може бути усунена невизначеність із допомогою мирової угоди. У відповідності з таким договором орган виконавчої влади здійснює відповідні дії й очікує на адекватну поведінку з боку приватної особи.

Думається, що в нашому, тепер соціальному, суспільстві вже настав час цивілізовано вирішувати питання задоволення прав і свобод людини й громадянина при конфлікті інтересів на основі укладання адміністративних договорів.

Адміністративний договір відрізняється від цивільно-правового договору, оскільки має інші відносини, які регулюються нормами цього правового документу. Цивільне право регулює на засадах юридичної рівності відносини власності в її різноманітних формах, товарно-грошові відносини і деякі особисті немайнові відносини за участю громадян, організацій та інших соціальних утворень з метою більш повного задоволення матеріальних і духовних потреб громадян [7]. В той же час адміністративне право серед інших відносин регулює організаційні відносини, відносини надання управлінських послуг, які стосуються забезпечення інтересів громадян, створення умов для реалізації ними своїх обов'язків[8].

Таким чином, в адміністративно-правовому договорі обумовлюються дії сторін, глибина втручання органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування в право громадянина і які ще заходи, компенсуючи шкоду, що наноситься цими органами, орган зобов'язаний провести. Якщо в цивільному праві, як правило, шкода відшкодовується у грошовому вигляді, то в адміністративному – вона може компенсуватися за рахунок дій, що передбачаються в адміністративному договорі, органів виконавчої влади чи місцевого самоврядування. Як правило, це дії управлінські. Наприклад, компенсуючою дією органу місцевого самоврядування щодо знесення приватного будинку може бути надання квартири в найм із комунального житлового фонду в місці, яке вкаже в договорі особа, у власності якої перебував будинок. Знесення гаража може компенсуватися наданням права на будівництво нового гаража в місці, зручному для власника тощо. Здається, що назва проекту Кодексу “Адміністративно-процедурний кодекс України” зумовлює передбачити нормативно-правове регулювання і порядку розгляду інших звернень громадян: пропозицій та зауважень про поліпшення діяльності органів виконавчої влади (в тому числі органів внутрішніх справ) або органів місцевого самоврядування. Недоцільно залишати правове регулювання вирішення лише пропозицій і зауважень в Законі України “Про звернення громадян”, коли такий порядок і щодо заяв, і щодо скарг буде викладений у нормах Адміністративно-процедурного кодексу України. На наш погляд, всі ці питання треба вирішити в одному нормативно-правовому акті. Причому деякі дефініції, що даються в Законі України “Про звернення громадян”, можуть бути використані в Адміністративно-процедурному кодексі. Наприклад, поняття пропозиції у законі визначається як звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного й громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави й суспільства.

Але ж ми читаємо в цьому законі, що зауваження ототожнюється із пропозицією. Мабуть, це не зовсім вірно, і дві ці категорії (пропозицію та зауваження) треба було б визначати окремо, тим більше, що пропозиція – це завжди рекомендація щодо поліпшення роботи органу, а зауваження – це лише звернення уваги на недоліки в його роботі.

Думається, що вирішення заяв і клопотань, що подаються до засобів масової інформації, а також до підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян повинно регулюватися в відповідних законодавчих актах, що регламентують їх роботу, і тому поширювати дію Адміністративно-процедурного кодексу на них недоцільно.

Доцільно також закріпити в Адміністративно-процедурному кодексі норму щодо заборони відмови у прийнятті пропозицій і зауважень, записавши, що забороняється відмова в прийнятті та розгляді пропозиції або зауваження з посиланням на політичні погляди, партійну належність, статі, вік, віросповідання, національність громадянина, незнання мови звернення.

Таким чином, Адміністративно-процедурний кодекс України має бути базовим правовим актом із регулювання надання адміністративних послуг органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, в тому числі і поліцією. На його основі, з урахуванням його норм повинні розроблятися адміністративні регламенти в частині регулювання адміністративних дій з метою надання державних послуг. Безумовно, було б краще вже мати такий документ перед розробленням стандартів надання державних послуг і виконання державних функцій. І тому звернення Президента України до Верховної Ради з проханням прийняти такий нормативно правовий акт цілком слушне і потребує всякої підтримки і з боку вчених і з боку практичних працівників. В цілому прийняття Адміністративно-процедурного кодексу буде сприяти повнішому задоволенню прав і свобод людини та громадянина в нашій державі.

Література:

1. Закон України «Про звернення громадян». // Відомості Верховної Ради України. – 1996. - №47. – Ст.256.
2. Див. Проект Кодексу адміністративних процедур України, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України під керівництвом С.Станік.

3. Про адміністративні послуги: Закон України від 6 вересня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. 2012. - № 32. – Ст. 409.
4. Див. пропозиції Центру політико-правових реформ. Адміністративно-процедурний кодекс України. // Матеріали семінару «Стан та перспективи розвитку адміністративного права: законодавство, наука, освіта». Львів. – 1-13 жовтня 2001р.
5. Конституція України. К.: Преса України. – 1997. – С. 17-18.
6. Див. Закон ФРН «Про адміністративну процедуру». // Матеріали в галузі адміністративно-процесуального права, адміністративно-процедурного права, права про виконання адміністративних актів, підготовлених в рамках співробітництва в галузі реформи адміністративного права. – 1994-2001.
7. Див. Цивільне право: навч. посібник. К.: Вентурі. – 1995. – С.11.
8. Голосніченко І.П. Оновлення змісту адміністративного права України в умовах демократичних перетворень та його значення для підготовки правознавців в вузах України. // Адміністративне право: сучасний стан і напрямки реформування. Перша національна науково-теоретична конференція. Яремче. 18-21 червня 1998р.

ПРО ПРИНЦИПИ ФІНАНСУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Кропивницький М. О.

*аспірант кафедри адміністративного та інформаційного права
інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті проаналізовано доктринальні підходи до визначення та класифікації принципів фінансової діяльності. Розкрито зміст основних принципів фінансування соціального забезпечення громадян України.

В статье проанализированы доктринальные подходы к определению и классификации принципов финансовой деятельности. Раскрыто содержание основных принципов финансирования социального обеспечения граждан Украины.

The article gives a detailed analysis of the doctrinal approaches to the definition of the principles and the classification of principles of financial activity. The content of the basic principles of the financing of social security of citizens of Ukraine is figured out.

Ключові слова: галузеві принципи, загально-правові принципи, інституційні принципи, класифікація принципів фінансування соціального забезпечення, міжгалузеві принципи, принципи фінансування соціального забезпечення.

Постановка проблеми. Дослідження принципів фінансування соціального забезпечення їх визначення та класифікація має теоретичне і прикладне значення в нових економічних відносинах, а також у сфері соціального забезпечення.

Окрім того, недостатньо ефективна політика держави у сфері соціального забезпечення, державний борг та борг Пенсійного фонду України свідчить про неможливість забезпечення фінансування мінімальних соціальних виплат, які можуть забезпечити гідний рівень життя громадян, зумовлюють потребу в дослідженнях засад діяльності у сфері фінансування соціального забезпечення.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Слід відмітити, що поняття та система принципів фінансування соціального забезпечення не має комплексного вивчення. Мають місце загальні положення принципів публічної фінансової діяльності; бюджетного фінансування видатків. Цим питанням приділялася увага таких вчених, як А. І. Берlach, Л. К. Воронова, О. П. Гетьманець, Н. Л. Губерська, А. Т. Ковальчук, М. П. Кучерявенко, Л. С. Лях, В. А. Мальцева, А. О. Монаєнко, С. О. Ніщима, О. П. Орлюк, О. О. Семчик, В. Д. Чернадчук та інші.

Формування цілей статті. Метою даної статті є аналіз існуючих понять принципів фінансування соціального забезпечення їх класифікація та авторське їх визначення для подальшого розвитку фінансування соціального забезпечення.

Виклад основного матеріалу. З'ясування поняття та системи принципів фінансування соціального забезпечення потрібно через дефініцію «принцип». У цього поняття латинська етимологія (від лат. *principium* – початок, основа). У тлумачному словнику В. І. Даля визначено, що принцип це наукове або моральне начало, основа, правило, від якого не відступають [1, с. 446]. Д. Н. Ушаков визначає «принцип» як 1. основне начало, на якому побудовано щось; 2. переконання, точка зору, правило поведінки [2].

У науковій літературі існують різні підходи до визначення поняття «принцип права». Узагальнивши визначення, бачимо, що термін «принцип права» слід розуміти, як відправне начало, керівна ідея, загальні норми, система координат, основа, відправні засади, імперативні вимоги тощо [3, 18-19].

В силу різноманітних підходів, до визначення поняття «принцип», в правовій доктрині сформувалися дві концепції щодо визначення принципів права.

Прихильники позитивізму до принципів права відносять - ідеї, теоретичні, нормативно-керівні положення того чи іншого виду людської діяльності, які конкретизуються в змісті правових норм та об'єктивно зумовлені матеріальними умовами існування суспільства [4, с. 40].

Р. З. Лівшиць зазначає, що принцип права – це перш за все ідея але не лише ідея, так як право не зводиться тільки до ідей, воно також охоплює норми, соціальні відносини, відповідно і його принципи виходять за межі тільки ідей і втілюються в нормативно-правозастосовний зміст [5, с. 195].

Тобто, позитивістський підхід зводиться до того, що принципи, повинні бути закріплені в правовій формі, тоді вони набувають обов'язкового значення для учасників суспільних відносин.

В разі відсутності нормативного закріплення принципів фінансування соціального забезпечення, такі залишаються втіленням ідей, положень думок вченого.

Прихильники ідеї природного права, принципи права розуміють як керівні ідеї, об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставлять до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів та визначають зміст і спрямованість правового регулювання, відображають найважливіші закономірності соціально-економічної формації [4, с. 40].

Як зазначає М. І. Козюбра принципи права – це не просто певні ідеї, які існують у правосвідомості (навіть теоритичній), а вихідні начала права, які можуть фіксуватися або не фіксуватися в нормативно-правових актах [6, с. 6].

На думку О. Уварової принципи права являють собою систему вимог до належної і можливої поведінки людей, які відображають визнані у суспільстві цінності і утворюють спрямовану на регулювання суспільних відносин ієрархічну єдність [7, с. 48].

Скакун О. Ф. визначає принципи права, як об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. Іншими словами, це є своєрідна система координат, у рамках якої розвивається право, і одночасно вектор, який визначає напрямок його розвитку [8, с. 227].

Водночас, Л. Воронова ставить закономірне питання про те чи буде відтворення принципів у законі означати автоматичне їх дотримання з боку суб'єктів конкретних відносин. Адже, законодавець формулюючи норми-принципи дуже часто зводить їх до декларацій на рівні законодавчих актів, і не розробляє механізм їх застосування. Вчена зауважує з цього приводу, що норми-принципи фінансового права сьогодні визначають функціональну спрямованість всіх інших норм цієї галузі і є усталеними та довготривалими орієнтирами у системі фінансового законодавства [9, с. 50].

Отже, природно-правовий підхід передбачає, що принципи права є регуляторами суспільних відносин незалежно від їх формального закріплення. Право на відміну від закону має об'єктивний характер та не залежить від державної влади.

Принципи та норми права мають різні джерела обов'язковості: якщо обов'язковий характер принципів права має своїм джерелом цінності, виражені у принципах, то однією з головних умов набуття обов'язковості нормами права є їхня відповідність принципам права. Норма права, що суперечить принципам права є неправовою [7, с. 48].

Право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [10].

Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права [10].

Проаналізувавши існуючі підходи до визначення дефініції принципи права, приходимо до висновку, що принципи права це основні, керівні ідеї, об'єктивно зумовлені, вимоги, до усіх учасників суспільних відносин, обов'язковість, яких залежить від нормативного їх закріплення.

Важливим з цього приводу є визначення поняття «принципи фінансування соціального забезпечення».

Загальне розуміння фінансування соціального забезпечення передбачає управлінську діяльність органів державної влади з формування, перерозподілу, та використання фінансових ресурсів засновану на правових нормах, плановому, цільовому, безповоротному та безвідплатному відпуску коштів, яка проводиться в міру здійснення планового використання коштів для забезпечення виконання соціальних функцій держави, створення соціальних гарантій населення та виконання зобов'язань держави, з додержанням режиму економії при всебічному постійному контролі.

На наш погляд, принципи фінансування соціального забезпечення це основні, керівні ідеї, начала, також об'єктивно зумовлені вимоги до учасників відносин у сфері фінансування соціального забезпечення, що визначають сутність, внутрішню єдність діяльності з формування, перерозподілу, та використання фінансових ресурсів для забезпечення виконання соціальних функцій держави.

У науковій літературі склалися різні підходи до класифікації принципів фінансового права, фінансової діяльності.

Н. Л. Губерська, В. Д. Чернадчук виділяють три групи принципів публічної фінансової діяльності: 1) загально-правові принципи, 2) галузеві принципи, 3) принципи окремих правових інститутів [11, с. 24 ; 12, с. 18]

О. П. Орлюк, Л. С. Лях та Л. М. Копаєва до вищезазначених груп принципів публічної фінансової діяльності включають ще міжгалузеві принципи [13, с. 47 ; 14 с. 28].

На думку В. А. Мальцева, принципи фінансового права поділяються на загальні та спеціальні [15, с. 20].

О.М. Козирін виділяє три групи принципів фінансового права: функціональні принципи, структурно-функціональні та організаційно-функціональні [16, с.232].

На наш погляд, принципи фінансування соціального забезпечення доцільно класифікувати за рівнем узагальнення на загально-правові, міжгалузеві, галузеві, інституційні (власне принципи фінансування соціального забезпечення).

Спершу розглянемо *загально-правові принципи*, які розповсюджуються на всі сфери суспільних відносин та в своїй більшості закріплені в Конституції України. До них відносяться принцип пріоритету прав і свобод людини і громадянина, верховенства права, законності, справедливості, гласності та інші.

Суть *принципу пріоритету прав і свобод людини і громадянина* полягає у тому що головне в діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування їх посадових та службових осіб - це всебічний захист прав громадян, недопущення порушення прав останніх.

Вказаний принцип закріплений в статті 3 Конституції України, яка визначає, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [17].

Найбільш яскраво цей принцип реалізується у соціальній діяльності держави.

Принцип верховенства права означає, що позитивне право, яке створюється людьми, має ґрунтуватися на природному праві, яке обмежує державну владу, і є своєрідним фільтром позитивного права.

Статтею 8 Конституції України проголошено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Права людини витікають із вищих неписаних принципів законності, моралі і справедливості [17].

Гарантією реалізації принципу верховенства права є закріплення в нормативних актах чітких правил і процедур здійснення фінансування соціального забезпечення. Недодержання процесуальної форми фінансової діяльності тягне за собою негативні наслідки для посадових осіб і обумовлює застосування санкцій відновлювального характеру [18].

Значення *принципу законності* полягає в тому, щоб виражені у правових нормах позитивні зобов'язання було виконано, дозволи використано, заборон дотримано, закон реально виконував свою роль у житті держави, суспільства і конкретної людини. Тому під законністю доцільно розуміти систему юридичних правил, норм, засобів і гарантій з відповідними їм державними структурами, покликану забезпечувати практичну реалізацію законів та інших нормативно-правових актів [19, с. 109].

Принципи законності щодо фінансування соціального забезпечення полягає в нормативному закріпленні внутрішньої структури системи фінансування соціального забезпечення – права обов'язки відповідних суб'єктів, ієрархія органів, порядок здійснення фінансування, розподілу коштів, контроль за фінансуванням та відповідальність за порушення відповідних фінансових норм тощо.

При цьому недопустимим є порушення законодавства у сфері фінансування соціального забезпечення. Принцип законності реалізується у вигляді вимог до державних органів та організацій, фізичних та юридичних осіб, щодо неухильного дотримання законодавства у сфері фінансування соціального забезпечення.

Принцип гласності означає необхідність інформування населення в засобах масової інформації про прийняті нормативно правові документи, які пов'язані з внесенням змін і доповнень у законодавство у сфері фінансування соціального забезпечення. Регулярне інформування громадськості фінансових інституцій про свою діяльність в засобах масової інформації. За винятком інформації з обмеженим доступом.

Принцип гласності фінансової діяльності держави, органів місцевого самоврядування впливає з конституційних вимог доведення до відома населення змісту законів та інших нормативно-правових актів (ст. 57), їх офіційного оприлюднення (ст. 94), офіційного оприлюднення звіту про виконання Державного бюджету України (ст. 97), регулярних звітів про доходи і видатки Державного бюджету України (ст. 95) та ін [20, с. 33].

Щодо *принципу справедливості*, як зазначає С. Є. Федоров справедливість - це безумовно моральна категорія, однак у наукових дослідженнях більшості вчених, аналізується саме правова природа справедливості [21, с. 784].

Вважаємо, що принцип справедливості пронизує усі галузі права та являється невід'ємним атрибутом інституту фінансування соціального забезпечення. Фінансування соціального забезпечення, як процес перерозподілу коштів, безперечно, має бути справедливим у відношенні до осіб-отримувачів соціальних виплат та інших суб'єктів правовідносин, які виникають у процесі фінансування соціального забезпечення.

Принцип справедливості зустрічаємо в положеннях Конституції України, нормативно закріплений цей принцип і в Бюджетному кодексі України, як один із принципів бюджетної системи України та означає, що бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами [22].

Дотримання даного принципу у сфері фінансування соціального забезпечення означає рівний доступ громадян до соціальних гарантій.

Щодо *міжгалузевих принципів*, то такі поширюються на декілька галузей права.

Ми розглядаємо фінансування соціального забезпечення як інститут фінансового права. Фінансове право відноситься до публічних галузей права, оскільки його предмет правового регулювання обмежений сферою публічних фінансів та спрямований на задоволення передусім публічного інтересу.

Серед міжгалузевих принципів слід виділити принципи публічності, субординації, оптимального поєднання централізації та децентралізації, імперативності та інші.

Принцип публічності зумовлений публічним характером державних фінансів та полягає в тому, що результати управління публічними фінансами на різних етапах (формування, розподілу використання фінансових ресурсів) повинні бути доступними для всіх учасників фінансових відносин.

Вважаємо, що принцип публічності не слід ототожнювати з принципом гласності. З цього приводу заслуговує на увагу думка С. Є. Федорова щодо вказаних принципів у фінансовому контролі, які на його погляд взаємодіють, а, можливо, зливаються. На думку вченого 1) гласність втілює та віддзеркалює в собі сам механізм реалізації іншого принципу – публічності. 2) гласність може виступати як деякий інструмент реалізації публічності, якщо держава бажає досягти в інформаційному просторі бажаної мети; 3) гласність може мати обмеження щодо державної та комерційної таємниці; 4) публічність не лише породжує наявність оприлюднення доступу, а й реалізує пряме забезпечення державою такого доступу, вона повинна являтися основою взаємозв'язку громадського суспільства з державною владою [23, с. 966].

Принцип субординації (влади і підпорядкування) визначає підпорядкування суб'єктів які здійснюють фінансування соціального забезпечення в процесі розподілу фінансових ресурсів. Без вказаного принципу не можливо втілити в життя управління в сфері фінансування соціального забезпечення.

Принцип оптимального поєднання централізації та децентралізації полягає у розподілі влади та делегуванні центральними органами влади їх підпорядкованим органам повноважень щодо фінансування соціального забезпечення з метою соціального захисту громадян України.

Принцип імперативності притаманний для більшості галузей публічного права та базується на субординації та владних способах регламентації суспільних відносин (накази та заборони).

Вплив цього принципу на діяльність у сфері фінансування соціального забезпечення обмежується чіткими, законодавчо встановленими правовими рамками (чітко регламентований порядок здійснення соціальних виплат та інших процедур у сфері фінансування соціального забезпечення населення, неможливість обмеження чи звуження соціальних прав громадян тощо).

До *галузевих принципів* інституту фінансування соціального забезпечення належать принципи, притаманні галузі фінансового права. Принципи фінансового права закріплюються у його нормах. За своїм змістом вони відображають всю галузь права.

Вивчення галузевих принципів права дає відповідь на питання, що є головним у системі норм, які регламентують відповідні правові відносини (у нашому випадку фінансово-правові), що є постійним супутником цих відносин, без чого не можуть існувати різні інститути галузі права.

Основне значення принципів фінансового права полягає в тому, що вони визначають «юридичну долю», життєздатність, практичну реалізацію і реальне функціонування інститутів фінансового права [24, с. 169].

До галузевих принципів слід віднести принципи цільового використання коштів; безповоротності та безвідплатності; плановості; дотримання режиму економії; ефективного використання коштів; пріоритету публічних видатків над доходами; фінансового контролю; відповідальності за фінансове правопорушення; єдності фінансової системи.

Бюджет України формується на основі *принципу цільового використання коштів*, під яким розуміється, що бюджетні кошти використовуються тільки на цілі визначені бюджетними

призначеннями та бюджетними асигнуваннями. Вказаний принцип знаходить законодавче закріплення щодо усіх форм соціального забезпечення. Для практичної реалізації цього принципу необхідний постійний контроль та моніторинг за витрачанням коштів соціальних фондів [25, с. 132].

Принцип безповоротності та безвідплатності полягає у тому, що виділення коштів здійснюється без прямого їх відшкодування державі, органам місцевого самоврядування та без внесення будь-якої платні за отримання цих коштів.

Кошти, які виділяються з державного та місцевих бюджетів, зокрема й на фінансування соціального забезпечення, виділяються на безповоротній та безвідплатній основі, однак такі кошти мають використовуватися відповідними розпорядниками в порядку та на умовах чітко регламентованих законодавством. Цей принцип діє в системі з іншими принципами фінансового права (плановості, фінансового контролю, цільового використання коштів тощо), з метою недопущення нецільового та неефективного використання коштів.

Як зазначає Л. К. Воронова «одним з основних принципів фінансового права є *принцип плановості*. Вся діяльність держави, її органів та органів місцевого самоврядування побудована на фінансових планах (кошторисах), головним і координуючим з яких є державний та місцеві бюджети, пов'язані з усіма фінансовими планами окремих установ, установ організацій» [26, с. 28].

Принцип плановості виражається в тому, що діяльність усіх суб'єктів фінансування соціального забезпечення щодо формування, розподілу і використання фінансових ресурсів здійснюється на основі фінансових планів, які розробляються відповідно до обсягу фінансових ресурсів та програм держави, органів місцевого самоврядування, Пенсійного фонду та фондів соціального страхування, а також підприємств, установ організацій.

Отже, як зазначає С. О. Ніщима принцип плановості означає, те що кожен етап, стадія фінансової діяльності не просто чітко регламентується законодавством, а ще й здійснюється на основі певних планових актів (закони та рішення про відповідні бюджети, бюджети Пенсійного фонду України та фондів соціального страхування) і документів (наприклад, кошториси бюджетних установ, бізнес плани підприємств, баланси тощо) [27, с. 153].

Принцип дотримання режиму економії реалізується як при плануванні видатків, так і при використанні виділених коштів. Фінансування державних витрат здійснюється на підставі форм та методів планомірної мінімізації витрат, що забезпечують режим жорсткої економії всіх видів ресурсів. Дотримання цього принципу особливо важливо сьогодні, коли Державний бюджет планується з дефіцитом, з'являються проблеми виплат заробітної плати, пенсій, та ін [20, с. 223].

Принцип дотримання режиму економії являє собою систему форм і методів послідовної мінімізації витрат для досягнення результату. У сфері фінансування соціального забезпечення цей принцип не пов'язаний із скороченням доходів, але спрямований на найбільш доцільне їх використання.

Тісно із принципом дотримання режиму економії пов'язаний *принцип ефективного використання коштів*, який означає отримання максимального ефекту при мінімумі витрат. Цей принцип дуже важливий при постійній нестачі коштів на фінансування соціального забезпечення. При проведенні фінансування соціального забезпечення повинен досягатися максимальний соціально значущий ефект при мінімальних фінансових витратах.

Практичне здійснення цього принципу супроводжується вдосконаленням форм і методів оперативного управління виробничою та фінансовою діяльністю, розробкою додаткових важелів і стимулів, спрямованих на скорочення витрат та інтенсифікацію виробництва [28, с. 342].

Як зазначає О. П. Орлюк *принцип пріоритету публічних видатків над доходами* є один з визначальних принципів, який відокремлює державні та приватні фінанси, оскільки для останніх характерна визначальна роль прибутків при формуванні витрат. Цей принцип базується на положенні про те, що здійснення державою її завдань і функцій об'єктивно не може перебувати у прямо пропорційній залежності від обсягу доходів державної казни. Для держави видатки є первинними, а доходи – вторинними [13, с. 48].

Слід зазначити, що видатки державного та місцевих бюджетів, цільових позабюджетних фондів формуються в чітко регламентованому законодавством порядку та визначаються законами, постановами іншими нормативно-правовими актами про бюджет на відповідний рік. Така регламентованість видатків зумовлює неможливість їх скорочення з тих міркувань, що для їх покриття недостатньо прогнозованих доходів.

Економічним змістом *принципу фінансового контролю* є функція управління, що включає сукупність спостережень, перевірок за діяльністю об'єкта управління з метою оцінки обґрунтованості й ефективності прийнятих рішень та результатів їх виконання [13, с. 48].

Під фінансовим контролем слід розуміти вид фінансової діяльності уповноважених органів спрямований на перевірку та виявлення, у спосіб визначений законодавством, недоліків у фінансовій діяльності відповідних суб'єктів.

Фінансовий контроль являється невід'ємною складовою фінансування соціального забезпечення населення та необхідний для цільового, ефективного, раціонального використання коштів уповноваженими суб'єктами.

Суть *принципу відповідальності за фінансове правопорушення* проявляється у неухильному застосуванні покарання за порушення фінансового законодавства. При цьому покарання застосовується уповноваженими органами в порядку, на підставах та в межах санкцій, визначених фінансовим законодавством.

Бюджетним кодексом України закріплено принцип єдності бюджетної системи. Ми ж виділяємо *принцип єдності фінансової системи*, яка включає в себе і бюджетну систему. Зміст цього принципу тотожний *принципу*, закріпленому Бюджетним кодексом України та являє собою єдність правової бази, грошової системи, регулювання фінансових відносин, органів державної влади, єдиний порядок виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку, звітності [22].

Принцип розмежування компетенції між представницькими та виконавчими органами влади в Україні закріплений на конституційному рівні.

Відповідно до ст. 85 Конституції України Верховна Рада України затверджує Державний бюджет України та вносить змін до нього; контролює виконання Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання [17].

Повноваження зі складання проектів бюджетів та їх виконання покладено на Кабінет Міністрів України.

Статтю 96 Основного закону визначено, що Кабінет Міністрів України не пізніше 15 вересня кожного року подає до Верховної Ради України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік. Разом із проектом закону подається доповідь про хід виконання Державного бюджету України поточного року [17].

На думку О. О. Семчик розмежування компетенції представницьких та виконавчих органів державної влади безумовно впливає на ефективність фінансової діяльності. А від того наскільки чітко розмежовані функції державних органів та органів місцевого самоврядування залежить добробут населення, що проживає на території тієї чи іншої адміністративно-територіальної одиниці. Адже, у дійсності однією із гарантій місцевого самоврядування є саме фінансова незалежність, і наведені вище принципи мали б створити належні передумови для реалізації цієї гарантії, і відтак, забезпечення високих стандартів соціальної захищеності верств населення, які цього потребують у межах конкретної території. Однак, реалізація цього принципу і досі потребує повсякчасного удосконалення законодавства у частині взаємодії як державних органів на місцях з органами місцевого самоврядування, так і представницьких та виконавчих органів влади між собою [29, с. 403].

Насамкінець розглянемо *інституційні принципи*, притаманні, власне інституту фінансуванню соціального забезпечення населення в Україні. до яких, на наш погляд слід віднести принципи пріоритетності фінансування соціального забезпечення; оптимального поєднання усіх джерел фінансування соціального забезпечення; відповідності законодавчо встановлених виплат, пільг, субсидій наявним фінансовим ресурсам; адресності; опосередкованого зв'язку розмірів деяких соціальних виплат з розміром отримуваної зарплати.

Насамперед, слід виділити *принцип пріоритетності фінансування соціального забезпечення*.

Вказаний принцип впливає із положень Конституції України, якими визначено, що Україна є соціальною державою (ст. 1); права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3) [17].

Суть цього принципу полягає у орієнтованості держави на здійснення соціальної політики яка має практично втілюватися в реалізації прав людини і громадянина, в існуванні ефективної систем соціального забезпечення, у підтримці соціально вразливих верств населення тощо.

Проаналізувавши видатки Зведеного бюджету України за останні роки (2013-2015), бачимо, видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення складають приблизно третину всіх видатків Зведеного бюджету України, що свідчить про пріоритет видатків соціального спрямування [30].

Принцип оптимального поєднання усіх джерел фінансування соціального забезпечення полягає у здійсненні соціального забезпечення населення за рахунок усіх існуючих джерел фінансування: коштів державного та місцевих бюджетів, позабюджетних цільових фондів, недержавних страхових фондів, підприємств усіх форм власності, внесків працюючих громадян, кредитних коштів тощо.

Під час визначення обсягу фінансування як держава так і вищестоящі органи враховують наявність власних коштів, можливість одержання банківського кредиту і лише тоді, коли неможливо покрити витрати із зазначених джерел, вирішується питання про бюджетне або відомче фінансування [28 с. 343].

Щодо *принципу відповідності законодавчо встановлених виплат, пільг, субсидій наявним фінансовим ресурсам*, то з цього приводу заслуговує на увагу рішення Конституційного суду України від 26 грудня 2011 року у справі № 1-42/2011 за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII "Прикінцеві положення" Закону України "Про Державний бюджет України на 2011 рік".

Так, у вказаному рішенні зазначено, що згідно зі статтею 22 Загальної декларації прав людини розміри соціальних виплат і допомоги встановлюються з урахуванням фінансових можливостей держави. Європейський суд з прав людини у рішенні від 9 жовтня 1979 року у справі „Ейрі проти Ірландії“ констатував, що здійснення соціально-економічних прав людини значною мірою залежить від становища в державах, особливо фінансового. Такі положення поширюються й на питання допустимості зменшення соціальних виплат, про що зазначено в рішенні цього суду у справі „Кіартан Асмундсен проти Ірландії“ від 12 жовтня 2004 року.

Отже, одним з визначальних елементів у регулюванні суспільних відносин у соціальній сфері є дотримання принципу пропорційності між соціальним захистом громадян, фінансовими можливостями держави та гарантуванням права кожного на достатній життєвий рівень [31].

Тобто, держава може брати на себе зобов'язання у соціальній сфері відповідно до її соціально-економічних можливостей, при цьому не порушуючи конституційного права громадян на достатній життєвий рівень, що вкрай важко в умовах коли зобов'язання у сфері соціального забезпечення населення випереджають фінансові можливості держави.

Принцип адресності тісно пов'язаний з принципами цільового та ефективного використання коштів та означає, що кошти, які виділяються на фінансування соціального забезпечення повинні доводитися до конкретних отримувачів чи розпорядників фінансових ресурсів із зазначенням цілей їх використання.

На думку Гарасиміва Т. З., зміст принципу адресності соціального забезпечення полягає у диференціації виконання соціальних функцій держави щодо різних груп населення та перерозподіл соціальних витрат держави в користь найбільш вразливих груп [32, с. 105].

Деякі науковці серед принципів права соціального забезпечення виділяють *принцип опосередкованого зв'язку розмірів деяких соціальних виплат з розміром отримуваної зарплати* [33, с. 11]. Вважаємо, що цей принцип притаманний також інституту фінансування соціального забезпечення населення, оскільки, пенсійні виплати, виплата з тимчасової втрати працездатності, допомога по безробіттю тощо залежать від страхових виплат та їх тривалості.

На наш погляд, зазначені нами інституційні принципи не слід відносити до галузевих принципів фінансового права, оскільки не можна ототожнювати принципи галузі права загалом, як однорідної сфери суспільних відносин із окремими її інститутами. Таке ототожнення призводить до великого обсягу принципів, які не розкривають сутність всієї галузі.

Насамкінець, слід зазначити, що усі принципи фінансування соціального забезпечення пов'язані між собою, постійно взаємодіють та доповнюють один одного. Чітке дотримання принципів фінансування соціального забезпечення є неодмінною умовою ефективного функціонування сфери соціального забезпечення.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене слід зазначити, що в науковій літературі відсутній єдиний підхід до визначення принципів права що породжує різне їх розуміння.

Під принципами фінансування соціального забезпечення слід розуміти основні, керівні ідеї, начала, також об'єктивно зумовлені вимоги до учасників відносин у сфері фінансування соціального забезпечення, що визначають сутність, внутрішню єдність діяльності з формування, перерозподілу, та використання фінансових ресурсів для забезпечення виконання соціальних функцій держави.

Окрім того, існують різні погляди щодо класифікації принципів публічної фінансової діяльності та принципів фінансового права.

На нашу думку принципи фінансування соціального забезпечення поділяються на загально-правові, міжгалузеві, галузеві та інституційні та являють собою об'єктивно зумовлені, вимоги до учасників відносин у сфері фінансування соціального забезпечення, також основні, керівні ідеї, начала, що визначають сутність, внутрішню єдність діяльності з формування, перерозподілу, та використання фінансових ресурсів для забезпечення виконання соціальних функцій держави.

Література:

1. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 3. / Даль В. И. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1955. – С. 584.
2. Толковый словарь Ушакова онлайн [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ushakovdictionary.ru/word.php?wordid=57734>.
3. Грищук О. Принципи права: філософсько-правовий вимір / О. Грищук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2015. Випуск 61. – С. 16–23.
4. Старчук О. В. Щодо поняття принципів права / О. В. Старчук // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 40-43. – Режим доступу: http://kul.kiev.ua/images/chasop/2012_2/40.pdf.
5. Лившиц Р. З. «Теорія права» : [учебник] / Р. З. Лившиц. – М. : БЕК, 1994. – 224 с.
6. Козюбра М. І. Тенденції розвитку джерел права в контексті Європейських право інтеграційних процесів Текст / М. І. Козюбра // Наукові записки. Том 26. Юридичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Київ : КМ Академія, 2004. – С. 3-8.
7. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія. – Х. : «Друкарня Мадрид», 2012. – 196 с.
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун; пер. з рос. – Х.: Консул, 2009. – С. 690.
9. Воронова Л. К. Общие принципы финансового права и его институтов / Л. К. Воронова / Принципы финансового права: Материалы междунар. науч.-практ. конф, Харьков, 19-20 апр. 2012 г. / [ред.-кол.: В. Я. Таций, Ю. П. Битяк, Л. К. Воронова и др.]. — Харьков: Право, 2012. — С. 48-50.
10. Рішення Конституційного суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання // Офіційний вісник України. –2004. – № 45. – С. 2975.
11. Губерська Н. Л. Фінансове право : Метод. рекомендації, нормат.-прав. акти, бібліогр. : Загальна частина : Навч. –метод. посіб. – К. : Знання, 2007. – 328 с.
12. Нагребельний В. П., Чернадчук В. Д., Сухонос В. В. Фінансове право України. Загальна частина : Навчальний посібник / За заг. ред. Члена-кореспондента АПРН України В. П. Нагребельного. – Суми : ВТД «Універсальна книга», 2004. – 320 с.
13. Орлюк О. П. Фінансове право. Академічний курс : підручник / О. П. Орлюк. – К. : Юрінком Інтер. 2010. – 808 с.
14. Капаєва Л. М. Фінансове право : навчальний посібник / Л. М. Капаєва, М. С. Лях. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 248 с.
15. Мальцев В.А. Финансовое право: Учеб. для студ. сред. проф. учеб. заведений. – 3-е изд., испр. и доп. – М., 2008. – 256 с.
16. Міщенко Л. В. Система принципів фінансового права / Л. В. Міщенко //Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. - 2012. - № 1. - С. 229-237.
17. Конституція України від 28.06.1996 №254к/96 - ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
18. Доклад Венецианской комиссии о верховенстве права от 04.04.2011 № 512 / 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-rus).
19. Багмет М.О. Історія та практика державного управління і місцевого самоврядування в Україні / М.О. Багмет, В.М. Ємельянов – II том. –2006. – 292 с.
20. Роль В.Ф. Фінансове право : навч. посібник / В. Ф. Роль, В. В. Сергієнко, С. М. Попова. - К.: Центр учбової літератури, 2011. - 392 с.
21. Федоров С. Є. Справедливість як принцип державного фінансового контролю / С. Є. Федоров // Форум права. - 2012. - № 3. - С. 783-788.
22. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 №2456-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2456-17/page>.
23. Федоров С. Є. Принцип гласності у державному фінансовому контролі: межі трансформації / С. Є. Федоров // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 963 – 969.
24. Галлиган Д., Полянский В. И., Стариков Ю. Н., Административное право: история, развития, и основные современные концепции. – М. Юрист, 2002. – С. 410.
25. Хомич І. Ю. Принцип цільового використання коштів в соціальному забезпеченні населення України: поняття та значення / І. Ю. Хомич // Наше право. - 2013. - № 10. - С. 131-136.
26. Воронова Л. К. Фінансове право України : підручник / Л. К. Воронова. – К. : Прецедент : Моя книга. 2006. – 448 с.

27. Ніщимна С. О. Принцип плановості в публічній фінансовій діяльності [Електронний ресурс] / Світлана Олексіївна Ніщимна. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: lsei.org.ua/2_2015/42.pdf.
28. Юрій С. І. Бюджетна система : підруч. / за ред. С. І. Юрія, В. Г. Дем'янишина, О. П. Кириленко. – Тернопіль : ТНЕУ, 2013. – 624 с.
29. Семчик О. О. Принципи публічної фінансової діяльності як системоутворюючі поняття фінансового права // Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри. Науково-практичний юридичний журнал. Випуск 3. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2012. – С. 400 404.
30. Статистичний збірник Міністерства фінансів України «Бюджет України 2015» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua/news/view/statystychnyi-zbirnyk-ministerstva-finansiv-ukrainy-biudzheth-ukrainy--?category=bjudzheth&subcategory=poperedni-bjudzheti>.
31. Рішення Конституційного суду України від 26 грудня 2011 року у справі № 1-42/2011 [Електронний ресурс]. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11>.
32. Гарасимів Т. З. Принципи права соціального забезпечення України / Т. З. Гарасимів. – Дрогобич : видавнича фірма «Відродження», 2002. – 128 с.
33. Прилипко С. М., Гончарова Г. С., Юрловська В. В., Конопельцева О. О. Право соціального забезпечення : навчальний посібник / С. М. Прилипко, Г. С. Гончарова, В. В. Юрловська, О. О. Конопельцева; за заг. ред. В. В. Жернакова. – Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – 126 с.

ФАКТОРИ ВПЛИВУ ПРАВОТВОРЕННЯ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Чепульченко Т. О.

кандидат юридичних наук

завідувач кафедри публічного права

НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті наголошується на безсистемності у законотворчій діяльності, яка пов'язується з відсутністю чіткого уявлення про правову врегульованість тих чи інших суспільних відносин. Підкреслюється, що регулюванню відносин у суспільстві перешкоджають чимало факторів, таких як колізії і прогалини у праві, невідповідність нормативно-правових приписів реальним потребам і очікуванням громадян тощо. Більшість із цих факторів набувають значення правотворючих, оскільки в них зароджується та виявляється об'єкт майбутнього регулювання. Вказується на важливості особистісного фактору, що стосується безпосередньо суб'єкта правотворчої діяльності (правова культура, правові знання, повага до права).

В статье указывается на бессистемности законотворческой деятельности, что связано с отсутствием четкого законодательного регулирования общественных отношений. Подчеркивается, что регулирование отношений в обществе сдерживается рядом факторов, таких как коллизии и пробелы в законодательстве, несоответствие нормативно-правовым требованиям к реальным потребностям и ожиданиям граждан. Большинство из этих факторов приобретают значение правосоздающих, так как в них проявляется объект будущего регулирования. Указывается на важности личностного фактора, который непосредственно относится к субъекту права (правовая культура, правовые знания, уважение к закону).

The article points to the unsystematic character in lawmaking, which is associated with the lack of a clear legal regulation over public relations. It is emphasized that the regulation of relations in society is hindered by a number of factors, such as conflicts and gaps in the law, discrepancy of normative legal requirements to the real needs and expectations of citizens. The majority of these factors acquire significance preposterous, as conceived in them and found the object of future regulation. The importance of the personal factor that relates directly to the subject of law (legal culture, legal knowledge, respect for the law).

Ключові слова: законодавство, ефективність, правотворення, регулювання суспільних відносин, правова культура.

Постановка проблеми. Вдосконалення правової системи України, як і будь якої іншої держави, перш за все, пов'язане з ліквідацією суттєвих недоліків, які існують у цій сфері. Слід звернути увагу на відсутність чітких уявлень про стан усього законодавчого масиву, формально діючого в Україні. При цьому слід враховувати, що йдеться не тільки про існування чи відсутність закону з того чи іншого питання, але передусім про його якість, відповідність сьогодишнім умовам.

Безсистемність у законотворчій діяльності пов'язується з відсутністю чіткого уявлення про правову врегульованість тих чи інших суспільних відносин. Останній вказує на основні недоліки у законодавстві, які зводяться до: несвоєчасного оновлення застарілих законів; нечіткого визначення питань, які повинні бути врегульовані законом; нестабільність законодавства, що перешкоджає ефективності правового регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку теоретико-правової науки порушене питання розглядалося в роботах українських правознавців, як С. Бобровник, Ж. Дзейко, Н. Железняк, А. Колодія, Г. Мурашина, Н. Оніщенко, П. Рабіновича, О. Скакун, В. Шаповала, Ю. Шемшученка, С. Шевчука та ін.; а також російських дослідників, серед яких: І. Бачило, М. Баймуратов, С. Дробязко, В. Кудрявцев, А. Малько, М. Марченко, В. Нерсисянц, Ю. Тихомиров та ін. Вказані правники зосереджують значну увагу на дослідженні таких аспектів правотворчості, як: соціальні аспекти правотворення, принципи та види правотворчості, нормотворча діяльність та проблеми систематизації законодавства, законотворчість та законодавча техніка, етична культура юристів і т. і.

Формулювання цілей (мета) статті. З огляду на вказане постає мета статті – проаналізувати і виявити основні фактори, що впливають на правотворення в Україні, і, відповідно, на ефективність регулювання суспільних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Регулюванню відносин у суспільстві перешкоджають чимало факторів, таких як колізії і прогалини у праві, невідповідність нормативно-правових приписів реальним потребам і очікуванням громадян тощо. Для усунення тих недоліків і розбіжностей потрібна кропітка, безперервна робота по вивченню законодавства, яке стрімко змінюється, контролю за цими змінами та відповідності їх реальним умовам життя суспільства.

Так В. Стретович зазначає, що у зв'язку з проведенням радикальних соціально-економічних реформ з метою подолання системної кризи в Україні, загальна логіка розвитку системи законодавства полягає у наступному: а) в оперативному реагуванні на всі зміни сфер та предметів правового регулювання; б) у створенні доцільних концептуальних моделей розвитку національного законодавства з паралельною оцінкою результатів їх впровадження; в) у постійному соціально-правовому моніторингу (відслідковуванні) застосування чинних правових актів та юридичних процедур [14, с. 3-6].

Життєздатність законів забезпечується багатьма компонентами, серед яких у вітчизняній літературі визначають передусім зміну усталеної практики законотворчості [15, с. 132-133].

Як відомо, не будь-яка поставлена законодавцем мета виявлялася реалізованою у повному обсязі. Практично завжди отримані результати виявлялися менш значимими, ніж вони прогнозується правотворчим органом. Більше того, відмінною може бути й ступінь прояву юридичної та соціальної ефективності одних і тих самих правових норм. Можливими є ситуації, коли юридична ефективність правових норм може бути на висоті, у той час, як соціальна ефективність – досить низькою.

Для ефективного результату правотворчої діяльності необхідно: 1) вносити важливі законопроекти на прилюдне обговорення, попередньо розробивши механізм підведення його підсумків і врахування їх у законопроекті, що дозволить уникнути недосконалості законів; 2) створити надійну організаційно-правову перепону немотивованим та науково не обґрунтованим законодавчим актам, що сприятиме підвищенню якості самого закону з техніко-юридичного погляду, який є адекватним відображенням законодавцем правових потреб, і що є можливим при додержанні принципу науковості даного процесу; 3) створити єдиний термінологічний словник законодавства з метою правильного та однозначного використання правової термінології; 4) затвердити єдину державну програму законотворчості, яка має забезпечити процес регулювання суспільних відносин на законодавчому рівні [7, с. 117-118].

Виходячи з принципу верховенства права та спрямованості діяльності держави на найвищу соціальну цінність – людину, пріоритетом має бути передусім соціальна ефективність, яка виходить з дії принципів верховенства права, демократизму, гуманізму.

Головним недоліком існуючої правової практики є те, що досить часто конкретизуючи нормативні акти «запізнюються», дозволяючи тим самим не діяти закону або даючи підстави для його хибного тлумачення. В літературі пропонується такий спосіб вирішення цієї проблеми: відмовитися від практики уведення в дію закону одразу після прийняття, що абсолютно не прийнятно для законів непрямої дії. Вирішення цієї проблеми сприятиме впровадженню до правової системи вимоги безпосередньої дії приписів закону [10, с. 177-179].

Суттєве значення мають і фактори духовної культури. Р. Давид з цього приводу підкреслював: «Норми права можуть змінюватися розчерком пера законодавця. Але в них чимало таких елементів, які не можуть бути свавільно змінені, оскільки вони тісно пов'язані з нашою цивілізацією і нашим напрямом думок. Законодавець не може впливати на ці елементи, так само, як на нашу мову і манеру міркувати» [2, с. 39].

Правильно організована правотворча діяльність повинна забезпечити прийняття правових норм, що справляють ефективний вплив на суспільні відносини. В літературі це питання найчастіше розглядають у рамках проблеми якості законів.

С. Полєніна вважає якісним такий закон, який відповідає суспільним потребам і реально регулює суспільні відносини відповідно поставлених при його виданні цілей і завдань [9, с. 12].

Як пише В. Перфільєв, відношення результату і цілей дії норм права слід розглядати як ефективність правового регулювання; співвідношення соціально корисних результатів і шкідливих є корисністю дій правової норми; і, на кінець, взаємовідношення засобів у вигляді затрат і отриманих результатів є економічністю дії юридичної норми [6, с. 12].

Так, основні риси поширеної сьогодні концепції ефективності юридичних норм зводиться до наступного: по-перше, вимір ефективності пов'язаний з встановленням того, наскільки юридичні норми забезпечують здійснення цілей, поставлених владою. Ефективність є співвідношення між фактично досягнутим результатом і тією метою, для досягнення якої було прийнято відповідні правові норми; по-друге, основним мірилом (масштабом оцінки) ефективності правової норми є та мета, заради якої створювалася норма.

Норма права в процесі дії викликає головним чином результати, пов'язані з досягненням її безпосередньої мети. Вплив же норми поза цією метою справляє різноманітні побічні результати, кожний з яких з точки зору розвинутого суспільства має позитивне чи негативне значення. Під ефективністю слід розуміти не якість процесу, що дає результат в цілому, а лише такого, що призводить до потрібних результатів [8, с. 12 – 13].

Провідні російські вчені (В. Лазарєв, В. Нерсисянц, А. Піголкін та ін.) характеризують певну сукупність факторів, що формують основу для оптимального та ефективного здійснення правотворчої діяльності на сучасному етапі, активно-творчого та такого, що випереджує вплив права на динаміку суспільного розвитку [11, с. 309-310]. Це такі фактори:

1) економічні фактори, які є основними факторами, що визначають формування права, це, зокрема, матеріальні умови життя суспільства, що обумовлені рівноправним існуванням різних форм власності, свободою підприємництва;

2) політичні фактори, що справляють значний вплив на політичну ситуацію в країні, характер взаємодії різних прошарків суспільства та груп населення, рівень активності політичних партій, рухів та громадських об'єднань;

3) соціальні фактори мають принципове значення при створенні нових юридичних норм, що стосуються турботи держави і суспільства про особу, її інтересів та потреб, охорони та забезпечення її прав і свобод;

4) національні фактори – виходять з того, що у багатонаціональних державах процес формування права здебільшого визначається взаємовідносинами, формами співробітництва між націями і народностями, які населяють країну, турботою про їх рівноправне становище та вільний розвиток, державно-правові механізми оформлення їх юридичного статусу;

5) зовнішньополітичні фактори, які є визначальними правотворючими факторами щодо міжнародного становища держав, рівня і характеру взаємовідносин з іншими державами та міжнародними організаціями;

6) ідеологічні фактори вказують на ідеологічну основу права, на ступінь втілення права та правових ідей у суспільну свідомість; дані фактори здійснюють також суттєвий вплив на правосвідомість громадян і суспільства в цілому;

7) організаційно-вольові фактори, які сприяють тому, що держава, впроваджуючи сформовані правові ідеї в закон, безпосередньо створюючи норми права, здійснює тим самим юридичне оформлення державної волі через діяльність органів, які наділені повноваженнями видавати нормативно-правові акти.

Класифікація факторів за характером впливу дає змогу виділити насамперед ті, які перебувають поза правовою системою. Вивчення економічних, політичних, соціальних та інших факторів та процесів дає можливість своєчасно відчувати необхідність правових змін. Більшість із цих факторів набувають значення правотворючих, оскільки в них зароджується та виявляється об'єкт майбутнього регулювання.

Слід звернути увагу на часові характеристики факторів. Деякі з них діють постійно, наприклад, стосовно устрою та орієнтації влад, ставлення населення до закону тощо. Інші фактори мають нетривалу дію.

Окрім об'єктивних факторів, що впливають на правову систему ззовні, слід враховувати фактори її власного внутрішнього розвитку. В них знаходять своє вираження властиві правовій системі принципи побудови і функціонування, внутрішні системні зв'язки та залежності. Їх ігнорування робить законодавство внутрішньо суперечливим і структурно невпорядкованим.

Доречно звернути увагу на прояв суб'єктивного фактору у правотворчості. Це й діяльність суб'єктів правотворчості у руслі правотворчої ініціативи, і вимоги населення, громадян, їх правові очікування, і дії політичних партій, і участь консультантів, експертів тощо [5, с. 15-16].

Отже, як елемент правового регулювання правотворчість є результатом об'єктивного розвитку суспільних відносин і безпосередньо спрямована на їх врегулювання. Мета, зміст та результати правотворчої діяльності обумовлюються різного роду факторами, що об'єктивно існують у різних сферах суспільства. Серед них: рівень розвитку державно-правових інститутів, правова культура населення, форма державного устрою, правління та режиму, характер ментальності суспільства тощо. Відповідно, ефективність правотворчої діяльності залежить від врахування цих факторів, а також принципів правотворчої діяльності.

Зазначені фактори ми вважаємо за необхідне доповнити особистісним елементом, що стосується безпосередньо особи, що здійснює правотворчу діяльність. Це стосується передусім рівня її правової культури, правових знань та поваги до права.

Так, важливим елементним показником, що характеризує правову культуру вказаних осіб, є рівень правових знань. У першу чергу ці вимоги стосуються саме рівня і глибини правових знань. Це цілком виправдано, оскільки посадові особи покликані, з однієї сторони, забезпечити законність і правопорядок у суспільстві, а з іншої сторони, зобов'язані самі в

процесі здійснення своїх повноважень неухильно слідувати приписам юридичних норм, що регулюють їх діяльність [3, с.14].

Щодо правових знань, то зміст цього поняття не зводиться лише до знання текстів законів і підзаконних нормативних актів. Воно уявляється більш об'ємним за своїм змістом, оскільки повинно включати в себе знання про всю правову систему. Очевидно, потреба в них може бути самою різноманітною і визначається з урахуванням специфіки даного виду діяльності. Однак важливим уявляється визначити (хоча б структурно) обов'язковий мінімум цих знань. У літературі неодноразово відмічалось, що це досить складне теоретичне і практичне завдання, оскільки достатньо обґрунтовані наукові критерії для такого визначення поки що відсутні.

Передбачається, що цей мінімум має включати в себе такі складові:

1) знання принципів права. Мова у даному випадку повинна йти про знання як загально-правових, так і галузевих принципів права, які визначають основні напрями правової політики держави, а тому можуть розглядатися в якості основи усіх правових норм;

2) знання «робочих» норм. Знання всього діючого нормативно-правового масиву є неможливим. Саме тому для необхідним, перш за все, є знання тих норм, які регламентують повсякденну діяльність, з якими він постійно має справу в процесі її здійснення;

3) знання системи і структури чинного законодавства, що дозволяє, зокрема, провести аналіз відповідних проектів норм, вирішити можливі колізії правових приписів, виявити прогалини у чинному законодавстві і усунути їх [4, с. 241 – 242].

Відсутність необхідних правових знань чи їх низький рівень часто виступають причиною правотворчих помилок. Однак і належний рівень цих знань не завжди слугує гарантом дотримання законності. Неприпустимим має бути ігнорування соціальної цінності і значимості права в системі нормативних регуляторів суспільних відносин.

Мова йде про повагу до права. У науковій літературі повага до права традиційно розглядається в якості невід'ємного елемента індивідуальної правової культури. «Поважати» означає шанувати, цінити «високо», визнавати чий-небудь заслуги. Повага завжди проявляється у поведінці людини, яка обов'язково передбачає задоволення вимог особи, яку поважають [6, с. 194]. Ряд науковців неодноразово робили спроби сформулювати визначення поняття «повага до права». Так, на думку А. Сиротіна, повага до права розуміється як «категорія, яка заснована на усвідомленні соціальної цінності права як регулятора суспільних відносин, засобу їх удосконалення і перетворення» [13, с. 92].

В. Сальникова відмічає, що поважливе ставлення до права проявляється у різноманітних сферах правової діяльності: в сфері правотворчості воно знаходить вираз в узгодженні тих, що розробляються правових норм з реальними умовами життя суспільства, в сфері реалізації права – у добровільному підкоренні фактичної поведінки учасників суспільних відносин нормам, принципам та ідеям права [12, с. 215].

М. Гнатюк доходить висновку про те, що шанобливе ставлення до права як невід'ємний елемент правової культури посадових осіб передбачає: 1) його відношення до правових норм як необхідних і найбільш доцільних правил поведінки; 2) усвідомлення своєї соціальної ролі в процесі індивідуального регулювання суспільних відносин, своїх посадових прав і обов'язків, що у кінцевому результаті виключає його професійну недбалість; 3) відношення до прав і свобод людини як до певних ціннісних орієнтирів, що визначають значення і зміст їх діяльності [1, с. 174].

Повагу до права, таким чином, можна розглядати і як фактор, який виключає професійну недбалість посадової особи, його байдуже ставлення до соціального і результатів своєї діяльності. Посадові особи правотворчих органів повинні чітко для себе уявляти, що за кожним їх актом стоять інтереси як усього суспільства, так і конкретної людини. Держава та її органи свою діяльність повинні орієнтувати на захист і охорону прав людини, про що свідчать положення статті 3 Конституції України, яка зазначає, що «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є основним обов'язком держави».

Висновки.

Отже, ефективне регулювання суспільних відносин сприятиме подоланню системної кризи в Україні. Це відбуватиметься, зокрема, в процесі створення доцільних концептуальних моделей розвитку національного законодавства з паралельною оцінкою результатів їх впровадження. Правильно організована правотворча діяльність забезпечить прийняття правових норм, що справляють ефективний вплив на суспільні відносини. Мета, зміст та результати цієї діяльності обумовлюються різного роду факторами, що об'єктивно існують у різних сферах суспільства. Серед них: рівень розвитку державно-правових інститутів, правова культура населення, форма державного устрою, правління та режиму, характер ментальності суспільства тощо.

Ці фактори ми вважаємо за необхідне доповнити, фактором особистісний

елемент, що стосується безпосередньо особи, що здійснює правотворчу діяльність. Це стосується передусім рівня її правової культури, правових знань та поваги до права. В центрі такої діяльності має стати людини, її права, честь та гідність.

Література:

1. Гнатюк М. Д. Реалізація права як вид правозастосовчої діяльності : дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / М. Д. Гнатюк. – К., 2007. – 208 с.
2. Давид Рене. Основные правовые системы современности / Рене Давид. – М. : Прогресс, 1988. – 496 с.
3. Ершова Л. А. Правовая культура должностных лиц и пути ее формирования : автореф. дисс... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Л. А. Ершова. – М., 1991. – 16 с.
4. Кудрявцев В. Н. Право как элемент культуры / В. Н. Кудрявцев // Право и власть / [под общ. ред. М. П. Вышинского]. – М.: Прогресс, 1990. – С. 235 – 242.
5. Мурашин А. Г. Прямое правотворчество : особенности принятия актов прямого народовластия / Мурашин А. Г. // Государство и право. – 2001. – № 2. – С. 85-93.
6. Общая теория права и государства / [под ред. В.В. Лазарева]. – М. : Юрист, 2000. – 517 с.
7. Общая теория государства и права : Академический курс : в 3-х т. / [отв. ред. М. Н. Марченко]. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Норма, 2007. – Том 3 : Государство, право, общество. – 2007. – 712 с.
8. Перфильев В.В. Действие права (понятие, структура, свойства) : автореф. дисс. ...канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Перфильев. – М., 1975. – 16 с.
9. Поленина С. В. Качество закона и совершенствование правотворчества / С. В. Поленина // Советское государство и право. – 1987. – № 7. – С. 12 – 20.
10. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій : міждисциплінарний аналіз : [монографія] / Панов М. І., Данильян О. Г., Максимов С. І. та ін.; [за заг. ред. М.І. Панова та О.Г. Данильяна]. – Х. : Право, 2004. – 360 с.
11. Проблемы общей теории права и государства : [учеб. для вузов] / [под общ. ред. В. С. Нерсисянца]. – М. : Норма, 2008. – 832 с.
12. Сальников В. П. Правовая культура личности как целевая установка юридического всеобуча / В. П. Сальников // Актуальные проблемы юридического всеобуча в условиях формирования социалистического правового государства : [Межвуз. сб-к статей] / [под ред. И. А. Королева]. – М., 1990. – С. 214 – 220.
13. Сиротин А. С. Воспитание уважения к праву как направление идеологической работы / А. С. Сиротин. – М. : Наука, 1984. – 189 с.
14. Стретович В. Правова система України: загальна характеристика сучасного етапу формування / В. Стретович // Право України. – 1998. – № 2. – С. 3-6.
15. Чміль В. В. Практика законотворчої діяльності в Україні (історико-правовий аспект) / В. В. Чміль // Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку. [Зб-к матеріалів наук. конф. ; 27.01. – 30.01.2007 р. м. Косів Івано-Франківської обл.]. – Вип. 8. – К. : Київський університет права НАН України, 2007. – С. 132-133.

Тараненко М.Г.

*к.і.н., доцент кафедри публічного права
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Тараненко М.М.

*к.ю.н., старший викладач кафедри публічного права
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

У статті розглядається проблема формування і розвитку перших державних утворень на території України: Киммерії, Таврики, Скіфії, Сарматії, грецьких міст-полісів, Боспорського царства, Гетики, держави гунів.

В статье рассматривается проблема формирования и развития первых государственных образований на территории Украины: Киммерии, Таврики, Скифии, Сарматии, греческих городов-полисов, Боспорского царства, Гетики, государства гуннов.

The article describes the first state formations in Ukraine in the Northern Black Sea their process of formation and development encountered at the end of the first millennium BC - early first millennium AD. The authors analyze the problem of the origin and subsequent development of such countries as Cimmeria, Taurica, Scythia, Sarmatia, the Greek city-colonies (Olbia, Hersonissos, Pantikapaion and other), Bosphorus kingdom, Gothik and Huns states. The people of that states didn't have direct genetic relation to the Ukrainians, but mostly influenced Eastern Slavic tribes, which became the basis of the formation of the Ukrainian nation later and the creation of there own state.

Ключові слова: аристократія, військо, влада, війни, демократія, держава, експансія, кочівники, міста-поліси, монархія, народні збори, республіка, цар.

Постановка проблеми. Одним з найбільш пріоритетних напрямків сучасних історико-правових досліджень вітчизняних вчених є комплексне і всебічне вивчення проблеми виникнення і наступного розвитку української державності. Важливим аспектом цієї проблеми є встановлення витоку державотворчих процесів, що мали місце на території України.

Аналіз наукових досліджень. В цьому контексті зазначимо, що за роки незалежності України з'явилося чимало наукових праць, в яких вчені приділяли певну увагу даному питанню. Серед них варто назвати колективні монографії Я.Малика, Б.Вола, В.Чуприни та С.Грабовського, С.Ставроян, Л.Шкляра, де історія української державності розглядається комплексно – від перших державних утворень до сучасної Української держави. Однак вказані автори не ставили собі за конкретну мету детально проаналізувати найдавніший етап історії державотворення на території України, пов'язаний з появою таких держав, як Киммерія, Таврика, Сарматія, Готське королівство та інші. Цей важливий аспект державотворчих процесів, на жаль, не знайшов належного детального розгляду, і тому висвітлений фрагментарно. Аналогічну позицію в цьому питанні зайняли також й автори підручників і посібників з Історії України та Історії держави і права України (П.Захарченко, А.Чайковський, Ю.Зайцев, Н.Яковенко та ін.). Зазначимо, що окремі аспекти цієї проблеми знайшли також своє відображення й у колективних працях К.Бунатян, В.Мурзіна, О.Симоненка, І.Винокура, С.Трубанінова, С.Крижицького, В.Зубаря, А.Русяєвої.

Тому, на наш погляд, існує нагальна потреба більш детального і системного аналізу процесу зародження, розвитку й занепаду перших державних утворень на території України, які не були етнічно українськими, але мали певний вплив на процеси українського державотворення, що відбувалися в наступний період – в часи формування державності східних слов'ян. Висвітлення саме цієї наукової проблеми є метою запропонованої авторами статті.

Викладення основного матеріалу. Як переконливо свідчать праці вітчизняних істориків, процеси виникнення, формування і розвитку української державності — явище надзвичайно складне й суперечливе. Вони були закономірним наслідком тривалих пошуків, наполегливих змагань і напруженої боротьби українського народу за свою свободу і незалежність.

Аналіз різноманітних наукових концепцій історичного розвитку України (державницької, народницької, національно-державницької та ін.) переконує, що чітко визначених, конкретних хронологічних меж генезису української державності, які в сучасних умовах вважалися б загальноприйнятими, у вітчизняній історіографії фактично не існує. Початки Української держави своїм корінням сягають сивої давнини, що вимагає всебічного й глибокого їх вивчення, осмислення та узагальнення. Адже новітні праці з історії державності України засвідчують, що «хронологічні коливання» дослідників при розгляді цієї надзвичайно важливої наукової проблеми залишаються досить відчутними (нерідко різниця у судженнях авторів сягає навіть кількох століть).

Археологічні розкопки, окремі писемні джерела (в першу чергу грецькі) свідчать, що серед народів, які колись населяли українську землю, першими на шлях державотворення в середині I тис. до н. е. вступили кочові племена Північного Причорномор'я — киммерійці, скіфи, сармати та ін. Ось чому з державних утворень саме цих народів, які не мають прямого генетичного відношення до українців, слід починати висвітлення проблеми зародження і розвитку державотворчих процесів на території України.

Киммерія (IX—VII ст. до н. е.), Киммерія займала величезну територію від Дністра до Дону, частину північного Криму, Таманський та Керченський півострови. Столицею Киммерії було місто Киммерік, розташоване в Криму, в районі Керченської протоки.

Киммерійці, як відомо, були першим народом Східної Європи, справжнє ім'я якого, зафіксоване в писемних джерелах, дійшло до нашого часу. Одна з перших згадок про них зустрічається, зокрема, в «Одіссей» Гомера (VIII ст. до н. е.), де автор називає північне узбережжя Чорного моря «землею киммерійців» [20, с. 8]. Значно більше відомостей про киммерійців міститься в працях видатних істориків давнини: Геродота, Страбона, Птолемея, які описували життя киммерійців у наступні часи. Виходячи з їхніх творів, а головне, з археологічних знахідок наших вітчизняних вчених, можна зробити висновок, що головним заняттям киммерійців було кочове скотарство. Чільне місце в ньому посідало конярство, що забезпечувало верховими кіньми воїнів та чабанів, давало значну частину продуктів харчування. За це Гомер називає цих кочівників «гіпомологами-млекоїдами», тобто тими, хто доїть коровиць [20, с. 8]. Крім того, киммерійці здавна займалися землеробством, були вправними металургами, виготовляли скляний та керамічний посуд, прикрашений кольоровими інкрустаціями. Майже всі знайдені досі знаряддя праці та озброєння киммерійців виготовлені з бронзи. Проте слід зазначити, що поряд із бронзовими зустрічаються й вироби, виготовлені із заліза.

На думку відомої української дослідниці нашої минувшини Н.Полонської-Василенко, «киммерійці були першим народом, який управлявся царями, що вийшли з родової і плеємної знаті» [15, с. 55]. Зокрема, в писемних джерелах згадуються імена киммерійських правителів Теушпи, Тугдамме (Лігдаміса), Шандакшатру [10, с. 31]. Про наявність царського прошарку в киммерійському суспільстві свідчать також двоколісні колісники, які в індоєвропейських народів виступають як атрибут царів і богів. Такі колісники були знайдені археологами в киммерійських похованнях, що говорить про царський статус померлих [14, с. 33]. Киммерійським царям і знаті належала вся повнота влади в державі яка була рабовласницькою.

На думку М.Брайчевського, у VIII-VII ст. до н. е. киммерійці переживають свій героїчний період і виявляють неабияку військово-політичну активність [2, с. 26]. В числі перших киммерійці створили нову грізну військову силу — кінноту, яка була елітною частиною їхнього війська [14, с. 29]. Численне легке кінне військо, що практично не мало обозу, було надзвичайно рухливим, а велика дальнобійність луків і пробивна сила киммерійських стріл створювала відчутну перевагу над суперником. Тому не випадково киммерійці вважалися грізною силою в державах Стародавнього Сходу. В цьому зв'язку зазначимо, що під час воєн з ними загинули царі Фрігії та Лідії, а ассирійці замість військових конфліктів шукали союзу з Киммерією [14, с. 31]. Починаючи з останньої чверті VIII ст. до н. е. киммерійці постійно турбують північні кордони держави Урарту, згодом проникають до Ассирії і Малої Азії. Під час цих походів в 714 р. до н. е. вони вщент розгромили об'єднані сили царя Урарту Руса I, захопивши в полон її туртана (головнокомандуючого) [14, с. 32]. У постійних війнах киммерійці захоплювали багато полонених, яких згодом перетворювали на рабів.

В середині VII ст. до н. е. киммерійці під проводом царя Лігдаміса заволоділи Лідійським царством, захопили його столицю Сарди і навіть вдерлися на заселене греками малоазійське узбережжя Егейського моря. Однак в 40-х роках VII ст. до н. е. вони зазнали відчутного удару від скіфів. Після цієї поразки киммерійці осідають поблизу міста Синоп, а в наступні часи зовсім зникають з історичної арени [4, с. 54].

До якого ж етносу належали киммерійці? Зазначимо, що це питання й сьогодні залишається дискусійним. До кого тільки не відносили цей народ різні дослідники — до кельтів, таврів, неврів, скіфів — землеробів, скіфів — орачів, амазонок, тохарів, італійських кимврів. У наш час найбільшого поширення набула висловлена ще в XIX ст. точка зору, згідно з якою киммерійці відносяться до східної гілки фракійських племен. Не менш популярною є гіпотеза про

етнічну спорідненість киммерійців зі скіфами. Деякі вчені вважають їх іранцями. Й нарешті з'явилася компромісна теорія, згідно з якою киммерійці були вихідцями зі Сходу, які на Балканському півострові та в Малій Азії увійшли в тісну взаємодію з фракійцями. Внаслідок цього утворилася синкретична культура, яка органічно поєднувала іранські і фракійські елементи [18, с. 11]. Можна сподіватись, що подальші дослідження вчених дадуть змогу точніше відповісти на це питання.

Таврика. Майже одночасно з Киммерією на півдні Криму існувала держава таврів – Таврика (IX – I ст. до н. е.).

Перші писемні відомості про таврів містяться у праці «Історія» давньогрецького історика Геродота, котрий зазначав, що таври проживають на півдні Кримського півострова у гірській та передгірській місцевості, що пролягає вздовж Понту (Чорне море) від Керкінітиди (Євпаторія) до Херсонеса Скалистого (Керченський півострів) [5, с. 204]. Окрім Геродота про таврів розповідають й інші античні автори: Страбон, Пліній Старший, Диодор Сицилійський. Зокрема, «батько географії» Страбон через кілька століть після Геродота наніс на карту практично ті ж самі володіння таврів. При цьому, він вказав основну базу таврських піратів – Симболон – бухту Символів (Балаклавська бухта біля м. Севастополя). Тут таври, за словами Страбона, влаштували розбійницький притон і грабували мореплавців, котрі знаходили у бухті притулок від морських штормів і ворогів [20, с. 8]. У цьому зв'язку римський історик Тацит зазначає, що коли в 49 році н.е. кілька римських військових кораблів, що поверталися з Боспору, штормом викинуло на беріг таврів, котрі оточили і повбивали усіх римлян [23, с. 13]. Окрім піратства таври займалися землеробством, скотарством, а на узбережжі Чорного моря – рибальством і торгівлею з грецькими колоністами. Вони опанували металургію заліза та бронзи, гончарство, ткацтво тощо. Для захисту від ворогів невеликі гірські поселення таврів були оточені оборонними спорудами.

Таврика, так само як і Киммерія, була рабовласницькою державою. Влада у ній належала царям, котрі вийшли з родової аристократії. За словами Геродота, першим легендарним царем таврів був Тоаса. Зазначимо, що до кінця VI століття до н.е., царі Таврики були незалежними. Тому вони відмовились брати участь у війні скіфів проти перського царя Дарія I. Після перемоги над персами скіфи захопили північну частину Кримського півострова, а згодом підкорили таврів. Потрапивши в залежність від Скіфії, таври змушені були вступити в союз із нею в боротьбі проти грецького міста-полісу Херсонес та Боспорського царства. Однак союзники в II ст. до н.е. були розгромлені царем Понту Мітрідатом VI Євпатором [6, с. 839-840]. В I ст. до н.е. таври вже в союзі з ним воюють проти Риму. Ця війна закінчилась перемогою римлян та їх завоюванням і підкоренням Таврики. В III – IV ст. н.е. Таврика була завойована готами і гунами, а в середні віки таври були винищені, або частково асимільовані татарами [23, с. 13].

Скіфія. Як уже згадувалося вище, в VII ст. до н. е. з глибини Азії в Північне Причорномор'я вторгнулися численні племена скіфів, які завоювали величезну територію між Доном, Дунаєм і Дніпром, приєднавши до своїх володінь ще й значну частину Криму.

Найдавніші згадки про скіфів (або, як вони себе називали – скелотів) датовані VII ст. до н.е., містяться в ассирійських клинописах [11, с. 13]. У цей період скіфи утворили могутній племінний союз. Відомості про основні племена, які входили до нього, подає грецький історик Геродот, який в V ст. до н. е. побував у м. Ольвія і навів отримані свідчення про скіфів у своїй «Історії». За його словами, Скіфію заселяли кочові і осілі племена. Наймогутнішим і найчисленнішим племенем серед них були царські скіфи, які вважали інших скіфів своїми рабами [5, с. 203-204]. Вони жили на лівому березі нижньої течії Дніпра, аж до Азовського моря і нижнього Дону, а також в степовому Криму. На правому березі нижнього Дніпра мешкали скіфи – кочівники, між Інгулом і Дніпром разом з кочівниками жили скіфи – землероби. У басейні Південного Бугу поблизу грецького міста Ольвія знаходилися еліно – скіфи. Нарешті, на північ від царських скіфів (у степовій смузі України) розташовувалися скіфи – хлібороби (орачі) [5, с.35-36].

І хоч до скіфського племінного союзу входили не тільки власне скіфи, а й інші племена, які відрізнялися від скіфів своїм походженням і мовою, античні автори називали його «Скіфією», або «Великою Скіфією» [4, с. 61-62].

У VII – VI ст. до н. е. в скіфському суспільстві починають проявлятися ознаки розкладу родового ладу. З середовища вільних общинників виокремлюється родоплемінна знать (родові старійшини, племінні вожді та ін.). Помітнішою, на думку археологів, стає майнова диференціація. З'являються у скіфів і раби, добути під час численних воєн. Але їх частка у Скіфії була мізерною. Досягнутій скіфами сходинці розвитку відповідала й організація управління у формі військової демократії. Найважливіші питання розглядалися на народних зборах. Значним впливом користувалися ради старійшин, і, перш за все, союзна рада. Але, безперечно, головну роль у керівництві союзом відігравали військові вожді — «царі», які очолювали скіфське військо під час походів.

Як наслідок, на рубежі VI—IV ст. до н. е. у Скіфії, на думку скіфологів, відбувається поступове становлення класового суспільства та формування рабовласницької держави. За словами І. Винокура та С. Трубочанінова, держава скіфів виступає, насамперед, як військова організація, що відповідала умовам розвитку кочового господарства V—IV ст. до н.е. На чолі держави стояв один або кілька царів, влада яких була необмеженою. Цар був військовим начальником та верховним суддею, котрий мав право винесення смертного вироку. Влада царя вважалася божественною за своїм походженням [5, с. 66].

Скіфське царство складалося з округів (номів), якими керували номархи. Апарат державного управління складався, зазвичай, з найближчих родичів царя та представників аристократії. На рівні місцевого управління ще панували пережитки родоплемінної організації. Старійшини та вожді племен традиційно очолювали місцеві органи влади [7, с. 8].

Зазначимо, що у скіфському суспільстві за часів Геродота існував і демократичний орган – військові збори, які приймали рішення від імені усіх скіфів. На зборах розглядалися найбільш важливі питання суспільного життя, затверджувалася кандидатура царя та його можливих наступників. З наступним розвитком скіфської держави, її зміцненням значення зборів поступово втрачається. В цей час Атей без рішення народних зборів одноосібно вирішував питання престолонаслідування.

На початку V ст. до н.е. у Скіфії до влади приходить правляча династія, започаткована царем Арготом. Наступні скіфські царі значно зміцнили свою державу. В середині IV ст. до н.е. за царя Атея вона перетворюється на централізовану [4, с. 66]. Йому вдалося об'єднати під своєю владою майже всю країну – від Азовського моря до Дунаю, перетворивши Скіфію на могутнє царство, центр якого знаходився в м. Амадока на Дніпрі (Кам'янське городище поблизу Нікополя, нині затоплене Каховським водосховищем) [21, с. 501].

За часів Атея Скіфія проводить активну експансію на Дунаї та Балканах, підкорює ряд грецьких міст-полісів у Західному Причорномор'ї. В союзі із македонським царем Філіппом II – батьком Олександра Македонського, Атей розгромив Фракію. Проте, у 339 р. до н.е. під час війни з македонцями Атей загинув, а Скіфія зазнала поразки. У 331 р. до н.е. скіфи розгромили військо полководця Олександра Македонського Зопіріона. Однак це була остання їхня перемога.

Після загибелі Атея Скіфське царство значно зменшилося і втратило свою колишню могутність. У III ст. до н.е. Велика Скіфія розпадається під тиском сарматів зі сходу, гетів і кельтів із заходу. Скіфи в межах кількох політичних об'єднань продовжують проживати вздовж Нижнього Дніпра, у Західному і Центральному Криму, Нижньому Подунав'ї. Колишня Велика Скіфія з цього часу отримує назву Мала Скіфія із столицею в місті Неаполь Скіфський (неподалік від сучасного Сімферополя).

Мала Скіфія проіснувала до III ст. н.е. аж доки не була підкорена Боспорськими царями. Тоді ж зазнала руйнування її столиця – Неаполь-Скіфський. 16 кам'яних скіфських фортець у пониззі Дніпра припинили своє існування внаслідок ударів готів і гунів у IV ст. н.е [22, с. 20].

Даючи оцінку скіфському царству, вчені вважають, що це була кочова імперія на зразок східної деспотії із сильними рабовласницькими тенденціями [12, с. 19].

Сарматія. У III ст. до н. е. під тиском войовничих кочових племен сарматів Велика Скіфія поступово втрачає свої провідні позиції і розпадається на окремі державні об'єднання. Сармати панували в Причорномор'ї протягом наступних 600 років. Їхня мова, як і скіфська, на думку вчених, належала до північно-східної групи іранських мов, побут і звичаї обох народів були також дуже близькими.

Назва «сармати», або «савромати» походить від іранського слова «саоромант» і означає «підперезаний мечем». На думку О. Бойка, це не самоназва народу, а термін, введений античними авторами [1, с.27].

Перші згадки про окремі сарматські племена знаходимо в працях Страбона. Він, зокрема, називає язигів, роксоланів, сіраків, аорсів, а завойовані ними землі — Сарматією. Згодом у працях інших авторів з'являються повідомлення про ще одне сарматське угруповання — аланів. Уже в II—I ст. до н. е. племена сарматів розселилися на величезних просторах від Дону до Дніпра. На території сучасної України спочатку жили роксолани, дещо пізніше — аорси й алани. Внаслідок значної спорідненості сарматів зі скіфами вони фактично уживаються в одній спільній державі Сарматії (III ст. до н. е. — III ст. н. е.), головним політичним центром якої було м. Танаїс, розташоване у гирлі Дону [16, с. 26]. Як і Скіфія, Сарматія була державою рабовласницькою. Очолювали її царі (в давніх джерелах згадуються Медосак, Тасій, Фарзой, Інісмей та ін.), які мали необмежену владу. Вони спиралися на верхівку племен. Все управління Сарматією спрямовувалося на створення і утримання сильної армії.

Сарматські царі вели постійні завойовницькі війни і тримали в покорі сусідні племена (в т. ч. деякі племена зарубинецької культури Середнього Подніпров'я, яка вважається найдавнішою

слов'янською культурою). На думку Н. Яковенко, справжнім нововведенням сарматів, що з часів Великого переселення народів увійшло у звичай інших кочових етносів, став їх спосіб ведення кінного бою. Саме вони винайшли важкоозброєну кінноту [22, с. 20]. Удар сарматської кінноти (катафрактаріїв), озброєної довгими списами та мечами, що атакувала супротивника зімкнутим клином, за свідченням Тацита, не могло витримати жодне військо [14, с.15]. Обкладання даниною поневолених народів, контролювання та посередництва в торгівлі, постійні здирства у вигляді так званих «дарунків», відкриті воєнні пограбування — головні засоби зовнішньої діяльності царів Сарматії. Війну і грабіжництво вони вважали не тільки звичайною, а й почесною, престижною справою.

Цікаво, що античні автори, характеризуючи сарматів, говорили про них, як про керований жінками народ. В цьому зв'язку вони згадують сарматських цариць — Томирис, Амагу та ін. Зокрема, легендарна цариця Амага, в той час як її чоловік цар Медосак, поринувши у пияцтво, тимчасово відійшов від державних справ, була змушена організувати оборону країни від нападів ворогів і допомагати сусіднім племенам, з якими сармати мали дружні стосунки. Є згадки про те, як Амага на чолі загону зі 120 кращих воїнів-вершників, подолавши велику відстань, надала допомогу жителям Херсонесу в боротьбі проти скіфів [3, с. 227]. Загалом, сарматські жінки відізначалися войовничим характером, їздили верхи на конях, володіли зброєю, нарівні з чоловіками ходили в походи, не вступали у шлюб доки не вб'ють першого ворога. Своєю поведінкою і способом життя вони нагадували міфічних амазонок. За легендою, переказаною Геродотом, сармати походили саме від союзу амазонок зі скіфами [1, с. 28].

Як уже згадувалося вище, майже 600 років сармати наводили жах на античний світ, але в III ст. н. е. їхньому володарюванню в українських степах настав кінець. Історія повторилася: спершу нищівного удару їм завдали готи, а в другій половині IV ст. н. е. справу завершили племена гунів, названі середньовічними хроністами «карою божою».

Грецькі міста-держави. Перше поселення грецьких колоністів на території України Борисфеніда з'явилося ще в VII ст. до н. е. на невеликому острові Березань, поблизу гирла Дніпро-Бузького лиману під назвою Борисфеніда [12, с. 63]. Згодом були засновані Ольвія, Феодосія, Пантікапей, Херсонес, Тіра та інші міста. Розквіт грецьких міст-держав припадає на V—IV ст. до н. е., після чого починається їх поступовий занепад. Державний лад грецьких міст Причорномор'я ґрунтувався на тих же засадах, що й політичний устрій античних держав-полісів Греції. За формою правління це були рабовласницькі демократичні або аристократичні республіки. Причому, якщо в V—II ст. до н. е. тут переважав демократичний елемент і вирішальну роль у політичному житті відігравав демос, то, починаючи з I ст. до н. е., основні важелі управління фактично опиняються в руках невеликої групи аристократичних сімей. Влада зосереджується в руках нової рабовласницької аристократії, демократична республіка змінюється аристократичною.

Вищим органом державної влади у грецьких містах-колоніях була еклесія — народні збори («демос», «народ»), в яких брали участь тільки повноправні громадяни, яким виповнилося 25 років. Раби, чужоземці, жінки позбавлялися можливості брати участь в управлінні. Водночас зазначимо, що іноземцям за великі заслуги перед містом могли надати такі права. Народні збори, наділені законодавчими функціями, приймали декрети і постанови, вирішували всі найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики. До компетенції народних зборів входили також вибори посадових осіб і контроль за їхньою діяльністю. Окрім цього, збори надавали громадянство, торгові привілеї іноземцям, вшановували почесних громадян міста.

Значну роль в управлінні грецькими містами-полісами відігравала також Рада міста (буле), яка щорічно обиралася народними зборами і була постійно діючим виконавчим органом влади. Раду міста очолював голова, обирався секретар. Вона готувала проекти рішень народних зборів, підбирала кандидатів на виборні посади, контролювала діяльність обраних посадових осіб.

Третьою важливою ланкою управління грецьких міст-колоній Північного Причорномор'я були виборні колегії — магістратури, або окремі посадові особи — магістрати, обрані народними зборами на 1 рік. Вони, як правило, опікувалися фінансами, роботою судових установ, військовими справами. Найбільш впливовою серед міських магістратур була колегія архонтів, яка керувала іншими колегіями, наглядала за фінансами, контролювала грошову емісію, відповідала за дипломатичні відносини і в разі потреби могла скликати надзвичайні народні збори.

Фінансовими справами, крім колегії архонтів, в Ольвії займалися ще дві колегії — Семи та Дев'яти — і Верховний розпорядник фінансів. Колегія Семи слідувала за надходженням податків, мита, штрафів, добровільних пожертвувань, орендних платежів. У її розпорядженні була храмова скарбниця. До обов'язків цієї колегії входило виділення коштів на утримання державного апарату, влаштування громадських свят, нагородження громадян, відправлення

посольств тощо. Колегія Дев'яти відала державними цінностями, карбуванням монет, надходженням доходів від жертвоприношень, завідувала священною казною [12, с. 130].

Окрім зазначених вище, в грецьких містах-колоніях функціонували колегії стратегів (воєначальників), агораномів (наглядачів за порядком на ринках), астиномів (поліцейські функції, контроль за комунальним господарством тощо). На відміну від інших міст-полісів в Херсонесі окреме місце в системі державної влади займала посада «царя» (басилевса), ім'ям якого називали календарний рік. «Цар», зазвичай, головував на святах, займався жрецькими функціями, був представником держави в релігійних справах [12, с. 197]. Пізніше посада «царя» була скасована.

В грецьких містах-колоніях існували також і суди. Вони мали кілька відділів, кожен з яких розглядав певне коло питань. В судочинстві брали участь судді, обвинувачені, свідки. Судовий процес мав змагальний характер – позивачі й обвинувачені самі себе захищали, наводили докази, виставляли свідків. Кожна зі сторін після розгляду справи пропонувала справедливую, на її думку, міру покарання. Вирок суду був остаточним, оскільки в містах-полісах не існувало системи апеляції [9, с. 24].

Боспорське царство. Близько 480 р. до н. е. завдяки об'єднанню кількох грецьких міст-колоній у районі сучасної Керченської протоки утворилося Боспорське царство, яке відіграло важливу роль в історичній долі народів Східної Європи. За першого царя Археанакса на Боспорі формується правляча династія Археанактидів [4, с. 97]. За часів її правління до складу Боспорського царства увійшли великі міста-держави (Пантікапей, Фанагорія, Гермонасса), невеликі міські центри (Мірмекій, Тірітака, Кіммерік та ін.), які зберегли значну долю самостійності, а окремі з них навіть внутрішній демократичний устрій. Окрім того, до складу Боспорського царства потрапили землі, заселені численними місцевими племенами (синди, торети, псеси та ін.), які не мали своєї державності. Столицею Боспорської держави стало місто Пантікапей (нинішня Керч), яке займало вигідне положення як в економічному, так і у воєнному відношеннях [18, с. 14].

У 438 р. до н.е. владу в Боспорському царстві захопила династія Спартокидів, яка правила до 115 р. до н.е. На період правління цієї династії припадає розквіт Боспорського царства, що відбувався в IV-III ст. до н.е. Саме в цей час Боспор робить спробу поширити свою владу і вплив на все узбережжя Чорного моря. Серед представників династії Спартокидів особливо вирізнявся цар Левкон (перша половина IV ст. до н.е.), котрий приєднав до Боспору Феодосію та зумів розгромити десант гераклеїців. На думку очевидців, Левкон був невпевнений у боєздатності своїх військ і тому розташував позад них підрозділ скіфів, наказавши їм без жалю вбивати всіх втікаючих з поля бою воїнів. Левкону було надано звання афінського громадянина в подяку за права, які були надані афінянам на Боспорі. Формально Левкон вважався лише архонтом Пантікапея і союзних з ним міст, але коли територія підлеглих його владі володіння поширилася на Тамань, Прикубання та Приазов'я, він отримав титул «Архонта Боспору та Феодосії, царя синдів, таретів і дандаріїв» [4, с. 97-98].

В 115 р. до н.е. останній представник династії Спартокидів – Перісад V добровільно передав владу над Боспором цареві Понту Мітрідату VI Євпатору. На думку дослідників, до такого кроку його призвело різке загострення відносин Боспору із сусідніми племенами, а також гострий конфлікт, що виник між місцевими рабами та рабовласниками [4, с. 98]. Зазначимо, в 107 р. до н.е. ця боротьба досягла свого апогею у вигляді повстання рабів під проводом Савмака, що було жорстко придушене Мітрідатом VI Євпатором, який на той час захопив владу в Боспорському царстві.

На початку I ст. до н. е. Мітрідат об'єднав під своєю владою більшість держав Північного Причорномор'я. Але після його трагічної загибелі Боспор опинився під владою римлян. Згодом був захоплений готами. Завершального удару Боспорському царству завдали готи. З VI ст. н. е. Боспор увійшов до складу Візантії і припинив своє існування. Говорячи про державний устрій Боспорської держави, варто зазначити, що він не лишався незмінним. Спочатку це був союз грецьких полісів, кожен з яких залишався до певної міри самостійним у внутрішніх справах. Державою правили архонти Пантікапею і Боспору, які передавали свою владу в спадщину. Поступово влада архонтів перетворюється на царську. Таким чином, Боспорська держава відходить від демократичних традицій і трансформується в монархію.

У перших століттях нашої ери цар Боспору стає необмеженим главою держави, розпоряджається всіма матеріальними та людськими ресурсами царства. В цей час помітно посилюється тенденція до централізації влади, що супроводжується формуванням складної державно-бюрократичної структури із царською адміністрацією на чолі.

Вища законодавча, виконавча і судова влада належала царю. Цар був верховним власником і розпорядником земель, призначав на посаду державних службовців, керував судовими органами, командував військом й навіть виконував жрецькі функції.

Виконавчу владу здійснювали придворні чиновники: міністр палацу, особистий секретар царя, начальник фінансів, охоронець царської скарбниці, керуючий справами релігійних культів, спальник та ін. Відносини із місцевими племенами та сусідніми державами здійснювалися спеціальним штатом, який очолював перекладач [9, с. 28].

У місцевому управлінні спочатку зберігалось полісне самоврядування у вигляді народних зборів, рад, виборних посад. Але з часом демократичні традиції поступово зникли. Певна автономія залишалась у місцевих племен, що визнавали владу боспорського царя. У них були власні правителі (царки, або вожді), зберігався племінний устрій, сталий спосіб життя, звичаї. Але вони змушені були сплачувати данину царям Боспору.

Потрапивши у васальну залежність від Римської імперії, правителі Боспору стали носити офіційний титул «друга кесаря» (друга римського імператора) і «друга римлян». Вступаючи на престол, боспорський цар обов'язково здобував затвердження від римського імператора й отримував регалії своєї влади — курульне крісло, скипетр та ін.

На початку III ст. н. е., після завоювання скіфських володінь у Криму, правителі Боспору стали називати себе ще й царями тавро-скіфів.

Гетика. В III ст. н. е. в Північне Причорномор'я і на сусідні з ним території з півночі вторгнулися войовничі германські племена готів. До вторгнення готи жили на острові Скандза (південь сучасної Швеції). Згодом, вони оселились у гирлі р. Вісла, звідки близько 155 р. н.е. почали свою експансію в південному та південно-східному напрямках [4, с.89]. На своєму шляху вони силою витіснили сарматів за р. Дон, захопили грецькі міста-держави Ольвію і Тіру, підкорили своїй владі населення Криму. На захопленій готами території виникає нове велике державне об'єднання — Готське королівство, або Гетика (Рейхготланд). Столицею держави готів було м. Данпарстад («Дніпрове місто»), яке знаходилося поблизу одного з порогів Дніпра (неподалік від нинішнього с. Башмачка Запорізької області) [4, с.116].

Закріпившись у Північному Причорномор'ї, готи почали здійснювати свою військову експансію на Балкани і Малу Азію. На початку III ст. готи з'явилися на римському кордоні, започаткувавши період довгих і кровопролитних «скіфських воєн». Вони зуміли очолити коаліцію з різних племен і могли виставити близько 30 тисяч воїнів. В 268 р. м. Тіра згадується як база готського флоту, який спустошував Північне Причорномор'я [4, с. 90].

Найбільшої могутності політичне об'єднання готів досягло в середині IV ст. н. е. за правління короля Германаріха (332—375 рр.). Як зазначає готський історик Йордан у своїй праці «Про походження та діяння готів» (551 р.), саме цьому володареві вдалося підкорити, а згодом приєднати до Гетики деякі сусідні племена — естів, мері, мордві і навіть венетів [18, с. 16]. Тому населення готської держави за своїм складом було досить строкатим і неоднорідним. На думку відомого українського історика М. Брайчевського, крім безпосередньо готів, воно становило складний конгломерат різних за походженням та етнічною належністю племінних груп, серед яких одне з провідних місць поряд із готами належало нащадкам скіфів. Завдяки цьому етноніми «скіф» і «гот» в античних джерелах виступають як синоніми. Таким чином, зазначає М. Брайчевський, готське королівство можна вважати спадкоємцем Скіфського царства, але ототожнювати ці державні утворення було б неправомірно, оскільки вони мали зовсім різну соціальну природу — рабовласницьку в одному випадку і феодальну — в іншому [2, с. 37].

Під кінець правління Германаріха почалася невдача для готів війна з племенами антів. Після смерті готського короля воєнну суперечку з антами продовжив його спадкоємець Вінитарій. У першій битві з антами він зазнав поразки. Але у 375 р. Вінитарій під час переговорів підступно вбив антського князя Божа з синами та 70 старійшинами [8, с. 115]. У відповідь на ці дії, у 376 р. готи були розгромлені племенами гунів, які під проводом Баламбера підтримали антів у їх боротьбі проти готської держави [8, с. 115]. Після цієї нищівної поразки Гетика як держава швидко занепадала. Більша частина її населення перейшла в наддунайські землі, менша — залишилася на території Кримського півострова.

На думку І. Крип'якевича, готи, підтримуючи контакти з антами, значною мірою впливали на слов'ян, особливо у військових справах. Про це, зокрема, свідчать такі військові терміни, як меч, шолом, князь, запозичені слов'янами з готської мови [13, с. 28].

Держава гунів. Держава гунів, яку вчені цілком справедливо називали першою «імперією» кочовиків-скотарів, була одним із наймогутніших державних утворень в історії людства. Питання про етнічну приналежність гунів залишається дискусійним. Переважна

більшість вчених вважає гунів вихідцями із Центральної Азії, нащадками племен хунну, що мешкали на території сучасної Монголії. Зокрема, відомий дослідник історії кочівників Л. Гумільов вважає, що близько 155-158 рр. частина хунну перейшла через степи і пустелі та зайняла територію між Волгою і Уралом [4, с. 115]. За словами римського історика Марцелліна, гунни у своїй дикості перевищували всяку міру. Постійно кочуючи, вони з коліски привчалися переносити холод, голод і спрагу. Гунни ніби приросли до своїх коней. День і ніч вони проводили на коні. Навіть під час нарад вони сиділи верхи на конях. В бою гунни безжалісно нищили усе, що траплялося у них на шляху, чинячи при цьому страшні вбивства [20, с.17-18].

Після перемоги над готами гунни невдовзі захопили величезні території від Дону до Дунаю. Вони зруйнували грецькі колонії в Північному Причорномор'ї. Безупинно просуваючись на захід, кочовики підкорили племена готів, аланів, слов'ян. За правління Аттіли (середина V ст.) держава гунів контролювала величезні простори від Рейну до Волги. І тільки після поразки в Каталаунській битві (451 р.) від об'єднаного війська, очолюваного римським полководцем Аецієм та готським королем Теодоріхом [2, с. 38], гунни нарешті були зупинені. Каталаунська поразка підірвала могутність гунської імперії. У 453 р. помер Аттіла, і, як це часто траплялося із сильними, але не міцними військово-політичними угрупованнями кочовиків, держава гунів почала швидко занепадати. Вже наступного року гунам завдали поразки в Подунав'ї племена гепідів. У 469 р. візантійське військо вщент розбило гунів, які переправлялися через Дунай на територію Візантійської імперії [4, с. 117]. «Між спадкоємцями Аттіли спалахнула суперечка за владу.., — писав Йордан, — і поки вони, нерозумні, всі разом прагнули володарювання, всі ж разом і втратили владу» [18, с. 17]. Врешті-решт, гунів спіткала доля тих, кого вони століття тому примусили зійти з історичної арени — аланів і готів. Підкорені новими володарями степів, гунни поступово «розчинилися» серед них.

Після загибелі держави гунів на території Північного Причорномор'я вже не залишилося інших, більш-менш стабільних державних утворень.

Висновок. Таким чином, рабовласницькі держави Кімерія, Таврика, Скіфія, Сарматія, грецькі міста-держави, Боспорське царство, а також феодальна Гетика були першими державними утвореннями, що виникли на території України. Звичайно, вони не були українськими, але значною мірою вплинули на процеси зародження, формування і розвитку майбутньої Української держави.

Література:

1. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. — К.: Видавничий центр «Академія», 2002. — 656 с.
2. Брайчевський М. Конспект історії України. — К.: Видавництво поліграфічний центр «Знання». — 1993. — 208 с.
3. Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. — К.: Видавничий Дім «Альтернативи». — 1998. — 335 с.
4. Винокур І.С., Трубочанінов С.В. Давня і середньовічна історія України. — К.: «Глобус». — 1996. — 224 с.
5. Геродот. Історія в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. — К.: Наукова думка. — 1993. — 576 с.
6. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — 2-ге вид.: доопр і доповн. — К.: «Генеза» - 2001. — 1136 с.
7. Захарченко П. П. Історія держави і права України: Підручник. — К.: Атіка, 2004. — 368 с.
8. Йордан О происхождении и деяниях гот. — М.: Изд-во вост. лит., 1960. — 436 с.
9. Історія держави і права України: Підручник / А.С. Чайковський (кер. Авт. кол.) В.І. Батрименко, Л.О. Зайцев, О.Л. Копиленко та ін. За ред. А.С. Чайковського. — К.: Юрінком-Інтер, 2006. — 512 с.
10. Історія України / Керівник авт. кол. Ю Зайцев. — Львів: Світ. — 1996. — 488 с.
11. Історія України / В. Ф Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін. / Під ред. В.А. Смолія. — К.: Альтернативи, 1997. — 416 с.
12. Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русаєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. — К.: Видавничий Дім «Альтернативи». — 1998. — 351 с.
13. Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів: Видавництво «Світ». — 1992. — 557 с.
14. Махортих С.В. Озброєння кіммерійців / Воєнна історія, 2003. № 1, с. 28-34
15. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т., т. 1 До середини XVII століття. — К.: Либідь. — 1992. — 640 с.
16. Субтельний О. Україна: Історія / К.: Либідь. — 1992. — 512 с.
17. Червінський В.І., Обушний М.І. Історія України: Джерельний опис. — К.: КВІЦ. - 2012.- 832 с.

18. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К.: Либідь. – 1999. – 480 с.
19. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд. А.С. Чайковський (кер.) О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс та ін.) – К.: Юрінком-Інтер. – 2003. – 656 с.
20. Хрестоматія з історії Української РСР. З найдавніших часів до кінця 50-х р.р. XIX ст.: Посіб. для учителів / Упоряд: О.А. Бевзо та ін. – К.: Рад.шк., 1959. – 747 с.
21. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (від. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл». – т.5. (П-С) – 2003. – 736 с.
22. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. : [Навч. посібник для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. – К.: Генеза. – 1997. – 312 с.
23. Яровой Е. Свирепые горцы / Загадки истории: 2016, № 39 – с. 12-13.

ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК ОСНОВА СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ ПРАВА В УКРАЇНІ

Журавльова Алла Миколаївна

*Викладач кафедри господарського та
адміністративного права*

НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Розглянуто характеристику прав людини та їх місце у сучасному розвитку права.

Особливу увагу приділено дослідженню питання, як з розвитком суспільства розвивалося право та права людини, враховуючи їх сучасний стан.

Рассмотрена характеристика прав человека и их место в современном развитии права. Особое внимание уделено исследованию вопроса, как с развитием общества развивалось право и права человека, учитывая их современное состояние.

Considered characteristic of human rights and their place in the modern development of the law.

Particular attention is paid to research issues like the development of society developed law and human rights, given their current status.

Ключові слова: права людини, право, сучасний стан розвитку права.

Актуальність теми. Питання прав людини сьогодні присутні практично у кожній сфері життєдіяльності суспільства й, відповідно, посідають у ньому особливе місце. У зв'язку з тим, що сучасна Україна перебуває у перехідному стані творення правових, державних та суспільних інституцій, процес становлення громадянського суспільства потребує виявлення характеру правовідносин в умовах перехідного періоду. Адже стосунки у громадянському суспільстві мають формуватися на основі усвідомлення невід'ємності й неспростовності природних прав людини. На них має спиратися позитивне законодавство держави. Вони є запорукою ефективності усієї системи соціальних відносин [1, с. 196]. Забезпечення прав людини виступає критерієм, за яким оцінюється досягнутий рівень демократії в державі. Початком зазначеного процесу в Україні можна назвати закріплення в Основному Законі положення, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3), та визначення пріоритету загальнолюдських цінностей. Водночас потребою сьогодення, що власне і спрямовує розвиток сучасного права, є вироблення певних загальних правових стандартів, які дають змогу перейти до нового якісного співіснування націй у сучасному світі на змістовних гуманістичних засадах. Виробленню і дотриманню таких стандартів сприятиме адекватне розуміння сутності змін у найважливіших сферах життєдіяльності сучасного суспільства та зумовленої ними логіки подальшого розвитку права.

Метою статті є дослідження характеристики тенденцій розвитку прав людини та їх місця у розвитку права.

Вирішення зазначеної проблеми сприяє створенню правової держави в Україні – основний фактор соціально-економічних реформ. Від успішних перетворень у цій сфері залежать не тільки демократичний процес у суспільстві, а й економічне зростання та соціально-політична стабілізація загалом. Окрім цього трансформації у напрямку побудови правової держави є необхідною передумовою органічного й успішного входження України до європейського та світового глобалізованого простору. Сьогодні змінюється вся система правовідносин в Україні, що потребує переосмислення уявлень про право та його завдань у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аспекти дослідження прав людини здійснювалися у працях С. С. Алексєєва, Б.М. Бабій, С.С. Дністрянського, Б.О. Кістяківського, В.В. Копейчикова, В.М. Корецького, Н.М. Коркунова, В.Я. Лазарева, О.Э. Лейста, О.Г. Малько, П.О. Недбайла, В.С. Нерсесянца, А.С. Піголкіна, О.Г. Тихомирова, Є.М. Трубецького, І.Е. Фарбера, В. Хвостова, О. Хеффе, М.В. Цвіка, А. Шебанова, Г.Ф. Шершеневича. Формуванню визначення, сутності загальнотеоретичного поняття прав людини присвячені роботи М. Вітрука, А.М. Колодія, М.І. Козюбри, О. Лукашової, І.І. Лукашука, С. В. Максимова, О. В. Петришина, П.М. Рабіновича.

Нині можна констатувати, що науковці все частіше висловлюють думку про нерозривний зв'язок права та прав людини. На думку М.І. Козюбри, право має розглядатися у нерозривному зв'язку з правами людини, що становлять невід'ємний компонент права, і не як безпосередній акт державної влади.

Виклад основного матеріалу. Права людини є безпосередньо діючим правом і можуть застосовуватися всупереч закону, якщо закон суперечить фундаментальним правам людини: не відображає природно-правові засади; не відповідає загальноновизнаним міжнародно-правовим принципам і нормам про права людини та громадянина; прийнятий нелегітимним органом державної влади тощо [2, с. 92]. Основоположні права людини слугують свого роду системою вихідних критеріїв для законодавства та юридичної практики держав сучасного співтовариства – критеріїв, котрі не вправі ігнорувати жодна з них [3, с. 23].

Найбільш вдале визначення прав людини як певних можливостей людини, необхідних для задоволення потреб її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, які об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку суспільства і забезпечені обов'язками інших суб'єктів, на думку автора, надав П.М. Рабінович. Таке визначення допомагає інтерпретувати права людини як: 1) унормування свободи; 2) певні потреби; 3) вимоги про надання певних благ; 4) певний вид, частина, форма існування, спосіб виявлення моралі [5, с. 20].

Водночас, для більш глибокого розуміння зв'язку права та прав людини, слід дослідити питання, як з розвитком суспільства розвивалися зазначені явища. Розвиток суспільства – це, безумовно, якісні зміни, зокрема правових і державних форм і процесів, що ґрунтуються, як і всі соціальні форми й процеси, на об'єктивних, природних закономірностях [6, с. 24]. Про природний характер свідчить потреба кожного індивіда як особи, наділеної розумом, здійснювати свою поведінку за принципом „маю право”.

Поступовий розвиток суспільства, виникнення і розвиток виробництва призводять до того, що починають набувати дедалі більш самостійного значення певні можливості (свобода) поведінки тих чи інших учасників суспільних відносин. Своїм загальним масштабом і рівною мірою право вимірює і оформлює саме свободу індивідів, свободу в людських взаємовідносинах, діях, вчинках, тобто у зовнішній поведінці людей. Дозволи і заборони права якраз і є нормативною структурою і оформленістю свободи у суспільному бутті людей, межами досягнутої свободи, межами між свободою і несвободою на відповідному етапі історичного розвитку.

Саме права людини і права народів – це головні ціннісні характеристики умов їх життєдіяльності, покликані забезпечити свободу, справедливість, самодостатність. Вони є юридичним вираженням індивідуальної свободи.

Безперечно, сучасні процеси (глобалізації, регіоналізації, універсалізації тощо) впливають на права людини, а відтак власне і на право. На початку ХХ ст. спостерігаються зміни як у змістовних параметрах прав людини, так і у формах та засобах їх реалізації [4, с. 4]. Друга половина століття ознаменувалася розвитком права в напрямку дедалі більшого захисту автономної особистості [7, с. 23-28]. Цей процес супроводжується поширенням універсальних стандартів у сфері прав людини, яким мають відповідати національні системи захисту прав людини. Як підкреслює С.С. Алексєєв, відбулося таке юридичне піднесення прав людини, коли вони через категорію об'єктивного права набувають глобального значення [8, с. 673]. Права людини стають чинним правом у глобальному сенсі – на наднаціональному, наддержавному рівні. Вони мають універсальну юридичну силу, і тому з питань прав людини утверджується універсальна юрисдикція [8, с. 676-677].

Питання прав і свобод людини на сьогодні є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики всіх держав світової спільноти. Саме стан справ у сфері забезпечення прав і свобод, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави й суспільства в цілому.

Кожна людина має громадянські (особисті) й політичні права, свободи, а також економічні, соціальні, екологічні та культурні права. Вони мають бути загальні та рівні для всіх.

Без дотримання цих прав неможливе нормальне існування та розвиток людини в суспільстві. Часто їх називають конституційними правами, тобто такими, що закріплені в конституціях держав. Було б неправильним вважати перелік фундаментальних (або ж конституційних) прав і свобод незмінним: він різниться від конституції до конституції, від одного міжнародного документа до іншого. Але існує чіткий перелік основних прав людини. Його закріплено в Загальній декларації прав людини, прийнятій ООН 10 грудня 1948 р. Запровадження єдиної міжнародної системи захисту прав людини стало одним з найважливіших завдань створеної після завершення Другої світової війни Організації Об'єднаних Націй

Декларація прав людини не є міжнародним договором, а була прийнята резолюцією Генеральної Асамблеї ООН. Хоча положення Декларації мають рекомендаційний характер, цим

документом фактично започатковано процес створення системи міжнародних стандартів у галузі прав людини, набуття ними універсального характеру.

Однією з реалій сучасного міжнародного правопорядку є визнання прав людини складником предмета міждержавних відносин, тобто ставлення держави до її громадян уже не вважається справою виключної внутрішньої юрисдикції.

На сьогодні Декларація перекладена 360 мовами, а на її базі розроблено понад 80 міжнародних договорів. У результаті її дотримання перетворилося на міжнародний звичай, тобто правило, яке ніде офіційно не закріплене, але повинно виконуватися «під страхом санкцій» зі сторони міжнародної спільноти.

Україна ратифікувала більшість найважливіших міжнародних актів у сфері прав людини – Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Факультативний протокол до нього 1966 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права 1966 р., Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р., Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Конвенцію про права дитини 1989 р., Конвенцію ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. та ін.

Конституція України (1996 р.) увібрала фундаментальні положення Декларації, зокрема щодо верховенства прав людини, рівності й непорушності її прав, права людини на свободу та особисту недоторканність, на достатній рівень життя тощо. За оцінкою експертів, положення Конституції України повною мірою відповідають Декларації.

Водночас, на думку провідних міжнародних правозахисних інституцій, українське суспільство є поки що далеким від реального втілення ідеалів Декларації. Значна кількість громадян України до цього часу не забезпечена мінімальними правами, передбаченими цим документом. Адже кожна людина має право на життя, особисту недоторканність, рівність перед законом, право на працю та справедливую винагороду за неї, яка забезпечувала б гідні людини та її сім'ї умови існування, захист від безробіття, задовільний життєвий рівень, невтручання в особисте й сімейне життя, недоторканність житла, свободу думки, совісті та релігії, справедливий і неупереджений суд.

Відомо, що в Україні ці проблеми існують з часів незалежності. І потрібні чималі зміни не тільки в законодавстві та його реальному виконанні, а й у самому усвідомленні громадян на право захисту своєї честі, гідності, прав та інтересів.

Головними чинниками, що породжують неспроможність ефективного засобу захисту прав людини є несформованість громадянського суспільства, бездіяльність органів державного управління, зокрема правоохоронних, відсутність ефективного законодавства.

Статистика показує, що кількість позовів до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у Страсбурзі від українських громадян кожного року зростає. Адже в Україні майже не залишилося права людини, яке б не порушувалося. У європейських країнах також існують різноманітні порушення прав людини, але їхня кількість є дуже незначною порівняно з Україною. Згідно з даними, які подані на сайті ЄСПЛ, на стадії розгляду перебуває 16 тис. 150 скарг від українських позивачів, що становить 19 % від кількості справ з усіх 47 країн.

Сьогодні, коли Україна долає бар'єри щодо членства у Європейському Союзі, українською гостро стоїть проблема захисту прав людини та громадянина в країні.

Системні проблеми у сфері забезпечення та реалізації прав людини й основоположних свобод, відсутність або неефективність механізмів їх захисту, що впливає із щорічних доповідей уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, правозахисних організацій України, рекомендацій ООН, Ради Європи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, інших міжнародних організацій, рішень Європейського суду з прав людини, та у контексті імплементації Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом, а також останні події в Україні зумовили необхідність підготовки Національної стратегії у сфері прав людини.

З метою вдосконалення правових та організаційних засад, створення дієвого механізму всебічного забезпечення в Україні прав і свобод людини та громадянина Президент України П. Порошенко підписав Указ від 25 серпня 2015 р. № 501/2015 «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини».

Стратегія спрямована на об'єднання суспільства довкола розуміння цінності прав і свобод людини, які захищаються на основі принципу рівності та без дискримінації.

Стратегія зосереджена на вирішенні основних системних проблем у сфері захисту прав і свобод людини та нових викликах суспільства, але не вичерпує повністю проблематику у зазначеній сфері. Удосконалення системи захисту прав і свобод людини здійснюватиметься з урахуванням як вітчизняного досвіду, так і напрацьованих та апробованих міжнародною спільнотою засад і принципів. У цьому зв'язку буде взято до уваги та активно використовуватиметься досвід Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, правозахисних організацій України, Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі, інших міжнародних організацій, а також практика

Європейського суду з прав людини. У співпраці з іншими державами Україна застосовує підхід, заснований на правах і свободах людини, і розвиває двосторонні відносини з урахуванням міжнародних зобов'язань у зазначеній сфері.

Стратегія містить механізми, цілі, принципи реалізації, очікувані результати, відновлення та реалізацію прав людини в Україні, порядок реалізації, дотримання, моніторингу й контролю за її імплементацією та розрахована на п'ять-сім років.

Метою реалізації Стратегії є забезпечення пріоритетності прав і свобод людини як визначального чинника під час визначення державної політики, прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Результатом виконання Стратегії має стати запровадження системного підходу до виконання завдань та забезпечення узгодженості дій органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері прав і свобод людини, створення в Україні ефективного (доступного, зрозумілого, передбачуваного) механізму реалізації та захисту прав і свобод людини.

Стратегія базується на таких принципах:

відкритість і прозорість реалізації положень Стратегії з метою максимального залучення до її реалізації та моніторингу всіх заінтересованих сторін;

гарантування рівності та недискримінації у забезпеченні прав і свобод людини;

конкретність, досяжність цілей та вимірюваність очікуваних результатів реалізації Стратегії;

добросовісність при тлумаченні та реалізації Стратегії;

планування розподілу фінансових та інших ресурсів, виходячи з необхідності досягнення цілей Стратегії;

забезпечення своєчасного реагування на нові виклики.

Висновок. Із вищезазначеного можна зробити наступний висновок:

в основі розвитку сучасного права мають бути людина та її права як своєрідний стандарт. А відтак національна юридична система має будуватися відповідно до принципів і критеріїв прав людини. Однак зазначене означає не механічне їх закріплення. Процес утвердження цінності прав і свобод людини має відбуватися на всіх рівнях (національному і світовому), а особливо на рівні окремих індивідів.

Сьогодні критично необхідне підвищення правової обізнаності та реальний захист прав людини, визнають усі. Важливо, щоб Стратегія стала результатом суспільного консенсусу, на основі рівноправної участі всіх сторін (органів влади, інститутів громадянського суспільства та уповноваженого Верховної Ради України з прав людини), усвідомлення спільної відповідальності за процес і результати її реалізації. Це ж можливо лише в разі широкого залучення громадян й інститутів громадянського суспільства, усіх державних структур.

Зарубіжний досвід показує, що важливим є не лише якісний кінцевий продукт, а й безпосередньо процес її розробки, під час якого формуються нові механізми ефективної та рівноправної взаємодії всіх зацікавлених сторін.

Література:

1. Дія права: інтегративний аспект : монографія / кол. авторів ; відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Юрид. думка, 2010. – 360 с.
2. Козюбра М. І. Правовий закон: проблема критеріїв / М. І. Козюбра // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2-3. – С. 83-96.
3. Права людини й оновлення Конституції України : колект. моногр. // Праці лабораторії дослідження теоретичних проблем прав людини юридич. факультету Львівськ. нац. ун-ту ім. І. Франка. – Львів : Малий видавн. центр юрид. факультету Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2011. – Вип. 5. – 184 с.
4. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / Максимов С. И. – Х. : Право, 2002. – 328 с.
5. Рабінович П. М. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістовна класифікація / П. М. Рабінович // Право України. – 2010. – № 2. – С. 20.
6. Селіванов В. М. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні / В. М. Селіванов // Право України. – 2006. – № 4. – С. 21-29.
7. Оборотов Ю. М. Права людини та розвиток права / Ю. М. Оборотов // Актуальні проблеми політики. – Одеса : Юрид. літ., 2001. – Вип. 12. – С. 23-28.
8. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. – М. : Издательство НОРМА, 2001. – 748 с.
9. Розова Т. В. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні: монографія / Т. В. Розова, В. Ю. Барков. – Одеса : Юрид. літ., 2003. – 336 с.

10. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х., 2011. – С. 101, 104.
11. Національна стратегія у сфері прав людини затверджено Указом Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015

ДЕЯКІ ПИТАННЯ КОЛІЗІЙНОГО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖДЕРЖАВНОГО УСИНОВЛЕННЯ

Гожій І.О.

Старший викладач кафедри публічного права

Національного технічного університету України

"Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського"

У статті розглянуті деякі питання регулювання відносин міждержавного усиновлення колізійними нормами внутрішнього законодавства країн різних правових систем. Зроблені пропозиції щодо вдосконалення законодавчого визначення процедури міждержавного усиновлення в Україні.

В статье рассмотрены некоторые вопросы регулирования отношений межгосударственного усыновления с помощью коллизионных норм внутреннего законодательства государств различных правовых систем. Внесены предложения по усовершенствованию процедуры межгосударственного усыновления в Украине.

This article examines some of the issues of regulation of intercountry adoption by using kolizionnyh domestic law of the States of the various legal systems. Proposals on improvement of procedures for intercountry adoption in Ukraine.

Ключові слова: усиновлення, іноземний елемент, вибір компетентного правопорядку, особистий закон.

Інститут усиновлення має давні традиції, він відомий практично всім правовим системам. В системі правових форм влаштування дітей, які залишилися без батьківської турботи, усиновлення займає пріоритетне місце. Усиновлення є оформлена спеціальним юридичним актом передача на виховання в сім'ю неповнолітньої дитини на правах сина чи дочки [2,ст.24]. Цей інститут стає ще більш важливим у випадку міждержавного усиновлення. Відповідно до законодавства України [2,ст.24], усиновлення дитини, яка є громадянином України, іноземцями провадиться, якщо були вичерпані всі можливості щодо передачі під опіку, піклування, на усиновлення чи виховання в сім'ї громадян України. За даними Міністерства закордонних справ, на сьогодні в Україні на обліку в Департаменті сім'ї та дітей Міністерства соціальної політики України перебуває 306 іноземних кандидатів в усиновлювачі. Темпи міждержавного усиновлення стрімко падають [6]. Така тенденція пояснюється, по-перше, зростаючою кількістю українців, які, попри складну соціально - економічну ситуацію, бажають реалізувати свій батьківський потенціал, прийнявши у сім'ю дитину - сироту, по - друге, на нашу думку, складною процедурою міждержавного усиновлення, визначеною законодавством України. Процедура усиновлення в Україні, в тому числі міждержавного, регламентується Сімейним кодексом України [1], Порядком провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України (далі - Порядком) [4], Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 27.12.2011 р. № 973, яким затверджено Перелік захворювань, які дають право на усиновлення хворих дітей [5]. Крім того, обов'язково мають бути дотримані вимоги статті 69 Закону України "Про міжнародне приватне право" [3], яка визначає компетентний правопорядок, що застосовується для врегулювання відносин міждержавного усиновлення.

Аналіз останніх досліджень. Окремі питання міждержавного усиновлення досліджувалися у працях Грабовської О.О., Заборовського В.В.[13] , Погорецької Н.В.[14]. Проте питання регулювання відносин міждержавного усиновлення колізійними нормами внутрішнього законодавства, на наш погляд, є недостатньо дослідженими.

Мета статті. Автор ставить на меті проаналізувати окремі аспекти правового регулювання відносин міждержавного усиновлення за допомогою колізійних норм в зарубіжних країнах та в Україні

Виклад основного матеріалу. Відносини міждержавного (міжнародного) усиновлення - це приватно - правові відносини, ускладнені іноземним елементом. Вони мають юридичний зв'язок з правопорядками декількох країн, оскільки зачіпають інтереси осіб, які можуть бути громадянами різних держав, або проживати на території різних країн. Виникає питання вибору права, яке має бути застосоване для врегулювання зазначених відносин.

Аналіз законодавства зарубіжних країн дає можливість визначити певні тенденції правового регулювання у сфері міждержавного усиновлення. Зокрема, відповідно до Федерального закону Австрії "Про міжнародне приватне право" від 15 червня 1978 року [7,§ 26] підстави усиновлення та припинення усиновлення визначаються особистим законом кожного з подружжя. Разом з тим, зазначена норма має застереження, відповідно до якого у випадку, коли особистий закон дитини, що усиновлюється, потребує її згоди на усиновлення або згоди

третіх осіб, з якими дитина юридично знаходиться у сімейному зв'язку, то відповідним чином цей закон має бути врахований. У Швейцарії усиновлення, яке здійснюється в цій країні, підпорядковується швейцарському праву. Водночас, якщо при розгляді справи з'ясується, що у країні громадянства або місця проживання усиновлювача може бути відмовлено в усиновленні і цим може бути заподіяна шкода інтересам дитини, то мають бути враховані умови усиновлення, передбачені законодавством відповідної країни [8, ст.ст. 75-77].

Натомість, в таких країнах, як Великобританія, Білорусь при визначенні компетентного правопорядку для врегулювання процедури міждержавного усиновлення законодавство віддає перевагу особистому закону дитини, яка усиновлюється. Зокрема, стаття 233 Кодексу Республіки Білорусь про шлюб і сім'ю визначає, що усиновлення на території Республіки Білорусь постійно проживаючими на території іноземної держави громадянами Республіки Білорусь, іноземними громадянами або особами без громадянства дитини, яка має білоруське громадянство або дитини, яка є громадянином іноземної держави, визначається законодавством Республіки Білорусь [9], тобто використовується одностороння колізійна прив'язка до права країни громадянства або права країни перебування дитини - сироти. Принагідно зазначимо, що міждержавне усиновлення в Білорусі може бути дозволено за умови узгодження цієї процедури між Міністерством освіти Республіки Білорусь та компетентними державними органами іноземної держави. У Великобританії закон "Про усиновлення та дітей", прийнятий у 2002 році, сприяє подальшому розвитку міждержавного усиновлення. Закон визначає, що при усиновленні суд або агентство з усиновлення має враховувати добробут дитини протягом всього її життя, належним чином мають бути враховані релігійні переконання, расове походження, культурна та мовна приналежність дитини. Разом з тим, закон розширив категорію осіб, які можуть бути усиновлювачами, зокрема, це можуть бути одностатеві пари, а також фактичне подружжя, яке перебуває у тривалих сімейних відносинах [12].

У багатьох країнах відносини міждержавного усиновлення регулюються особистим законом усиновлювача з органічним застосуванням особистого закону дитини, яка усиновлюється. Зокрема, у Російській Федерації, відповідно до статті 165 Сімейного кодексу, усиновлення та його скасування на території Російської Федерації іноземними громадянами та особами без громадянства дитини - громадянина Російської Федерації здійснюється відповідно до права держави громадянства усиновлювача або права держави, в якій усиновлювач має постійне місце проживання, якщо усиновлювач є особою без громадянства [10]. При цьому, особистим законом дитини, тобто Сімейним кодексом РФ, визначається процедура усиновлення, а також вимоги до особи, яка хоче бути усиновлювачем тощо. Дотримання вимог Сімейного кодексу при вирішенні зазначених питань є обов'язковою умовою міждержавного усиновлення на території Російської Федерації: якщо законодавство держави, громадянинами якої є усиновлювачі або у якому вони постійно проживають, встановлює умови усиновлення менш суворі, зокрема, щодо можливості усиновлення дитини особами однієї статі, то застосування російського законодавства обов'язкове і, відповідно до вимог статті 127 Сімейного кодексу РФ [10], особам, які звернулися за усиновленням, буде відмовлено. Принагідно слід зазначити, що у 2012 році в Російській Федерації був прийнятий закон "О мерах воздействия на лиц, причастных к нарушениям основополагающих прав и свобод человека, прав и свобод граждан Российской Федерации", стаття 4 якого забороняє передачу дітей, які мають громадянство Російської Федерації, на усиновлення громадянам Сполучених Штатів, крім того, зазначена стаття визначає, що дія угоди між Російською Федерацією та Сполученими Штатами у сфері усиновлення, підписана у Вашингтоні 13 липня 2011 року, припиняється [11]. Таке рішення було прийняте владою після загибелі у США декількох російських дітей, усиновлених громадянами Сполучених Штатів.

В Україні регулювання відносин міждержавного усиновлення має особливість. Відповідно до ст.69 Закону України "Про міжнародне приватне право", усиновлення та його скасування регулюються особистим законом дитини та особистим законом усиновлювача [3], іншими словами, застосовується кумуляція - одночасне використання права держав, з якими зазначені відносини мають юридичний зв'язок. Здатність особи бути усиновлювачем визначається її особистим законом [3,ст.69], тобто законодавством держави, громадянином якої є усиновлювач або законодавством держави, на території якої усиновлювач має постійне або переважне місце проживання. У випадку усиновлення іноземним громадянином дитини - громадянина України, вимоги, яким має відповідати особа, що хоче усиновити дитину, водночас, визначаються і особистим законом дитини, тобто, законодавством України. Так, відповідно до ст.211 Сімейного кодексу України, усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодша двадцяти одного року і старша за дитину, яку бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років. Усиновлювачем може бути виключно подружжя, проте, одностатеві пари не можуть усиновити дитину. Не можуть бути усиновлювачами особи, обмежені у дієздатності або визнані

недієздатними, особи, позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені, особи, які перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері тощо. Необхідно зазначити, що за умов одночасного застосування правопорядків декількох держав не виключені ситуації, коли в Україні дитина усиновлюється громадянином іноземної держави, законодавство якої встановлює більш широкий перелік обставин, що перешкоджають усиновленню. Зокрема, в Іспанії усиновлювачем може бути особа не молодша двадцяти п'яти років, у Великобританії різниця у віці між усиновлювачем та усиновлюваним має бути двадцять один рік, у Нідерландах усиновлювачами може бути подружжя, яке перебуває у сімейних відносинах не менш п'яти років тощо. У таких випадках усиновлення дитини не може бути дозволено, навіть якщо відсутні обставини, що перешкоджають усиновленню, визначені Сімейним кодексом України. Доцільно додати, що процедура усиновлення іноземцем дитини - громадянина України також визначається особистим законом дитини. В Україні з 2008 року діє Порядок [4], який чітко регламентує всі етапи складної процедури усиновлення, починаючи з подання потенційними усиновлювачами пакету необхідних документів і закінчуючи здійсненням нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей.

Виходячи із вищенаведеного, уявляється, що процедура міждержавного усиновлення в Україні складна і досить громіздка, насамперед, це пояснюється необхідністю одночасного використання правових приписів країн, з якими суб'єкти правовідносин мають юридичний зв'язок. Вважаємо доцільним ч.1 ст.69 Закону України "Про міжнародне приватне право" викласти у новій редакції, зазначивши, що усиновлення та його скасування регулюється особистим законом усиновлювача; при усиновленні на території України іноземними громадянами дитини - громадянина України, повинні також бути дотримані вимоги статей 208, 211-212, 216, 218 Сімейного кодексу України. Таке визначення, на нашу думку, "забезпечить в подальшому стабільність усиновлення в іноземній державі, оскільки зазвичай усиновлювач - іноземець увозить дитину в свою країну"[15, с.509].

Література:

1. Сімейний кодекс України [Текст]: від 10.01.2002 р. № 2947 - III// Відомості Верховної Ради України. - 2002.- № 21-22, с.135.
2. Про охорону дитинства [Текст]: закон України від 26.04.2001 р. № 2402 - III// Відомості Верховної Ради України. - 2001, - № 30, с.142.
3. Про міжнародне приватне право [Текст]: закон України від 23.06.2005 р. №2709 - IV// Відомості Верховної Ради України. - 2005. - №32, с.422.
4. Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей [Електронний ресурс]: постанова Кабінету Міністрів України від 08.10. 2008 р. №905. - Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-%D0%BF>.
5. Про затвердження Переліку захворювань, які дають право на усиновлення хворих дітей без дотримання строків перебування на обліку в центральному органі виконавчої влади до повноважень якого належать питання усиновлення та захисту прав дітей, а також до досягнення дитиною п'яти років [Електронний ресурс]: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 27.12.2011 р. № 973. - Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0352-12>.
6. Міжнародне усиновлення в Україні [Електронний ресурс]: інформація Міністерства закордонних справ України за станом на 12.02.2017 р. - Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/consular-affairs/adoption>.
7. Про міжнародне приватне право [Електронний ресурс]: федеральний закон Австрії від 15.06.1978 р. - Режим доступу: <https://pravo.hse.ru/intprilaw/doc/040101>.
8. Про міжнародне приватне право [Електронний ресурс]: федеральний закон Швейцарії від 18.12.1987 р. - Режим доступу: <https://pravo.hse.ru/intprilaw/doc/042901>.
9. Кодекс Республіки Білорусь про шлюб і сім'ю [Електронний ресурс]: закон від 9 липня 1999 року № 278 - 3. - Режим доступу: <http://kodeksy.by/kodeks-o-brake-i-semie/statya-233>.
10. Сімейний кодекс Російської Федерації [Електронний ресурс]: федеральний закон. - Режим доступу: <http://stskrf.ru/165>.
11. О мерах воздействия на лиц, причастных к нарушениям основополагающих прав и свобод человека, прав и свобод граждан Российской Федерации [Електронний ресурс]: закон від 28.12.2012 №272-ФЗ. - Режим доступу: <https://rg.ru/2012/12/29/zakon-dok.html>.
12. Усыновление в Великобритании: особенности правового регулирования [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <http://arbir.ru/miscellany/U18S849E55442>

13. Заборовський В.В. Міжнародне усиновлення: проблемні аспекти [Електронний ресурс]: - Режим доступу: <http://dspace.uzhnu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/lib/4670>.
14. Погорецька Н.В. Міжнародне усиновлення: проблемні питання [Електронний ресурс]: - Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/e-journals/FP/2011-3/11pnuvpp.pdf.
15. Богуславський М.М. Международное частное право: учебник/ М.М. Богуславский. - 6-е изд., перераб. и доп. - М.: Норма, 2011.

ДО ПИТАННЯ РОЗУМІННЯ ПРЕДМЕТА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ СВОБОДИ СОВІСТІ

Захарченко І.М.

здобувач науково ступеня кандидата наук

Національної академії внутрішніх справ

Семенюк О.О.

доцент кафедри кримінального права

Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

В статті проведено аналіз наукових позицій щодо розуміння предмета як елементу складу злочину в цілому та злочинів проти свободи совісті зокрема. З'ясовано, що кваліфікація злочинів передбачених ст.ст. 161, 178–181 Кримінального кодексу України залежить від однозначного розуміння таких понять як: «почуття», «релігійні переконання», «релігійна святиня», «релігійний обряд», «священнослужитель», «релігійна споруда», «культовий будинок».

В статье проведен анализ научных позиций относительно понимания предмета как элемента состава преступления в целом и преступлений против свободы совести в частности. Выяснено, что квалификация преступлений, предусмотренных ст.ст. 161, 178-181 Уголовного кодекса Украины зависит от однозначного понимания таких понятий как: «чувство», «религиозные убеждения», «религиозная святиня», «религиозный обряд», «священнослужитель», «религиозное сооружение», «культовое здание».

The article analyzes the scientific positions with regard to the understanding of a thing of crime as an element of corpus delicti generally and of crimes against the freedom of conscience in particular. It is found the qualification of crimes provided by the articles 161, 178–181 of Criminal Code of Ukraine depends of the clear understanding of such concepts as «feelings», «religious belief», «religious shrine», «religious rite», «priest», «religious building», «cult building».

Ключові слова: предмет злочину, почуття, релігійні переконання, релігійна святиня, релігійний обряд, священнослужитель, релігійна споруда, культовий будинок.

Вчення про предмет злочину є одним з найбільш дискусійних в теорії кримінального права. Швидкий розвиток суспільних відносин, збільшення їх різноманітності, поява нових раніше невідомих речей постійно зумовлювало ситуацію, за якої все нові і нові проблеми з'являлися швидше, аніж науковці встигали їх вирішувати. При цьому зауважимо, що правозастосовна сфера завжди потребує чіткої і однозначної відповіді на питання, що є предметом злочину у кожній окремій кримінально-правовій нормі. Це в свою чергу обумовлює потребу розвитку вчення про предмет злочину.

Теоретичні знання про предмет злочину мають значення, зокрема при вирішенні питань про зміст предмета злочину, його відмежування від потерпілого та знаряддя вчинення злочину та є одним з критеріїв розташування статей в Особливій частині Кримінального кодексу України (далі – КК України). Конкретизації предмета злочину також потребує суто прикладна необхідність. Так, наприклад, у кримінальному процесі існує нагальна потреба чіткого розуміння цього елементу складу злочину при вирішенні питань, пов'язаних із речовими доказами; в криміналістиці – в ході вивчення механізму вчинення злочину; в кримінології – при встановленні причин та умов вчинення злочину та розробки належних заходів запобіганню його вчиненню.

Постановка проблеми. З прийняттям в 2001 р. КК України постав ряд питань, пов'язаних з кримінально-правовою охороною права на свободу совісті, однозначних відповідей на які немає й досі. Така ситуація зумовлена, насамперед, тим, що на момент прийняття КК України, не було ґрунтовних досліджень відповідної проблематики через її відносну новизну.

Кримінально-правовий захист права на свободу совісті представлено ст.ст. 161, 178–181 Кримінального кодексу (далі – КК України). В цих статтях передбачено відповідальність за: порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками (ст. 161), пошкодження релігійних споруд чи культових будинків (ст. 178), незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь (ст. 179), перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ст. 180), посягання на здоров'я людей під приводом проповідкування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (ст. 181). При цьому, дослідження предмету вказаних злочинів не є можливим без теоретичного розуміння предмету злочину в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У кримінально-правовій доктрині неоднозначно вирішується питання про місце предмета у складі злочину: одні науковці розглядають предмет злочину як факультативну ознаку складу злочину [1, с. 100], другі – як об'єкту злочину [2, с. 95], треті – як об'єктивної сторони [3, с. 76]. Поряд з цим, бракує усталеного науково обґрунтованого визначення критеріїв (ознак) розуміння предмету конкретного діяння. Основні позиції вчених, як правило, зводяться до акцентування уваги на одній з трьох ознак, а саме матеріальності, статичності та можливості вираження у грошовому еквіваленті. Проте більшість фахівців основною ознакою предмету злочину вважає ознаку матеріальності предмета. Наприклад, П.С. Матишевський зазначає, що предмет злочину – це речі матеріального світу, впливаючи на які, особа посягає на блага, що належать суб'єктам суспільних відносин [4, с. 104]. Інші вчені вважають, що ознака матеріальності не є ключовою. Зокрема, Г.П. Новосьолов визнає предметом злочину нематеріальні блага (цінності), здатні задовольнити потреби людей, злочинний вплив на які (чи незаконний обіг яких) заподіює або створює загрозу заподіяння шкоди [5, с. 53]. Статичність визнає ознакою предмету злочину І.М. Панов [6, с. 137]. Натомість Н. Ф. Кузнєцова навпаки звертає увагу на те, що певні феномени можуть бути не статичними [7, с. 37]. Можливість вираження у грошовому еквіваленті, як можливу ознаку предмета злочину, розглядає Я.М. Брайнін, який обґрунтовує, що саме матеріальні цінності є предметом злочину. При цьому, ці цінності мають грошове вираження [8, с. 59]. Однак, Г.А. Крігер взагалі заперечує грошову цінність як ознаку предмета злочину [9, с. 122]. В свою чергу такі критерії як матеріальність, статичність та можливість вираження у грошовому еквіваленті є також спірними.

Такі науковці як О. Мазуренко вважають, що предметом злочину є інформація [10, с. 81] (яка не задовольняє умову матеріальності). На думку Ю.П. Дзюби, предметом злочину є різного роду поля [11, с. 273] (які не задовольняють умову статичності). П.Л. Фріс переконаний, що в окремих складах злочинів може виступати в якості предмета злочину людина [12, с. 53] (яка не задовольняє умову вираження у грошовому еквіваленті). Отже, єдиних критеріїв розуміння предмету злочину в науці поки що немає.

Метою статті є дослідження змісту предмета злочинів проти свободи совісті.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи дане питання в контексті предмету злочинів, передбачених ст.ст. 161, 178–181 КК України, слід зазначити наступне. Так, в ст. 161 КК України передбачено кримінальну відповідальність за образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями. Відповідно до цього, виникає питання: чи можна віднести почуття у зв'язку релігійними переконаннями до предмету злочину? Якщо ні, то до якого елементу складу злочину потрібно їх відносити? Ця проблема лежить не лише в площині суто теоретичних роздумів – її вирішення має важливе прикладне значення. Адже для однозначної кваліфікації діяння за ст. 161 КК України слід встановити наявності чи відсутності цих самих почуттів у потерпілого. При з'ясуванні цього, правозастосовувачу слід чітко усвідомлювати про що, власне, йдеться: чи то про предмет злочину, чи то про об'єкт, чи то про певну ознаку потерпілого.

В ст. 179 КК України – передбачено кримінальну відповідальність за незаконне утримання, осквернення або знищення релігійних святинь. У наукових джерелах однозначно стверджується, що релігійна святиня є предметом злочину [13, с. 142]. Проте, законодавство України не містить визначення поняття «релігійної святині». Відповідно, неможливо встановити наявності чи відсутності таких ознак як матеріальність, статичність чи грошова цінність, що дозволяло б зробити такий висновок. Тож, впевненість у тому, що релігійна святиня є предметом злочину – є, на нашу думку, дещо передчасною, оскільки проблематичним є саме розуміння змісту цього поняття.

Звичайно, визначення релігійній святині намагалися дати у своїх працях, наприклад, такі науковці як О.В. Білаш, А.П. Бабій, В.І. Маркін та ін., проте дані ними дефініції, на наш погляд, є дещо неоднозначними. Під них підпадає майже будь-що, зокрема, процеси (наприклад, процес окислення – вогонь), речі нематеріального світу (або, іншими словами, уявлення про існування таких нематеріальних речей) та живі люди. Таким чином, відсутність на сьогодні чіткого розуміння ознак релігійної святині, позбавляє можливості однозначної кваліфікації злочину, передбаченого ст. 179 КК України.

В ст. 180 КК України передбачена кримінальна відповідальність за перешкоджання здійсненню релігійного обряду та за примушування священнослужителя шляхом фізичного або психічного насильства до проведення релігійного обряду. Як і у випадку з предметом злочину, передбаченим ст. 179 КК України, законодавство України взагалі не містить будь-якого визначення поняття релігійного обряду або певних його ознак, що є принципово важливим для правозастосування. Більшість тлумачних словників визначають релігійний обряд як сукупність дій [14, с. 574]. В той же час в теорії кримінального права категорично заперечується віднесення дій до предмету злочину [2, с. 111]. У зв'язку з цим виникає питання: якщо встановлення наявності чи відсутності проведення релігійного обряду має першочергове

значення для кваліфікації діяння і при цьому релігійний обряд визначається як певна дія, то яке місце у складі злочину він займає? Чи потрібно обґрунтовувати віднесення релігійного обряду до об'єкта злочину, визначити його як певну факультативну ознаку об'єктивної сторони, або ж визнати, що існування такого феномену, навпаки, є доказом того, що дія також може бути предметом злочину?

Неоднозначною у своєму розумінні є диспозиція ч.2 ст. 180 КК України. А саме: ким є священнослужитель, примушування якого до проведення релігійного обряду утворює склад злочину, передбачений ч.2 ст. 180 КК України: предметом злочину, знаряддям чи потерпілим? Нажаль, у працях вітчизняних науковців цьому питанню майже не приділялася увага. На перший погляд, відповідь є очевидною – потерпілим. Проте не все є так однозначно. В першу чергу кидається у вічі той факт, що законодавець передбачив кримінальну відповідальність за примушування до проведення релігійного обряду лише священнослужителя і не передбачив аналогічної відповідальності за примушування до участі в релігійному обряді будь-яких інших осіб, що було б логічно. З цього можна зробити висновок, що законодавець в першу чергу розглядає діяльність священнослужителя не як реалізацію ним суб'єктивного права особи на свободу совісті (бо таке право мають всі особи), а як професійну діяльність. З цього випливає, що священнослужитель в першу чергу є не потерпілим (хоча, зрозуміло, що потерпілим він також є), а знаряддям або, навіть, предметом злочину, за допомогою якого або посягаючи на який винний реалізовує свій злочинний задум.

В ст. 181 КК України передбачена кримінальна відповідальність за посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів. Як вже зазначалося, наразі у науці немає єдиного погляду на те, чи можна розглядати здоров'я людини, так само як і саму людину предметом злочину через неможливість вираження здоров'я людини у грошовому еквіваленті. Окрім того, слід зазначити, що законодавство України не містить визначення поняття «релігійне віровчення» або хоча б натяку на те, чим релігійне віровчення може відрізнятися від не релігійного віровчення або від будь-якого вчення взагалі. Відсутність відповідей на зазначені питання фактично унеможлиблює правильну кваліфікацію злочину, передбаченого ст. 181 КК України.

В ст. 178 КК України передбачена кримінальна відповідальність за пошкодження релігійних споруд чи культових будинків. Проте законодавство України, знову ж таки, не містить визначень понять «релігійна споруда» і «культовий будинок». Можна припустити, що релігійна споруда і культовий будинок – це статичні речі матеріального світу, що мають грошову цінність. В такому випадку віднесення їх до предмета злочину уявляється логічним. Проте виникає складність відмежування складу злочину, передбаченого ст. 194 КК України, від злочину, передбаченого ст. 179 КК України. В науковій літературі існує думка, що розмежування здійснюється за предметом злочину: чуже майно в першому випадку, і майно, наділене особливими ознаками – релігійні споруди або святині – у другому. Однак, О.В. Білаш, заперечуючи проти визнання релігійних споруд і культових будинків в першу чергу майном, зазначає, що головною відмінністю чужого майна від релігійної споруди і культового будинку є особливі ознаки останніх: на відміну від звичайного майна вони є носіями інших важливих соціальних функцій [15, с. 279]. На нашу думку, така позиція є дискусійною, оскільки майже будь-яка будівля має соціальні функції. При цьому, ступінь важливості функцій будь-якої будівлі для різних категорій населення є оціночно-суб'єктивним. Тому відсутність чіткого визначення релігійної споруди, унеможлиблює відмежування ст.179 КК України від ст.194 КК України та, як наслідок, однозначне застосування цих норм.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що місце в структурі складу злочину таких феноменів як почуття громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, релігійні святині, релігійні обряди, священнослужителі, здоров'я людей та релігійні споруди і культові будинки – належним чином в Україні не досліджено, а обґрунтованої відповіді на питання, чи можуть вони бути віднесені до предмету злочину – немає. В свою чергу вирішення цього питання безпосередньо залежить від усунення законодавчої прогалини, що полягає у відсутності належного законодавчого закріплення понять, що вживаються законодавцем в диспозиціях ст.ст. 161, 178-181 КК України. Без відповідей на зазначені питання кваліфікація відповідних діянь неоднозначною, а подекуди взагалі неможливою, що зумовлює необхідність нагального наукового дослідження ознак предмета злочину проти свободи совісті.

Література:

1. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.]; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – 608 с.

2. Музика А.А. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : монографія / А.А. Музика, Є.В. Лашук. – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2011. – 192 с.
3. Михайленко П.П. Уголовное право Украины. Общ. часть: Учеб. для высш. учебн. завед. МВД Украины / П.П. Михайленко – К.: РИО МВД Украины, 1995. – 256 с.
4. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. для студ. юрид. вузів і фак. / Матишевський П. С. – К. : А. С. К., 2001. – 352 с.
5. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Новоселов Г. П. – М. : Издательство "НОРМА", 2001. – 208 с.
6. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник/ [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.]; за ред. проф. В.В. Сташиса, В.Я.Тация. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – 456 с.
7. Курс уголовного права. Общая часть. Том 1: Учение о преступлении / Под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. М., 2002. С. 216–217.
8. Брайнин Я. М. Некоторые вопросы учения о составе преступления в советском уголовном праве / Я. М. Брайнин // Юридический сборник Киевского государственного университета. – 1950. – № 4. – С. 58–59.
9. Кригер Г. А. К вопросу о понятии объекта преступления в советском уголовном праве / Г. А. Кригер // Вестник Московского университета. – № 1. – М., 1955. – С. 111–123.
10. Мазуренко О. Комп'ютерна інформація як предмет злочинів, передбачених Розділом XVI КК України / О. Мазуренко, Н. Розенфельд. // Право України. – 2004. – №6. – С. 81–83.
11. Дзюба Ю. П. Предмет злочину як ознака складу злочину: методологічні аспекти дослідження / Ю. П. Дзюба. // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – №1. – С. 273–274.
12. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / П. Л. Фріс – К.: Атіка, 2004. – 488 с.
13. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / [А. П. Бабій, І. С. Доброход, Ю. А. Кармазін, В. О. Корнієнко, Г. В. Загіка, О. С. Козерацька та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України Є. Л. Стрельцова. – Х.: Одиссей, 2009. – 496 с.
14. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980 – Т. 5 – 2004.
15. Білаш О.В. Проблеми відмежування незаконних дій щодо релігійних споруд або святинь від суміжних складів злочинів / О.В. Білаш // Часопис Київського університету права. – 2013. – №3. – С. 279–283.

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ФАЛЬСИФІКАЦІЮ ДОКАЗІВ

Нікітенко В.М.

*аспірант Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України*

Статтю присвячено історії криміналізації діянь, пов'язаних із фальсифікацією доказів. Автор аналізує історично-правові документи, якими передбачена відповідальність за їх вчинення, та приходять до висновку щодо врахування окремих положень правових пам'яток минулого в процесі удосконалення кримінального законодавства України

Статья посвящена истории криминализации деяний, связанных с фальсификацией доказательств. Автор анализирует историко-правовые документы, которые предусматривают ответственность за их совершение, и приходит к выводу об учете отдельных положений правовых памятников прошлого в процессе совершенствования уголовного законодательства Украины

The article is devoted to the history of the criminalization of acts related to the falsification of evidence. The author analyzes the historical and legal documents providing for responsibility for their commission, and concludes to incorporate certain provisions of the legal monuments of the past in the improvement of criminal legislation Ukraine

Ключові слова: фальсифікація, підроблення, докази, кримінальне покарання.

Постановка проблеми. Для пізнання сутності будь-якого явища правової дійсності важливе значення має розгляд історичного шляху його формування та розвитку. Як слушно зазначає М.І. Хавронюк, будь-яку правову проблему неможливо розв'язати, не дослідивши належним чином її генезис [1, с. 45]. З приводу значимості даного питання ми цілком підтримуємо В.К. Грищука, який вказує, що об'єктивне дослідження кримінально-правових явищ неможливе без застосування історичного методу, який дає можливість розкрити генетичні зв'язки і відносини конкретного об'єкту, реальні умови його становлення і розвитку [2, с. 116].

Норми вітчизняного закону про кримінальну відповідальність, якими передбачена відповідальність за діяння, пов'язані із фальсифікацією доказів, мають глибоке історичне коріння. Вони формувалися у різні історичні періоди в залежності від соціального статусу людини і громадянина, а також політичного, економічного та правового стану держави. Ми погоджуємося із М.І. Мельніченком, який вважає, що історико-правовий аналіз злочинів вкрай важливий, адже він дасть змогу дослідити розвиток кримінального законодавства на певних етапах; з'ясувати структуру суспільних відносин, які були поставлені законодавцем під охорону відповідних кримінально-правових норм, а також ефективність такої кримінально-правової охорони; виявити недоліки та переваги кримінально-правової регламентації цієї групи злочинів, а також запропонувати та обґрунтувати зміни і доповнення до чинного Кримінального кодексу України (далі – КК України) [3, с. 113].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексного дослідження історичної генези протидії фальсифікації доказів вітчизняними вченими не проводилося. Такими науковцями, як М.І. Бажанов, Н.О. Гуторова, В.П. Діденко, С.Є. Дідик, О.О. Дудоров, О.О. Кваша, О.М. Костенко, В.Н. Кубальський, В.В. Кудрявцев, В.В. Кузнецов, А.В. Ландіна, М.І. Мельніченко, М.В. Сийпловік приділялася увага окремим питанням ретроспективного аналізу у цій сфері в аспекті становлення кримінальної відповідальності за деякі злочини проти правосуддя.

У контексті цього Р.Л. Максимович зауважує, що наявність змін у кримінальному законодавстві, а також те, що науковці досі практично не піддавали аналізу дорадянський період розвитку кримінального права, викликає потребу продовжити і розвинути дослідження у відповідному напрямку [4].

Мета і завдання дослідження. Метою цієї статті є історичний аналіз становлення кримінальної відповідальності за фальсифікацію доказів на підставі дослідження пам'яток права, що діяли на території сучасної України.

Основний матеріал дослідження. Розглядаючи генезу розвитку вітчизняного кримінального закону у цій сфері, слід урахувати, що Українська держава певні етапи свого

розвитку перебувала у складі інших державних утворень – князівства Литовського, Речі Посполитої, Росії та СРСР.

Історичні документи дають підстави вважати, що кримінальна відповідальність за такі діяння існувала весь період становлення і розвитку української державності. Окремі «зачатки» протидії фальсифікації доказів містяться у першому писаному джерелі права Київської Русі – «Руській Правді», створення якої відбулося у 1016 році під правлінням Ярослава Мудрого, а також в Короткій та Просторовій її редакціях.

Згідно із цією пам'яткою доказами були: особисте зізнання; свідчення видоків (очевидців), які вважалися свідками факту, а також послухів – так званих добропорядних свідків; порушення прав (сліди побоїв, рани, знайдені у підозрюваного речі, труп тощо) та «суди божі» – ордалії (випробування залізом і водою, присяга, судові змагання, застосування тортур за недостатністю свідків тощо). Тобто, така система доказів базувалася на взаємній довірі, унаслідок чого був відсутній предмет фальсифікації [5, с. 319].

Наведені факти свідчать, що відповідно до «Руської Правди» поряд з доказами, заснованими на віруванні людей, формувався прототип такого сучасного виду доказів, як показання свідків (свідчення «видоків і послухів»).

У зв'язку із розпадом первіснообщинного ладу та появою приватної власності виникає необхідність у закріпленні таких значущих фактів суспільного життя, як меж земельної ділянки. Так з'явилися межові знаки, які використовувались для засвідчення певного стану земельних відносин. Не виключено, що вони були одним з найперших предметів, що захищались законом від підроблення як виду фальсифікації. За «Руською Правдою» підроблення межових знаків каралося найбільш тяжкими тілесними ушкодженнями. Поява писемності та розвиток обігу документів було також одним із факторів, що сприяло підробленню. Розширення територіальних меж людських поселень та спільнот призвело до того, що для доказу наявності будь-яких юридично значущих фактів показання свідків, як одна з найдавніших форм посвідчення фактів та подій, перестало повністю задовольняти вимоги суспільства. Крім того, певні суспільні факти потребували засвідчення на термін понад можливий строк життя людини. Усе це сприяло розвитку писемності, появи та обігу документів, а отже, робило можливим їх підробку [6, с. 10-11, 13].

У контексті викладеного А.А. Жижиленко зазначає, що підроблення документів, являючи собою посягання на письмову форму посвідчення життєвих моментів юридичних відносин і подій, що мають правове значення, стає можливим тільки з того часу, коли розвиток суспільства досягає того ступеня, при якому з'являється усвідомленість необхідності особливих способів такого посвідчення в інтересах усього правопорядку, і коли охорона цих засобів, що посвідчують, починає видаватися дуже істотною, як та, що обумовлює собою твердість та міцність усього правопорядку. Своєрідним прообразом підроблення документів у той час виступали обмова і підроблення приграничних знаків [7, с. 211-214].

Слід відмітити, що за часів «Руської Правди» почали з'являтися норми, що були спрямовані на забезпечення справедливого правосуддя. Так, ст. 18 Просторової редакції «Руської Правди» зобов'язувала свідків давати показання після присяги, а ст. 20 – встановлювала покарання за наклеп, що можна вважати прототипом завідомо неправдивого показання свідка у сучасному кримінальному праві [8, с. 145-147]. Важливе положення щодо визнання недійсними судові рішення, які були прийняті на підставі підроблених фактів, містить ст. 61 цієї редакції «Руської Правди» [9, с. 20]. Що стосується Короткої редакції «Руської Правди», то її положення в частині фальсифікації доказів по суті не відрізнялися від тих, які містила попередня її редакція. Таким чином, відповідальність свідків за давання неправдивих показань, що сприймалися як докази, жодна з редакцій «Руської Правди» не передбачала.

Подальший розвиток кримінальної відповідальності за фальсифікацію доказів пов'язаний із Судебниками 1497 та 1550 років, в яких містилися норми про неправдиві показання, що належали до злочинів проти віри. Так, ст. 8 Судебника 1497 року передбачала відповідальність у виді смертної кари за неправдивий донос з метою звинуватити і притягнути до кримінальної відповідальності невинну особу. За фальсифікацію протоколів судового засідання або недостовірний запис показань сторін чи свідків унаслідок отримання хабара встановлювалася відповідальність згідно із ст.ст. 4, 5 Судебника 1550 року. Також зазначений правовий документ розглядав такі види фальсифікації доказів, як: умисний наклеп на особу, що здійснює правосуддя (ст. 6); завідомо неправдивий наклеп царю на суддів (ст. 7); завідомо неправдиве обвинувачення дяків і підданих у лихомостії (ст. 8–13), наклеп і неправдиві доноси сторін і других учасників судового розгляду (ст. 42). А особи, які складали офіційні документи під час суду, зобов'язанні були дотримуватися вимог ст.ст. 28, 62, зокрема правильно записувати показання сторін та підписувати документи, на їх копіях запис повинен відповідати «слово в слово» та обов'язково завірений печаткою, а також пред'являлися певні вимоги щодо

зберігання та обмеженого доступу до судових документів. За вказані діяння передбачалося покарання у виді торгової страти або в'язницею [10, с. 55, 97-129].

Таким чином, законодавець у нормах Судебника 1550 року виокремив такі види фальсифікації, як підроблення документа шляхом внесення в його зміст неправдивих відомостей (прототип – службове підроблення) та виготовлення сфальсифікованого офіційного документу (прототип – штучне створення доказу).

Наступними нормативно-правовими актами, що діяли на теренах сучасної України, були три Литовські Статути 1529, 1566 та 1588 років, оскільки основна частина східно-західних земель увійшла до складу князівства Литовського, а Галицька, Львівська, Перемишльська, Саноцько-Холмська, Подільська, Белзька землі були приєднані до Польщі.

Досліджуючи ці історичні правові пам'ятки, слід відмітити, що в статті 5 та статті 12 Литовських статутів відповідно 1529 року та 1566 року більш детально було визначено поняття «підроблення» (по суті – фальсифікація), спосіб його вчинення (об'єктивні ознаки) та покарання. За вказаними нормами предметом фальсифікації були листи і печатки, документи писарів та заповіти, а спосіб вчинення – підроблення запису чи печатки на документі. У Литовському статуті 1588 року наведені норми залишилися без суттєвих змін, проте було визначено коло посадових осіб, які притягувалися до відповідальності за підроблення документів. За таке діяння передбачалося покарання «вогнем» [11].

Значний внесок у розвиток кримінального законодавства в сфері протидії фальсифікації доказів було внесено Соборним уложенням 1649 року. Норми матеріального і процесуального права були об'єднані у Главі X «Про суд». Так, встановлювалася відповідальність за фальсифікацію судових (процесуальних) документів шляхом їх підроблення (ст. 11-13); неправдивий донос на суддю (ст. 106); помилкове звинувачення, винесене суддею (ст. 107); завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину та неправдиві показання свідків при проведенні «появного обшуку» (масове опитування свідків) (ст.ст. 162-166). Інші глави цього правового документу також містили статті, якими визнавалися кримінально караними діяння, пов'язані із фальсифікацією доказів. Зокрема, ст. 29 Глави XI «Суд про селян» заборонялося надавати неправдиві свідчення у суді. Глава XXI «Про розбійні і про татині справи» передбачала відповідальність за підкидання речей з метою затримання особи та звинувачення її в крадіжці із застосуванням насильства (ст. 55), а також за такі ж діяння, але без застосування сили (ст. 56) [12, с. 238–423]. Підкидання речей з метою їх вилучення на місці злочину за Соборним уложенням 1649 року у сучасному кримінальному праві трактується як штучне створення доказів обвинувачення, що охоплюється поняттям «фальсифікація доказів».

За часів правління Петра I були проведені значні реформи у сфері судочинства. Указом від 21 лютого 1697 року «Об отмене в судебных делах очных ставок, о бытии вместо оных расспросу и розыску, свидетелей, об отводе оных, о присяге, наказании лжесвидетелей и пошлинных деньгах» було встановлено покарання у виді смертної кари за неправдиве показання свідків (лжесвідчення) [13, с. 18]. На підставі систематизації таких джерел права, як іменні укази, маніфести, регламенти, усні акти, вперше в історії права був виданий у 1715 році кодекс – Артикул військовий, який існував одночасно із Соборним уложенням 1649 року. Так, статті 196-198 Глави 22 «Про неправдиву присягу та подібні їй злочини» передбачали покарання за такі види фальсифікації доказів, як неправдива присяга та неправдиве показання у виді церковного покаяння, вчиненні з умислом. До відповідальності за такі діяння притягувалися сторони процесу та свідки [14, с. 397–400].

Слід додати, що в Артикулі військовому 1715 року були відсутні норми, присвячені фальсифікації доказів, зокрема підробленню документів, оскільки одночасно діяли положення Соборного уложення 1649 року. Проте, передбачалися заходи щодо запобігання таких протиправних діянь. Так, починаючи з дати виходу цього кодексу вимагалася ведення суворої звітності документів, на кожному з них повинна бути присутня вказівка на особу, що створила документ, підписи всіх, через чий руки даний документ проходив, а також інші формальності, завдяки яким законодавець сподівався уникнути їх підроблення [15, с. 204].

Вагомою подією у становленні кримінального законодавства з питань протидії фальсифікації доказів було видання у 1845 році Уложення про покарання кримінальні та виправні (далі – Уложення), яке по суті було першим кримінальним кодексом.

В Уложенні фальсифікації доказів були присвячені окремі глави. Так, Глава 4 «Про підроблення по службі» Розділу V «Про злочини та проступки по службі державній та громадській» присвячена службовому підробленню як одному з елементів, що охоплюється вказаним терміном (ст.ст. 390-393) [16]. Коментуючи ст. 391 (інша редакція – ст. 362), А.А. Жижиленко поділив підроблення на три групи діянь, які вчинялися суб'єктом злочину: 1) незалежно від мотивів та мети суб'єкту; 2) за наявності злочинних намірів; 3) тільки за наявності користі або особистої зацікавленості. До першої групи віднесено випадки підроблення посадовою (службовою) особою підпису, залучення «підставних» свідків, заочного складання акту від імені особи, яка була при цьому відсутня, або їх оформлення «заднім» числом,

додаючи до них вигадані обставини або завідомо неправдиві показання свідків, видання уявної копії з неіснуючого акту, а також вчинення вказаних діянь під час зберігання документів (актів). Друга група включала такі діяння, як з наміром повне чи часткове замовчування істини в доповідях, рапортах, протоколах, журналах та інших офіційних документах, або їх умисне підчищення та виправлення, або викрадення, знищення чи приховування таких документів (актів). Третя група – порушення правил, встановлених для вчинення та засвідчення офіційних актів [7, с. 309-310]. Із наведеного випливає, що поняттям «підроблення» охоплювалося не тільки підробка, виправлення або підчистка актів (документів), а також їх знищення, приховування та викрадення під час зберігання відповідною посадовою особою.

Норми Глави 5 «Про неправосуддя» Розділу V встановлювали покарання за постановлення неправосудного рішення (ст. 394), призначення необґрунтовано суворого покарання (ст. 395), незаконне звільнення від покарання або його пом'якшення (ст. 396). Відповідно до цих статей до відповідальності притягувалися посадові особи, які відповідали за законність судового рішення та вироків, прокурори, стряпчі, а також чиновники, що скріплювали судові ухвали (секретарі) тощо. З цього приводу С.М. Казанцев зазначає, що секретар суду не випадково опинився у переліку чиновників, які здійснюють правосуддя, особливо у кримінальному процесі, оскільки йому відводилася важлива роль – він складав доклад, повинен був турбуватися про наявність у вирокі посилань на статі закону, мав право та зобов'язаний був вказати суду на протиправність рішень, що приймалися, а також внести свою заяву з даних питань до протоколу засідання. Навіть, після введення судових уставів секретар суду мав можливість сприяти, а іноді – призвести до несправедливого вироку, наприклад, шляхом знищення речових доказів у справі. Прокурор притягувався до відповідальності за неправосуддя у випадку умисної відмови від протесту на неправосудний вирок (рішення) або підтримки обвинувачення в судовому засіданні без достатніх підстав, що призвело до незаконного виправдувального вироку[17, с. 19-21].

У відділенні 1 «Про злочини і проступки чиновників при слідстві і суді» Глави 11 «Про злочини та проступки чиновників по деяких особливих родах служби» Розділу V містилися норми, якими встановлювалася відповідальність чиновника, що здійснює слідство, за такі діяння: 1) невиконання запропонованих законом правил і форм (ст. 456); 2) примушуванні обвинуваченого до визнання своєї вини або свідка до давання показань (ст. 462); 3) незаконне затягування строків слідства(ст. 461); 4) надання винному будь-які недозволені законом засоби до виправдання або намагання послабити вагомість поданих щодо нього доказів (ст. 463).

За неправдиве показання свідка, надане у ході слідства або в суді під присягою, передбачалася відповідальність за ст.ст. 258-262 Глави 5 «Про лжеприсягу» Розділу II «Про злочини проти віри і про порушення постанов».

Отже, можна зробити висновок, що Уложення в частині встановлення відповідальності за фальсифікацію доказів є більш досконалішим на відміну від попередніх кримінальних законодавств. Так, його норми достатньо чітко визначали сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак службового підроблення. До переліку діянь, які становлять об'єктивну сторону цього злочину, законодавець включив знищення, приховування та викрадення документів, що зберігаються посадовою особою. До суб'єктів – було включено секретаря суду, якому надавалися значні повноваження. Також встановлювалася заборона на завідомо неправдиве показання та такий вид штучного створення доказів обвинувачення, як примушування обвинуваченого або свідка до давання показань.

У Кримінальному уложенні 1903 року норми, що передбачали відповідальність за фальсифікацію доказів, були зосереджені у Главі 7 «Про протидію правосуддю». Караними визнавалися наступні діяння: 1) завідомо неправдива заява органам влади (ст. 156); 2) завідомо неправдивий донос, поєднаний з завідомо неправдивим обвинуваченням (ст. 157); 3) давання неправдивих показань (ст.ст. 158, 160-161, 169); 4) підроблення або перероблення письмового або речового доказу з метою наклепачити підозру на певну особу у вчиненні злочинного діяння або службового проступку, якщо такий хибний доказ став предметом дізнання або став приводом для порушення кримінального переслідування або для дисциплінарної відповідальності (ст. 159); 5) пошкодження, приховування або захоплення речового чи письмового доказу (ст. 166).

Службовому підробленню присвячено Главу 21 «Про підроблення» (ст. 437–452), в якій були виділені об'єкт і суб'єкт цього злочину. Так, винний притягувався до кримінальної відповідальності за: 1) пошкодження, приховування, захоплення, підроблення та переробку доказів цивільного стану іншої особи з метою замовчування чи зміни його стану (ст. 438); 2) використання завідомо неналежного йому акту стану для заволодіння (привласнення) чужого цивільного стану (майна) (ст. 439).

Глава 37 «Про злочинні діяння по службі державній та громадській» містила ряд норм, що встановлювали відповідальність службовців, до яких також належали слідчі та судді, за окремі діяння, пов'язані із штучним створенням доказів обвинувачення. Зокрема, злочинами

визнавалися:

1) приховання у доносі істотної обставини вчинення злочину (ст. 644); 2) примушування внаслідок зловживання службовими повноваженнями або заходами, не сумісними з правосуддям обвинуваченого, до визнання, а свідка до давання показань при провадженні цивільних справ або справ про кримінальну чи дисциплінарну відповідальність (ст. 676) [18].

Таким чином, у Кримінальному уложенні 1903 року містилися норми, що передбачали відповідальність за різноманітні форми фальсифікації доказів, зокрема за підроблення речових доказів, а не тільки документів, а також пред'явлення до суду завідомо неправдивого доказу. До відповідальності за ці злочини притягувалися як службовці – спеціальний суб'єкт, так і будь-яка особа – загальний суб'єкт. Норми цієї правової пам'ятки були покладені в основу наступних кримінальних законодавств.

Подальша систематизація норм кримінального законодавства була викладена у Кримінальному кодексі (далі – КК) УРСР 1922 року та пов'язана із утворенням Радянського Союзу. З метою встановлення єдності кримінального законодавства за основу даного кодексу був взятий КК РСФРР.

У КК УРСР 1922 року норми, які передбачали відповідальність за фальсифікацію доказів, містилися у різних розділах та главах. Так, відповідно до глави 2 «Посадові (службові) злочини» Розділу «Про контрреволюційні злочини» караним визнавалися такі діяння: 1) зловживання владою або службовим становищем (ст. 109); 2) перевищення влади або службових повноважень (ст. 110); 3) примушування до давання показань при допиті шляхом незаконних дій з боку особи, яка проводить слідство або дізнання (ст. 112); 4) службове підроблення (ст. 116). У Розділі III «Злочини проти життя, здоров'я та гідності особистості» встановлювалася відповідальність за: 1) завідомо неправдивий донос органу судової або слідчої влади, або службовій особі, яка має право починати провадження про вчинення певною особою злочинного діяння (ст. 177); 2) завідомо неправдиві показання, дане свідком, експертом, перекладачем при проведенні дізнання, слідства або судового розгляду (ст. 178); 3) завідомо неправдиві донос та показання, поєднанні із штучним створенням доказів обвинувачення (ст. 179) [19].

У зв'язку із викладеним, можна констатувати, що вперше у КК УРСР 1922 року міститься посилання на словосполучку «штучне створення доказів обвинувачення» як форму фальсифікації доказів.

Практично схожа ситуація у сфері протидії фальсифікації доказів спостерігалася за КК УРСР 1927 року. На відміну від КК УРСР 1922 року, у даному кодексі містилася стаття 78 глави 2 «Інші злочини проти порядку управління», якою встановлювалася відповідальність за викрадення, пошкодження, приховування або знищення офіційних чи приватних документів із державних установ з метою перешкоджання правильному розгляду справ або, взагалі, діяльності установ [20].

Диспозиція цієї статті налічує, на нашу думку, вичерпний перелік діянь щодо вилучення документів із будь-якої справи, які за певних обставинах, можуть бути способом фальсифікації доказів.

Норми КК УРСР 1960 року (вступив в дію з 1 квітня 1961 року), якими передбачалася відповідальність за фальсифікацію доказів, законодавець розмістив у двох різних главах. Відповідно до глави VII «Посадові злочини» кримінально караними визнавалися такі діяння посадових осіб:

1) зловживання владою або посадовим становищем (ст. 165); 2) перевищення влади або службових повноважень (ст. 166); 3) посадовий підлог (ст. 172). У главі VIII «Злочини проти правосуддя» передбачалася відповідальність за: 1) примушування при допиті шляхом незаконних дій з боку особи, яка провадить дізнання або попереднє слідство (ст. 175); 2) завідомо неправдивий донос (ч. 1 ст. 176); 3) завідомо неправдиве показання (ч. 1 ст. 177); 4) примушування свідка (експерта) до дачі завідомо неправдивих показань (висновку) (ст. 180). КК УРСР 1960 року не містив поняття «фальсифікація доказів». Однак у таких злочинах, як ч. 2 ст. 176, ч. 2 ст. 177, а також ч. 2 ст. 174 («Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності») передбачалася відповідальність за діяння, поєднанні із штучним створенням доказів обвинувачення як кваліфікуючою ознакою, що, по суті, є способом фальсифікації доказів [21].

У чинному КК України, який діє з 1 вересня 2001 року, у контексті ч. 2 ст. 372 КК України «Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності» уперше згадується про «штучне створення доказів обвинувачення або інша фальсифікація» як кваліфікуюча ознака. Виходячи зі змісту цієї ознаки, словосполучка «інша фальсифікація» розуміється саме як фальсифікація доказів, проте законодавцем однозначно не визначено та не роз'яснено вказаний термін. Оскільки у КК України відсутня спеціальна стаття, що встановлює відповідальність за фальсифікацію доказів, виникає необхідність кваліфікації цих діянь за іншими статтями, які розміщені у трьох розділах Особливої частини даного кодексу [22].

Так, до Розділу XV «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів» включено ст. 357 КК, якою передбачено відповідальність за викрадення, умисне знищення, вилучення, пошкодження чи приховування офіційних документів та ст. 358 КК – за виготовлення, складання, видача та використання підроблених документів загальним суб'єктом злочину у будь-якій формі судочинства. Розділ XVII «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» містить ст. 366 КК, що встановлює відповідальність спеціальному суб'єкту злочину за службове підроблення (складання, видача завідомо неправдивих офіційних документів, внесення до їх змісту завідомо неправдивих відомостей, інше підроблення офіційних документів); ст.ст. 364, 365 КК – за підміну, викрадення, умисне знищення, вилучення, пошкодження чи приховування речових доказів і документів, їх підкидання з метою подальшого вилучення та визнання доказами, штучного створення обстановки неіснуючого злочину, імітацію чи знищення слідів злочину, скоєних спеціальним суб'єктом злочину. У Розділ XVIII «Злочини проти правосуддя» законодавець об'єднав такі злочини, пов'язані із фальсифікацією доказів, як: 1) примушування давати показання при допиті шляхом незаконних дій з боку прокурора, слідчого або працівника підрозділу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність (ст. 373 КК); 2) завідомо неправдиве повідомлення суду, прокурору, слідчому або органу досудового розслідування про вчинення злочину, а також ті самі дії, поєднані із штучним створенням доказів обвинувачення (ст. 383 КК); 3) завідомо неправдиве показання свідка чи потерпілого або завідомо неправдивий висновок експерта та завідомо неправдивий переклад, а також ті самі дії, поєднані із штучним створенням доказів обвинувачення чи захисту (ст. 384 КК); 4) за примушування свідка, потерпілого, експерта до давання завідомо неправдивих показань чи висновку шляхом погроз або їх підкуп з тією самою метою (ст. 386 КК).

Слід відзначити, що за діючим КК криміналізовано низку діянь із офіційними документами та їх підроблення, вчиненні загальним суб'єктом злочину (ст.ст. 357, 358 КК), на відміну від КК УРСР 1960 року. Також законодавцем у ч. 2 ст. 384 КК уперше вжито термін «штучне створення доказів захисту» як вид фальсифікації доказів.

Висновки. Проведений історико-правовий аналіз становлення кримінальної відповідальності за фальсифікацію доказів дає підстави для висновку, що в Уложенні про покарання кримінальні та виправні 1845 року вперше згадується про фальсифікацію доказів у формі службового підроблення документів. Об'єктивна сторона цього злочину включала також знищення, приховування та викрадення документів, а до суб'єктів – було включено секретаря суду, який у будь-якій формі сучасного судочинства має можливість сфальсифікувати докази та за діючим КК уникнути кримінальної відповідальності. За Кримінальним уложенням 1903 року передбачалася відповідальність за підроблення речових доказів, а не тільки документів. Отже, вітчизняному законодавцю, на нашу думку, варто було б звернути увагу на наведені законодавчі положення відповідних історичних епох для удосконалення норм КК у сфері протидії фальсифікації доказів.

Література:

1. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія / М. І. Хавронюк. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 1048 с.
2. Грищук В.К. Проблеми кодифікації кримінального законодавства / Грищук В.К. – Львів: Львівський університет, 1993. – 137 с.
3. Мельніченко М. І. Кримінальна відповідальність осіб, які здійснюють досудове розслідування, за вчинення злочинів проти правосуддя: історико-правовий аспект / М. І. Мельніченко // Вісник Національної академії прокуратури. 2014. – № 3 (36). – С. 113–119.
4. Максимович Р. Л. Поняття службової особи у кримінальному праві України : [монографія] / Р. Л. Максимович. – Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. – 304 с.
5. Ершова Н.В. История развития норм о подложности судебного доказательства в российском процессуальном законодательстве // Актуальные проблемы российского права, 2013. – № 3(28). – С. 319-324.
6. Тучков С.С. Підроблення як спосіб вчинення злочину : дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / Тучков Сергій Сергійович. – Запоріжжя, 2005. – 215 с.
7. Жижиленко А.А. Подлог документов. Историко-догматическое исследование. – СПб.: Невская типография, 1900. – 746 с.

8. Памятники русского права / [под ред. С. В. Юшкова]. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1952. – (Вып. 1: Памятники права Киевского государства X–XII вв. / [составитель А. А. Зимин]. – 287 с.).
9. Волкова И.А. Ответственность за фальсификацию доказательств по уголовному делу: дисс. ...канд. юрид. наук: 12.00.08. – М., 2005. – 169с.
10. Российское законодательство X–XX века в 9 т. – Т. 2 : Законодательство Древней Руси / под ред. О. И. Чистякова. – М. : Юридическая литература, 1985. – 432 с.
11. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года: за виданням 1855 року. – Мінск, 2003. – С. 35–63. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/statut2/st1566_07.htm
12. Российское законодательство X–XX веков в 9 т. – Т. 3. Акты Земских соборов / под ред. О. И. Чистякова. – М. : Юридическая литература, 1985. – 512 с.
13. Благодарь И.С. Фальсификация доказательств (ответственность и вопросы квалификации): дисс. ...канд. юрид. наук: 12.00.08. – М., 2008. – 221с.
14. Российское законодательство X–XX веков в 9 т. – Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма / под ред. О. И. Чистякова. – М. : Юридическая литература, 1985. – 512 с.
15. Остапенко Я.С. Розвиток кримінального законодавства, що передбачає відповідальність за службове підроблення: історико-правовий аналіз (I століття до н.е. – початок XX століття) / Я. С. Остапенко // Вісник Кримінологічної асоціації України № 3 (11) : збірник наукових праць [редкол. О. М. Бандурка (голов. ред.) та ін.]. – Харків : ХНУВС, 2015. – С. 199-208.
16. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – Санктпетербург, 1845. – 898 с.
17. Будаева Ю.В. Уголовно-правовые проблемы с фальсификацией доказательств : дисс. ...канд. юрид. наук: 12.00.08. – М., 2004. – 217с.
18. Уголовное уложение от 22 марта 1903 г. – СПб. : Изд. В. П. Анисимова, 1903. – 250 с.
19. Уголовный кодекс РСФСР 1922 г. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1241523>
20. Уголовный кодекс УССР : в ред.. 1927 г. – [2-е оф. изд.]. – Х. : Юриздат, 1927. – 110 с.
21. Уголовный кодекс Украины (ВС УССР) от 28 декабря 1960 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0006.html
22. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page>

ЗАРАЖЕННЯ ВЕНЕРИЧНОЮ ХВОРОБОЮ: ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ

Павленко І.В.

доцент кафедри публічного права ФСП
НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського», к.ю.н.

В статті розглянуто проблемні питання кваліфікації ст. 133 КК України, яка встановлює відповідальність за зараження венеричною хворобою. З огляду на бланкетний характер диспозиції ст. 133 КК України, проаналізовано міжнародні стандарти та чинне національне законодавство у сфері охорони здоров'я в частині розгляданого питання. Встановлено, що термін «венерична хвороба» відсутній у вітчизняній нормативно-правовій базі, у зв'язку з чим констатовано проблему правозастосування ст. 133 КК України. Для забезпечення належної кримінально-правової охорони здоров'я людини від злочинних посягань осіб, які страждають на інфекційні хвороби, що передаються статевим шляхом, автором запропоновано конкретні шляхи вдосконалення ст. 133 КК України.

В статье рассмотрены проблемные вопросы квалификации ст. 133 УК Украины, в которой установлена ответственность за заражение венерической болезнью. Учитывая бланкетный характер диспозиции ст. 133 УК Украины, проанализировано международные стандарты и действующее национальное законодательство в части рассматриваемого вопроса. Установлено, что термин «венерическая болезнь» отсутствует в отечественной нормативно-правовой базе, в связи с чем констатировано существующую проблему правоприменения ст. 133 УК Украины. Для обеспечения надлежащей уголовно-правовой охраны здоровья человека от преступных посягательств лиц, страдающих на инфекционные болезни, передающиеся половым путем, автором предложено конкретные пути усовершенствования ст. 133 УК Украины.

The article deals with issues of qualification of Art. 133 of the Criminal Code of Ukraine, which establishes the responsibility of contracting sexually transmitted disease. Given the blanket nature of the disposition of Art. 133 of the Criminal Code of Ukraine, analyzed international standards and current national legislation regarding the issue. It was found that the term "venereal disease" does not exist in the national legislation and therefore stated the existing law enforcement problem Art. 133 of the Criminal Code of Ukraine. To ensure proper criminal legal protection of human health against criminal offenses of persons suffering from infectious sexually transmitted diseases, the author suggested specific ways to improve the Art. 133 of the Criminal Code of Ukraine.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, зараження, венерична хвороба, інфекція, що передається статевим шляхом.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Чинний Кримінальний кодекс України (далі в тексті – КК України) містить чимало статей, диспозиції яких є бланкетними, тобто для з'ясування їх змісту потрібно звернутися до інших законодавчих або підзаконних нормативно-правових актів. Однією з таких норм є ст. 133 КК України, в якій встановлена відповідальність за зараження венеричною хворобою. Отже, для точного і повного встановлення всіх ознак складу злочину потрібне ретельне вивчення нормативних актів, які передбачають перелік таких хвороб, їх діагностику та лікування. Таке вивчення є запорукою правильної кваліфікації діянь винного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемі кримінальної відповідальності за поширення венеричних хвороб присвячено низку досліджень вітчизняних вчених-криміналістів. Це, зокрема, праці Ю. В. Александрова, І. С. Вікторова, В. О. Глушкова, Н. І. Загороднікова, О. Старко, Г. В. Чеботарьової та інших. Зазначимо, що вказані автори внесли вагомий внесок у питання розробки кримінальної відповідальності за зараження венеричною хворобою. Однак зауважимо, що, по-перше, роботи окремих авторів є застарілими і потребують нового погляду, а по-друге, питання проблем кваліфікації за ст. 133 КК України не завжди було в полі уваги дослідників. Саме тому вважаємо за необхідне висловити власне бачення означеної проблематики.

Формулювання цілей статті. Метою статті є виявлення проблемних питань кваліфікації зараження венеричною хворобою і формування на цій основі пропозицій щодо вдосконалення ст. 133 КК України, практики її застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж означити проблемні питання кваліфікації зараження венеричною хворобою, коротко охарактеризуємо склад даного злочину.

Суспільна небезпека цього злочину полягає у заподіянні шкоди здоров'ю людини або загрози такого заподіяння. При венеричних хворобах видужання не настає само по собі: без медичної допомоги людина не може позбутися такої хвороби і хворіє на неї все життя. Саме тому на законодавчому рівні закріплено положення, згідно якого особи, хворі на інфекційні хвороби, що передаються статевим шляхом, підлягають обов'язковому лікуванню (за їх бажанням - анонімно).

Отже, *безпосереднім об'єктом* злочину є здоров'я людини.

Потерпілим може бути тільки *інша* особа незалежно від статі. Стать винного і потерпілого можуть бути як однаковими, так і різними. При цьому згода потерпілої особи на вчинення стосовно неї дії, які призвели до зараження, на кваліфікацію дій винного не впливає.

З *об'єктивної сторони* злочин полягає в активних діях по зараженню іншої особи венеричною хворобою. Венеричні хвороби інколи називають «хворобами поведінки», тому що їх поширенню сприяє моральна розпуста, випадкові статеві зв'язки тощо. Способи вчинення злочину можуть бути різноманітними: статевим шляхом (в тому числі в результаті різних статевих збочень), побутовим шляхом (через поцілунки або інфікування через різні побутові предмети, наприклад, ложка, станок для гоління, зубна щітка, цигарка, рушник тощо), внутрішньовенним способом (через шприци та інші медичні інструменти). На кваліфікацію дій особи вони не впливають.

Зараження венеричною хворобою слід розглядати як наслідок, а отже це злочин з матеріальним складом, тобто вважається закінченим з моменту, коли потерпілий фактично захворів на венеричну хворобу. Якщо особа вчинила дії з прямим умислом на зараження венеричною хворобою, наприклад, вступила з потерпілим у статеві зносини, проте останній в силу різних факторів (стійкий імунітет тощо) не захворів, такі дії слід розглядати як замах на вчинення злочину, передбаченого ст. 133 КК України.

Кваліфікований склад зараження венеричною хворобою тягне кримінальну відповідальність за таких обставин: 1) якщо таке діяння було вчинено особою, раніше судимою за зараження іншої особи венеричною хворобою; 2) зараження двох чи більше осіб; 3) зараження неповнолітнього. В першому випадку йдеться про спеціальний рецидив злочинів. В другому випадку йдеться про зараження двох чи більше осіб як одночасно (однією дією), так і в різний час, як одним способом, так і різними. Кількість потерпілих понад дві особи на кваліфікацію дій винного за ч.2 ст. 133 не впливає, проте така обставина має враховуватись судом при призначенні покарання. Неповнолітнім є особа, яка не досягла 18-річного віку на момент вчинення діяння суб'єктом цього злочину.

Особливо кваліфікований склад зараження венеричною хворобою тягне кримінальну відповідальність, якщо це спричинило тяжкі наслідки. Під тяжкими наслідками слід розуміти заподіяння потерпілому середньої тяжкості чи тяжких тілесних ушкоджень, а також настання безплідності, самогубства потерпілого тощо. Це так звані вторинні або похідні наслідки. Первинним наслідком є саме зараження венеричною хворобою.

Суб'єкт злочину спеціальний – хвора на венеричну хворобу фізична осудна особа, яка досягла 16-річного віку на момент вчинення злочину. Інші (не хворі на венеричну хворобу) особи можуть бути співучасниками з кваліфікацією їх дії за відповідними частинами ст.133 і частинами 3, 4 чи 5 ст.27 КК України.

Суб'єктивна сторона основного і кваліфікованого складів злочину (ч. 1 і 2 ст.133 КК) характеризується як умислом (прямий і непрямий), так і необережністю (злочинна самовпевненість).

Прямий умисел характеризується тим, що винний, знаючи про наявність в нього венеричного захворювання, усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї дії, яка призведе або може призвести до суспільного небезпечного наслідку (зараження потерпілого), і бажає його настання. При непрямому умислі винний, так само знаючи про наявність в нього венеричного захворювання, усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї дії, яка призведе або може призвести до суспільного небезпечного наслідку (зараження потерпілого), не бажає такого наслідку, проте свідомо його допускає (наприклад, вступ в статеві відносини задля задоволення статевої пристрасті за байдужого ставлення до наслідку – зараження потерпілого). Злочинна самовпевненість характеризується тим, що винний, знаючи про наявність в нього венеричного захворювання, передбачає настання суспільно небезпечного наслідку (зараження потерпілого), але має певний розрахунок на його відвернення (наприклад, особа, яка розпочала лікування від венеричного захворювання вступає в статевий зв'язок, розраховуючи на те, що ліки подіяли і зараження партнера не відбудеться).

Особливістю даного складу злочину є те, що кримінальна відповідальність настає лише за умови обізнаності винного в тому, що він хворіє на венеричне захворювання. Саме тому в даному складі виключена вина у формі злочинної недбалості, адже в таких випадках особа не знає про наявність у неї хвороби.

Ставлення до тяжких наслідків в особливо кваліфікованому складі злочину (частина 3 ст. 133 КК) може бути лише необережним. Зміст необережності полягає в тому, що винний, знаючи про наявність в нього венеричного захворювання, передбачає, що в результаті його дії (зараження потерпілого) можуть настати тяжкі наслідки для потерпілого, але має певний розрахунок на їх відвернення (злочинна самовпевненість) або ж взагалі не передбачає настання тяжких наслідків, хоча повинен був і міг їх передбачити (злочинна недбалість). Мета і мотив вчинення злочину можуть бути різними (помста, заздрощі тощо) і на кваліфікацію дій винного не впливають.

Зважаючи на бланкетний характер диспозиції ст. 133 КК України, окремої уваги заслуговує питання звернення до галузевого законодавства. Базовим юридичним документом, що регулює медичну діяльність є Закон України «Основи законодавства України про охорону» від 19 грудня 1992 р. В цьому документі визначення терміну «венеричні хвороби» відсутнє. Однак в ст. 53 словосполучення «венеричні захворювання» все ж фігурує, але лише в контексті того, що такі захворювання поряд з туберкульозом, психічними захворюваннями, СНІДом, лепрозою, хронічним алкоголізмом та наркоманією є соціально небезпечними захворюваннями та потребують спеціальних заходів лікування та профілактики [1, 19].

Водночас в Законі України «Про захист населення від інфекційних хвороб» від 06 квітня 2000 р. перелік соціально небезпечних захворювань є дещо іншим і за назвою, і за обсягом. В розділі IV вказаного закону йдеться про туберкульоз, інфекційні хвороби, що передаються статевим шляхом, СНІД та проказу [2, 228].

Такі розбіжності в термінології та переліку соціально небезпечних хвороб викликають труднощі не лише у питанні кваліфікації, але й в питанні застосування судом примусового лікування щодо особи, що вчинила злочин і яка має хворобу, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб. Адже за своїм лексичним значенням «соціально небезпечні захворювання» (ст. 53 Закону України «Основи законодавства України про охорону», ст. 24 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб») є тотожним поняттю «хвороби, що становлять небезпеку для здоров'я інших осіб» (ст. 96 КК України).

Отже, можемо констатувати існуючу в законодавстві колізію щодо визначення переліку соціально небезпечних захворювань. Колізії такого типу в юриспруденції прийнято вирішувати на користь того законодавчого акту, який був прийнятий пізніше. Така практика закріплена і в роз'ясненнях Міністерства юстиції України. Так, відповідно до Листа Міністерства юстиції України «Щодо практики застосування норм права у випадку колізії» від 26 грудня 2008 р., у разі існування неузгодженості між нормами, виданими одним і тим самим нормотворчим органом, застосовується акт, виданий пізніше, навіть якщо прийнятий раніше акт не втратив своєї чинності [3, 41].

Інших законів та/або підзаконних нормативно-правових актів, які б встановлювали перелік, порядок діагностики та лікування *венеричних захворювань* у вітчизняній нормативно-правовій базі немає. Натомість відповідно до Міжнародної статистичної класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я (Десятий перегляд), прийнятою Всесвітньою організацією охорони здоров'я (далі в тексті – ВООЗ), на противагу терміну «венеричні захворювання» використовується словосполучення «інфекції, що передаються переважно статевим шляхом» (код [A50 A64]) [4, електронний ресурс]. Україна, будучи членом ВООЗ з 1948 р. (поновлене членство з 1992 р.), приєдналася до вказаних стандартів, у зв'язку з чим було прийнято ряд нормативних актів. Зокрема, це :

1) Наказ МОЗ України №297 від 08.10.1998 р. «Про перехід органів і закладів охорони здоров'я України на Міжнародну статистичну класифікацію хвороб і споріднених проблем охорони здоров'я десятого перегляду»;

2) Наказ МОЗ України № 503 від 29.08.2008 р. № 503 «Про затвердження методичних рекомендацій "Кодування захворюваності та смертності у відповідності до Міжнародної статистичної класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я Десятого перегляду".

Особливу увагу в контексті розглядуваної теми становить Наказ МОЗ України №286 від 07.06.04 р. «Про удосконалення дерматовенерологічної допомоги населенню України» у вигляді додатка «Стандарти діагностики та лікування інфекцій, що передаються статевим шляхом (ІПСШ)» [5, електронний ресурс]. Відповідно до цього документа такими хворобами є сифіліс, трихомоніаз, гонококові, хламідійні інфекції, контагіозний молюск, бактеріальний вагіноз (гартнерельоз), хвороба Рейтера тощо.

Таким чином, складність інкримінування ст. 133 КК України полягає в тому, що у чинній нормативно-правовій базі термін «венеричні хвороби» взагалі не вживається, цей термін є застарілим і використовується наразі на побутовому рівні. Як вище зазначалось, приєднавшись до стандартів ВООЗ, в Україні хвороби такого типу є «інфекціями, що передаються статевим шляхом (ІПСШ)».

На практиці, зважаючи на те, що диспозиція ст. 133 КК України є бланкетною, звернення слідчого, прокурора та суду до інших законів та підзаконних нормативно-правових актів на предмет встановлення того чи належить та чи інша хвороба до категорії венеричних, фактично є безрезультатним. Саме тому така прогалина потребує негайного усунення.

Найпростішим шляхом вирішення вказаної прогалини в ст. 133 КК України, на перший погляд, могла би бути заміна терміну «венерична хвороба» на термін «соціально небезпечне захворювання», яке використовується в Законі України «Основи законодавства України про охорону» та Законі України «Про захист населення від інфекційних хвороб».

Однак за таких умов створюється нова колізія – між ст. 130 та ст. 133 КК України. Адже до соціально небезпечних захворювань поряд з інфекціями, що передаються статевим шляхом, відносяться також СНІД і туберкульоз. Більше того, відповідно до згадуваної вище Міжнародної статистичної класифікації хвороб, і СНІД, і туберкульоз виділені в окремі групи. По суті це означає, що найближчим часом від законодавця слід очікувати зміни щодо перегляду переліку соціально небезпечних хвороб. Саме тому розглянута пропозиція змін до ст. 133 КК України є неприйнятною.

Зважаючи на впорядкованість і відповідність нормативних актів Міністерства охорони здоров'я України в частині розглянутого питання міжнародним стандартам, які є більш-менш стабільними, на нашу думку, існуючу прогалину в ст. 133 КК України можна вирішити наступним чином: замінити в диспозиції ст. 133 КК України термін «венерична хвороба» на словосполучення «інфекції, що передаються статевим шляхом». Внесення таких змін, як видається, сприяло б точній кваліфікації дій винного та не створювало б інсинуацій з приводу «наповнення» диспозиції ст. 133 КК України.

Література:

1. Закон України від 19 листопада 1992 р. «Основи законодавства України про охорону здоров'я» // Відомості Верховної Ради України. – 1993. - №4. – Ст. 19
2. Закон України від 6 квітня 2000 р. «Про захист населення від інфекційних хвороб» // Відомості Верховної Ради України. – 2000. - №29. – Ст. 228
3. Лист Міністерства юстиції України від 26 грудня 2008 р. «Щодо практики застосування норм права у випадку колізії» // Все про бухгалтерський облік. – 2009. - №23. – с. 41
4. МКХ-10 – он-лайн довідник Міжнародний класифікатор хвороб / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mkh10.com.ua/>
5. Наказ Міністерства охорони здоров'я України №286 від 07 квітня 2004 р. «Про удосконалення дерматовенерологічної допомоги населенню України» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20040607_286.html

ABSTRACTS

REPORTS FROM THE PLENARY SESSION OF THE VI-th INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE THE HISTORICAL SOCIOLOGY OF CIVILIZATIONS: MODERNITY BETWEEN DEMOCRACY AND INEQUALITY, MAY 30-31, 2016

Zlobina O. G. Ukrainian Modernity in theoretical coordinates of J. Habermas

The article is an attempt to understand the transformation of Ukrainian society in the coordinates of the relationship between system and life-world, relying on the analytical framework of Habermas, which is applied to the analysis of specific life practices. The current state of Ukrainian society is characterized by changes in the conditions of interaction between the system (the economy and the state) and the life-world (private and public spheres). As the subject of the analysis highlighted the interaction of customer bureaucratic public system and civil state. The empirical base made of a comprehensive study to ensure the needs and rights of internally displaced persons in six regions of Ukraine, in particular materials 6 focus group discussions with representatives of internally displaced persons and 12 expert interviews with representatives of local authorities. Changes in the test system shows that in spite of the similarity of the relevant systems in the late capitalist and post-capitalist societies, the direct transformation of one into the other is impossible. Thus is born a hybrid system in which the social security elements are saved standard, but can not be provided factually system. As a result, the system can not effectively control the life-world and it actually encourages the release of his own dictation.

Keywords: System, Lifeworld, Ukrainian society, the role of client, the role of citizen.

SOCIOLOGY

Baginskiy A. V. Theories of modern state: war and crystallization

The article reconstructs the modern theoretical advances in the conceptualizing modern state. Distinguishes features of the modern state in the analysis of theories M. Mann and Ch. Tilly. The actual problem in the context of the state of war and the use of resources of social power.

Keywords: state; theories of state; modern state; war; social power.

Baranova S. S. Self-organizational potential of labor groups

The article reviews the progress of labor conflict in the communal company through the organizational approach, analyzes its' main socio-cultural causes. The authors define the place and the role of social self-organization mechanisms in labor management. It is also proposed a number of measures addressed to overcome deficiencies in internal informational and cultural organizational policy.

Keywords: laborgroup, social self-organization, theconciliationcommission, thegovernancecredibility, self-organizationalpotential.

Berezdetska L. V. Features of using state programs by demobilized ATO-veterans in Ukrainian society

The empirical material is based on research that was conducted on the initiative of the Foundation for War Veterans and members of the Anti-Terrorist Operation (ATO) by Sociology Faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv in March-June 2016.

The article discusses the experience of ATO participants in the combat zone. Particular attention was paid to how satisfying the use of social programs is, the latter being the state's answer to pressing social problems.

The index of active usage of social programs was also measured. The socio- demographic profile of ATO participants was provided.

Keywords: ATO veterans, social problems, government programs.

Bovgyria I. V. Empirical indicators of religious changes in Eastern Europe at the end of 20th - at the beginning of 21st century

The article suggests a set of indicators that could be used in the analysis of religious changes in Eastern European countries that occurred after the end of state atheism policies. The suggested indicators encompass self-evaluations of one's religiosity and specifics of religious landscapes as well as contextual indicators in societies in the post-Communist period. Possibilities and limitations for further use of the suggested indicators are discussed.

Keywords: empirical indicators, religious change, Eastern Europe.

Kalashnikova L. V. Quantitative and qualitative criteria of analysis of safety in personal life activity: a combination of statistical and sociological approaches

The process of ensuring safety of personality, like any other activity, requires compliance with organizational, legal, material and other conditions, in order to achieve goals. It makes very actual the development and establishment of an effective security mechanism, which reflects its specificity as a complex socio-legal phenomenon. An integral part of the mechanism ensuring the safe life of the personality is the definition of qualitative and quantitative criteria for evaluating the state of security as a scientific-methodological basis for comprehensive analysis of the diversity of hazards, and acceptable/unacceptable consequences. In the scientific literature widely presents approaches to the assessment of human development, determined the indices of quality of life, social problems, sustainable development, ecological-economic development of the regions, personal security from criminal encroachments, national security, realized attempts of calculating certain types of security, namely, social, economic, demographic, and others.

Safety is a complex entity and involves the formation of motivation of safety, directions of the underlying culture of safe behavior, the development of such competences as the formation of the complex knowledge and skills the modern recognition of potential security threats knowledge of the standard rules of behavior in extreme situations, ability to implement actions for self-preservation, should substantiate the choice of criteria and indicators, the aggregation of which gives the possibility of determining the integral indicator of the level of safety. The integral indicator of the level of life safety should be considered as a combination of subjective and objective, quantitative and qualitative indicators. Objective quantitative indicators (natural, technological, social) characterize trends and patterns of social development, the efficiency of the system to ensure the safety. Subjective indicators (indices of anxiety, fear, inclination to risk, insecurity, trust and confidence in the future) allow us to estimate the level of organization of life processes taking into account the socio-psychological characteristics of individuals, their worldview, system of value orientations, the level of situational anxiety, awareness of the level of protection. Implementation of the proposed approach will help to clarify the discrepancy of the existing protection system with the real needs and the needs of society, to clarify the reasons of an aggravation of social contradictions in the sphere of security, to ensure the further development of safe processes for the functioning of society.

Keywords: safety, security integral index, evaluation criteria, subjective & objective indicators.

Kozachuk M. B. New types of volunteering in Ukraine as a response to challenges

The article analyzes the volunteer movement in Ukraine in conditions of social change. Volunteering has become an integral part of the profound changes in the social structure of Ukrainian society, which began to take place after the recent events on the Maidan and the beginning of the antiterrorist operation in Eastern Ukraine. Are considered that research of features intensification volunteerism in modern Ukraine needs a detailed study and consideration of this issue in the context of the sociology of social change. Also as a result of a detailed analysis of volunteer movements were found new types of volunteering are more active in Ukraine. In particular, empirical evidence has been used in recent years the activity of public organizations in Ukraine, namely, charity and voluntary sector activity and identified intensification this new direction

for Ukraine, as a military volunteer. Rating charity investigated countries proved that activation of the volunteer movement in Ukraine.

Keywords: the volunteer movement, Ukraine, revolution, social change, community organizations, ATO.

Lazarenko I. S. Converting of social capital in social assistance practices

This publication studies social engineering and successful social innovations made by social engineers and defines functions of social innovations and their influences over the society.

The necessity for social transformation is in the possibility of constructing new social relations and systems, where key actors operate more successfully and effectively. And we prove the potential of social innovations as a tool for social engineering, because social innovations make it possible to provide tangible economic growth and institutional capacity to respond to existing and new challenges.

In the framework of the publication, we give own definitions for social engineering and social innovations. We completed the study on the sustainability of social structures and the changes in the existing social system that causes resistance of the elements of the system, which leads to a conflict in which the proposed changes can be "suppressed" by the existing status quo.

The results show that "bottom-up" oriented (by their nature) social innovations serve as an effective tool of social engineering, as social system elements express much less resistance to initiatives that are not artificially implemented by social engineers. In addition, if the institutional changes are treated as "unfair", "wrong", "forced from above", they do not harmonize the society and provoke resistance. The results also show that, historically, the large number of the most important social innovations resulted from random processes and events rather than from detailed planning by politicians or scientists.

The findings are important for sociologists, policy makers and key government and NGO stakeholders in social sphere as they prove that social innovations may be organized and implemented institutionally. Various programs and projects may trigger social innovation and bring benefits on the local and international levels and to raise the level of social consciousness of the society.

Keywords: social assistance, social assistance practice, social capital, values, trust, networks, associations, civil society.

Maulik S. S. Social innovations as an effective tool of social engineering: Ukrainian dimension

This publication studies social engineering and successful social innovations made by social engineers and defines functions of social innovations and their influences over the society.

The necessity for social transformation is in the possibility of constructing new social relations and systems, where key actors operate more successfully and effectively. And we prove the potential of social innovations as a tool for social engineering, because social innovations make it possible to provide tangible economic growth and institutional capacity to respond to existing and new challenges.

In the framework of the publication, we give own definitions for social engineering and social innovations. We completed the study on the sustainability of social structures and the changes in the existing social system that causes resistance of the elements of the system, which leads to a conflict in which the proposed changes can be "suppressed" by the existing status quo.

The results show that "bottom-up" oriented (by their nature) social innovations serve as an effective tool of social engineering, as social system elements express much less resistance to initiatives that are not artificially implemented by social engineers. In addition, if the institutional changes are treated as "unfair", "wrong", "forced from above", they do not harmonize the society and provoke resistance. The results also show that, historically, the large number of the most important social innovations resulted from random processes and events rather than from detailed planning by politicians or scientists.

The findings are important for sociologists, policy makers and key government and NGO stakeholders in social sphere as they prove that social innovations may be organized and implemented institutionally. Various programs and projects may trigger social innovation and bring benefits on the local and international levels and to raise the level of social consciousness of the society.

Keywords: social innovations, social engineering, innovative development, modernization.

Nazarenko K. S. Conceptualization of the definition "social responsibility"

The problem of establishing social dialogue has been and will be very important for society. High-functioning social significance of social dialogue determines the significance of providing conditions for successful functioning and development of society. The Article is devoted to clarify the definitions of the concept of "social responsibility" in the scientific discourse. It reveals the specifics of the concept of social responsibility in the areas of knowledge of sociology, philosophy, psychology, law, economic science. More detail the sociological aspect of responsibility. It determined that social responsibility reports the functioning of public relations is the result of the interaction of social subjects. In the article the author's definition of the concept.

The purpose of this paper is to determine the meaning of "social responsibility" and its specifics in a sociological context.

In terms of fundamental transformation of modern Ukrainian society the problem of social responsibility requires deep analysis. Our work is an attempt to clarify the theoretical and methodological approaches to the definition of "social responsibility." The concept of social responsibility in terms of sociological analysis is seen as a factor of social interaction, which is characterized by the formation of a responsible attitude and actions based compliance and any social actors mutual requirements. Continuing our study will be useful for further analysis of the sociological issues of social responsibility in the context of the media.

Keywords: responsibility, social responsibility.

Nersesian G. A. Methods of sociological research for diagnostic of efficiency tools of answering the asymmetric hybrid aggression in the humanitarian field

This article is an attempt to understand the peculiarities of a hybrid war and aggression in the implementation of the humanitarian sphere. The author notes that in the present conditions is very important to study methods of sociological research tools for the diagnosis efficiency hybrid asymmetric response to aggression in the humanitarian sphere.

It is noted that modern war is usually in the likeness "transformed forms" or "simulacra", that forms visibility, hypocrisy, deception. The war today is a multi and range of relations between opposition parties constantly expanding.

It is noted that today at all levels of functioning and development of the humanitarian sphere different information and communication tools heated uncompromisingly hostile attitude of the two brotherly peoples, which is extremely dangerous and lead to an escalation of hatred and enmity for years with all the shameful consequences.

The results of Ukraine-Russia conflict information indicates that Ukraine is now playing information mostly Russian aggression. However, there are opportunities for the development and implementation of measures to asymmetric hybrid aggression.

The author concludes that the victory on the information front provides win the military in general. Thus, it is important to take action as a defensive nature and offensive. Next to the refutation of lies and misinformation should be built and implemented at all levels of long-term humanitarian sector information policy, aimed primarily at the formation of specific values, or the contours of socio-cultural identity of citizens, which will determine further his behavior.

The results of scientific research investigated issues revealed that sociological research methodology humanitarian sphere should be systematic and take advantage of the interdisciplinary approach in understanding phenomena. Only such an approach will allow effective management tools asymmetric response to aggression hybrid in the humanitarian sphere.

Among the important methods of sociological research to develop effective tools asymmetric response to aggression hybrid in the humanitarian field is proposed to use the general scientific methods - sociological poll data analysis method, experimental method, sociological observation, modeling and expertise. Appropriate use of new and modern methods of sociological research. It should take into account the important methodological and epistemological aspects and basic research exercise the humanitarian sphere.

Keywords: hybrid warfare, propaganda, aggression, sociological research methods, transformed form simulacrum.

Siriy E. V. The problematic side studies of social tension of Ukrainian society

In the article was submitted an overall assessment of basic research problems of studying the social tension. There are shown, it is, as a social phenomenon and as a concept is ambiguous and complex phenomenon theoretical construct. Have been made critical analysis of the definitional provisions, some of the used methods of studying social tensions, with research algorithmization away.

Keywords: social tensions, research problems, sociology analysis, problem definition, sociological concept.

Spitz-Checota I. A. Educational audit as a means of diagnosis of the education sector of the city of Chernihiv

In the article the importance of educational audit to modern high schools, universities example Chernihiv. The main provisions of the educational use audit as a diagnostic tool. The results on the quality indicators of educational services.

Keywords: diagnostics, educational services, quality of education, educational audit.

POLITICAL SCIENCE

Valiushko I. O. Sources of Russian information aggression in Ukrainian information space

The article reveals the issue of root causes of aggressive information policy of Russian Federation against Ukraine. Attention is drawn to some historical background of information confrontation between Russia and Ukraine. It is describes the main tools and methods of Russians information warfare and the basic psychoinformation manipulative techniques used in order to create mental attitudes among the both own and Ukrainian society. Great attention is paid to the activities of the Russian channels of satellite broadcasting as well as broadcasting of Russian film production, TV shows with its twisted ideologies aimed to undermining European values and escalate of ethnic hostility, including the manipulation of linguistic, religious, economic issues. The article updates the issue of using «soft power» by Kremlin to achieve its foreign policy goals. Also, it is indicated the main weaknesses of Ukraine in the context of Russians information impacts, as well as the main ways to overcome them.

Keywords: information war, propaganda, information space, information aggression, information security.

Zhelikhovskiy S. V. Vector of European politics of the US Congress at the end of XX and beginning of XXI century

In the article the features of politics of American parliament are investigated in relation to the European states. Two basic directions of the European foreign policy vector of the US Congress are distinguished: political and humanitarian and economic. The lawmaking of European politics is shown, the features of consolidation in Congress round strategy of transatlantic collaboration are defined.

Keywords: Congress, European Parliament, foreign policy, the United States of America, the European Union.

Kalinin V. Y. Disciplinary dimensions of world-system analysis: to the definition

World-system analysis as a theory and a methodology for researches is staying more and more popular among national scientists. Due to that, would be rational to raise issue of disciplinary place of world-system analysis (WSA) to the social sciences, including political science (the core – political). Reviewing the last publications, we should note that there is limited literature about this issue. We might provide at least two rational explanations. Firstly, the topic is controversial and

tricky because lies on the line of different social sciences. Secondly, the perception and interpretation of WSA is popular as sociological, economic and historic theory. At the same time, political part of WSA is quite often out of the focus. That is why, in the article will be considered sociological, economic, historic and political dimensions of WSA. For achieving this goal have been used a method of identifying causal relations and comparative method.

For historic review of WSA, we have used articles from such scientists as Frank Ankersmit, Jacques le Goff, Julii Kagarlitskyi and Fernan Braudel. For economic part - Paul Krugman, Robert Inglehart, Andre Gunder Frank, and Michael Friedman. WSA as sociology was reviewed thanks to the Jurgen Habermas and Immanuel Wallertstein, as well as political dimension to Ian Shapiro, Ulrich Beck, Immanuel Wallertstein, and Klaus von Beyme.

The ratio of world-systems analysis and various social sciences suggests specific nature of WSA approach. For all the above, still do not use on a world-system analysis are defined as political, economic, sociological or other separate disciplinary theory. For a reason that each discipline covers only part of the highlighted problems by WSA. Consequently, the economy, international relations theory, sociology and history have the same right to use WSA as a scientific approach, as well as political science.

So better to mention world-systems analysis as separate scientific approach with its own agenda. This does not mean that it works out scientific discourse or does not react to external factors. In this context, world-systems theory, through theoretical and methodological foundation creates original composition theoretical tools. The latter, in turn, can be used in the areas of political, economic or sociological studies.

Keywords: world-system analysis, political, economics, history, sociology.

Pinchuk I. V. Decentralization of public power as a major factor of providing sustainable development of Ukraine: search of common vectors

Common vectors of scientific discourse of the problem of decentralization and federalization as a main factor of providing the development of Ukraine. The experience of European countries that solved this problem successfully has been reviewed.

Keywords: decentralization, federalization, delegation, local self-administration, administrative territorial management, territorial community, unitary state, sustainable development.

Pokrovska A. V. Limitation of freedom of speech in the context of media coverage of antiterrorist fight: the scientific understanding of the problem

The article considers the main approaches to the problem of ensuring freedom of speech and the media during antiterrorist operations in a democratic society. Mechanisms of limitations of freedom of speech during media coverage of conflicts are defined taking into account the needs of national security; the need for cooperation between the state and the media in the development of standards of media coverage of antiterrorist activities are also considered.

Keywords: terrorism, freedom of speech, self-censorship, antiterrorist operations, information security.

Teleshun I. S. Features of financial and political groups functioning in the public policy: realities of Ukraine

This paper examines the problem of uneven distribution of wealth/resources in society and the dominant influence of the big capital in the sphere of public policy implementation. The main causes of property differentiation in the world are marked out. It was analyzed the activities of financial-political groups' in an unstable institutional environment in Ukraine. The basic characteristics of these corporate associations' functioning were determined. The basic characteristics of these corporate associations' functioning were determined too. It was identified and analyzed the main mechanisms of financial-political groups' impact on the formation of the State policy in Ukraine.

Keywords: financial-political groups, public policy, advocacy groups, big financial capital, unstable institution environment, socio-economic inequality.

Chuprin R. V. Hybrid electoral systems in the modern world: main types and usage trends at nation-wide level

This paper discusses the issue of “hybrid electoral system” as a certain type of modern electoral systems. The author determines hybrid electoral system as not as a synonym of mixed electoral system, but as a different type with its own features. A hybrid system should be defined as a system, which makes one part of a country to elect its representatives using one electoral system, and the other part of the country to elect its representatives using another electoral system.

Further analysis of the PARLINE database provided by the Inter-parliamentary union helped to discover 34 chambers of parliaments in 31 countries of the world elected with the help of hybrid electoral systems.

The author distinguishes 8 types of hybrid electoral systems. They are hybrid electoral systems for voting from abroad; politically hybrid electoral systems; demographically hybrid electoral systems; geographically hybrid electoral systems; hybrid electoral systems for minorities' representation; hybrid electoral systems in island states; hybrid electoral systems in federative states; transitional hybrid electoral systems. The most part of the analysis concerns these 8 types and their implementations in certain states.

The analysis provided us with some essential trends in hybrid systems' spread and implementations. Hybrid systems are mostly used in Africa and Europe. They are less popular in the states with bicameral parliaments than in the states with unicameral parliaments. The most popular combinations of pure types of electoral systems in hybrid systems are the first past the post electoral system with the party list proportional electoral system and the first past the post electoral system with the block vote electoral system. The author also proposes a coefficient for the evaluation of hybridity level of an electoral system.

Keywords: electoral system, hybrid electoral system, classification of electoral systems, elections, parliamentary elections, constituency

Yakovleva N. I. The singularities of the snap parliamentary campaigns in Ukraine during the independence period

It has been researched that the snap parliamentary elections in the Independent Ukraine were conducted in the conditions of an increasing social tension or mass protests, and the crisis of cooperation between the higher bodies of state authority or incapacity of the same. It has been underscored that each of all three snap parliamentary elections were conducted in a different electoral system (1994 — majority voted system, 2007 — proportional representation, 2014 — mixed-member system). It has been accentuated that in the course of the snap election campaigns political strategies aimed at prompt electorate mobilization were applied instead of complex strategies.

Re-formation of the Verkhovna Rada deputy body as a result of the snap elections (1994 — 84%, 2007 — 34%, 2014 — 56%) has been evaluated. Respectively, the snap parliamentary elections of 1994 and 2014 reconfigured the political forces in the parliament, and in 2007 insignificant corrections occurred that allowed to resolve partially the authority crisis.

The conceptual singularities of the three snap election campaigns of 1994, 2007, 2014 in Ukraine have been identified: 1) the calling of the snap elections has always been related to a deep political crisis on either the society-authority level, or the president-parliament-government level; 2) the short term and the fugacity of the election campaigns which cause the intensification of the electioneering process; 3) organizational difficulties associated with the conduct of the elections (additional public financing, efficient campaigning plan, promptness of campaign headquarters establishment, poor personnel policy during the candidate selection); 4) application of mobilization principle during the campaigning meaning full electorate engagement; 5) low returns predictability inasmuch as majority decides on their vote on the day before the election day or at the polling station.

Keywords: election, snap elections, parliament, Verkhovna Rada, election campaign.

Razvadovskyi V., Golosnichenko I., Golosnichenko D. Administrative Procedural Code – A Necessary Legal Basis for the Provision of Public Services by the Police

Several issues of legal regulation of administrative procedures and administrative services of the police are considered. Certain concepts used in the legislation and in the bills which will be taken to the legislator of legal regulation of administrative procedures are clarified.

It is noted that the services provided by the units of the police are certainly public services. Characterizing these services, it should be noted that most of them are administrative ones, or those that are based on the actions of the police as an integral part of the Internal Affairs authorities, which have managerial nature, or by their applying the coercive measures regulated by administrative law are taken and aimed at the creating conditions to meet the needs of the individuals.

But social needs exist and will continue to exist and must be addressed to the executive authorities and local self-government. It is through the norms of Administrative-Procedural Code should be determined by the order of the decision in the case of satisfaction of the public interest (interest of the state or community), which, in our opinion, should provide for conciliation in cases of conflict of interests of the state or society and the individual.

Paper draws an attention to the need and order of application of administrative contracts in relations to the seizure of citizens for the social needs of owned property assets.

Administrative-Procedural Code of Ukraine should be the basic legal act to regulate the provision of administrative services by executive bodies and local self-government, including police. Based on it, subject to its provisions should be developed in administrative regulations concerning the regulation of administrative actions to provide state services. Of course, it should be better to have such a document before the development of standards for the provision of public services and performance of state functions.

Keywords: Administrative-Procedural Code, police, services, individual administrative affairs.

Kropyvnytskyi M. About principles of social security financing

The article examines the problem of the concept and system of principles of social security financing of the Ukrainian population. Given the concept of «principles of social security financing».

The article gives a detailed analysis of the doctrinal approaches to the principles of financial activity.

It is clear from these approaches that the principles of social security financing are basic, guiding ideas and fundamentals, also objectively predefined requirements to participants of relations in the financing of social security, determining the nature, internal unity of the formation, redistribution, and use of financial resources for the implementation of the social functions of the state.

Also, this article draws attention to the requirements for the classification criteria of the principles of social security financing.

In view of the current trends in finance law offers its own vision of principles of social security financing of the Ukrainian population.

According to the author principles of social security financing are divided into general law, cross-sectoral, sectoral and institutional.

Keywords: classification of the principles of financing of social security, institutional principles, general legal principles, principles of cross-sectoral, principles of financing of social security, sectoral principles.

Chepulchenko T. Lawmaking influencing on efficiency of social relations regulation

The main drawback of the current legal practice is that quite often specific regulations "late", allowing thus to do nothing to the law, or giving ground for his misinterpretation.

The main features common today, the concept of the effectiveness of legal norms is reduced to the following: 1) performance measurement is associated with determining how legal norms shall ensure the implementation of the goals set by the government. Efficiency is the ratio between the

actually achieved result and the intention to achieve the adoption of relevant legal norms; 2) the main criterion of efficiency of legal norms is the goal for which was created the norm.

Emphasizes the need to examine economic, political, social and other factors and processes that enables us to feel the need for legislative changes. The majority of these factors acquire significance preposterous, as conceived in them and found the object of future regulation.

These factors are complemented by the personal element, with regard specifically to persons engaged in law-making activities. This applies primarily to the level of its legal culture, legal knowledge and respect for the law.

Keywords: legislation, efficiency, law, public relations, legal culture.

Taranenko M., Taranenko M., Jr. First state formations on Ukrainian territory

The article describes the first state formations in Ukraine in the Northern Black Sea process of formation and development encountered at the end of the first millennium BC - early first millennium AD. The authors analyze the problem of the origin and subsequent development of such countries as Cimmeria, Taurica, Scythia, Sarmatia, the Greek city-colonies (Olbia, Hermonassos, Pantikapaion and other), Bosphorus kingdom, Gothik and Huns states. The people of the states didn't have direct genetic relation to the Ukrainians, but mostly influenced Eastern Slavic tribes, which later became the basis of the formation of the Ukrainian nation and the creation of their own state.

Keywords: aristocracy, army, government, war, democracy, state, expansion, nomads, city-states, the monarchy, People's Assembly, republic, king.

Zhuravlova A. Human rights as the foundation of modern development of law in Ukraine

Today issues on human rights are present practically in each sphere of the society's life and correspondingly play the special role. As the modern Ukraine is in the transitional condition of establishing legal, state, social institutions, the process of the civil society's development needs the exposure of legal relationships character in the condition of the transitional period. After all the relationships in the civil society have to be formed on the basis of understanding of inherency and cogency of human natural rights. The positive state should be based on them. They are the pledge for the efficiency of all the system of social relationships. Nowadays we can state that scientists (V. Nersisyan, M. Kozubry) express their opinion on the integral connection of law and human rights. Consequently we can admit that in the centre of law there is a human, an individual as an object of perception, establishment and law execution. Law, as human rights, appeared not all of a sudden. Their appearance and establishment are closely connected with the society's development, in the result of which they obtained gradually the independent meaning. Modern processes (globalization, regionalization, universalization and etc.) influence apparently on human rights, and consequently on the law. The beginning of the XX century witnesses changes as in the informative parameters of human rights and as in the forms and means of their realization [1, p. 4]. The second half of the century was marked by the law development in the direction of autonomous personal defense. At the heart of the modern law development should be a human and his / her rights as the peculiar standard. Thus the national judicial system should be based correspondingly on the principles and criteria of human rights. However the mentioned means not their mechanic securing. The establishing process of human values and liberties should occur on each level (either on the national, or the world's one), and especially on the level of separate individuals.

Keywords: human rights, law, the present state of development rights.

Gozhiy I. Some issues of conflicts regulation of intercountry adoption

The institution of adoption has a long tradition, it is known in almost all legal systems. In the system of forms of placement of children left without parental care adoption is a priority. Adoption is a special legal instrument transfer to a family for rearing the minor child the rights of a son or daughter. This institution becomes even more important in the case of intercountry adoption. This article examines some of the issues of regulation of intercountry adoption by using kolizionnyh

domestic law of the States of the various legal systems. Proposals on improvement of procedures for intercountry adoption in Ukraine.

Keywords: adoption, a foreign element, the choice of competent law enforcement, personal law.

Zaharchenko I., Semeniuk O. To the issue of understanding of the subject of crimes against the freedom of conscience

The article is devoted to the investigation of the scientific positions with regard to the understanding of a thing of crime as an element of corpus delicti generally and of crimes against the freedom of conscience in particular. The author draws attention to the fact that the qualification of crimes provided by the articles 161, 178–181 of Criminal Code of Ukraine depends of the clear understanding of such concepts as «feelings», «religious belief», «religious shrine», «religious rite», «priest», «religious building», «cult building».

The author argues that there is currently no reasonable answer to the question whether they can be attributed to the subject of crime. This is due to the fact that the legislation does not contain definitions of these concepts. However, the lack of response makes this question the qualifications of relevant acts ambiguous, and sometimes even impossible. The author concludes that it is necessary to investigate scientifically the subject of crimes against the freedom of conscience.

Keywords: thing of crime, feelings, religious belief, religious shrine, religious rite, priest, religious building, cult building.

Nikitenko V. The history of formation of the criminal liability for falsification of evidence

The author notes that some "beginnings" countering falsification of evidence contained in the first written sources of law of Kievan Rus - "n Truth". According to this landmark evidence were: personal confession; Vidocq evidence (witnesses) who were considered witnesses of fact and obedience - so-called respectable witnesses.

A significant event in the development of criminal law on combating falsification of evidence was the publication in 1845 of the Penal Code penal and correctional (hereinafter - the Code), which in fact was the first prosecution. Its rules quite clearly defined set of objective and subjective signs of forgery. According to the Criminal Law in 1903 assumed responsibility for the falsification of evidence, not just documents.

A of the Criminal Code 1922, 1927 and 1960 rules, which included responsibility for the falsification of evidence contained in the various sections and chapters.

As in the current Criminal Code of Ukraine also no special article that establishes liability for falsification of evidence, it is necessary to conduct training of these other items are placed in the three sections of the Special Part of the Code, namely Articles 357, 358 of the Criminal Code are included in Chapter XV «Crimes against the credibility of public authorities, local governments, NGOs and crimes against journalists' articles 364-366 of the Criminal Code - Section XVII «Crimes in service activities and professional activities related to the provision of public services" and Articles 373, 384, 386 of the Criminal Code - Section XVIII «Crimes against justice."

It is established that under the current Criminal Code criminalized conduct a series of official documents and their forgery, committed a common crime subject (Articles 357, 358 CC), unlike the previous Criminal Code. Also legislator in ch. 2, Art. 384 CC first coined the term "artificial creation of evidence of protection" as a kind of falsification of evidence.

Based on the research the author draws attention to the national legislature the legislative provisions of the relevant historical periods to improve standards in combating CC falsifying evidence.

Keywords: falsification, forgery, evidence, criminal penalties.

Pavlenko I. Infection with venereal disease: problems of qualification.

The article deals with issues of qualification of Art. 133 of the Criminal Code of Ukraine, which establishes the responsibility of contracting sexually transmitted disease. Given the blanket

nature of the disposition of Art. 133 of the Criminal Code of Ukraine, analyzed international standards and current national legislation regarding the issue. It was found that the term "venereal disease" does not exist in the national legislation and therefore stated the existing law enforcement problem Art. 133 of the Criminal Code of Ukraine. To ensure proper criminal legal protection of human health against criminal offenses of persons suffering from infectious sexually transmitted diseases, the author suggested specific ways to improve the Art. 133 of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: criminal liability, infection, venereal disease, an infection transmitted sexually
